

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ATHENS UNIVERSITY REVIEW OF ARCHAEOLOGY

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

REVIEW OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY
NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORS

Κωνσταντίνος Κοπανιάς • Γιάννης Παπαδάτος

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ • EDITORIAL ADVISORY BOARD

Γεώργιος Βαβουρανάκης • Πάννης Γαλανάκης • Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Ελένη Μαντζουράνη • Χρήστος Ντούμας • Διαμαντής Παναγιωτόπουλος

Ελευθέριος Πλάτων • Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα • Arnulf Hausleiter

Παναγιώτης Κουσουλής • James Osborne • Χρυσάνθος Κανελλόπουλος

Παυλίνα Καραναστάση • Στυλιανός Κατάκης • Ευρυδίκη Κεφαλίδου

Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά • Αντώνης Κοτσώνας • Νότα Κούρου

Βασίλειος Λαμπρινουδάκης • Δημήτρης Μποσνάκης • Όλγα Παλαγγιά

Λυδία Παλαιοκρασσά • Ελευθερία Παπουτσάκη-Σερμπέτη • Δημήτρης Πλάντζος

Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά • Katja Sporn • Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβερίου

Μιχαήλ Τιβέριος • Σοφία Καλοπίση-Βέρτη • Γεώργιος Πάλλης • Πλάτων Πετρίδης •

Andreas Rhoby • Peter Dent • Παναγιώτης Ιωάννου • Θεοδώρα Μαρκάτου

Ευγένιος Ματθιόπουλος • Ευθυμία Μαυρομιχάλη • Δημήτρης Παυλόπουλος

Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη • Λίλιαν Καραλή-Γιαννακοπούλου • Βασίλειος Κυλίκογλου

Αλεξάνδρα Λιβάρδα • Ιωάννης Μπασιάκος • Σέβη Τριανταφύλλου • Μάρλεν Μούλιου

Αλεξάνδρα Μπούνια • Μαρία Οικονόμου • Ελευθερία Παλιού

Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος • Απόστολος Σαρρής

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ & ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ • PROOFREADING & LAYOUT

Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη

Εκδοτικό Σημείωμα • Editorial

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου Ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή. Δημοσιεύονται μελέτες, γραμμένες στα Ελληνικά ή Αγγλικά, που αφορούν στην (1) Εποχή του Λίθου και του Χαλκού στην Ελλάδα και όμορες περιοχές, (2) τη Γεωμετρική, Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο στην Ελλάδα και τις Ελληνικές αποικίες στη Μεσόγειο, (3) τον ευρύτερο Ελληνιστικό κόσμο, (4) τη Ρωμαϊκή Ελλάδα, (5) τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, (6) τη Λατινική και Οθωμανική περίοδο στην Ελλάδα, (7) την τέχνη της σύγχρονης Ελλάδας, (8) την Ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή, (9) Περιβαλλοντική Αρχαιολογία και Αρχαιομετρία, (10) Μουσειολογία και (11) Ψηφιακές Εφαρμογές στην Αρχαιολογία. Το είδος των μελετών ποικίλλει, και ενδεικτικά αναφέρονται συνθετικές μελέτες, εκθέσεις ανασκαφών και ερευνών πεδίου, μελέτες αρχαιολογικού υλικού και έργων τέχνης, μελέτες περιπτώσεων, καθώς και προκαταρκτικές δημοσιεύσεις υπό εξέλιξη ερευνητικών προγραμμάτων στα θέματα που αναφέρονται παραπάνω.

Το περιοδικό είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era. We welcome contributions in Greek or English about (1) the Stone and Bronze Age in Greece and related adjacent areas, (2) the Geometric to Classical periods in Greece and the Greek colonies in the Mediterranean, (3) the broader Hellenistic world, (4) Roman Greece, (5) the Byzantine Empire, (6) the period of Latin and Ottoman rule in Greece, (7) Modern Greek art, (8) the Eastern Mediterranean and the Near East, (9) Environmental Archaeology and Archaeometry, (10) Museology and (11) Computer Applications in Archaeology. The range of studies varies, including synthetic works, reports on excavations and field surveys, studies of archaeological material or works of art, various case studies, as well as preliminary publications of on-going research projects dealing with the scientific areas described above.

AURA is a fully open access journal. Each issue is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ • CONTACT

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Ιστοσελίδα • Website <http://aura.arch.uoa.gr/>
email: aura@arch.uoa.gr

Τυπογραφική επιμέλεια & Σχεδιασμός • Proofreading & Layout: Κατερίνα Μπουκάλα-Καρκαγιάννη (kmproukala@gmail.com)

© Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ © Department of History and Archaeology, NKUA
Όλα τα άρθρα αυτού του τόμου υπόκεινται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>).
All papers in this volume are subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License
(<https://creativecommons.org/licenses/by-ncnd/4.0/>).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ • TABLE OF CONTENTS

ΤΕΥΧΟΣ 8 • VOLUME 8

2025

• ΑΡΘΡΑ • ARTICLES •

DIMITRIS PAPAGEORGIOU

Aegean-style pottery from the old excavations at Alalakh: chronological and socio-historical implications 11

ΜΑΡΙΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ

Τα Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ο μετασχηματισμός μιας παρόδιας πηγής σε αρχαιολογικό χώρο 31

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΚΟΒΑΣΙΔΗΣ

Προβάλλοντας τους κρατίστους: πρακτικές τιμής και η δύναμη της εικόνας και του λόγου στην ελληνική .....
πόλη της Αυτοκρατορικής περιόδου 57

ΚΥΡΙΑΚΗ ΨΑΡΑΚΗ, ΜΑΡΙΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗ ΚΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Ξανα-ανασκάπτοντας τον αγαματικό θησαυρό του Πειραιά..... 89

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΕΡΥΣΙΝΑΚΗ

Παραβέλα Άργους Ορεστικού: Η μαρτυρία των νομισμάτων..... 111

• ΕΙΔΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ • SPECIAL SECTION •

DIMITRIS PLANTZOS AND NIKOLAS DIMAKIS, EDS.

Funerary art in the Eastern Mediterranean: The Hellenistic Necropoleis of Alexandria..... 173

DIMITRIS PLANTZOS

Introduction: Alexandrian Memoryscapes 175

NIKOLAS DIMAKIS

Some thoughts on the “Hellenistic Necropolis” 187

MONA HAGGAG

Shatby and Mostapha Kamel: Two 3rd century BCE Cemeteries, Two Phases of Funerary Art in Alexandria 197

HUSSEIN ABD EL-ASIZ

Cremation: From Greece to Egypt..... 213

FATHIA GABER EBRAHIM

Commemoration of the Dead: Ptolemaic Alexandrian Tomb Stelae and Loculi Slabs 223

DIMITRIS PLANTZOS

Styling Social Identity in Alexandrian Funerary Painting..... 239

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΣ

Religious traditions and syncretism at the Western Necropolis 251

TOM LANDVATTER

Collective Burial in Hellenistic Alexandria and Cyprus..... 269

• ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ • REVIEWS •

ATHINA GEROCHRISTOU

A. Tsuneki, N. Hironaga, and S. Jammo. Eds. 2022. *The Neolithic Cemetery at Tell el-Kerkh*..... 283

ΕΛΕΝΑ Κ. ΠΑΡΤΙΔΑ

Jeremy McNerney. 2024. *Centaurs and Snake-Kings: Hybrids and the Greek Imagination*..... 287

PAOLO SCIRPO

Rosalba Panvini και Fabrizio Nicoletti (a.c.d.). 2020. *Archeologia in Sicilia nel Secondo Dopoguerra* 295

Άρθρα

Articles

Aegean-style pottery from the old excavations at Alalakh

Chronological and socio-historical implications

Dimitris Papageorgiou

National and Kapodistrian University of Athens

dipapage@arch.uoa.gr

ORCID ID: 0000-0003-2868-139X

ABSTRACT

Aegean-style pottery, produced across the Eastern Mediterranean, has been identified in limited quantities at Alalakh. Despite its scarcity, this pottery is pivotal for dating the onset of the Iron Age I (IA I) period, both at Alalakh and across the region, and is often interpreted either as evidence of migration or socioeconomic interactions and identity formation. This study examines previously unpublished Aegean-style pottery from Woolley's excavations, housed at UCL, to reassess its chronological and cultural significance. Through macroscopic analysis and stylistic comparisons, eight vessels were identified, offering new insights into Alalakh's earliest IA I habitation phase. Furthermore, functional interpretations of the pottery vessels' diverse shapes reflect dynamic cultural entanglements of local and Aegean practices, highlighting the importance of Aegean-style pottery for the study of socio-historical developments in the region during this period.

INTRODUCTION

The movement of populations across the Eastern Mediterranean is among the most contested topics in discussions surrounding the period following the collapse of the palatial systems of the Late Bronze Age. As Sherratt observed more than a decade ago (Sherratt 2013, 621), the discussion surrounding migration movements and ethnic identities during this period is largely centered on pottery. The northern Levant (Fig. 1) has not been excluded from these debates. As in other regions (e.g. Dothan 2000; Karageorghis 2000; Kopanias 2018), archaeological data, mainly Aegean-style pottery, have often been interpreted as evidence for the presence of Sea Peoples in the area (Yasur-Landau 2003; 2010, 116–18, 190, 192), which were also involved in the establishment of the kingdom of Palasatini (Janeway 2006, 140–41; Hawkins 2011; Yasur-Landau 2012, 549–50; Singer 2013; Emanuel 2015). For instance, Aegean-style pottery has been cited as direct evidence of distinct “Sea People” groups originating from the Aegean (Jung 2011, 129; 2012, 115–16; 2017, 30) and from Cyprus (Lagarce and Lagarce 1978, 61; 1988, 148–49; Bounni et al. 1979, 257; Lagarce 1983, 224; Venturi 2008, 374; 2010, 9), based on stylistic and functional similarities.

An alternative perspective has been proposed by some scholars, emphasizing the stylistic similarities of Aegean-style pottery across various regions of the Eastern Mediterranean. From a socioeconomic standpoint, the intensive interactions and exchanges that characterized the Late Bronze Age –which persisted even after the collapse of palatial systems– facilitated the adoption of certain cultural traits and practices (Bauer 1998; Sherratt 1998, 302; Barako 2000; Middleton 2015, 59–60; Lehmann 2017; Killebrew 2018) In line with this perspective, the presence of Aegean-style pottery in the Ras Ibn Hani area has been interpreted as a reflection

Fig. 1. Map of the northern Levant with sites indicated in the text. Produced by the author.

of close contact with Cyprus and not of migration (Badre 1983). These “innovative traits” were seen as markers of socioeconomic status, particularly among individuals who were actively engaged in the interactions and networks that underpinned these cultural exchanges (du Pied 2011).

One of the production centers for this type of pottery was the Amuq Plain, located in the modern-day Hatay province of Turkey. Aegean-style pottery has been identified through surface surveys (Braidwood 1937; Swift 1958; Yener et al. 2000, fig. 12:b) and excavations at numerous sites in the region. Among these, Tell Tayinat (Janeway 2017) and Chatal Höyük (Pucci 2019a) have yielded the largest quantities of Aegean-style pottery. The phenomenon of migration, often associated with the “Sea Peoples”, has long been considered a key explanatory framework by archaeologists working in the area. Swift (1958, 162–78) was the first to correlate the locally produced Aegean-style pottery in the Amuq Valley with westward migrants, identifying them as part of the “Sea Peoples” (see also Pucci 2013, 102). However, recent studies in the region, along with the reanalysis of finds from earlier excavations, have provided new insights into this pottery category. Similar to the coastal sites, the emergence of Aegean-style pottery in the Amuq Valley has been attributed to intense contact with the rest of the Eastern Mediterranean (Lehmann 2007). This interaction is thought to have fostered a blending of local and foreign pottery traditions (Harrison 2009, 2013; Welton et al. 2019, 325–26). Within this hybrid “cultural entity” (Montesanto 2018, 114–15; 2020a, 235; 2022, 83–4; Montesanto and Pucci 2019, 116–17; Pucci 2019a, 290–91), Aegean-style pottery has been reinterpreted as a marker of a newly formed identity for an emergent elite group, which likely consisted of both local inhabitants and migrants (Pucci 2020a, 140; 2020c, 338–39).

Despite the long history of excavations at Tell Atchana, ancient Alalakh, Aegean-style pottery dated to the 12th century BCE was not identified at the site until recently (Koehl 2017; Montesanto 2018). However, this pottery, discovered in the topsoil and Iron Age (IA) archaeological layers during recent investigations

(Montesanto 2018, 109), has been very significant. Firstly, these vessels provide a reliable means of dating the beginning of Early Iron Age (EIA) occupation at the site, which has now been securely established for the first time (see discussion below). Additionally, Koehl (2017) and Montesanto (2018), in their analysis, exploited the broader historical and cultural implications of the Aegean-style pottery presence at Alalakh. Koehl (2017, 284–85) interpreted this pottery as an indicator of an “ethnic minority” of Aegean migrants, who coexisted with the local population. In contrast, Montesanto (2020a, 234–35) emphasized its role as a medium of social significance, which contributed to the processes of a new community identity formation rather than serving as a marker of population movement.

The number of published Aegean-style pottery vessels from Alalakh remains limited. This scarcity of data is partly due to the absence of studies specifically focusing on Aegean-style pottery from earlier excavations. In contrast to the imported Mycenaean pottery, widely distributed across the site and primarily dated to the 14th to early 13th centuries BCE (corresponding to the Late Helladic (LH) IIIA2 period in Aegean terms) (Koehl 2005, 2010, 2020), Woolley’s final publication made no mention of Aegean-style pottery of the 12th century BCE. However, Woolley did note the discovery of “numerous fragments of similar decadent Mycenaean ware were found loose in the surface soil” (Woolley 1938, 4), an observation confirmed by recent excavations (Montesanto 2018, 109). Based on this remark, it is reasonable to infer that Woolley may have encountered Aegean-style pottery during his work at the site, some of which was also depicted in his final publication (Woolley 1955, pl. CXI: 28b and 33), even if it was not formally identified or documented in detail. A small-scale project was recently carried out, aiming to re-examine the pottery from Woolley’s excavations, now housed in various museums in the United Kingdom.

An initial search for material from Woolley’s excavations identified artifacts in several institutions across the United Kingdom. Most of the pottery was housed at the British Museum, with a significant quantity located in the storerooms of University College London (UCL). Smaller collections were identified at the Ashmolean Museum of the University of Oxford and the University of Cambridge Museum of Archaeology and Anthropology. Due to funding constraints, the current research project concentrated on the material stored at the British Museum and UCL. Following an initial cataloguing of the finds from Alalakh in these two institutions, a selection process was undertaken based on the descriptions provided. Whole pottery vessels and sherds categorized under other pottery traditions, such as local drab ware, Nuzi ware, or Cypriot pottery, were excluded. Instead, the focus was placed on sherds described as undiagnostic or Mycenaean, particularly those lacking accompanying images, for further examination. Subsequent museum visits to UCL and the British Museum were dedicated to the macroscopic analysis and cataloguing of the selected pottery finds. This process included photographing and a detailed drawing of the artifacts, ensuring their documentation for further study.

This study aims to contribute new data to the corpus of Aegean-style pottery from Alalakh, expanding our understanding of its presence and significance at the site. First, the paper necessitates a reevaluation of the chronology for the establishment of the 12th-century BCE occupation phase at the site. The revised chronology is informed by a stylistic comparison of the pottery vessels with Aegean-style pottery from neighboring regions, including Cyprus, the coastal northern Levant, and the Aegean. Additionally, the analysis includes a discussion of the identified vessels’ functions, shedding light on their related daily practices. This examination further explores the significance and perceived value of this pottery among its users, contributing to a deeper understanding of its social implications in the Eastern Mediterranean during EIA.

THE ARCHAEOLOGICAL CONTEXT

Alalakh, located in the south-central region of the Amuq Plain next to the Orontes River, was first excavated by a British Museum mission led by Sir Leonard Woolley in the years 1936 to 1939 and 1946 to 1949. No further exploration of the site was undertaken in the subsequent decades. After three years of preliminary studies,

including surface surveys, digital documentation, and reanalysis of finds from the earlier excavations (Yener 2005), Professor Aslihan Yener initiated a new phase of excavations at the site in 2003 (Yener 2010; Yener et al. 2020).

Woolley uncovered an extensive stratigraphic sequence (Woolley 1955; Fink 2010), including a temple, a palace, and residential buildings. He identified two reconstruction phases of the temple (Levels 0A and 0B), built over its predecessor, from which it was separated by a one-meter layer (Woolley 1955, 89, 197; see also, 170–71, fig. 69 and Fink 2010, 56), which he interpreted as evidence of a significant time gap and dated the structure to the early 12th century BCE (Woolley 1955, 399). However, this chronology has been contested. A scarab Woolley attributed to Ramses IV (Woolley 1955, 202–3, 398–99, pl. 66:131) was reassigned by Kitchen to the reign of Amenhotep III (14th century BCE) (Kitchen 1982), dating to the mid-to-late 14th century BCE. Woolley's claim that cremation burials were introduced by the Sea Peoples in the 12th century BCE was also refuted, as such burials are documented at Alalakh as early as Level V (Bienkowski 1982).

Most of the LBA buildings at Alalakh appear to have gone out of use between the late 14th and early 13th centuries BCE. This conclusion is based on the dating of imported Mycenaean pottery (LH IIIA2–B1 phase) (Fink 2010, 136; Yener 2013, 21) found throughout the excavated areas during both old and recent excavations (Woolley 1955, 374, 398; Fink 2010, 136–37; Yener 2013, 17–8), associated with the final occupation phases of the buildings and graves within them. Additional evidence includes C14 analyses, which date Levels III–I (phases 4–1 in recent excavations) to the 15th–13th centuries BCE (Yener and Yazıcioğlu 2010, 32), and a clay sealing belonging to an official dated to late 14th to early 13th centuries BCE (Yener et al. 2014; Yener 2017, fig. 5), providing a *terminus post quem* for the buildings' final use, a dating also supported by the presence of the scarab mentioned above. While the settlement likely experienced a decline during the 13th century BCE, sporadic occupation appears to have persisted in the acropolis area for a short time thereafter (Montesanto 2020a, 235; Pucci 2020a, 135).

Traces of sporadic habitation dating to the period after the late 14th or early 13th century BCE were identified in Area 1 during the recent excavations (Montesanto 2020b, 60–1; 2021, 268), beneath the later 12th-century levels. Similar findings were recorded in Areas 2 (Yener and Yazıcioğlu 2010, 16–24) and 4 (Akar 2020, fig. 2). Archaeological layers from the Iron Age I period (12th–9th centuries BCE) (Harrison 2009, 187, 2013, 76–7; Montesanto and Pucci 2019, 117) were uncovered only in Area 1 and only in locations that Woolley did not excavate, such as the Fortress area (Trenches 32.52, 32.53, and 32.63) and west of the Temple (Trench 42.10) (Montesanto and Pucci 2019, 94; Pucci 2020b, 251–52). In the Fortress area, the Iron Age layers were thin and associated with an Iron Age II–III building. In contrast, Trench 42.10 revealed a complete sequence of IA I layers over an area of 90 m². Although only floors and traces of architectural elements have been recorded, the area appears to have been intensively used, as suggested by the quantity of pottery (Montesanto and Pucci 2019, 95–6, 103, 107, fig. 2; Montesanto 2020b, 62).

The occupation of the area was divided into two main habitation phases. The first phase (Phase 3) began in the second half of the 12th century BCE, based on Koehl's dating of the Aegean-style pottery (LH IIIC Middle 1/Developed, in terms of Aegean relative chronology) (Koehl 2017). Koehl's analysis suggests that this pottery category had a relatively short production span, confined to this habitation phase. No stylistic development was observed within the pottery assemblage studied, and none could be dated to the subsequent chronological-stylistic phase of Aegean-style pottery (LH IIIC Middle 2/Advanced, late 12th to early 11th centuries BCE).

The pottery is macroscopically characterized by a local clay fabric with inclusions consistent with other locally produced pottery (Pucci 2019b, 180–1). Surface treatment, paint, and the shape repertoire – primarily of a domestic nature – resemble 12th-century BCE Aegean-style pottery found in the Aegean and other parts of the Eastern Mediterranean, as noted by Koehl (2017, 279–82). The Aegean-style pottery from Alalakh predominantly consists of decorated and undecorated tableware, primarily eating and drinking vessels, alongside a smaller number of serving and transport/storage vessels. A single example of an Aegean-style cooking jug was also catalogued.

THE POTTERY

Aegean-style pottery from Woolley's excavation was identified only in the material stored in UCL. The stratigraphic association of the sherds could not be established during the study due to the absence of documentation accompanying them. The sherds were categorized based on their morphological elements and decorative motifs. Vessel shapes were reconstructed primarily from the profiles of the upper body, as no complete specimens were preserved. The shapes and surface treatments closely resemble 12th century BCE Aegean-style pottery known in the area (Venturi 2010, 5; 2011, 145–46; 2013, 235; Janeway 2011, 168; 2017, 50–1). All represent open vessels shapes intended for drinking or eating, such as kylix (cat. nos. 3, 4, 5), deep bowl (cat. no. 1), shallow angular bowl (cat. no. 8), pedestal bowl (cat. no. 6), handleless bowl (cat. no. 2), and cup (cat. no. 7). The surfaces are slipped on both interior and exterior, with traces of polishing on one example. The paint is consistently red or reddish-brown, with a matt or semi-lustrous texture. Bands are a common decorative feature on both surfaces, while four sherds are fully monochrome, and motifs are present on two specimens. The fabric is fine, with a few small inclusions varying in color (black, whitish, silver, or grey), traits already observed in the Aegean-style pottery produced in the region (Pucci 2019b, 180–81).

Deep Bowls (Furumark Shape, hereafter FS, 285) (Cat. no. 1; Fig. 2:1)

The vessel is bell-shaped, with the upper part slightly inclined inward, forming a wide mouth with a slightly everted rim. A single loop handle is preserved, placed horizontally and rising to the rim. The decoration features horizontal bands on the rim and below the handle, applied to both the interior and exterior. A zone of alternating V-pattern motifs (Furumark Motif, hereafter FM, 59) is displayed on the exterior upper body.

FS 284/5 deep bowls from Alalakh typically feature a more globular body, with decoration comprising monochrome surfaces and wider bands on both the exterior and interior. A stroke around the base of the handle is a rare trait among deep bowls in the region. Deep bowls from Tell Tayinat, Chatal Höyük, and Tell Afis generally display a stroke extending along the full length of the handle, from one base to the other, consistent with the norm during the late 12th and 11th centuries BCE in Cyprus (LC IIIB–C) and in the Aegean during the LH IIIC Middle-Late period. By contrast, strokes around the handle's base alone appear in only one example in Alalakh. This decorative trait occurs at Tell Kazel (Badre et al. 2018, pl. XLVII:533, 538, 540) and in Cyprus until the third quarter of the 12th century BCE (LC IIIA). In the Aegean, it is more typical of the 13th and early 12th centuries BCE (LH IIIB–IIIC Early), often accompanied by an additional stroke on the handle's ridge.

Elaborate decorative motifs are absent from deep bowls in the inland regions of the northern Levant. The V-pattern motif, applied in a zonal arrangement on deep bowls, did not occur in the Levant or Cilicia during the 12th century BCE. In Cyprus, this motif remains rare, with a single example recorded in Enkomi's Level IIIA (Mountjoy 2018, fig. 221:1472). However, its placement on the upper body near the lip, along with accompanying linear decoration, suggests a close chronological correlation. In the Aegean, the V-pattern motif is widespread from LH IIIA to IIIC, but is more commonly found on closed vessels (Mountjoy 1986, 70, 96). It also appears on cups, bowls, and stemmed bowls within narrowly framed zones (Mountjoy 1986, 84–92). The motif is found on a deep bowl from Iasos (Benzi 2019, fig. 27:d), though its precise dating is unclear. Additional parallels include a LH IIIB deep bowl from Pellana in Laconia (Mountjoy 1999, fig. 93:154) and a LH IIIB2 deep bowl from Khania, which features the motif within a narrow zone (Hallager and Hallager 2003, pl. 52).

The presence of the zonal V-pattern motif in an open space, along with the linear and handle decorations in semi-lustrous paint, does not support an early date within the horizon of the 14th and 13th centuries BCE. Instead, it situates the vessel within the early 12th century BCE, aligning with LC IIIA and LH IIIC Early pottery traditions.

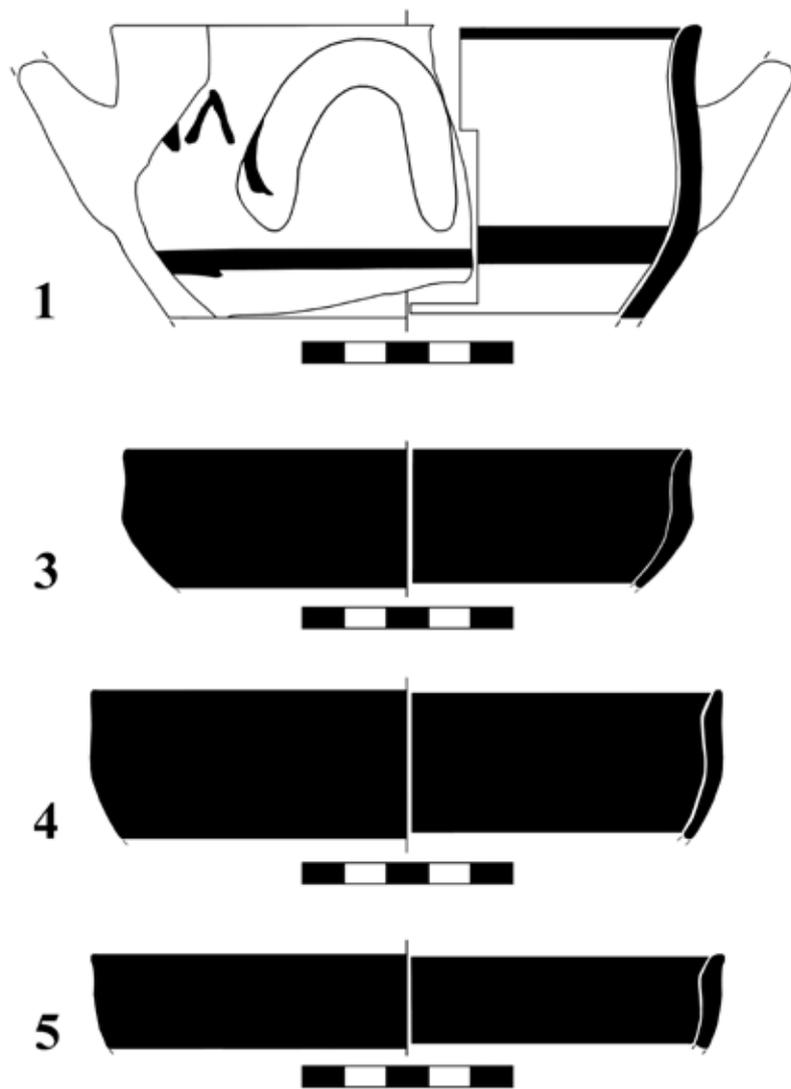

Fig. 2. Aegean-style bowl and kylikes from Alalakh. Drawings produced by the author. Digital reproduction by A. Psychas.

Handleless Bowls (FS 210) (Cat. no. 2; Fig. 4)

The vessel features a spherical body that tapers to a thin, rounded rim. Its decoration is minimal, consisting of a single band near the rim on both the interior and exterior. Its shape does not fit into the FS 242 type. Koehl classified three sherds found at Alalakh as one-handled conical bowls (FS 242) bearing monochrome decoration. This shape is relatively rare in the region. A similar vessel was identified by Janeway at Tell Tayinat (Janeway 2017, pl. 3:3), featuring linear decoration and an everted rim. In Ras Ibn Hani, this shape with a conical body and lipless rim appears during the middle phase of Iron Age I (Bounni et al. 1979, fig. 25:9–12; du Pied 2011, fig. 10:d), displaying linear decoration and spiral motifs at the base's interior. At Tarsus, one-handled conical bowls are much more common, typically bearing linear decoration and spirals at the base interior, with a straight conical body and incurving lips (Mountjoy 2005, figs. 5–7). However, only a few examples exhibit the same rounded body and decoration as the UCL specimen (Mountjoy 2005, fig. 7:128–29). Mountjoy stylistically linked this example to similar vessels in Cyprus.

In Cyprus, though, FS 242 was not widespread. However, hemispherical bowls with rounded body profiles (FS 210), incurving rims, and simple linear decorations emerged during the late LC IIC period. These bowls

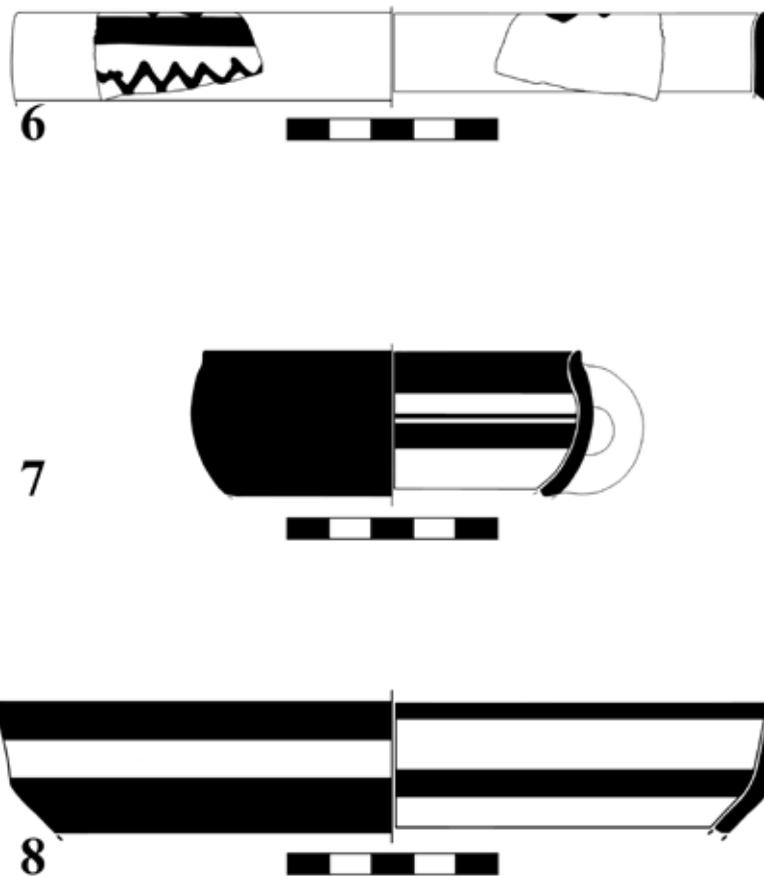

Fig. 3. Aegean-style bowls and cup from Alalakh. Drawings produced by the author. Digital reproduction by A. Psychas.

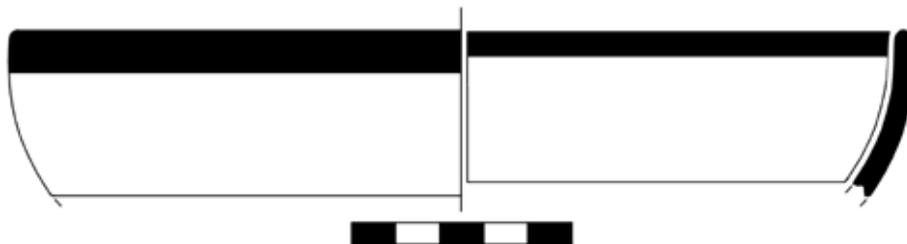

Fig. 4. Aegean-style bowl from Alalakh. Drawings produced by the author. Digital reproduction by A. Psychas.

became part of the Levanto-Helladic pottery repertoire (Mountjoy 2018, fig. 20) and were produced across multiple sites throughout the late LC IIC/early LC IIIA periods (Mountjoy 2018, fig. 109:197) and consistently across LC IIIA (Mountjoy 2018, fig. 43:40 and figs. 134:503, 143, 184:1008, 217:1422, 300:279, 409:74, 410:81). Similarly, in Philistia, a comparable vessel with a rounded body and linear rim decoration appears at Ashdod during the second quarter of the 12th century BCE level (Mountjoy 2018, fig. 623:2–3). Accordingly, Alalakh's example should be ascribed to the same chronological horizon of the first half of the 12th century BCE, based on its hemispherical profile and linear rim decoration.

Shallow Angular Bowl (FS 295) (Cat. no. 8; Fig . 3:8)

This vessel features a wide-open shape with a conical lower body, a sharp carination, a short upper body and a slightly everting and rounded rim. Its linear decoration includes two bands on both the interior and exterior:

one at the rim and another at the carination level. At Alalakh, examples of these shallow angular bowls are undecorated and exhibit concave profiles with higher, flaring upper bodies. Vessels of this type have been identified in neighboring sites, though they were not very common. Examples were found at Tell Tayinat (Janeway 2017, pls. 3:10, 14 and 4:3), Chatal Höyük (Pucci 2019a, pl. 44:h), and Tell Afis (Venturi 2007, fig. 57:2; 2013, fig. 15:3). Tarsus yielded numerous similar vessels, both painted and unpainted, which Mountjoy (2005, fig. 15:373, 381) dates to the LH IIIC Middle phase in Aegean pottery chronology. In Philistia, comparable vessels also exhibit deeper and more concave profiles (Mountjoy 2018, fig. 660).

The shorter, straighter upper body and rounded rim of the UCL specimen closely resemble two nearly identical examples from Ugarit, dated to the early 12th century BCE (Monchambert 1996, fig. 1:1–2; 2004a, fig. 120:1631–632; 2004b, 136, cat. no. 24–25). These are considered the latest Aegean-style pottery at the site before its destruction and abandonment around 1175 BCE. Similar bowls with linear decoration are also found at Ras Ibn Hani (Bounni et al. 1979, fig. 25:3–4; Badre 1983, fig. 1:c; du Pied 2006, fig. 7:g). In Cyprus, while this type typically also features a more concave profile during the LC IIIA and later periods, shallow angular bowls with a straighter, low-height upper body are documented (Mountjoy 2018, figs. 54:343; 61:103; 63:66; 103:127; 134:503; 224:1524; 290:149; 380:34; 426:18). These are dated from the LC IIC to LC IIIA periods. Comparable vessels in the Aegean were used during the LH IIIB2 phase, particularly at Mycenae (French and Stockhammer 2009, fig. 25:4). The body profile and linear decoration of the UCL vessel likely place it chronologically to the first quarter of the 12th century BCE, based on the parallels from the Aegean and Cyprus and especially in close accordance with the examples from Ugarit.

Cup (FS 215/229) (Cat. no. 7; Fig. 3:7)

This vessel features an open shape with a globular body, a slightly everted rim, and a vertically positioned cylindrical handle. Its decoration includes a monochrome exterior and horizontal bands on the interior. The profile and thick band decoration on the interior of the rim are reminiscent of a deep bowl from Alalakh, though the vertical handle arrangement is unusual for this type. This probably represents a deep cup (FS 215) with a more globular body and a slightly everted rim. The vessel connected to this shape by Montesanto (2020a, 233–4, fig. 4:3) probably belongs to a local hybrid shallow cup type of small size. Deep cups similar in shape to the vessel presented in this study, typically with monochrome interiors and linear bands on the exterior rim, have been found at Mycenae and Tiryns (French and Stockhammer 2009, figs. 18:6; 19:8; 20:2; 22:1–2), dated to the late 13th century BCE (LH IIIB2). Comparable examples appear in Phocis (LH IIIC Early) (Mountjoy 1999, fig. 304:187) and in Rhodes (LH IIIC Early-Middle phase) (Mountjoy 1999, fig. 434:224–25). An identical vessel with linear decoration on the rim was found at Ekron, dated to the first quarter of the 12th century BCE (Philistine IIIC Early1) (Mountjoy 2018, fig. 600:1).

Similar profile and handle position have some kylikes from Khania, dated to the LH IIIB2 period (Hallager and Hallager 2003, pl. 48, 83), and in cups with globular bodies, dated to the LH IIIB1 (Hallager and Hallager 2011, pl. 91–92). These cups often feature linear decoration or elaborate motifs, and many have monochrome interiors. Monochrome cups dated to the late 14th to early 13th century BCE, found in Crete (LM IIIA2) (Smith 2010, fig. 5:IIB.117) and mainland Greece (LH IIIA2) (Mountjoy 1999, fig. 294:58), also appear similar. However, cups and kylikes of this period typically exhibit truncated rims, slight carination in their body profile, and straighter lower bodies. Moreover, the linear decoration on the interior suggests a later date for the UCL vessel.

Thick linear bands on deep cup interior, though uncommon, are documented in mainland Greece during the late 13th century BCE (LH IIIB2) (French and Stockhammer 2009, fig. 19:8) and the early 12th century BCE (LH IIIC Early) (Mountjoy 1999, fig. 212:359, 361). These bands often appear near the rim and in the lower body. In Cyprus, similar interior decoration is observed on deep cups from Enkomi, dated to the early 12th century BCE (Mountjoy 2018, fig. 503:356, 361). Linear decoration on deep cups with everted rims (often cited as FS 216) continued into the third quarter of the 12th century BCE (LH IIIC Middle Developed) (Mountjoy 1999, fig. 274:69; 390:55–57). By the late 12th and 11th centuries BCE (LH IIIC Middle-Late), bands became

thinner and often grouped in pairs or triplets in both the Aegean (Mountjoy 1999, figs. 56:427–32, 123:135; Evely 2006, figs. 2.7:1, 2.8:4–6) and Cyprus (LC IIIB) (Mountjoy 2018, fig. 538). Therefore, the linear decoration of thick bands on the interior, as well as the shape, points towards a late 13th or early 12th century BCE dating for the cup stored in UCL.

Rounded/Conical Kylix (FS 258/274) (Cat. nos. 4–5; Fig. 2:4–5)

The vessels feature a rounded upper bowl with either a short, everted rim (No. 5) or a straighter upper body with a lipless rim and a slight ribbon just below the rim interior (No. 4). The decoration is monochrome on both the interior and exterior. Koehl (2017, 280) identified this as an uncommon shape in the Levant and Cyprus, while Lehmann did not include kylikes in his analysis of locally produced Aegean-style pottery in the region (Lehmann 2007). At Tarsus, only one unpainted specimen resembling a kylix with a short stem was identified (Mountjoy 2005, fig. 17:417).

At Alalakh, some examples attributed to this type lack any surface treatment (Koehl 2017, 278; Montesanto 2018, 111), while monochrome kylikes have been also identified (Koehl 2017, fig. 18.2:4). Unpainted specimens with rounded bowl and lipless or everted rim were found at Tell Kazel (Jung 2011, fig. 4:1 and 4), dated to the LH IIIC Early (1st quarter of the 12th century BCE). Kylikes with rounded body, slightly everted rim, and linear decoration were also found at Enkomi (Mountjoy 2018, fig. 152:677), dated to the first half of the 12th century BCE (Level IIIA), as well as in Kition (floor IV, late 13th to 1st quarter of the 12th century BCE) and Apliki (Phase II, 1st quarter of the 12th century BCE) (Mountjoy 2018, figs. 317:387, 445:9).

In the Cyclades, monochrome kylikes with similar upper body profile were found on Kea (Mountjoy 1999, fig. 360:73), Melos (Mountjoy 1999, fig. 373:145), and Paros, where they were the most common vessel type at the site of Koukounaries (Koehl 2021). While Koehl dates the Paros' examples to the LH IIIC Middle, Mountjoy places them in the LH IIIC Early (Mountjoy 1999, fig. 381:6). In mainland Greece, this shape appears from the LH IIIB2 Late at Mycenae, though unpainted (French and Stockhammer 2009, fig. 2:4). In Crete, similar vessels feature linear decoration on the rim (Langohr 2017, fig. 7.12:e).

The profile of the kylix with an everted rim from Alalakh, housed at UCL, suggests a date in the late 13th or early 12th century BCE. However, these vessels should be attributed to the pottery production of the first three quarters of the 12th century BCE, as the monochrome surface of the kylikes is more characteristic of pottery production of the 12th century BCE, primarily based on parallels from the Aegean.

Angular Kylix (FS 267) (Cat. no. 3; Fig. 2:3)

The angular profile of this sherd, featuring a flaring upper body of low height, a slightly everted rim, and a conical lower body, suggests it belongs to an angular kylix. The vessel's monochrome surface shows traces of polishing, a treatment Pucci noted on monochrome vessels with non-local fabric (Pucci 2019b, 180–81). This shape, typically with one handle and a short stem, is rare in the region. Montesanto (2018, fig. 2.2) catalogued an unpainted example, with another similar specimen featuring a vertical handle (Montesanto 2020a, fig. 4:5). This shape also appears unpainted at Tell Kazel (Jung 2011, fig. 4:6–8) and Tell Arqa (Charaf 2007, fig. 4:i).

In Cyprus, angular kylikes were uncommon. They are present in small numbers at Hala Sultan Tekke, where examples with low upper bowl and marked carination, similar to the UCL specimen, resemble Cretan prototypes according to Mountjoy (2011). Angular kylikes from other sites in Cyprus dated also to the LC IIIA (second quarter of the 12th century BCE, LH IIIC Early 2) feature monochrome interiors and linear decoration on the rim exterior (Mountjoy 2018, fig. 562), a decorative syntax common during the late 13th century BCE in the Argolid (LH IIIB2) (Vitale 2006, fig. 3:6; French and Stockhammer 2009, fig. 8:3, 20:6) and Attica (LH IIIB2–IIIC Early) (Mountjoy 1999, fig. 205:287). Similar examples were also identified at Menelaion (Catling 2009 figs. 212:8–9, 220:22, 238:251–52, 299:237–44) and Ayios Stefanos, Laconia (Mountjoy 1999, fig. 96:196), likely date to the LH IIIB. A vessel with an identical profile and monochrome decoration was found at Melos

in the Cyclades, dated to the LH IIIC Early (Mountjoy 1999, fig. 373:146). At Paros, this type, referred to as a “low-stem cup,” also appears with a monochrome interior and is dated to the LH IIIC Middle by Koehl (2021, 135–36, 225–26). The shape and surface treatment (monochrome) point to the correlation of the UCL example to the LH IIIC Early to Middle pottery tradition in the Aegean and Cyprus.

Deep bowl/Stemmed bowl (Cat. no. 6; fig. 3:6)

This sherd features a slightly curved wall with a pointed, lipless rim, decorated with a horizontal band and a wavy line motif on the exterior. Its rather straight wall, rim profile, and diameter suggest it may belong to a stemmed bowl, though it could also be ascribed to the deep bowl shape, with the straighter body and rim, potentially indicating a Cretan influence. A pottery sherd also from Alalakh, stored in the Museum of Archaeology and Anthropology at the University of Cambridge (acc. no. 1953.134 F), may come from a similar vessel, sharing an identical decorative motif (rim band and zig-zag line) and similar paint color. The Cambridge example provides additional insight into the vessel’s decoration, which includes a quirk (FM 48:5) framed by a wavy line (FM 53:18).

The same motifs appear as primary decorative themes on deep bowls from Tarsus (Mountjoy 2005, figs. 8:181–85, 11:274, 286) and Cyprus during the first half of the 12th century BCE (Level IIIA) (Mountjoy 2018, figs. 521, 525, 583, 589–90), though not in combination as seen on the Alalakh example. Wavy lines below rim bands were a common feature of deep bowls from Enkomi, dated to the LC IIIA (Level IIIA–IIIB Early). Some of the wavy lines were irregularly applied, resembling the Alalakh example (Mountjoy 2018, figs. 116:317; 176:932; 190:1089; 191:1097). However, in Enkomi, additional motifs were rarely positioned below the wavy lines. One exception from Enkomi, dated to the third quarter of the 12th century BCE (Mountjoy 2018, fig. 212:1337), shows an irregular wavy line with a loop just below it, possibly resembling a second wavy line or a quirk. A similar motif appears on a deep bowl from Hala Sultan Tekke, dated to the same period (Mountjoy 2018, fig. 360:156).

The irregularly executed horizontal wavy line, forming a zig-zag, is a common motif of the early LH IIIC period in deep bowls (Furumark 1972, 374), as is the quirk applied within a horizontal zone (Mountjoy 1986, 135–7). These motifs became prevalent during the LM IIIB and especially LM IIIC period in Crete (Popham 1965, 324, 327, fig. 5:18–23), where deep bowls with straight profiles, linear rims, and wavy/zig-zag lines are documented in Khania (Hallager and Hallager 2000, pls. 35, 52; 2003, pls. 45, 50, 87), Palaikastro Kastri (Sackett et al. 1965, figs. 8:a–d, 9:a–c), Phaistos (Borgna 1997, fig. 6:4–5; 2017, fig. 10.6.:6) and Kavousi (Day et al. 2009, fig. 26), often applied within narrow zones. Carelessly applied wavy lines, resembling the Alalakh examples, are also seen on cups (Hallager and Hallager 2003, pl. 46) and kraters (Hallager and Hallager 2003, pl. 59) dated to the LH IIIB2 period. These observations point to the dating of the vessel to the early 12th century BCE, mainly based on the choice of these motifs as the main decorative theme of the vessel’s surface, as well as the irregular wavy line, since the wavy line during the later LH IIIC (or LC III) was characterized by smoother and wider waves. However, the banded decoration below the rim and the wavy line below it, a decorative syntax that appeared in Cyprus, also points to a dating into the LC IIIA (till the third quarter 12th century BCE).

DISCUSSION

The pottery fragments examined in this study represent Aegean-style vessels. Despite the inadequacy of their stratigraphic correlation, they could be ascribed stylistically to the 12th century BCE, or even some of them to the late 13th century BCE. Their features (shape, surface treatment, and painted decoration) suggest an indirect connection to the Aegean-style pottery tradition of the 12th century BCE, a cultural trend spanning the Aegean and Eastern Mediterranean (Killebrew 1998; Mountjoy 2018). While the precise function and meaning

of these vessels require contextual analysis (Stockhammer 2012, 2014, 2017), which is currently impossible in Alalakh, the data align with the broader role of Aegean-style pottery as a tableware category (Killebrew 2000, 234; Kling 2000, 282; Mountjoy 2005, 83; du Pied 2006, 169; Lehmann 2007, 521; 2017, 236; Pucci 2019b, 182), primarily composed of open-shaped vessels for consumption. Closed vessels for serving (e.g., jugs, feeding bottles), storage (e.g., hydriae, amphorae), or utilitarian purposes (e.g., cooking jugs, dippers), which have been documented in small numbers at Alalakh and other sites in the region (Koehl 2017; Montesanto 2018), were not identified.

Despite general stylistic and functional similarities, the production of Aegean-style pottery across the region was not uniform. Variations in decoration, shapes, and production quantities occurred at both intra- and inter-regional levels (du Pied 2011, 226–27; Janeway 2011, 167; Jung 2017, 25–27; Lehmann 2017, 234). This study highlights a broader variety of shapes used at Alalakh compared to the more limited repertoire found at neighboring sites. At Tell Tayinat and Chatal Höyük, consumption vessels predominantly consist of deep bowls, along with some shallow angular bowls. A similar pattern is observed at inland sites like Ain Dara and Tell Afis. In contrast, Alalakh features a wider range of Aegean-style consumption vessels, including different types of kylikes, cups, and bowls, which are absent from the aforementioned sites. On the coastal sites, kylikes appeared during the early 12th century BCE but in limited numbers, while other types of cups and bowls were relatively scarce or even absent. The scarcity of common decorative motifs, such as the wavy line band or the spirals, and the presence of new motifs and layouts, as seen in the deep bowl (cat. no. 1) or the linear decoration in cups (cat. no. 7), further underscore Alalakh's Aegean-style pottery distinctiveness within the region.

I argue that many of these differences may also reflect variations in the chronological periods of production for this pottery category. As Lehmann noted nearly two decades ago (Lehmann 2008, 137–38), the lack of archaeological excavations of Iron Age sites in Syria with continuous stratigraphy poses significant challenges for chronological studies of this period. Lehmann, like many archaeologists before and after him, considered Aegean-style pottery as a key chronological anchor for early Iron Age occupation. He proposed that Aegean-style pottery was produced during Iron Age IA and IB in the region, aligning with the LH IIIC Early to Late Aegean pottery phases and the LC IIIA and IIIB in Cypriot terms (Lehmann 2007; 2008, 145–48).

As stated in the introduction, Aegean-style pottery in the Amuq Valley is believed to be a rather late phenomenon compared to neighboring regions (Cilicia, coastal north Levant, Cyprus), confined mainly to the second half of the 12th century BCE, indicating the late start of the IA habitation in the sites of the region. At Chatal Höyük, Pucci (2013; 2019a, 179–84) proposed that the beginning of Iron Age I (Phase N) corresponds to the LH IIIC Middle/Late phase in the Aegean. A similar timeframe has been suggested for the earliest phase of Iron Age habitation at Tell Tayinat, proposing a date in the late 12th or early 11th century BCE (LH IIIC Middle2/Advanced pottery phase) (Janeway 2017, 69, 92; Welton et al. 2019, 322–23; Harrison 2021, 340).

The earlier production of Aegean-style pottery at Alalakh, corresponding to the LH IIIC Middle 1/Developed phase in Aegean terms (Koehl 2017, 276, 284–85), suggests a distinct process at this site. This interpretation is supported by the stylistic analysis of the sherds from the UCL, which revealed that several pottery vessels from Alalakh could be attributed to this period or even earlier. Some vessels, such as the shallow angular bowl (cat. no. 8), the one-handled cup (cat. no. 7), and the kylikes (cat. nos. 3–5), show connections to the late 13th century and early 12th century BCE pottery traditions of mainland Greece (LH IIIB2 and LH IIIC Early). Similar shapes and decorations were produced across the Cyclades, Cyprus, and the coastal northern and southern Levant primarily during the early 12th century BCE. The handleless bowl with linear decoration (cat. no. 2) and the bowl (cat. no. 6) also align with this timeframe based on their decorative features. The deep bowl (cat. no. 1) is likewise linked to the first half of the 12th century BCE. Its rare motif strongly suggests Cypriot or Aegean influence.

I further suggest that the production of Aegean-style pottery at Alalakh began earlier than at other sites in the region, such as Tell Tayinat, Chatal Höyük, and Tell Afis. It likely started as early as the first quarter of the 12th century BCE, as in the coastal sites like Ras Ibn Hani, Tell Tweini, Tell Kazel, and Tell Arqa, and continued

until the third quarter of the same century. This chronological difference may also explain the variation in the pottery repertoire between Alalakh and other sites in the Amuq Valley and inland Syria. During the early phase, the production of Aegean-style pottery at Alalakh was marked by a diverse range of shapes, including kylikes, various types of bowls, and cups, paralleling similar trends observed at Tell Kazel (Jung 2011). The continued production of certain shapes, such as deep bowls and shallow angular bowls, into the later 12th century BCE suggests an eclectic process of cultural appreciation and interaction at the site.

During IA I, food and drink consumption largely adhered to established local practices, even as certain “foreign” pottery vessels were selectively adopted for specific contexts or occasions (Pucci 2020a). Despite the morphological differences of some shapes (the presence of handles), such as deep bowls and shallow angular bowls, Pucci (2020b, 258) argued that their use was comparable to that of local handless bowls. The introduction of these vessels did not significantly alter eating and drinking practices (Montesanto and Pucci 2019, 116–17; Pucci 2019a, 228, 290–91; 2019b, 184; 2020b, 257–60; Montesanto 2020c, 349–50), even though their morphological traits were incorporated into some local pottery forms (Montesanto 2018, 112–13; 2020a, 232–34; Montesanto and Pucci 2019, 113, 116–17). This selective integration likely reflects processes of cultural interaction, with certain types incorporated into existing local practices, a kind of “relational entanglement” (Stockhammer 2013, 2017). The distinct decoration of these vessels may have served as a tool for identity construction among local elites in IA I, as Pucci has suggested (see introduction; Pucci 2019b, 186).

In contrast, vessels requiring different handling (Yasur-Landau 2005), such as kylikes and cups, and primarily associated with drinking, were not reproduced and subsequently abandoned, along with the distinct consumption practices they represented. The distinct consumption practices observed at Alalakh during the early and/or middle 12th century BCE, indicated by the use of kylikes and cups, may indeed reflect the presence of a small migrant enclave. Contemporary migration studies in archaeology have moved beyond simple associations between pots and people (Anthony 1990; van Dommelen 2014), focusing instead on habitual trends across space and time (Yasur-Landau 2010). Food habits are considered strong indicators of migrant populations. While cooking traditions in the Amuq Valley remained largely uninterrupted during the transition from the LBA to IA I (Montesanto 2022), the small number of Aegean-style cooking jugs identified so far in the northern Levant and Cilicia (Goldman 1956, tbl. 389:1220–221; du Pied 2011, fig. 11:11G), including Tell Tayinat (Janeway 2017, pl. 24:1–4) and Alalakh (Koehl 2017, fig. 18.5.:2), suggests the presence of a group with distinct culinary practices. At Alalakh, these differences might also be linked to Aegean consumption habits, particularly the use of kylikes, a shape largely absent from local pottery repertoire in the Eastern Mediterranean during the 12th century BCE, especially in the northern Levant and Cilicia. In the Aegean, kylikes were integral to multiple realms of use –rituals, burials, and daily use– during the LH III period (Mountjoy 2011, 333–34). These distinct practices likely indicate the presence of a migrant group established at Alalakh or, rather, a group prone to adapting exotic (Aegean-inspired) drinking practices in the early to middle 12th century BCE. However, their presence appears to have been short-lived, as they eventually abandoned their distinct habits in favor of local traditions or relocated to another site (Koehl 2017, 285).

What remains obscure in this and previous studies focusing on this pottery category from Alalakh is the stratigraphic correlations for most of the sherds, which were likely found “loose” in surface layers across the site or scattered in various contexts. The pottery labels stored at UCL provided no information on the stratigraphic layers, where these sherds were discovered, nor their alignment with Woolley’s stratigraphic sequence, leading us to rely heavily on their stylistic traits for their dating. Future excavations at the site could yield more securely stratified examples of this pottery, offering clearer insights into its development of production and use at Alalakh. Additionally, petrographic and chemical analyses could also establish a framework for the local production of Aegean-style pottery, focusing on clay fabric, chemical and petrographic profiles –an aspect still lacking in research for this region– and providing valuable insights into the origins of the pottery and its connections to other regional sites or regions of the Eastern Mediterranean.

CONCLUSIONS

This study highlights the critical importance of revisiting materials from older excavations, demonstrating their potential to yield transformative insights that challenge existing interpretations. It provides further evidence for the chronology of the Iron Age occupation at Alalakh, based on the still limited Aegean-style pottery found at the site. Building on Koehl's dating, this study places its initial use in the site further back to the chronological horizon from the late 13th to the first half of the 12th centuries BCE and underscores Alalakh's unique role in the regional pottery tradition. Moving beyond the purely stylistic analyses, this study adopts a practice-based approach, following Montesanto (2020c), to examine the functional integration of Aegean-style vessels into the consumption practices shaped by the social contexts of the period. Situating the production and appreciation of Aegean-style pottery within the macro-historical developments of the region reveals the pottery's significance not only in daily consumption, but also as dynamic artifacts reflecting historical events like migration and social motivations such as identity formation.

ACKNOWLEDGEMENTS

I am deeply grateful to the British School at Athens for the generous support granting me the Vronwy Hankey Memorial Fund for Aegean Studies and the Elizabeth Catling Memorial Fund for Archaeological Draughtsmanship, which enabled my travel and stay in London to conduct my research at the British Museum and UCL in April 2022 and 2023. I extend my heartfelt thanks to Dr. Rachael Sparks, Associate Professor and Keeper of Collections at the UCL Institute of Archaeology, for granting permission to study and publish the drawings of the pottery sherds. My gratitude also goes to Ian Carroll, Lecturer and Conservation Collections Manager at the UCL Institute of Archaeology, for facilitating my access to the UCL storerooms and overseeing the permission process. I am equally thankful to the staff at the British Museum for granting me access to the Alalakh material housed in their collection. I also wish to acknowledge the constructive feedback from the two anonymous reviewers, whose insights significantly enhanced the final version of this paper. Finally, I am grateful to my colleague, Dr. Adrianos Psychas, for his assistance in the digital reproduction of the sherd drawings and for his unwavering support throughout this work.

POTTERY CATALOGUE

1. Deep Bowl (FS 284). Fig. 2:1

Inventory number: 50/7552 (ATP 294) (1 sherd).

Dimensions: height pres.: 7 cm; width pres.: 8.1cm; rim thick.: 0.55 cm; handle thick.: 1 cm; body thick.: 0.5 cm; rim diam.: 14 cm.

Fabric: fine; yellow orange (7.5 YR 8/8), few inclusions (black, white, silver).

Surface treatment: slipped; yellow-orange (7.5 YR 8/8).

Decoration: band below the handle (0.5–0.7cm), splash around its base, V pattern row in the level of the handle, band on the lower body of the interior (0.9 cm), rim painted on the tip (worn off) (FM 59).

Paint: semi-lustrous; red (10 R 4/8).

Notes: The surface is covered by salt element coating; the paint has worn off.

2. Handleless Bowl (FS 210). Fig. 4

Inventory number: 50/7556 (6 rim-body sherds; probably from the same vessel).

Dimensions: max. height pres.: 3.75 cm; max. width pres.: 3.9 cm; rim thick: 0.4 cm; body thick.: 0.45 cm; rim diam.: 20 cm.

Fabric: fine; yellow-orange (10 YR 8/8); very few inclusions (white).

Surface treatment: slipped; yellow (5 Y 8/6) interior; yellow-orange (10 YR 8/8) exterior.

Decoration: bands on both the interior and exterior of the rim (0.6–0.9 cm).

Paint: lustrous, dark reddish brown to brownish black (5 YR 3/6–3/2); varied application of paint.

3. Angular Kylix (FS 267). Fig. 2:3

Inventory number: 50/7444 (1 sherd).

Dimensions: height pres.: 3.3 cm; width pres.: 3.65 cm; rim thick.: 0.3 cm; body max thick.: 0.4 (upper body), 0.5 (carination), 0.25 (lower body) cm; rim diam.: 13.5 cm.

Fabric: fine; bright reddish brown-orange (5 YR 5–6/8); very few inclusions (white).

Surface treatment: monochrome on both the interior and exterior; traces of polishing on the surface.

Paint: semi-lustrous; reddish-bright brown (2.5 YR 4–5/8); homogeneously applied, worn off in the exterior in some spots.

4. Rounded/conical Kylix (FS 258/274). Fig. 2:4

Inventory number: 50/7444 (1 sherd).

Dimensions: height pres.: 3.55 cm; width pres.: 3.45 cm; rim thick.: 0.3 cm; body thick.: 0.25–0.4 cm; rim diam.: 15 cm.

Fabric: fine; bright reddish brown-orange (5 YR 5–6/8); very few inclusions (white).

Surface treatment: monochrome on both the interior and exterior.

Paint: semi-lustrous; red-reddish black (10 R 4/6–2/2) interior, brownish black (7.5 YR 3/2) exterior; paint not homogeneously applied, different tone in some spots.

5. Rounded/conical Kylix (FS 258/274). Fig. 2:5

Inventory number: 50/7462.

Dimensions: height pres.: 2.15 cm; width pres.: 3.8 cm; rim thick.: 0.25 cm; body thick.: 0.35–0.4 cm; rim diam.: 15 cm.

Fabric: fine; 2.5 YR 5/8 (reddish brown).

Surface treatment: slipped; yellow-orange (7.5 Y 7/8). Monochrome on both the interior and exterior.

Paint: semi-lustrous; reddish-bright brown (2.5 YR 4–5/8); paint worn off in some points.

6. Deep Bowl/Stemmed Bowl (FS 309). Fig. 3:6

Inventory number: 50/7397.10.

Dimensions: height pres.: 2.1 cm; width pres.: 3.9 cm; rim thick.: 0.45 cm; body thick.: 0.45 cm; rim diam.: 18 cm.

Fabric: fine; light yellow-orange (10 YR 8/4); very few inclusions (white).

Surface treatment: slipped; pale yellow (5 YR 8/4) interior, yellow-orange (7.5 YR 7–8/8) exterior.

Decoration: band just below the rim (0,7 cm) and a wavy line below (FM 53).

Paint: semi-lustrous paint; reddish brown (5 YR 4/8); crackling.

7. Cup (FS 215/229). Fig. 3:7

Inventory number: 50/7558.

Dimensions: height pres.: 3.5 cm; width. pres.: 4.35 cm; rim thick.: 0.35 m; handle thick.: 0.70-0.75 cm; body thick.: 0.3 cm; rim diam.: 9 cm.

Fabric: fine; bright brown (2.5 YR 5/8).

Surface treatment: slipped; bright reddish brown (5 YR 5/8). Monochrome exterior.

Decoration: Bands on the interior; below the rim (1.05 cm) and lower body (0.3–0.6 cm)

Paint: semi-lustrous; reddish brown (2.5 YR 4/8); irregularly applied; faded away in many points, worn off in the handle.

8. Shallow Angular Bowl (FS 295). Fig. 3:8

Inventory number: 50/7560 (2 sherds).

Dimensions: max height. pres.: 3.15 cm; max width pres.: 7.75 cm; rim thick.: 0.65 cm; body thick.: 0.4 cm; rim diam.: 19 cm.

Fabric: fine; bright reddish brown (5 YR 5/8); very few inclusions (white, silver).

Surface treatment: slipped; yellow-orange (10 YR 7–8/8).

Decoration: Bands; interior, on the rim (0.4 cm) and lower body-carination (0.65 cm); exterior, below the rim (0.9cm) and lower body-carination (0.70 cm).

Paint: semi-lustrous; red (10 R 4/8); paint worn off at some points.

BIBLIOGRAPHY

- Akar, M. 2020. "Excavation Results." In *Tell Atchana, Alalakh*. Vol. 2A. *The Late Bronze Age II City. 2006–2010 Excavation Seasons*, edited by K.A. Yener, M. Akar, and M.T. Horowitz, 13–76. Istanbul: Koç University Press.
- Anthony, D. 1990. "Migration in Archaeology: The Baby and the Bathwater." *American Anthropologist* 92 (4): 23–42.
- Badre, L. 1983. "Les Peuples de La Mer a Ibn Hani?" In *Atti Del I Congresso Internazionale Di Studi Fenici e Punici, Roma, 5-10 Novembre 1979*, Vol. 1, 203–9. Rome: Consiglio Nazionale delle Ricerche.
- Badre, L., E. Capet, and B. Vitale. 2018. *Tell Kazel Au Bronze Récent: Études Céramiques*. BAHBeyrouth 211. Beyrouth: Institut français du Proche-Orient.
- Barako, T.J. 2000. "The Philistine Settlement as Mercantile Phenomenon?" *AJA* 104 (3): 513–30.
- Bauer, A. 1998. "Cities of the Sea: Maritime Trade and the Origin of Philistine Settlement in the Early Iron Age Southern Levant." *OJA* 17: 149–68.
- Benzi, M. 2019. "Late Bronze III Iasos: Mycenaean and Local Pottery. Deposits beneath the Roman Agora and the Basilica by the East Gate." In *Karia Arkhaia: La Carie, Des Origines à La Période Pré-Hékatomnide. 4èmes Rencontres d'archéologie de l'IFÉA, Istanbul, 14–16 Novembre 2013*, edited by O. Henry and K. Konuk, 387–452. Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil.
- Bienkowski, P.A. 1982. "Some Remarks on the Practice of Cremation in the Levant." *Levant* 14: 80–9.
- Borgna, E. 1997. "Some Observations on Deep Bowls and Kraters from the 'Acropoli Mediana' at Phaistos." In *Late Minoan III Pottery Chronology and Terminology: Acts of a Meeting Held at the Danish Institute at Athens, August 12–14, 1994*, edited by E. Hallager and B.P. Hallager, 273–98. Monographs of the Danish Institute at Athens 1. Athens: The Danish Institute at Athens.
- _____. 2017. "LM IIIB Pottery at Phaistos." In *Late Minoan IIIB Pottery: Relative Chronology and Regional Differences*, edited by C. Langohr, 313–29. Aegis 12. Louvain: Presses Universitaires de Louvain.
- Bounni, A., E. Lagarce, N. Sabily, L. Badre, and J. Lagarce. 1979. "Rapport Préliminaire Sur La Troisième Campagne de Fouilles (1977) à Ibn Hani (Syrie)." *Syria* 56: 217–324.
- Braidwood, R.J. 1937. *Mounds in the Plain of Antioch. An Archaeological Survey*. OIP 48. Chicago: University of Chicago Press.
- Catling, H. W. 2009. *Sparta: Menelaion I. The Bronze Age*. BSA Supplementary Volume 45. London: The British School at Athens.
- Charaf, H. 2007. "New Light on the End of the Late Bronze Age at Tell Arqa." *Archaeology and History in the Lebanon* 26–27: 70–98.
- Day, L.P., N.L. Klein and L.A. Turner. 2009. *Kavousi IIA: The Late Minoan IIIC Settlement at Vronda. The Buildings on the Summit*. Prehistory Monographs 26. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Dothan, T. 2000. "Reflections on the Initial Phase of Philistine Settlement." In *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, edited by E.D. Oren, 145–58. University Museum Symposium Series 11. University Museum Monograph 108. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- du Pied, L. 2006. "The Early Iron Age in the Northern Levant: Continuity and Change in the Pottery Assemblages From Ras El-Bassit and Ras Ibn Hani." *Scripta Mediterranea* 27–28: 161–85.
- _____. 2011. "Early Iron Age Society in the Northern Levant: Architecture, Pottery and Finds." In *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loomweights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions: An International Archaeological Symposium Held in Nicosia, November 6th-7th 2010*, edited by V. Karageorghis and O. Kouka, 219–36. Nicosia: The A.G. Leventis Foundation.
- Emanuel, J.P. 2015. "King Taita and His 'Palistin': Philistine State or Neo-Hittite Kingdom?" *Antiquo Oriente* 13: 11–40.
- Evely, D., ed. 2006. *Lefkandi IV. The Bronze Age: The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*. BSA Supplementary Volume 39. London: The British School at Athens.
- Fink, A.S. 2010. *Late Bronze Age Tell Atchana (Alalakh): Stratigraphy, Chronology, History*. BAR-IS 2120. Oxford: Archaeopress.
- French, E., and P. Stockhammer. 2009. "Mycenae and Tiryns: The Pottery of the Second Half of the Thirteenth Century BC – Contexts and Definitions." *BSA* 104:175–232.
- Furumark, A. 1972. *Mycenaean Pottery*. *ActaAth* 4°, 20. Stockholm: Swedish Institute in Athens.
- Goldman, H. 1956. *Excavations at Gözlü Kale, Tarsus*. Vol. 2. *From the Neolithic through the Bronze Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Hallager, E., and B.P. Hallager, eds. 2000. *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khandia 1970–1987*. Vol. 2. *The Late Minoan IIIC Settlement*. *ActaAth* 4° 47:02. Stockholm: Paul Åströms Förlag.
- _____, Eds. 2003. *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khandia, 1970–1987 and 2001*. Vol. 3. *The Late Minoan IIIB:2 Settlement*. *ActaAth* 4° 47:3. Stockholm: Swedish Institute in Athens.
- _____, Eds. 2011. *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khandia, 1970–1987 and 2001*. Vol. IV: *The Late Minoan IIIB:1 and IIIA:2*

- Settlements. ActaAth* 4° 47:4. Stockholm: Swedish Institute in Athens.
- Harrison, T.P. 2009. "Neo-Hittites in the 'Land of Palistin'" *NEA* 72: 174–89.
- _____. 2013. "Tayinat in the Early Iron Age." In *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations Between Syria and Anatolia. Proceedings of a Symposium Held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul May 31 – June 1, 2010*, edited by K.A. Yener, 61–87. Ancient Near Eastern Studies Supplement 42. Leuven: Peeters.
- _____. 2021. "The Iron Age I–II Transition in the Northern Levant: An Emerging Consensus?" *Jerusalem Journal of Archaeology* 1: 325–51.
- Hawkins, J.D. 2011. "The Inscriptions of the Aleppo Temple." *AnatSt* 61: 35–54.
- Janeway, B. 2006. "The Nature and Extent of Aegean Contact at Tell Tayinat and Vicinity in the Early Iron Age: Evidence of the Sea Peoples?" *Scripta Mediterranea* 27–28: 123–46.
- _____. 2011. "Mycenaean Bowls at 12th/11th Century BC Tell Tayinat (Amuq Valley)." In *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loomweights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions: An International Archaeological Symposium Held in Nicosia, November 6th–7th 2010*, edited by V. Karageorghis and O. Kouka, 167–85. Nicosia: The A.G. Leventis Foundation.
- _____. 2017. *Sea Peoples of the Northern Levant? Aegean-Style Pottery from Early Iron Age Tell Tayinat*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Jung, R. 2011. "Mycenaean Vending Cups in Syria? Thoughts about the Unpainted Mycenaean Pottery from Tell Kazel." In *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of His 65th Birthday*, edited by W. Gauß, M. Lindblom, R.A.K. Smith, and J.C. Wright, 121–32. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2012. "Can we say, what's behind all those sherds? Ceramic innovations in the Eastern Mediterranean at the end of the second millennium." In *Materiality and Social Practice: Transformative capacities of intercultural encounters*, edited by J. Maran and P. W. Stockhammer, 104–20. Oxford and Oakville: Oxbow Books.
- _____. 2017. "The Sea Peoples after Three Millennia: Possibilities and Limitations of Historical Reconstruction." In "Sea Peoples" *Up-to-Date: New Research on Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th – 11th Centuries BCE. Proceedings of the ESF-Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences, Vienna, 3–4 November 2014*, edited by P. Fischer, Peter, and T. Bürge, 23–42. Österreichische Akademie Der Wissenschaften Denkschriften Der Gesamtakademie 81. Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 35. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Karageorghis, V. 2000. "Cultural Innovations in Cyprus Relating to the Sea Peoples." In *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, edited by E.D. Oren, 255–79. University Museum Symposium Series 11. University Museum Monograph 108. Philadelphia: The University Museum, University of Philadelphia.
- Killebrew, A.E. 1998. "Aegean and Aegean-Style Material Culture in Canaan during the 14th–12th Centuries BC: Trade, Colonization, Diffusion, or Migration?" In *The Aegean and the Orient in the Second Millennium: Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18–20 April 1997*, edited by E.H. Cline and D. Harris-Cline, 159–69. *Aegaeum* 18. Liège and Austin: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique and University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- _____. 2000. "Aegean-Style Early Philistine Pottery in Canaan during the Iron I Age: A Stylistic Analysis of Mycenaean IIIC:1b Pottery and Its Associated Wares." In *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, edited by E.D. Oren, 233–53. University Museum Symposium Series 11. University Museum Monograph 108. Philadelphia: The University Museum, University of Philadelphia.
- _____. 2018. "From 'Global' to 'Glocal': Cultural Connectivity and Interactions between Cyprus and the Southern Levant during the Transitional Late Bronze and Early Iron Ages." In *Change, Continuity, and Connectivity North-Eastern Mediterranean at the Turn of the Bronze Age and in the Early Iron Age*, edited by Ł. Niesiołowski-Spanò and M. Węcowski, 81–94. *Philippika* 60. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Kitchen, K.A. 1982. "An Egyptian New Kingdom Scarab from Alalakh." *Levant* 14: 88.
- Kling, B. 2000. "Mycenaean IIIC:1b and Related Pottery in Cyprus: Comments on the Current State of Research." In *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, edited by E.D. Oren, 281–95. University Museum Symposium Series 11. University Museum Monograph 108. Philadelphia: University Museum Publications.
- Koehl, R.B. 2005. "Preliminary Observations on the Unpublished Mycenaean Pottery from Woolley's Dig-House at Tell Atchana (Ancient Alalakh)." In *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14–18 April 2004*, edited by R. Laffineur and E. Greco, 415–21. *Aegaeum* 25. Liège and Austin: Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique and University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- _____. 2010. "Mycenaean Pottery." In *Tell Atchana, Ancient Alalakh. Vol. 1. The 2003–2004 Excavation Sea-*

- sons, edited by K.A. Yener, 81–4. Istanbul: Koç University Press.
- _____. 2017. “Were There Sea Peoples at Alalakh (Tell Atchana)?” In *Overturing Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of K. Ashlihan Yener*, edited by Ç. Maner, M.T. Horowitz, and A.S. Gilbert, 275–95. Culture and History of the Ancient Near East 90. Leiden: Brill.
- _____. 2020. “Appendix F. Mycenaean Pottery.” In *Tell Atchana, Alalakh. Volume 2A. The Late Bronze Age II City. The 2006–2010 Seasons*, edited by K.A. Yener, M. Akar, and M.T. Horowitz, 529–50. Istanbul: Koç University Press.
- _____. 2021. *Koukounaries I: Mycenaean Pottery from Selected Contexts*. Oxford: Archaeopress.
- Kopanias, K. 2018. “Cilicia and Pamphylia during the Early Iron Age: Hiyawa, Mopsos and the Foundation of the Greek Cities.” *Athens University Review of Archaeology* 1: 69–95.
- Lagarce, J. 1983. “Rapports de Ras Ibn Hani Avec La Phénicie et La Méditerranée Orientale à l’Age Du Fer.” In *Atti Del I Congresso Internazionale Di Studi Fenici e Punici, Roma, 5–10 Novembre 1979*, 223–26. Rome: Consiglio Nazionale delle Ricerche.
- Lagarce, J., and E. Lagarce. 1978. “Découvertes Archéologiques à Ras Ibn Hani Près de Ras Shamra: Un Palais Du Roi d’Ugarit, Des Tablettes Inscrites En Caractères Cunéiformes, Un Établissement Des Peuples de La Mer et Une Ville Hellénistique.” *Comptes Rendus de l’Académie Des Inscriptions et Belles Lettres* 122 (1): 44–65.
- _____. 1988. “The Intrusion of the Sea Peoples and Their Acculturation: A Parallel between Palestinian and Ras Ibn Hani Data.” In *Proceedings of the 1st International Symposium on Palestine Antiquities*, edited by S. Shaath, 137–69. Studies in the History and Archaeology of Palestine 3. Aleppo: Jami’at Halab.
- Langohr, C. 2017. “Late Minoan IIIB Pottery at Sissi and Malia: Assessing Local Ceramic Sequences, Regional Traditions and Interregional Interaction.” In *How Long Is a Century? Late Minoan IIIB Pottery: Relative Chronology and Regional Differences*, edited by C. Langohr, 193–242. Aegis 12. Louvain: Presses universitaires de Louvain.
- Lehmann, G. 2007. “Decorated Pottery Styles in the Northern Levant during the Early Iron Age and Their Relationship with Cyprus and the Aegean.” *UgaritF* 39: 487–550.
- _____. 2008. “North Syria and Cilicia, c. 1200–330 BCE.” In *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, edited by C. Sagona, 137–78. Ancient Near Eastern Studies Supplement 28. Leuven: Peeters.
- _____. 2017. “The Late Bronze–Iron Age Transition and the Problem of the Sea Peoples Phenomenon in Cilicia.” In *“Sea Peoples” Up-to-Date: New Research on Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th–11th Centuries BCE. Proceedings of the ESF-Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences, Vienna, 3–4 November 2014*, edited by P.M. Fischer and T. Bürge, 229–55. Österreichische Akademie Der Wissenschaften Denkschriften Der Gesamtakademie 81. Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 35. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Middleton, G.D. 2015. “Telling Stories: The Mycenaean Origins of the Philistines.” *OJA* 34 (1): 45–65.
- Monchambert, J.-Y. 1996. “Du Mycénien IIIC a Ougarit.” *Orient-Express* 2: 45–46.
- _____. 2004a. “La Céramique Mycénienne d’ Ougarit: Nouvelles Données.” In *La Céramique Mycénienne de l’Égée Au Levant. Hommage à Vronwy Hankey. Table Ronde Internationale, Maison de l’Orient et de La Méditerranée, 20 Mars 1999*, edited by J. Balensi, J.-Y. Monchambert, and S. M. Celka, 125–40. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux.
- _____. 2004b. *La Céramique d’ Ougarit: Campagnes de Fouilles 1975 et 1976. Ras Shamra-Ougarit 15*. Paris: ERC.
- Montesanto, M. 2018. “Evidence of Transformation: The Early Iron Age Aegeanizing Pottery Assemblage at Alalakh.” In *Proceedings of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 25–29 April 2016, Vienna*, Vol. 1. *Transformation and Migration*, edited by B. Horejs and C. Schwall, 107–18. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- _____. 2020a. “12th Century BC Painted Pottery at Alalakh: Local Development and Foreign Contact.” In *Alalakh and Its Neighbours. Proceedings of the 15th Anniversary Symposium at the New Hatay Archaeology Museum, 10–12 June 2015*, edited by K.A. Yener and T. Ingman, 225–48. Ancient Near Eastern Studies Supplement 55. Leuven: Peeters.
- _____. 2020b. “Lost in Transition: The Late Bronze–Iron Age Pottery Assemblage in Tell Atchana/Alalakh.” *StEb* 6: 57–88.
- _____. 2020c. “More than a Pile of Sherds: Functional Analysis and Social Behaviour during Iron Age Alalakh.” In *Broadening Horizons 5. Civilizations in Contact. Proceedings of the 5th “Broadening Horizons” Conference, Udine 5–8 June 2017*. Vol. 1. *From Prehistory of Upper Mesopotamia to the Bronze and Iron Age Societies of the Levant*, edited by M. Iamoni, 337–52. West and East Monografie 2. Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- _____. 2021. “Do not fear the dark: change and continuity in the Amuq Valley (14th–6th centuries BC).” In *Bridging the Gap: Disciplines, Times, and Spaces in Dialogue, Volume 1, Sessions 1, 2, and 5 from the Conference Broadening Horizons 6 Held at the Freie Universität Berlin, 24–28 June 2019*, edited by C. W.

- Hess and F. Manuelli, 265–85. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2022. “Cooking in Iron Age Alalakh: Change and Continuity in Vessels’ Functional Role.” *Asia Anteriore Antica* 4: 71–87.
- Montesanto, M., and M. Pucci. 2019. “The Iron Age at Alalakh.” *Archaeology and History of Lebanon* 50–51: 93–135.
- Mountjoy, P.A. 1986. *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- _____. 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- _____. 2005. “The Mycenaean Pottery from the 1934–1939 Excavations at Tarsus.” In *Field Seasons 2001–2003 of the Tarsus-Gözlükule Interdisciplinary Research Project*, edited by A. Özyar, 83–134. Istanbul: Ege Yayınları.
- _____. 2011. “The Kylix and the Basin in 12th Century BC Cyprus with Particular Reference to Hala Sultan Tekke.” In *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loom-weights, and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighboring Regions. An International Archaeological Symposium Held in Nicosia, November 6th–7th 2010*, edited by V. Karageorghis and O. Kouka, 331–48. Nicosia: A.G. Leventis Foundation.
- _____. 2018. *Decorated Pottery in Cyprus and Philistia in the 12th Century BC: Cypriot IIIC and Philistine IIIC*. Österreichische Akademie Der Wissenschaften Denkschriften Der Gesamtakademie 89. Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 36. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Popham, M. 1965. “Some Late Minoan III Pottery from Crete.” *BSA* 60: 316–42.
- Pucci, M. 2013. “Chatal Höyük in the Amuq. Material Culture and Architecture during the Passage from the Late Bronze Age to the Early Iron Age.” In *Across the Border. Late Bronze – Iron Age Relations between Syria and Anatolia*, edited by K.A. Yener, 89–112. Ancient Near Eastern Studies Supplement 42. Leuven: Peeters.
- _____. 2019a. *Excavations in the Plain of Antioch III. Stratigraphy, Pottery, and Small Finds from Chatal Höyük in the Amuq Plain*. OIP 143. Chicago: University of Chicago Press.
- _____. 2019b. “Cultural Encounters during the LB II and IA I: Hittites and ‘Pelesets’ in the Amuq (Hatay) Turkey.” *Asia Anteriore Antica* 1 (1): 169–94.
- _____. 2020a. “The Amuq Region during the Iron Age I–II: Formation, Organisation and Development of a Community.” In *Formation, Organisation and Development of Iron Age Societies: A Comparative View. Proceedings of the Workshop Held at the 10th ICAANE in Vienna, April 2016*, edited by A.E. Sollee, 131–50. Oriental and European Archaeology 15. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- _____. 2020b. “Drinking in Iron Age Atchana.” In *Alalakh and Its Neighbours. Proceedings of the 15th Anniversary Symposium at the New Hatay Archaeology Museum, 10–12 June 2015*, edited by K.A. Yener and T. Ingman, 249–72. Ancient Near Eastern Studies Supplement 55. Leuven, Paris, Bristol: Peeters.
- _____. 2020c. “Economic Decay and Urban Rebirth in the Amuq. The Hittite Conquest and the End of the Late Bronze Age (Mid-14th to the 12th Century BC).” In *Anatolia between the 13th and the 12th Century B.C.E.*, edited by S. DeMartino, E. Devecchi, and C. Corti, 327–60. Torino: LoGisma.
- Sackett, L.H., M. Popham, P.M. Warren, and L. Enstrand. 1965. “Excavations at Palaikastro VI.” *BSA* 60: 248–315.
- Sherratt, S. 1998. “Sea Peoples and the Economic Structure of the Late Second Millennium in the Eastern Mediterranean.” In *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE. In Honor of Professor Trude Dothan*, edited by S. Gitin, A. Mazar and E. Stern, 292–313. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- _____. 2013. “The Ceramic Phenomenon of the ‘Sea Peoples’: An Overview.” In *‘The Philistines and Other ‘Sea Peoples’ in Text and Archaeology*,” edited by A.E. Killebrew and G. Lehmann, 619–44. Archaeology and Biblical Studies 15. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Smith, R. A. K. 2010. *Mochlos IIB: Period IV. The Mycenaean Settlement and Cemetery: The Pottery*. Prehistory Monographs 27. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Singer, I. 2013. “‘Old Country’ Ethnonyms in ‘New Countries’ of the ‘Sea Peoples’ Diaspora.” In *AMIAAA: The Quest for Excellence. Studies in Honor of Günter Kopcke on the Occasion of His 75th Birthday*, edited by R.B. Koehl, 321–33. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Stockhammer, P. 2012. “Performing the Practice Turn in Archaeology.” *Transcultural Studies* 1: 7–39.
- _____. 2013. “From Hybridity to Entanglement, from Essentialism to Practice.” *Archaeological Review from Cambridge* 28 (1): 11–28.
- _____. 2014. “Functions and Meanings of Aegean-style Pottery at Tel Beth-Shean.” In *Αθήματα: Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, edited by Y. Galanakis, T. Wilkinson, and J. Bennet, 207–22. Oxford: Archaeopress.
- _____. 2017. “How Aegean Is Philistine Pottery? The Use of Aegean-style Pottery in the Early 12th Century BCE Southern Levant.” In *‘Sea Peoples’ Up-to-Date: New Research on Transformations in the Eastern Mediterranean in the 13th–11th Centuries BCE. Proceedings of the ESF-Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences, Vienna, 3–4 November 2014*, edited by P.M. Fischer and T. Bürge, 379–87. Österreichische Aka-

- demie Der Wissenschaften Denkschriften Der Gesamtkademie 81. Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean 35. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Swift, G.F. 1958. "The Pottery of the Amuq Phases K to O and Its Historical Relationships." Ph.D. diss., University of Chicago.
- van Dommelen, P. 2014. "Moving On: Archaeological Perspectives on Mobility and Migration." *WorldArch* 46 (4): 477–83.
- Venturi, F. 2007. *La Siria Nell'età Delle Trasformazioni (XIII–X Sec. a.C.). Nuovi Contributi Dallo Scavo Di Tell Afis. Studi e testi orientali* 8. Bologna: CLUEB.
- _____. 2008. "The Sea Peoples in the Levant: A North-Syrian Perspective." In *Proceedings of the 5th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East*. Vol 3, edited by J.M. Cordoba, M. Molist, M.C. Perez, I. Rubio, and S. Martinez, 365–82. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid Ediciones.
- _____. 2010. "Cultural Breakdown or Evolution? The Impact of Changes in 12th Century BC Tell Afis." In *Societies in Transition. Evolutionary Processes in the Northern Levant Between Late Bronze Age II and Early Iron Age. Papers Presented on the Occasion of the 20th Anniversary of the New Excavations in Tell Afis, Bologna, 15th November 2007*, edited by F. Venturi, 1–27. Studi e testi orientali 9. Bologna: CLUEB.
- _____. 2011. "The North Syrian Plateau before and after the Fall of the Hittite Empire: New Evidence from Tell Afis." In *Empires after the Empire: Anatolia, Syria and Assyria after Suppiluliuma II (ca. 1200–800/700 B.C.)*, edited by K. Strobel, 139–66. Firenze: LoGisma.
- _____. 2013. "The Transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age at Tell Afis, Syria (Phases VII–III)." In *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia. Proceedings of a Symposium Held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31 – June 1, 2010*, edited by K.A. Yener, 227–59. Ancient Near Eastern Studies Supplement 42. Leuven, Paris, Walpole: Peeters.
- Vitale, S. 2006. "The LH IIIB–LH IIIC Transition on the Mycenaean Mainland: Ceramic Phases and Terminology." *Hesperia* 75 (2): 177–204.
- Welton, L., T.P. Harrison, S. Batiuk, E. Ünlü, B. Janeway, D. Karakaya, D. Lipovitch, D. Lumb, and J. Roames. 2019. "Shifting Networks and Community Identity at Tell Tayinat in the Iron I (ca. 12th to Mid 10th Century B.C.E.)." *AJA* 123 (2): 291–333.
- Woolley, L. 1938. "Excavations at Tal Atchana, 1937." *AntJ* 18 (1): 1–28.
- _____. 1955. *Alalakh. An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937–1949*. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London 18. Oxford: University Press.
- Yasur-Landau, A. 2003. "How Did the Philistines Get to Canaan? Two: By Land." *Biblical Archaeology Review* 29 (2): 34–39, 66–67.
- _____. 2005. "Old Wine in New Vessels: Intercultural Contact, Innovation and Aegean, Canaanite and Philistine Foodways." *TelAviv* 32 (2): 168–91.
- _____. 2010. *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2012. "Chariot, Spears and Wagons: Anatolian and Aegean Elements in the Medinet Habu Land Battle Relief." In *The Ancient Near East in the 12th–10th Centuries BCE: Culture and History. Proceedings of the International Conference Held at the University of Haifa, 2–5 May, 2010*, edited by G. Galil, A. Gilboa, A. M. Maeir, and D. Kahn, 549–67. AOAT 392. Münster: Ugarit-Verlag.
- Yener, K.A. 2005. "Alalakh Spatial Organisation." In *The Amuq Valley Regional Projects*. Vol. I. *Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey, 1995–2002*, edited by K.A. Yener, 99–144. OIP 131. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- _____. 2010. *Tell Atchana, Ancient Alalakh*. Vol. I. *The 2003–2004 Excavation Seasons*. Istanbul: Koç University Press.
- _____. 2013. "New Excavations at Alalakh: The 14th–12th Centuries BC." In *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia. Proceedings of a Symposium Held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, May 31 – June 1, 2010*, edited by K.A. Yener, 11–35. Ancient Near Eastern Studies Supplement 42. Leuven: Peeters.
- _____. 2017. "Cult and Ritual at Late Bronze Age II Alalakh: Hybridity and Power under Hittite Administration." In *HITTITOLOGY TODAY: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honor of Emmanuel Laroche's 100th Birthday*, edited by A. Mouton, 215–24. Rencontres d'archéologie de l'IFÉA 5. Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil.
- Yener, K.A., M. Akar, and M.T. Horowitz, eds. 2020. *Tell Atchana, Alalakh*. Vol. 2A. *The Late Bronze Age II City. 2006–2010 Excavation Seasons*. Istanbul: Koç University Press.
- Yener, K.A., B. Dinçol, and H. Peker. 2014. "Prince Tuthaliya and Princess Ašnuhepa." *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 88:136–38.
- Yener, K.A., C. Edens, T.P. Harrison, J. Verstraete, and T.J. Wilkinson. 2000. "The Amuq Valley Regional Project, 1995–1998." *AJA* 104 (2): 163–220.
- Yener, K.A., and G.B. Yazıcıoğlu. 2010. "Excavation Results." In *Tell Atchana, Ancient Alalakh*. Vol. 1. *The 2003–2004 Excavation Seasons*, edited by K.A. Yener, 11–49. Istanbul: Koç University Press.

Τα Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου

Ο μετασηματισμός μιας παρόδιας πηγής σε αρχαιολογικό χώρο

Μαρία Τριανταφυλλίδου

Δήμος Πέλλας, Αντιδημαρχία Πολιτισμού

matriada@yahoo.com

ORCID ID: 0009-0008-4995-8646

ABSTRACT

The Baths of Alexander the Great is today an archaeological site of the Regional Unit of Pella, Greece. Despite its toponymic reference, it is not associated with Alexander the Great, nor with a bath complex. It includes a stone cistern of a watermill of Roman-Early Christian Pella. The monument was integrated into the landscape and did not come to light via excavation. The continuous interconnection with the landscape of Pella allows the exploration of its transformation from a roadside spring, where multi-temporal narratives, traditions and various uses were inscribed, to a demarcated and arid archaeological site. The article studies the time that the transformation occurred, as well as the factors that shaped it. It approaches the transformation as a part of the monument's modern biography, which was composed in the 19th and 20th centuries and was intensified in the post-war years, while attempting its ideological, environmental and sensory assessment.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη μακρά περίοδο διασύνδεσης με τη νεωτερικότητα, οι αρχαιότητες, κυρίως οι κλασικές, χρησιμοποιήθηκαν από το κράτος στην πολιτική ερμηνεία του παρελθόντος και στα ιδεολογικά προστάγματα του εθνικού λόγου. Συνέθεσαν το αρχέτυπο που ερμήνευσε μέσω του αυτοχθονικού συλλογισμού την καταγωγή και τη συνέχεια του έθνους, διαμορφώνοντας παράλληλα την ιεραρχία για τη σπουδαιότητα των καταλοίπων του παρελθόντος και των λαών που τα παρήγαγαν. Συγκροτήθηκαν ως νεόδημητα πεδία με νεωτερική ταυτότητα στη διαμόρφωση του κρατικού λόγου για το παρελθόν. Εκτός από τον επίσημο λόγο, αφήγηση για τις αρχαιότητες παράγεται στην από τα κάτω διαπραγμάτευση των ανεπίσημων ομάδων μέσω της βιωματικής και μνημονικής σχέσης με τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος.

Τα Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στο εξής Λουτρά, είναι σήμερα ένας αρχαιολογικός χώρος στην Περιφερειακή Ενότητα Πέλλας (Εικ. 1). Βρίσκονται πάνω στην Εθνική Οδό Θεσσαλονίκης-Πιαννιτσών, στην ανατολική είσοδο του οικισμού της Νέας Πέλλας και 1,5 χλμ. δυτικά του αρχαιολογικού χώρου της ελληνιστικής-κλασικής Πέλλας. Μετά την καταστροφή της ελληνιστικής Πέλλας στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. και την πάροδο λίγων δεκαετιών, οργανώθηκε στην περιοχή των Λουτρών ένα νέο οικιστικό κέντρο της Εγνατίας Οδού, η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας (Colonia Pellensis ή Colonia Iulia Augusta Pellensis ή Colonia Pella ή Pella). Η νέα πόλη οικίσθηκε από παλαιμάχους λεγεωνάριους, Ιταλιώτες Έλληνες και κατοίκους της ελληνιστικής Πέλλας (Χρυσοστόμου 2003· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2011, 283). Η αρχαιολογική έρευνα, κυρίως

Εικ. 1. Τα Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου, σύγχρονη διατήρηση (Αρχείο Δήμου Πέλλας).

τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, έφερε στο φως κατάλοιπα της ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής πόλης, της οποίας το βορειοανατολικό τμήμα συνέχισε να κατοικείται τη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή περίοδο, ενώ δεν έχουν διαπιστωθεί οικιστικά ίχνη της οθωμανικής περιόδου (Χρυσοστόμου 1990, 226–31· 1998, 132· 1999, 223–25· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2011, 283–87).

Παρά την τοπωνυμική αναφορά στην Κλασική Εποχή, το μνημείο δεν συνδέεται με τον Μέγα Αλέξανδρο ούτε με συγκρότημα λουτρών. Πρόκειται για πηγή εγκλεισμένη σε λίθινη, κτιστή δεξαμενή που οικοδομήθηκε στη θέση κρηναίου οικοδομήματος, πιθανότατα Νυμφαίου (Μακαρόνας 1962, 77, σημ. 9· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2011, 283, 286). Η δεξαμενή ήταν τμήμα ρωμαϊκού-παλαιοχριστιανικού νερόμυλου. Το βασικό κτίσμα του νερόμυλου βρισκόταν ανατολικά της δεξαμενής και λιθολογήθηκε στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Σήμερα, δεν διατηρούνται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του κτίσματος παρά μόνο ο βράχος με τα ιζήματα που διαμορφώθηκε από την υπερχειλίση του νερού στους τοίχους (Χρυσοστόμου 1998, 118).

Γύρω στα 170 μ. βόρεια της ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής δεξαμενής διατηρείται τμήμα αργολιθοδομής που οι κάτοικοι ονομάζουν Ντουβάρα (Εικ. 2). Η κατασκευή έχει συγκρατημένα ερμηνευθεί ως τμήμα του οχρωματικού περίβολου του συγκροτήματος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Πέτκος και Παϊσίδου 2009, 6–7). Η τρίκλιτη βασιλική συνολικών διαστάσεων 42,5x20,20 μ., με νάρθηκα, εξωνάρθηκα και αίθριο στα δυτικά, οικοδομήθηκε το β' μισό του 5ου αιώνα και ανακαινίσθηκε στα μέσα του 6ου αιώνα, ενώ στις αρχές του 7ου αιώνα καταστράφηκε από βίαιο γεγονός, πιθανότατα σεισμό (Πέτκος 2003· Πέτκος και Παϊσίδου 2009).

Τα Λουτρά και η Ντουβάρα διατηρήθηκαν στον χρόνο και δεν ήρθαν στο φως τον 20ό αιώνα μέσω της ανασκαφικής έρευνας, ώστε στη συνέχεια να εξελιχθούν από ανασκαφικό σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο. Πριν ξεκινήσει το ανασκαφικό έργο, όταν οι αρχαιότητες της Πέλλας ήταν καλυμμένες με χώμα, τα Λουτρά και η Ντουβάρα ήταν ορατά και προσβάσιμα. Η διαρκής παρουσία τους στο τοπίο της Πέλλας προσφέρει μία σημαντική ερευνητική δυνατότητα: τη διερεύνηση του χωρικού μετασχηματισμού της θέσης από ανοιχτό,

Εικ. 2. Η Ντουβάρρα, γύρω στο 1917, φωτογράφος Merl LaVoy (National Museum of Health and Medicine, Otis Historical Archives, OHA 80 Reeve Photograph Collection, Reeve 39783-1).

υδάτινο τοπίο της ύστερης οθωμανικής περιόδου σε αρχαιολογικό χώρο. Συγκεκριμένα, επιτρέπει τη μελέτη του χρόνου που συνέβη ο μετασχηματισμός, των ανθρωπογενών δράσεων του κράτους, της επιστήμης και της τοπικής κοινωνίας, οι οποίες τον παρήγαγαν, όπως και την περιβαλλοντική, ιδεολογική και αισθητηριακή του αποτίμηση.

Η έρευνα για τα Λουτρά αναπτύχθηκε σε δύο μέρη. Αρχικά, διερευνήθηκε η θέση στην ύστερη οθωμανική περίοδο μέσα από δυτικές γραπτές πηγές που περιγράφουν τις χρήσεις και τις πολυχρονικές νοσηματοδοτήσεις συνδυαστικά με χάρτες της περιόδου. Στη συνέχεια, μελετήθηκε η θέση τον 20ό αιώνα, κυρίως τις μεταπολεμικές δεκαετίες. Αντλήθηκαν στοιχεία από τα αρχεία της κοινότητας της Νέας Πέλλας, από εφημερίδες και αρχαιολογικές δημοσιεύσεις. Από τα ερευνητικά εργαλεία της αρχαιολογικής εθνογραφίας αξιοποιήθηκε η επιτόπια έρευνα, κυρίως στους οικισμούς της Πέλλας και της Νέας Πέλλας, όπου με ελεύθερες και ατομικές συνεντεύξεις 13 πληροφορητών αναζητήθηκαν ο λόγος και η αλληλεπίδραση της κοινότητας με τις αρχαιότητες. Στο επίκεντρο των συνεντεύξεων τέθηκε η βιωματική σχέση με το διαμορφούμενο αρχαιολογικό τοπίο. Η εθνογραφική τεκμηρίωση συμπληρώθηκε με τη φωτογραφική εικονογραφία των Λουτρών συλλέγοντας υλικό από οικογενειακά αρχεία, μέρος του οποίου δημοσιεύεται στο παρόν άρθρο.

ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ ΣΤΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Στο τοπίο του 19ου αιώνα τα Λουτρά ήταν μια παρόδια πηγή βόρεια της οθωμανικής Εγνατίας Οδού (Sol Kol). Σε τοπικό επίπεδο, το οδικό δίκτυο αναπτυσσόταν σε μια άδενδρη διαδρομή από τη Θεσσαλονίκη (*Selânik*) στα Γιαννιτσά (*Yenice-i Vardar*) μήκους 50 χλμ. (*Boué* 1838, 126· Οικονόμος 1915, 128· Τριανταφυλλίδου 2011, 17). Τα Λουτρά με την πηγή, τη γεμάτη νερό ρωμαϊκή δεξαμενή και την πλούσια βλάστηση με συστάδες από λεύκες και πλατάνια αποτελούσαν την οργανωμένη στάση του ταξιδιώτη, προσφέροντας πόσιμο νερό, φαγητό και διανυκτέρευση στο γειτονικό χάνι (*Nikolaidy* 1859, 306· Ενεπεκίδης 1982, 34).

Στην αραιοκατοικημένη ύπαιθρο γύρω από τα Λουτρά αναπτύσσονταν περιορισμένες καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βοσκοτόπια. Νοτιοδυτικά των Λουτρών και της Εγνατίας Οδού εκτεινόταν η βαλτώδης Λίμνη

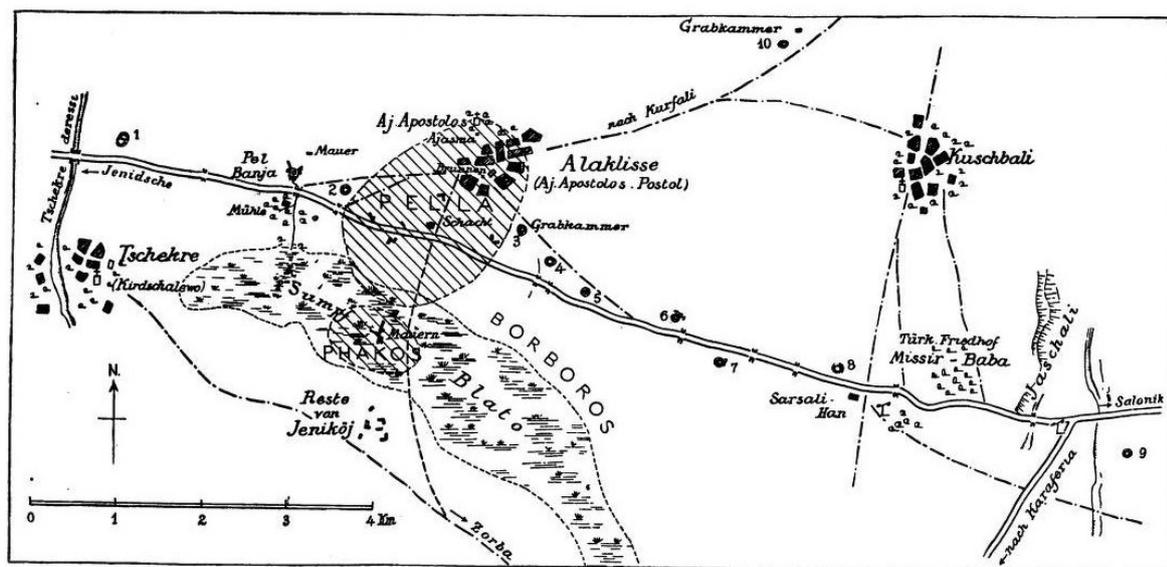
Εικ. 3. Επιστολικό δελτάριο, όπου τα Λουτρά αναφέρονται ως Η κρήνη του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πέλλας).

των Γιαννιτσών, σχηματίζοντας διόδους με καλάμια, ελόβια φυτά και πλούσια πανίδα (Leake 1835, 260–61· Χατζηκυριάκος 1906, 27). Δύο περίπου χλμ. ανατολικά των Λουτρών, στη θέση του σύγχρονου οικισμού της Πέλλας, βρισκόταν ο οθωμανικός οικισμός Alaklisi, Απόστολοι ή Ποστόλ (Leake 1835, 261).

Σχετικά με το τοπωνύμιο της θέσης, ο Adolf Struck (1908, 88) την καταγράφει ως Pel Banja (Σχ. 1). Ο Alfred Delacoulonche (1858, 82) αναφέρει ότι οι Βούλγαροι ονομάζουν τη θέση Bagnia, ενώ οι Έλληνες Λουτρά. Η εθνοτική διάκριση αναφορικά με τη χρήση του τοπωνυμίου πιθανόν να μην ήταν απόλυτα ακριβής, γιατί στο *Ιστορικών Νιάουσας*, ελληνικό χειρόγραφο του 19ου αιώνα, ο Έλληνας συγγραφέας την αναφέρει ως η Μπάνια (Βασδραβέλλης 1956, 133). Ο πρώτος ανασκαφέας της Πέλλας, Γεώργιος Οικονόμος (1915, 133) σημειώνει ότι ο τοπικός πληθυσμός ονομάζει τη δεξαμενή Πέλλαν ή Πελ, το οποίο παραπέμπει στην αντίστοιχη αναφορά δυτικού κειμένου (Leake 1835, 261–62).

Στο τέλος του 19ου αιώνα, ο Μιχαήλ Χρυσοχόος (1896, 13) παρατηρεί ότι οι κάτοικοι την ονομάζουν Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Σε ελληνικό επιστολικό δελτάριο του πρώτου τετάρτου του 20ού αιώνα αναφέρεται ως Κρήνη του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Εικ. 3). Με το ίδιο τοπωνύμιο, Fountain of Alexander καταγράφεται στην αγγλική έκδοση του Luigi Villari (1919, 99), *Macedonian Campaign* για το Μακεδονικό Μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επομένως, στον μεσοπόλεμο η διαφοροποίηση του τοπωνυμίου έχει ήδη συντελεσθεί. Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αναφορά στον Μέγα Αλέξανδρο αποτελεί αποκλειστικά μία ύστερη προσθήκη, η οποία δεν ενδημούσε στις αφηγήσεις του τοπικού πληθυσμού. Η λήθη, όμως, του τοπωνυμίου Μπάνια, το οποίο σήμερα δεν ανακαλείται, αλλά διαπιστώνεται μόνο στις γραπτές πηγές, και η χρήση του νέου τοπωνυμίου Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου τεκμηριώνει τη μετάβαση της θέσης στον εθνικό-νεωτερικό της βίο. Οι τοπωνυμικές πρακτικές αναφοράς στην αρχαιότητα, όπως συνέβη στην περίπτωση των Λουτρών, αλλά και σε αρχαία ελληνικά τοπωνύμια, τα οποία απαντούν σε μελέτες για την αρχαία Μακεδονία, όπως του Μαργαρίτη Δήμιτσα (1896, 98–114) και ελληνικές οδοιπορικές εκδόσεις, όπως του Νικολάου Σχινά (1886, λζ, λς, μζ, μη, 193, 198–99)¹ και του Τρύφωνα Ευαγγελίδη (1913, 36–8), ενίσχυσαν κατά τον 19ο και τις αρχές του

1 Η έκδοση συμπεριλαμβάνει τα αρχαία ελληνικά και τα οθωμανικά εδαφονύμια της περιοχής. Συγκεκριμένα, η λίμνη νότια των

Σχ. 1. Χάρτης της περιοχής της Πέλλας από τον Adolf Struck (1908, 88).

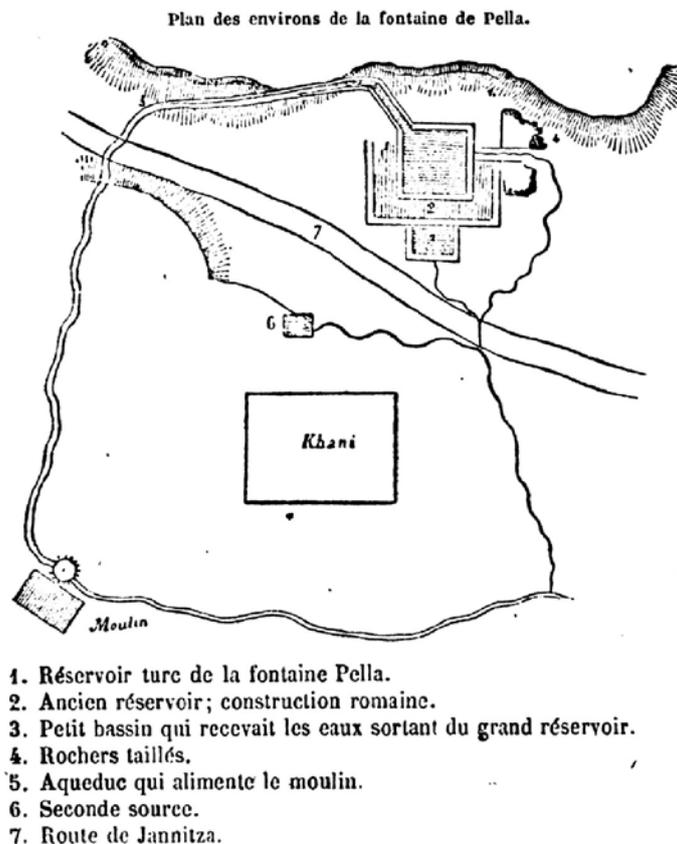
20ού αιώνα τον ελληνικό αυτοχθονικό λόγο, ταυτίζοντας τους Έλληνες με τον τόπο έναντι των υπόλοιπων εθνικών διεκδικήσεων για τη Μακεδονία.

Το τοπωνύμιο Μπάνια απαντά μέχρι σήμερα στα Βαλκάνια, για να δηλώσει θέσεις, όπου έρρεαν ιαματικές πηγές (Brozović-Rončević 1998, 37). Στην ευρύτερη περιοχή της Πέλλας, 32 χιλιόμετρα δυτικά των Λουτρών, υπήρχε ο οθωμανικός οικισμός Μπάνια με ιαματικές πηγές, ο οποίος το 1926 μετονομάστηκε σε Λουτροχώρι (Δήμος Σκύδρας 2017). Στην περίπτωση των Λουτρών, οι γραπτές πηγές του 19ου αιώνα, κατά βάση δυτικές, είναι περιορισμένες και δεν οδηγούν σε βέβαιες διαπιστώσεις για τον θεραπευτικό χαρακτήρα του νερού. Η ποιότητα του, όμως, φαίνεται να απασχολεί τους συγγραφείς των κειμένων. Αναφέρουν ότι ήταν τρεχούμενο, καθαρό και κατάλληλο για πόση (Hamlin 1877, 183· Walker 1897, 140). Ο William Leake (1835, 262) έκρινε ότι ήταν ελαφρώς ζεστό, αλλά δεν παρατήρησε κάτι ιδιαίτερο. Ο Prokesch von Osten, ο οποίος επισκέφθηκε τα Λουτρά το 1828, αναφέρει ότι οι κάτοικοι πίστευαν στις μεταλλικές ιδιότητες της πηγής. Όταν ο ίδιος δοκίμασε το νερό, διαπίστωσε ότι ήταν ασβεστούχο. Ο δραγουμάνος που τον συνόδευε, του υπέδειξε μια άλλη πηγή με θερμό νερό δυτικά της δεξαμενής, το οποίο έκρινε ότι ήταν δροσερό (Ενεπεκίδης 1982, 34). Εξίσου ενδιαφέρονσα είναι η περιγραφή του August Grisebach. Παρατήρησε ότι το νερό ήταν ζεστό και καθαρό. Κατανάλωσε μεγάλη ποσότητα, η οποία του προκάλεσε εφίδρωση στον ύπνο (Ενεπεκίδης 1984, 129).

Την ύστερη οθωμανική περίοδο στα Λουτρά λειτουργούσε νερόμυλος (Isambert 1873, 710). Η πληροφορία επιβεβαιώνεται στο τοπογραφικό σκαρίφημα του Alfred Delacoulonche (1858, 83) που δημιούργησε κατά την αυτοψία αποστολής της νεοσύστατης Γαλλικής Σχολής της Αθήνας στη Μακεδονία (Σχ. 2). Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι η δεξαμενή έχει ενσωματωθεί στον οθωμανικό νερόμυλο. Είναι συνδεδεμένη με μυλαύλακο – υποθέτουμε κτιστό– το οποίο παροχετεύει το νερό από τη δεξαμενή στο νότιο τμήμα της Εγνατίας Οδού, όπου βρίσκεται το κτίσμα του νερόμυλου με τον υδατοτροχό. Εκεί αναγνωρίζονται μία ακόμη πηγή, η οποία επίσης συνδέεται με μυλαύλακο, και ένα χάνι.

Η λειτουργία χανιού νότια της Εγνατίας Οδού βεβαιώνεται στις δυτικές γραπτές πηγές του 19ου αιώνα. Ο Νικόλαος Σχινάς (1886, 357) στην αναλυτική περιγραφή της αμαξιτής οδού Θεσσαλονίκης-Βιτώλιας (Μοναστηρίου) καταγράφει τη θέση ως Χάνι Μπάνια και, εκτός από τον νερόμυλο, προσθέτει τη λειτουργία

Παννισών καταγράφεται ως Λίμνη των Γενισιών, Λίμνη του Λουδία και Λίμνη της Πέλλας. Ο ποταμός της περιοχής που εκβάλλει στον Θερμαϊκό κόλπο καλείται με το αρχαίο τοπωνύμιο Λουδία, αλλά και Μαυρονέρι και Καρά-ασμάκι. Ο ποταμός Βαρδάρ καταγράφεται και ως Αξιός.

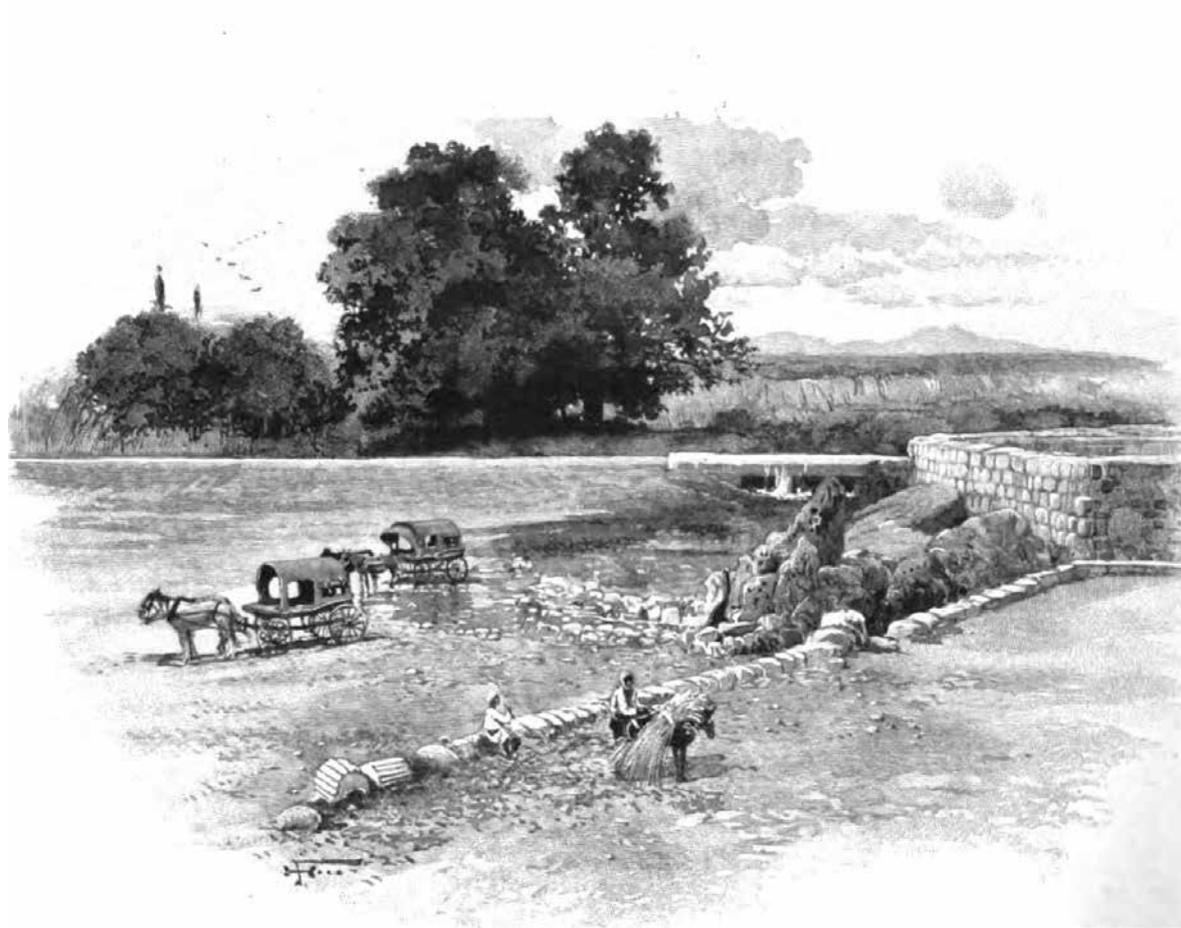

Σχ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο των Λουτρών από τον Alfred Delacoulonche (1858, 83).

κλιβάνου και χανιού. Η αναφορά του Adolf Struck (1908, 85), ο οποίος ταξίδεψε στην περιοχή το διάστημα 1898–1902, για «τα υπολείμματα του τέως χανιού Μπάνια», οδηγεί στη διαπίστωση ότι στη μετάβαση στον 20ό αιώνα είχε ήδη παύσει να λειτουργεί. Το χάνι ακολουθούσε την τυπολογία των οθωμανικών αγροτικών χανιών. Ήταν τετράγωνης κάτοψης και προστατευόταν με ψηλό περίβολο. Η ξύλινη πόρτα της εισόδου οδηγούσε στην αυλή. Το κύριο κτίσμα διέθετε όροφο. Στο ισόγειο βρισκόταν ο στάβλος και στον όροφο τα δωμάτια φιλοξενίας, τα οποία θερμαίνονταν με μαγκάλι και κάρβουνο (Hamlin 1877, 158–61· Walker 1897, 142–45).

Το χάνι είχε οικοδομηθεί με αρχαίο οικοδομικό υλικό (*Muir-Mackenzie και Irby 1877, 91–2*). Αυτή ήταν συνήθης πρακτική, καθώς οι αρχαιότητες ήταν διαθέσιμες παντού. Το τοπίο ήταν διάσπαρτο με αρχιτεκτονικά μέλη, στήλες, κεφαλές πήλινων ειδωλίων και νομίσματα που οι κάτοικοι έβρισκαν με ευκολία και συναλλάσσονταν με τους Δυτικοευρωπαίους αρχαιοδίφες και συλλέκτες (*Τριανταφυλλίδου 2015*). Στον βόρειο τοίχο του χανιού που έβλεπε στην Εγνατία Οδό ήταν εντοιχισμένο τμήμα μαρμαρινού γείσου ιωνικού ρυθμού (*Delacoulonche 1858, 83*). Η θέση τοποθέτησης πιθανόν να ήταν επιλεγμένη με επιτήδευση σε ορατό τμήμα της κατασκευής.

Οι συνθήκες παραμονής στο αγροτικό χάνι των Λουτρών περιγράφονται σε δυτικά κείμενα και επικρίνονται από τους δυτικούς συγγραφείς για τους τραχείς χανιτζήδες, τους θορυβώδεις πελάτες, τα σμήνη των κουνουπιών, τους ψύλλους, τα βρώμικα υφάσματα και την ακάθαρτη οικοσκευή. Τα επικριτικά σχόλια ερμηνεύονται μέσα στα αποκλίνοντα πολιτισμικά πλαίσια Ανατολής και Δύσης του 19ου αιώνα γύρω από τις προσλήψεις για το καθαρό και το ακάθαρτο. Στα προσφερόμενα γεύματα του χανιού αναφέρονται αυγά, βούτυρο, ξινόγαλα, τυρί, ελιές, γιαούρτι (*Hamlin 1877, 160*) και ψάρια, αλιευμένα στη Λίμνη των Γιαννιτών (*Tozer 1869, 154*). Σε άλλη περίπτωση είχε προσφερθεί πιλάφι (*Rouqueville 1822, 132*), ενώ σε χάνια των Γιαννιτών ψητό κατσικίσιο κεφάλι, πεπόνια (*Nikolaïdy 1859, 305*) και αρνίσιο κρέας με ρύζι ψημένο σε δημόσιο φούρνο (*Hamlin 1877, 161*).

Εικ. 4. Τοπιογραφία Λουτρών, 19ος αι., άποψη από ΒΑ (Wheeler 1898/1899, 682).

Σε τοπιογραφία των Λουτρών του 19ου αιώνα διακρίνεται γέφυρα στην Εγνατία Οδό, η οποία παροχετεύει το νερό των πηγών κάτω από τον δρόμο. Βορειοανατολικά της δεξαμενής διαμορφώνεται πλάτωμα, οριοθετημένο με αρχαίο οικοδομικό υλικό, δόμους, σφονδύλους και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη (Εικ. 4). Η τοπιογραφία φιλοτεχνήθηκε βάσει φωτογραφίας, συνήθης πρακτική της περιόδου, από τον ζωγράφο Harry Fenn, και συμπεριλήφθηκε στην εικονογράφιση του άρθρου του Β.Ι. Wheeler «Alexander the Great. Alexander's Victory at Issus» (Wheeler 1898/1899, 682). Το έργο είναι η πρωιμότερη διαπιστωμένη τοπιογραφία της Πέλλας και δηλώνει την ύπαρξη φωτογραφικού υλικού της Πέλλας από τον 19ο αιώνα.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ ΣΤΑ ΛΟΥΤΡΑ

Η ύπαρξη πηγών, υδροχαρών δέντρων και πλούσιας βλάστησης στα Λουτρά διαμόρφωνε τη φυσιογνωμία του τοπίου και ενεργοποιούσε την αισθητηριακή και νοητική διέγερση του ανθρώπου. Ταυτόχρονα, ο άνθρωπος ήταν διαμορφωτικός παράγοντας της εμπειρίας στα Λουτρά, του τρόπου πρόσληψης και ερμηνείας του τοπίου μέσα σε συνεχή αλληλόδραση με αυτό, ένα μέρος της οποίας επιχειρούμε να διερευνήσουμε. Στην πολυμερή αυτή σχέση παρήχθησαν τοπικές παραδόσεις, παραμύθια και έθιμα. Η συγκέντρωσή τους συναντά ερευνητικά εμπόδια λόγω του δημογραφικού μετασχηματισμού το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Με τις αλλαγές της ανθρωπογεωγραφίας κυρίως στον μεσοπόλεμο, η τοπική μνήμη έχει επαναπροσανατολισθεί από την αναχώρηση και την εγκατάσταση προσφύγων. Οι μετακινήσεις ανθρώπων περιορίζουν τη μελέτη των

Εικ. 5. Καθαρισμός της δεξαμενής, 01.07.1959 (Αρχείο Στέλλας Λαζαρίδου- Παπαδοπούλου).

προσλήψεων για τις αρχαιότητες στην ύστερη οθωμανική περίοδο. Για παράδειγμα, για την Ντουβάρα, τη λιθοδομή βόρεια των Λουτρών οι κάτοικοι αφηγούνται μια τοπική παράδοση (Εικ. 2). Λένε ότι η Ντουβάρα είναι τόσο δυνατή κατασκευή και κάθε λίθος της χρειάζεται ένα κάρο για να μεταφερθεί, γιατί εκεί είχε πέσει λίγο από το Αθάνατο Νερό της Γοργόνας. Η αφήγηση είναι μία από τις πολλές στη δυναμική σύνθεση της λαϊκής παράδοσης για το Αθάνατο Νερό. Στην παραλλαγή από την Κρήτη, το Αθάνατο Νερό χύνεται κατά λάθος από τη Γοργόνα σε μια αγριοκρομμύδα, η οποία από τότε δεν ξεραίνεται (Πολίτης 1994, 226–27). Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η αγριοκρομμύδα αντικαθίσταται από την Ντουβάρα για να ερμηνεύσει τον όγκο και τη στιβαρότητα της κατασκευής. Την τοπική παράδοση για την Ντουβάρα αφηγούνται κάτοικοι προσφυγικής καταγωγής που είχαν ακούσει από τους πρόσφυγες παππούδες τους. Επομένως, δεν μπορεί να διαπιστωθεί η διαδρομή της αφήγησης, αν πρόκειται για μια τοπική παράδοση που διαμορφώθηκε και μεταβιβάστηκε στο τοπίο της Πέλλας ή συντέθηκε στον μεσοπόλεμο με τη διαμορφωτική παρέμβαση των νέων κατοίκων, των προσφύγων.

Η διασύνδεση των Λουτρών με το υδάτινο στοιχείο περιγράφεται και σε ένα παραμύθι για την κατασκευή της δεξαμενής που αναφέρουν ο Colmar von der Goltz το 1894 (Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1971, 22) και ο τοπικός ιστοριοδίφης Ζάχος Σαββόπουλος (*Ηχώ του Κάμπου*, 1 Απριλίου 1978, 3). Σύμφωνα με αυτό, ο βασιλιάς του κάμπου κατασκεύασε υδραγωγείο για να μεταφέρει νερό από τις πηγές του βουνού στη δεξαμενή των Λουτρών. Το έργο ήταν προϋπόθεση για να παντρευτεί την κόρη του βασιλιά του βουνού με την οποία ήταν ερωτευμένος.

Το υδάτινο τοπίο των Λουτρών συνδέεται με το έθιμο της ρίψης νομίσματος στο νερό. Όταν τον Ιούλιο του 1959 πραγματοποιήθηκε ο καθαρισμός της δεξαμενής, ανασύρθηκαν περίπου 4.500 νομίσματα (Εικ. 5, 6, 7). Πρόκειται για χάλκινα, ελάχιστα ασημένια και 2 χρυσά νομίσματα διαφόρων εποχών, κυρίως υστερορωμαϊκά, με πρωιμότερα του Αμύντα Γ'. Εκτός από τα νομίσματα ανασύρθηκε αναθηματικό ανάγλυφο Νυμφών υστεροελληνιστικών χρόνων (Εικ. 8) (Petsas 1960, 123· Μακαρόνας 1962, 77, σημ. 9· Χρυσοστόμου 1990, 229· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2011, 283, 286). Το έργο, κόστους 20.000 δραχμών, υλοποιήθηκε από τις κοινότητες Πέλλας και Νέας Πέλλας με τη συνδρομή της Νομαρχίας Πέλλας. Σύμφωνα με δημοσίευμα

Εικ. 6. Καθαρισμός της δεξαμενής, 08.07.1959 (Αρχείο Στέλλας Λαζαρίδου- Παπαδοπούλου).

Εικ. 7. Καθαρισμός δεξαμενής, 11.07.1959 (Αρχείο Στέλλας Λαζαρίδου- Παπαδοπούλου).

στην εφημερίδα *Μακεδονία* (5 Ιανουαρίου 1960, 2), ο στόχος δεν ήταν αρχαιολογικός, αλλά σχετιζόταν με το σύγχρονο πρόβλημα υδροδότησης των δύο οικισμών. Θα διερευνούσε την προέλευση του νερού και θα αξιολογούσε την ποσότητα εκροής, προκειμένου, αν ήταν επαρκής, να υδροδοτούσε τους οικισμούς.

Εικ. 8. Αναθηματικό ανάγλυφο υστεροελληνιστικών χρόνων με παράσταση Νυμφών από το εσωτερικό της δεξαμενής (Ιστοσελίδα Αρχαιολογικού Μουσείου Πέλλας <https://www.pella-museum.gr/explore/archaiological-site/romaiki-apokia>).

Τα νομίσματα που ανασύρθηκαν από τη δεξαμενή, δεν έχουν μελετηθεί. Επομένως, δεν είναι δυνατόν να περιγραφεί η διάρκεια του εθίμου στα Λουτρά.² Γενικότερα, η ρίψη νομίσματος σε δεξαμενή δεν εγγράφεται αναγκαστικά στο χρονικό ανάπτυγμα της μακράς διάρκειας. Μπορεί να είναι συνεχής ή περιοδική και μεταβαλλόμενη (Ray 2019, 269–70). Η μελέτη των νομισμάτων και των άλλων αναθημάτων φωτίζει τις τελετουργικές πρακτικές και τη διάρκεια του εθίμου (Raunov 2015· Korpestonsky 2019). Συγκεντρώνει αρχαιολογικό και ανθρωπολογικό ενδιαφέρον και θέτει ζητήματα συγκρητισμού, καθώς η συγκεκριμένη αφιερωματική πρακτική διαπιστώνεται διαπολιτισμικά και διαχρονικά με σύγχρονες εκφάνσεις (Haland 2020· Leatherbury 2019).³

Τις μεταπολεμικές δεκαετίες, το έθιμο της ρίψης νομίσματος τελούνταν στη δεξαμενή των Λουτρών από τους κατοίκους των γύρω οικισμών. Η ταύτιση, όμως, της αναθηματικής πρακτικής στην αρχαιότητα με τη νεωτερική απόδοση του εθίμου είναι ερμηνευτικά εσφαλμένη (Cousins 2014, 61). Στις λαϊκές παραδόσεις, η ρίψη νομίσματος στο νερό ερμηνεύεται ως θυσιαστική πράξη εξευμενισμού των πνευμάτων, των δαιμόνων και των Νυμφών που ενδημούσαν σε υδάτινα τοπία (Spence 1948, 322–24). Στη γαμήλια τελετουργία, η τελεστική μετάβαση της μελλόνυμφης στην πηγή, την κρήνη ή το πηγάδι για την προσφορά μειλιγμάτων και νομισμάτων αποδίδει τη συνάντηση με το ιερό και τη γονιμοποιό δύναμη του νερού (Ψυχογιού 1999, 50). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του κατοίκου της Νέας Πέλλας Αλέκου Μιχαηλίδη το 1960, όταν παλιότερα οι κοπέλες έριχναν το νόμισμα επικαλούνταν το πνεύμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου ή κάποιας θεότητας και μετά κάποιου αγίου προκειμένου να τους φανερωθεί ο άνδρας που θα παντρευόντουσαν (*Μακεδονία*, 5 Ιανουαρίου 1960, 2). Σήμερα, είναι κοινή η μαρτυρία των κατοίκων ότι έριχναν νομίσματα χαμηλής αξίας, πεντάρες και δεκάρες, για την πραγματοποίηση διαφόρων ευχών, ενώ δεν διαπιστώθηκε επικέντρωση σε συγκεκριμένη κατηγορία, όπως ίασης ή γονιμότητας. Ήταν μια περιστασιακή πρακτική, όπου το κίνητρο ήταν η κοινή επιθυμία για καλοτυχία.

2 Η καταγραφή και η μελέτη των νομισμάτων δεν ήταν δυνατόν να συμπεριληφθούν στους ερευνητικούς στόχους της παρούσας έρευνας.

3 Στη ψυχαναλυτική ανάλυση ο Alan Dundes (2007, 355–59) διατυπώνει την υπόθεση ότι η πηγή αναπαριστά τη μητέρα, ενώ στα νομίσματα αναγνωρίζει το συμβολικό ισοδύναμο των περιττωμάτων. Καταλήγει στην διαπίστωση ότι η προσφορά νομίσματος από τον άνθρωπο στη θεότητα αποδίδει το δώρο των περιττωμάτων από το παιδί στον γονέα.

ΤΟΠΙΚΕΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Οι οθωμανικοί πληθυσμοί ενέγραφαν τον δικό τους προνεωτερικό λόγο στις αρχαιότητες, ως αντικείμενα δεύτερης χρήσης με πρακτικό, συμβολικό και μεταφυσικό χαρακτήρα (Hamilakis 2011). Για παράδειγμα, στο ακέφαλο ρωμαϊκό άγαλμα Ασκληπιού που στέγαζε η κρήνη Bembo του Ηρακλείου, οι μουσουλμάνοι Αφρικανοί αναγνώριζαν έναν άγιο, ο οποίος σκοτώθηκε μαχόμενος στην πολιορκία του Χάνδακα (Καρανασάση 2023). Αντίστοιχα, οι *Incantadas* (Μαγεμένες), οι ανάγλυφες μυθολογικές μορφές δίτονης ρωμαϊκής κιονοστοιχίας στη Θεσσαλονίκη, αποτελούσαν τοπική κληρονομιά και ήταν ενταγμένες στην τοπική καθημερινότητα της οθωμανικής πόλης (Σολομών και Γκαλινίκη 2023). Στην κάθε περίπτωση διαμορφωνόταν τοπικός λόγος για τις αρχαιότητες (Γκαλινίκη και Σολομών 2014, 141–46· Anderson 2015). Στην αναζήτηση του για τα Λουτρά διαπιστώθηκαν τοπικές παραδόσεις, οι οποίες τα συνδέουν με το οθωμανικό παρελθόν.

Συγκεκριμένα, σε μη σωζόμενο οθωμανικό χειρόγραφο που βρισκόταν στην κατοχή του Αμπντουραχμάν Μπέη, απογόνου του Γαζή Εβρενός, και αναφέρει ο Felix Beaujour (1800, 76–7), παρατίθεται η ακόλουθη οθωμανική τοπική παράδοση. Ο αγαπημένος γιος του Γαζή Εβρενός, ο Αλή Μπέης, ήπυε ένα ατίθασο άλογο, το οποίο κινήθηκε κατά του σουλτάνου Μουράτ. Τότε, εκείνος για τιμωρία διέταξε τον Γαζή Εβρενός να θανατώσει τον γιο του. Μετά την εκτέλεση, η κεφαλή του Αλή Μπέη παρουσιάστηκε στον σουλτάνο Μουράτ, ο οποίος ομολόγησε ότι η θυσία του πατέρα ήταν μεγάλη. Η τοπική παράδοση της εκτέλεσης του Αλή Μπέη καταγράφηκε και από τον τοπικό ιστοριοδίφη Ζάχο Σαββόπουλο (*Ηχώ του Κάμπου*, 26 Ιουνίου 1976, 3). Ο συγγραφέας συμπληρώνει ότι, σύμφωνα με τις αφηγήσεις των παλιών κατοίκων των Γιαννιτών, το ακέφαλο σώμα θάφτηκε στο μουσουλμανικό νεκροταφείο Καραλίμπαμπα στα Γιαννιτσα. Οι αναφερόμενοι στην τοπική παράδοση είναι ιστορικά πρόσωπα. Ο Γαζή Εβρενός ήταν μεθοριακός πολέμαρχος του 14ου αιώνα, κατακτητής πολλών κάστρων της ελλαδικής χερσονήσου και ιδρυτής των Γιαννιτών (Lowry και *Eriinsal* 2010). Ο γιος του, ο Αλή Μπέης, είχε διακριθεί ως ακιντζής, επιδρομέας της εμπροσθοφυλακής και αξιωματούχος της περιφερειακής διοίκησης (Δημητριάδης 1973, 217–18).

Μία αντίστοιχη τοπική παράδοση που μαρτυρεί την προσβολή του Σουλτάνου Μουράτ, διαφοροποιημένη κατά ορισμένα στοιχεία και πρόσωπα, περιγράφεται στο *Ιστορικόν Νιάουστας*, το χειρόγραφο του 19ου αιώνα που αναφέρθηκε και πιο πάνω, το οποίο συνέγραψε ο Έλληνας ιερομόναχος Καλλίνικος και δημοσίευσε ο Ιωάννης Βασδραβέλλης (1956). Σε αυτή την παράδοση αναφέρεται ότι η υποδοχή του σουλτάνου και το περιστατικό της προσβολής με το άλογο συνέβησαν στη θέση Μπάνια, δηλαδή στα Λουτρά. Η ερμηνεία της τοπικής παράδοσης είναι ένα σύνθετο ερευνητικό ζήτημα που οφείλει να συμπεριλάβει τους πολιτικούς συμβολισμούς για τη σχέση του μεθοριακού πολέμαρχου Γαζή Εβρενός με την οθωμανική δυναστεία. Για την παρούσα μελέτη, πάντως, ιδιαίτερη σημασία έχει ότι μία τοπική παράδοση με αναφορά στην οθωμανική δυναστεία εγγράφεται στις αρχαιότητες της Πέλλας.

Μία άλλη οθωμανική τοπική παράδοση διαπιστώνεται για τους τύμβους των παρόδιων μακεδονικών τάφων στο τμήμα της Εθνικής Οδού Θεσσαλονίκης-Γιαννιτών. Σύμφωνα με τον Αυστριακό διπλωμάτη Prokesch von Osten, ο τοπικός πληθυσμός πίστευε ότι οι τύμβοι κατασκευάστηκαν από τον οθωμανικό στρατό για να υποδεικνύουν τη θέση, όπου είχε διανυκτερεύσει ο σουλτάνος κατά τη διάρκεια εκστρατειών (Ενεπεκίδης 1982, 34–35). Μία αντίστοιχη τοπική παράδοση για τη Θεσσαλονίκη αναφέρει τον 18ο αιώνα ο Ιησουίτης μισσιονάριος Père Jean-Baptiste Souciet. Σε απόσταση μισής λεύγας (2,4 χλμ.) από τζαμί κοντά στα ανατολικά τείχη υπήρχε μεγάλο τεχνητό ύψωμα στη θέση όπου βρισκόταν η σουλτανική σκηνή κατά την πολιορκία της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τη συνήθεια του οθωμανικού στρατού, μετά τη λήξη της πολιορκίας συγκεντρώθηκε χώμα και διαμορφώθηκε το ύψωμα, ώστε να μην ξαναπατηθεί ο χώρος που φιλοξένησε τον σουλτάνο (Ξανθοπούλου-Κυριακού 1968, 194–95).

Οι τύμβοι ως θέσεις σουλτανικής διανυκτέρευσης δεν ήταν η αποκλειστική ερμηνεία. Όταν ο Δανός αρχαιολόγος Karl Kinch, που διενεργούσε αυτοψία με τον Έλληνα χαρτογράφο Μιχαήλ Χρυσόχοο τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, απευθύνθηκε στον ηπειρώτη χανιτζή του χανιού της Πέλλας, εκείνος τους υπόδειξε ένα διανοιγμένο τάφο υπονοώντας ότι γνώριζε την ταφική χρήση του μνημείου (Χρυσόχος 1896, 14). Η γνώση του πρωτογενούς ταφικού χαρακτήρα των τύμβων δεν οδηγούσε στην ορθολογική κατανόηση. Σε άλλη περίπτωση από την περιοχή της Φιλιππούπολης, ο Edmund Spencer (1851, 354–56) παραθέτει μία τοπική

παράδοση τυμβωρυχίας που επέτρεπε τους κατοίκους από τη διατάραξη τάφων. Μετά από ονειρική υπόδειξη ένας Έλληνας της Κωνσταντινούπολης, εντόπισε στην περιοχή της Φιλιππούπολης τύμβο με θησαυρούς. Για να αποφύγει την αντίδραση των κατοίκων και της οθωμανικής διοίκησης, συνεργάστηκε με τον εξισλαμισμένο Έλληνα και αρχιμηχανικό του σουλτάνου Ναζίρ Αγά. Με την ιδιότητα του τελευταίου στην οθωμανική διοίκηση, συγκέντρωσαν τους κατοίκους των γειτονικών οικισμών για να δουλέψουν ως εργάτες.

Μετά από ημέρες σκληρής δουλειάς αποκαλύφθηκε λίθινο κτήριο με λίθινη θύρα. Την παραβίασαν και βρέθηκαν σε μεγάλη αίθουσα, όπου υπήρχαν μια σαρκοφάγος, εργαλεία, οικιακά σκεύη, πολεμικός εξοπλισμός και αγγεία γεμάτα με χρυσό και πολύτιμους λίθους. Μόλις, όμως, άγγιξαν τον θησαυρό, άρχισε ο ουρανός να βροντά και η γη ανυψώθηκε εγκλωβίζοντας τον Έλληνα, τον αρχιμηχανικό Ναζίρ Αγά και περίπου 100 εργάτες μέσα στον τάφο. Οι κάτοικοι ερμήνευαν την τοπική παράδοση με δύο αποκλίνουσες εκδοχές: η μία αναφέρεται στον φόβο της εσχάτης ώρας, ενώ η άλλη σε τοπικούς και εθνοτικούς ανταγωνισμούς. Ο βουλγαρικός πληθυσμός πίστευε ότι αυτοί που διατάραξαν τον τάφο τιμωρήθηκαν να δουλεύουν στα έγκατα της γης μέχρι τη Δευτέρα Παρουσία. Αντίθετα, οι μουσουλμάνοι έλεγαν ότι οι άπιστοι Έλληνες εγκλώβισαν τους εργάτες στον τάφο, ενώ οι ίδιοι διέφυγαν με τα λάφυρα σε μακρινό τόπο.

Οι σωζόμενες τοπικές παραδόσεις με αναφορά στα αρχαία μνημεία της Πέλλας είναι ελάχιστες και δεν φωτίζουν το εύρος των προσλήψεων γι' αυτά. Είναι, όμως, σαφές ότι τον 19ο αιώνα, η τοπική μνήμη ενέγραφε στις αρχαιότητες αφηγήσεις, οι οποίες αναπαριστούσαν το οθωμανικό παρελθόν. Ειδικότερα, η σουλτανική παρουσία την περίοδο επέκτασης των Οθωμανών στην περιοχή είχε αφήσει ισχυρό μνημονικό αποτύπωμα στο τοπίο της Πέλλας και εγγραφόταν στα σωζόμενα αρχαία μνημεία, τα Λουτρά και τους τύμβους.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Στο παραδοσιακό τοπίο, τα Λουτρά ήταν μία ανοιχτή θέση που επέτρεπε κάθε πρόσβαση και χρήση, διαμορφώνοντας μια πολυχρονική, πολυχρηστική και πολυαισθητηριακή σχέση με τους ανθρώπους. Οι κάτοικοι συμβίωναν με τις αρχαιότητες σε ζωντανή, καθημερινή συνύπαρξη, χωρίς να διαμεσολαβούν η κρατική παρέμβαση ή άλλες οριοθετήσεις. Ο μετασχηματισμός από ένα υδάτινο ανοιχτό τοπίο σε κλειστό αρχαιολογικό χώρο είναι ενεργός στην εξέλιξη του 19ου και του 20ού αιώνα και εντατικός τις μεταπολεμικές δεκαετίες. Παρήχθη από τη μνημειοποίηση της πρωτογενούς χρήσης, αλλά συναρτάται και του ευρύτερου μετασχηματισμού που υπέστη το τοπίο της Πέλλας.

Η πρόσληψη και η χρήση των αρχαιοτήτων ως αρχαιολογικού χώρου χωρίς παράλληλες κειμενικές αναγνώσεις δεν είχαν χαρακτήρα αιφνίδιας αντικατάστασης παρά σταδιακών αλλαγών. Για δεκαετίες η πολυχρονική-παραδοσιακή πρόσληψη συνυπήρχε με την νεωτερική που από κοινού άφηναν το αποτύπωμά τους στη νοηματοδότηση και τη χρήση του χώρου. Η εικόνα με τις πλύστρες στα Λουτρά που αποτύπωσε το 1917 ο Αμερικανός φωτογράφος Merl LaVoy για λογαριασμό του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού (Εικ. 9) είναι για πολλούς από τους σύγχρονους κατοίκους βιωμένη μνήμη, όπως και των κτηνοτρόφων που βοσκούσαν και πότιζαν εκεί τα ζώα (Εικ. 10) (απόσπασμα συνέντευξης Χατζοπούλου Ελένης, 20 Οκτ. 2023). Για τη νεωτερική σκέψη, όμως, το παραδοσιακό τοπίο της Πέλλας ήταν ατελές, καθώς διαπιστωνόταν μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στην «πατρίδα του Μεγάλου Αλεξάνδρου» και το οθωμανικό παρόν (Struck 1908, 85· Χατζηκυριάκος 1908, 90· Βουτιεριδής 1913, 212). «Τα ένδοξα και μεγαλοπρεπή εκείνα ερείπια, άτινα είδον το λαμπρότερον του Κόσμου βασιλικόν μεγαλείον, κατήντησαν σήμερον πλυντήριον αξέστων χωρικών», γράφει χαρακτηριστικά ο Γεώργιος Χατζηκυριάκος (1908, 90) για τις πλύστρες στα Λουτρά.

Την αποκατάσταση της χαμένης ιστορικότητας της Πέλλας ανέλαβε η αρχαιολογική έρευνα. Το αρχαιοδιφικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες της Πέλλας ήταν ήδη διαμορφωμένο στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα από ντιλετάντηδες, όπως ο John Morritt (Marindin 1914, 159), αστούς της νέας εποχής και πρωτοαρχαιολόγους, όπως ο Edward-Daniel Clarke (1816, 335–37) και ο William-Martin Leake (1835, 259–66), αλλά και τους δυτικούς διπλωμάτες, οι οποίοι, λόγω της πολυετούς παραμονής τους, είχαν

Εικ. 9. Λουτρά, γύρω στο 1917, φωτογράφος Merl LaVoy (Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πέλλας).

Εικ. 10. Κτηνοτρόφος στα Λουτρά' μεταπολεμικές δεκαετίες (Φωτογραφικό Λεύκωμα Πολιτιστικού Συλλόγου Νέας Πέλλας).

καλή γνώση της περιοχής. Ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Félix Beaujour (1800, VII) ακολούθησε την παράδοση των Δυτικοευρωπαίων εμπόρων να καλοκαιρεύουν στην εξοχή. Από τα στοιχεία που παραθέτει στην επιστολογραφία του διαπιστώνεται ότι κατοίκησε στην Πέλλα ανά διαστήματα, κατά τα έτη 1797 και 1798.

Συγκεκριμένα, οι επιστολές XI (19ης Ιουνίου 1797), XVI (27ης Σεπτεμβρίου 1798), XVIII (21ης Οκτωβρίου 1798) και XIX (6ης Νοεμβρίου 1798) αναφέρουν ως κατοικία του αποστολέα την Πέλλα. Την είχε επιλέξει λόγω της μικρής απόστασης από τη Θεσσαλονίκη, της γραφικότητας και της ιστορικότητας της θέσης (Beaujour 1800, VII–VIII).

Αυτοψίες στην περιοχή της Πέλλας και συλλογές αρχαίων αντικειμένων πραγματοποιήσαν ο Βρετανός πρόξενος του Μοναστηρίου Charles John Calvert, ο Γάλλος υποπρόξενος της Θεσσαλονίκης Esprit-Marie Cousinéry και ο Γάλλος διπλωμάτης Louis *Despréaux* de Saint-Sauveur (Τριανταφυλλίδου 2015, 7–8). Στους συλλέκτες συμπεριλαμβάνεται ο Ιωάννης Μπίτσος, δραγουμάνος του Βρετανικού Προξενείου με τον γιο του Νικόλαο (Παπαδοπούλου 2021, 272). Ανάμεσα στα αντικείμενα της συλλογής τους υπήρχε η ενεπίγραφη στήλη Πολιταρχών, την οποία φέρεται να συνέλλεξε ο πατέρας Μπίτσος στα Λουτρά και πιθανόν να προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή (Τριανταφυλλίδου 2015, 13). Σε αναφορά δυτικού κειμένου σημειώνεται ότι το καλοκαίρι του 1863, ο Άγγλος πρόξενος παρατήρησε ότι το χάνι στα Λουτρά ήταν χτισμένο με αρχαίο οικοδομικό υλικό. Αφού εξασφάλισε την άδεια της οθωμανικής διοίκησης, πραγματοποίησε ανασκαφή στη Ντουβάρα (Muir-Mackenzie και Irby 1877, 91–2). Η αναφορά είναι σύντομη και δεν παραθέτει πληροφορίες για το όνομα του προξένου, τη διάρκεια ή τα αποτελέσματα της ανασκαφής.

Η διενέργεια ανασκαφής στην Πέλλα με την προσδοκία της ανακάλυψης σημαντικών ευρημάτων που διέφυγαν της λαφυραγωγίας των Ρωμαίων είχε ήδη επισημανθεί από τον ιστορικό Barthold Georg Niebuhr (1853, 293) σε διάλεξη για την τοπογραφία της αρχαίας Μακεδονίας. Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον, όμως, των Ευρωπαίων αρχαιολόγων περιορίστηκε σε σύντομες αυτοψίες και την περισυλλογή ή αγορά αρχαίων αντικειμένων. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η Πέλλα αποτέλεσε ολιγοήμερο σταθμό της αποστολής της Γαλλικής Σχολής της Αθήνας.

Οι προϋποθέσεις οργάνωσης ανασκαφής διερευνήθηκαν το 1887 στην αυτοψία του Άγγλου αρχαιολόγου David George Hogarth. Το χειμώνα του 1887 ο νεαρός αρχαιολόγος μαθήτευε στη νεοσύστατη Βρετανική Σχολή της Αθήνας. Λίγους μήνες αργότερα, ταξίδεψε με ατμόπλοιο στη Θεσσαλονίκη, έφθασε στην Πέλλα και διανυκτέρευσε στο χάνι των Λουτρών. Δημοσίευσε περιληπτικά την αυτοψία στο άρθρο του 1889 «In Macedonia» και στην εισαγωγή του βιβλίου του «Accidents of an Antiquary's Life» (Hogarth 1889, 287–88· 1910, 3–5). Στα σχετικά κείμενα, παρότι αναφέρει ως σκοπό της αυτοψίας τη διερεύνηση των προϋποθέσεων για ανασκαφή, δεν διευκρινίζει αν επρόκειτο για εντεταλμένη αποστολή της Βρετανικής Σχολής. Η κατανόηση του τοπίου, αυτού που «μετέτρεψε τους άγριους ορεσίβιους σε πολιτισμένους κατακτητές του κόσμου», ήταν η γνώση που έλαβε ο David George Hogarth στην αυτοψία του. Παρά την πεποίθηση για τη σπουδαιότητα της ανασκαφής, η τελική κρίση ήταν αρνητική. Ο κίνδυνος των ληστειών και των απαγωγών, η μεγάλη έκταση της Πέλλας σε συνδυασμό με τις ελάχιστες αρχαιολογικές ενδείξεις, η δυσκολία απόκτησης ικανού εργατικού δυναμικού και το κόστος αποζημίωσης για τη δέσμευση γης στοιχειοθέτησαν την άρνησή του (Hogarth 1889, 288).

Την ίδια περίοδο, η αρχαιολογική πολιτική του οθωμανικού κράτους επικεντρωνόταν στην οργάνωση αρχαιολογικής νομοθεσίας και την ενίσχυση του Αυτοκρατορικού Μουσείου της Κωνσταντινούπολης (Shaw 2003). Στο τοπικό επίπεδο, το δίκτυο συγκέντρωσης αρχαιοτήτων λειτούργησε από τη δεκαετία του 1870 με μαζικές αποστολές αντικειμένων από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη. Από τη δεκαετία του 1890 και εξής οι αποστολές μειώθηκαν και οι αρχαιότητες παρέμειναν στην πόλη, διαμορφώνοντας σταδιακά τις προϋποθέσεις ίδρυσης αρχαιολογικού μουσείου (Eldem 2015, 127–32, 138–40). Μέσω αυτού του δικτύου εστάλη στην Κωνσταντινούπολη η ανάγλυφη στήλη πολεμιστή, για την οποία έχει διατυπωθεί η αμφισβητούμενη άποψη ότι προέρχεται από την Πέλλα (πρβλ. Reinach 1882, 18· Heuzey 1884, 339–42· Mendel 1912, 132· Eldem 2015, 127, 141).

Οι αρχαιότητες διασυνδέθηκαν με τον εθνικό λόγο και αποτέλεσαν συμβολικό και αναπόσπαστο μέρος της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας (Χαμηλάκης 2012· Plantzos 2017· Πλάντζος 2023α). Η επιτέλεση της εθνικής μνήμης αναφορικά με τις μνημειακές υλικότητες του παρελθόντος συνετέλεσε στην αποκάθαρση του τοπίου από τις αλλότριες κληρονομίες και τη συμμόρφωση με το αφήγημα μιας Ελλάδας εξ' ορισμού δυτικής

και πολιτισμένης σε αντίθεση με τον «βάρβαρο άλλο» (Πλάντζος 2023β). Στην περίπτωση της Πέλλας και της Μακεδονίας, η ανασκαφική έρευνα του ελληνικού κράτους ξεκίνησε αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και είναι η συνέχεια του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης (Στεφανή 2020, 180–84). Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε για δύο περιόδους, το 1914 και το 1915, από τον Γεώργιο Οικονόμο και συγκροτήθηκε στο ιστορικό πλαίσιο της περιόδου που επέτασε την επανόρθωση της ελληνικότητας μέσω των αρχαιοτήτων (Οικονόμος 1915, 127–28, 133· Καββαδίας 1916, 33–4). Ερευνητικός στόχος ήταν η αποκάλυψη της πρωτεύουσας του μακεδονικού κράτους «εκ της οποίας εξεπορεύθη η μεγάλη απόφασις της ενώσεως του Ελληνισμού και της εξαπλώσεως του πολιτισμού αυτού ανά τον κόσμον» (Οικονόμος 1915, 127). Όπως αποδεικνύεται στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, παρά το γεγονός ότι η χώρα βρισκόταν στη δίνη εθνικών γεγονότων (Καββαδίας 1914, 66–7), βούληση ήταν η συνέχιση της ανασκαφής (Καββαδίας 1916, 33–4).

Η αφετηρία της κρατικής παρέμβασης στα Λουτρά έλαβε χώρα το 1935 με την κήρυξη της θέσης ως «ιστορικό διατηρητέο μνημείο» (ΦΕΚ 27 Φεβρουαρίου 1935 – Διάτ. 19/02/1935). Το 1953, ο Φώτης Πέτσας ξεκίνησε την προανασκαφική διερεύνηση της Πέλλας και της ευρύτερης περιοχής. Με την συνεργασία του διευθυντή του Δημοτικού Σχολείου Πέλλας και έκτακτου επιμελητή αρχαιοτήτων Αθανασίου Κονδρούφη πήγαινε «από σπίτι σε σπίτι, από αυλή σε αυλή και από αποθήκη σε αποθήκη» της Πέλλας και συγκέντρωνε από τους οικισμούς της περιοχής και τα Γιαννιτσά τα αρχαία αντικείμενα που οι κάτοικοι κατείχαν (Petsas 1963, 155· 1964, 79). Αυτοί τα παρέδιδαν και υποδείκνυαν στον αρχαιολόγο τη θέση εύρεσης. Την περίοδο αυτή, όπως μαρτυρεί ο Φώτης Πέτσας (Petsas 1963, 155–56), συγκεντρώθηκαν επιγραφές, καθώς «τα μάρμαρα με τα γράμματα» έλκυαν το ενδιαφέρον του τοπικού πληθυσμού.

Όταν το 1957 ξεκίνησε η συστηματική ανασκαφή της ελληνιστικής-κλασικής Πέλλας, άρχισε να αποκαλύπτεται η ελληνιστική πόλη και να έρχονται στο φως οι ελληνιστικές οικίες με σημαντικά ευρήματα. Η ανακάλυψη της Πέλλας εξελίχθηκε σταδιακά στη σημαντικότερη αρχαιολογική έρευνα της περιόδου (*Τα Νέα*, 22 Ιουλίου 2009· Θέμελης 2017, 319–20) και πεδίο μαθητείας για τη νέα γενιά αρχαιολόγων (Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 2013· Θέμελης 2017, 319–22· Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2017), προσελκύνοντας παράλληλα το ενδιαφέρον της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας (Πέτσας 1975, 181–92).

Η ανασκαφή και τα ευρήματα της Πέλλας χρησιμοποιήθηκαν από την ελληνική διπλωματία ως τεκμήριο απέναντι στις ξένες προπαγάνδες (Ρωμοπούλου 2018, 21). Με το προσωπικό ενδιαφέρον του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή η ανασκαφή συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς (Εικ. 11) (Πέτσας 1975, 181–82· Θέμελης 2017, 320). Η προβολή της ανασκαφής της Πέλλας στον Τύπο και η επίκληση στους εθνικούς λόγους οδήγησαν στη θέσπιση ειδικών κονδυλίων με υψηλές χρηματοδοτήσεις από τις Δημόσιες Επενδύσεις, επιφέροντας αντίστοιχες αυξήσεις και στις υπόλοιπες ανασκαφές, αναστηλώσεις και μουσεία της Βόρειας Ελλάδας (Ρωμοπούλου 2010, 4). Με την ανακάλυψη της ελληνιστικής-κλασικής Πέλλας τα Λουτρά απώλεσαν μέρος του δημόσιου ενδιαφέροντος. Αντίστοιχα, η αρχαιολογική έρευνα στα Λουτρά, όπως διαπιστώνεται στις δημοσιεύσεις της περιόδου, περιορίστηκε στην επιφανειακή έρευνα, σε καθαρισμούς και μικρής έκτασης διερεύνηση (Petsas 1960, 123· Μακαρόνας 1962, 76–7).

Η ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Με την Ανταλλαγή των Πληθυσμών στον μεσοπόλεμο, η ανθρωπογεωγραφία στην περιοχή μετασηματίστηκε. Στο αραιοκατοικημένο οθωμανικό τοπίο της αποξηραμένης σήμερα Λίμνης των Γιαννιτσών οργανώθηκαν, βάσει του εποικιστικού προγράμματος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), 52 νέοι προσφυγικοί οικισμοί και 63 νέοι συνοικισμοί σε υφιστάμενα χωριά. Οι νέοι οικισμοί χωροθετήθηκαν κυρίως σε απόσταση από την περίμετρο του Βάλτου και κατά μήκος των δύο βασικών οδικών αξόνων, Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών και Θεσσαλονίκης-Βέροιας (Χαστάογλου-Μαρτινίδη κ.ά. 2021, 417–18). Στο πλαίσιο της αποκατάστασης των προσφύγων, οργανώθηκε δυτικά των Λουτρών ο οικισμός της Νέας Πέλλας με πρόσφυγες από το χωριό Τσιφλίκιο της Ανατολικής Θράκης.

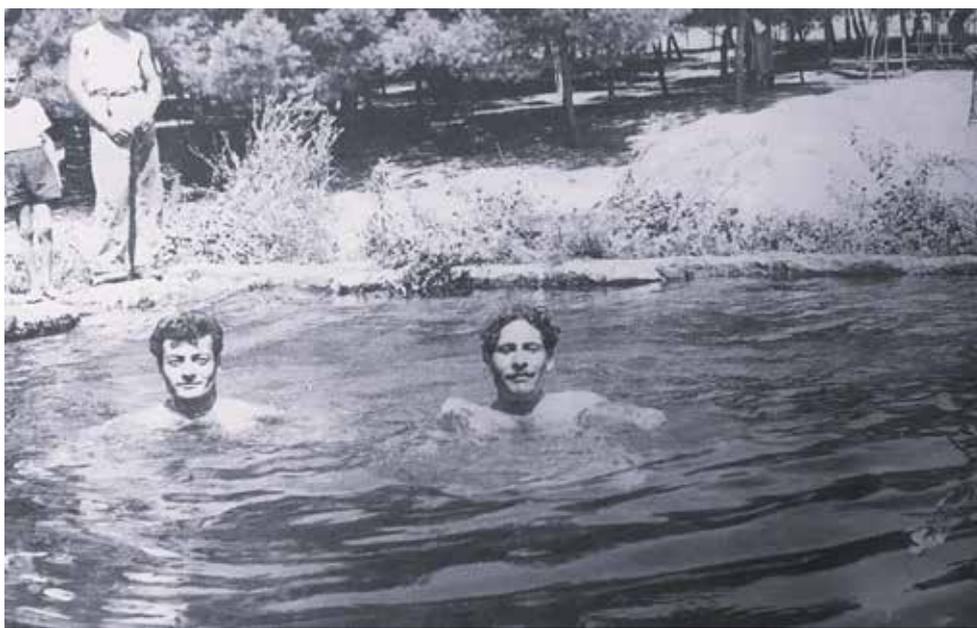
Εικ. 11. Ο πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Καραμανλής με την ανασκαφική ομάδα της Πέλλας· μη χρονολογημένη φωτογραφία, κατά προσέγγιση 1957–1963 (Αρχείο Αθανασίου Πραγκαλάκη).

Αρχικά, εντάχθηκε στον δήμο Γιαννιτσών, ενώ το 1933 χαρακτηρίστηκε κοινότητα (ΦΕΚ 19 Μαΐου 1933 – Διατ. 18/05/1933). Ο αστικός χώρος του οικισμού οργανώθηκε από την αρχή. Σχεδιάστηκε βάσει του μοντερνιστικού πολεοδομικού προτύπου του μεσοπολέμου σε τετραγωνικό κάναβο με τακτικά οικόπεδα και οικοδομικά τετράγωνα, όπου ανεγέρθηκαν τυποποιημένες προσφυγικές κατοικίες, γνωστές ως «σπίτια του εποικισμού» (Εικ. 12). Το 1939 διαμορφώθηκε ο τοπωνυμικός χάρτης. Αριθμήθηκαν οι οικίες και τέθηκαν στις βασικές οδούς τα πρώτα οδωνύμια, «4ης Αυγούστου», «Μεγάλου Αλεξάνδρου» και «Φιλίππου» (Πάτσος χ.χρ., 17).

Η εγκατάσταση των προσφύγων είχε επιπτώσεις στα Λουτρά. Οι αρχαιότητες, από μία παρόδια ερημική πηγή, όρισαν το ανατολικό άκρο του νεόδμητου και με γεωμετρική ρυμοτομία οικισμού. Τα νέα τοπογραφικά και δημογραφικά δεδομένα εντατικοποίησαν τη σχέση των Λουτρών με τους κατοίκους. Μέχρι τη δεκαετία του 1970, τα Λουτρά ήταν ένας δημόσιος χώρος σταθερά ενταγμένος στην κοινωνική ζωή του οικισμού. Η δεξαμενή ήταν τόπος της καθιερωμένης κυριακάτικης βόλτας, συνάντησης ερωτευμένων και νυφοπάζαρο, ρίψης νομίσματος, κολύμβησης στη Χαβούζα, όπως την ονόμαζαν οι κάτοικοι, και αναρρίχησης στη Ντουβάρα (Εικ. 13, 14, 15). Οι από τα κάτω τοπικές πρακτικές για τις αρχαιότητες έχουν το δικό τους ερευνητικό ενδιαφέρον ως τεκμήρια οικειοποίησης του παρελθόντος και ένταξης του στον βιωμένο χώρο της κοινωνικής εμπειρίας. Στις δύο πλευρές της Εθνικής Οδού ανεγέρθηκαν δύο «εξοχικά καφεστιατόρια», η «Ολυμπιάς» και ο «Ζαχαρίας», όπου σύχναζαν κάτοικοι και επισκέπτες (Εθνική Πνοή, 5 Μαρτίου 1960, 1). Δυτικά των Λουτρών οικοδομήθηκε τη δεκαετία του 1920 μηχανοκίνητος μύλος, ο οποίος λειτούργησε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Αργότερα, ο μύλος κατεδαφίσθηκε και το οικόπεδο απαλλοτριώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού (απόσπασμα συνέντευξης Γιαννούλας Βογιατζή, 4 Δεκ. 2023).

Εικ. 12. Ο οικισμός της Νέας Πέλλας. Στο κατώτερο τμήμα διακρίνεται η Εθνική Οδός Θεσσαλονίκης-Πανιτσών. Η δενδρόφυτη έκταση στα ΝΑ είναι τα Λουτρά (Google Earth).

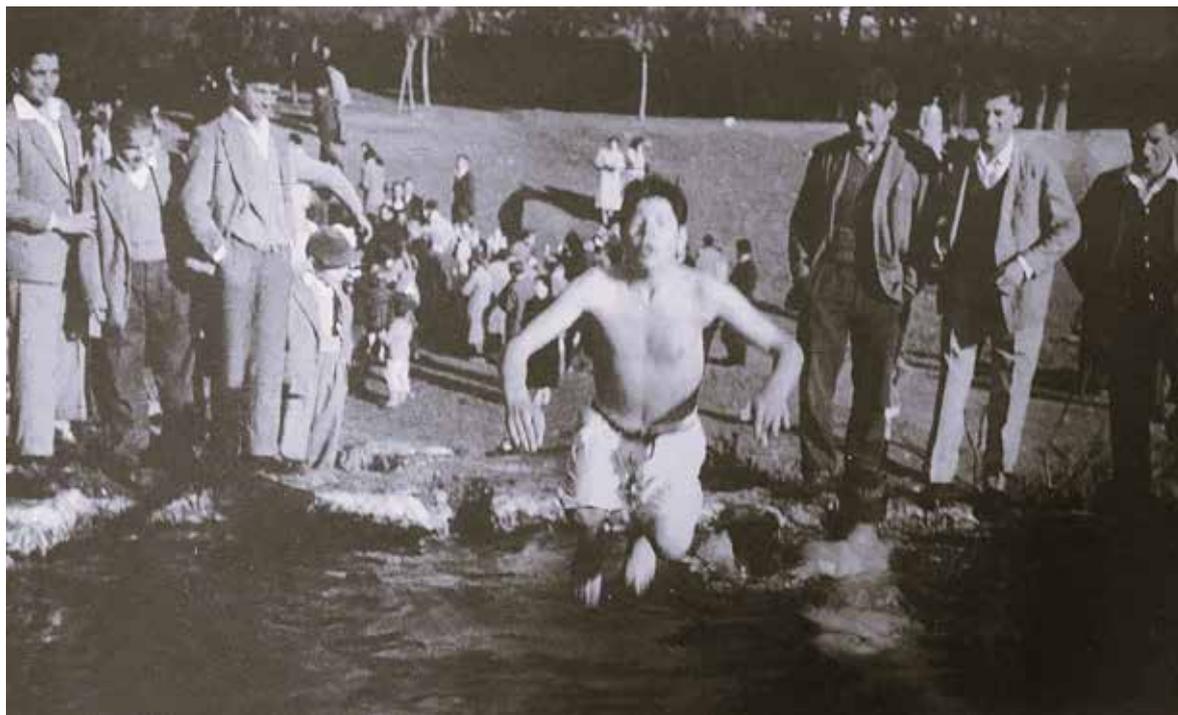
Εικ. 13. Δύο κάτοικοι της Νέας Πέλλας, ο Μπάλκος και ο Λιάκος, κολυμπούν στα Λουτρά μεταπολεμικές δεκαετίες (Φωτογραφικό Λεύκωμα Πολιτιστικού Συλλόγου Νέας Πέλλας).

Εικ. 14. Η οικογένεια Βογιατζή στα Λουτρά μεταπολεμικές δεκαετίες (Αρχείο Γιαννούλας Βογιατζή).

Εικ. 15. Γυναίκες στα Λουτρά μεταπολεμικές δεκαετίες (Φωτογραφικό Λεύκωμα Πολιτιστικού Συλλόγου Νέας Πέλλας).

Εικ. 16. Θεοφάνια στα Λουτρά· μεταπολεμικές δεκαετίες (Φωτογραφικό Λεύκωμα Πολιτιστικού Συλλόγου Νέας Πέλλας).

Οι αρχαιότητες ήταν ενταγμένες στο εορτολόγιο της τοπικής κοινωνίας. Τελούνταν ο εορτασμός των Θεοφανίων, όπου ο σταυρός καταδυόταν και οι βουτηχτάδες έπεφταν στη δεξαμενή για να τον πιάσουν (Εικ. 16). Την Πρωτομαγιά, οι κάτοικοι της Νέας Πέλλας και των γειτονικών οικισμών συνέρρεαν στη θέση. «Επ’ ευκαιρία της Πρωτομαγιάς άνω των 20.000 εκδρομέων επισκέφθηκαν την τοποθεσίαν», αναφέρει δημοσίευμα εφημερίδας του έτους 1960 (*Μακεδονία*, 3 Μαΐου 1960, 7). Η Αναστασία Αμοιρίδου αφηγείται τις οικογενειακές εκδρομές της Πρωτομαγιάς τη δεκαετία του 1950 και του 1960: «Φεύγαμε από τα Γιαννιτσά με το κάρο. Όταν φτάναμε, ήταν γεμάτο κόσμος. Στα δύο ταβερνάκια που υπήρχαν δίπλα στον δρόμο, γινόταν συνωστισμός. Κάναμε μια ευχή και ρίχναμε ένα νόμισμα στο νερό. Μετά κάναμε βόλτα ανάμεσα στα δύο χωριά, τη Νέα Πέλλα και την Παλιά Πέλλα. Δεν είχε αυτοκίνητα και ο δρόμος Γιαννιτσών-Θεσσαλονίκης έκλεινε από τον πολύ κόσμο» (απόσπασμα συνέντευξης Αναστασίας Αμοιρίδου, 25 Ιουλ. 2020). Η Αφροδίτη Καραχάλιου περιγράφει τις Πρωτομαγιές στα μέσα της δεκαετίας του 1960: «Ξεκινούσαμε όλη η οικογένεια, γονείς, παππούδες, ξαδέλφια από τη Χαλκηδόνα με το κάρο μαζί με φαγητό και κρασί. Τρώγαμε στα Λουτρά και κάναμε ευχές ρίχνοντας νόμισμα. Ο κόσμος συνέρρεε και διασκεδάζε. Ήταν ευτυχισμένες στιγμές» (απόσπασμα συνέντευξης Αφροδίτης Καραχάλιου, 20 Αυγ. 2020). Ο Κώστας Π. αφηγείται τον εορτασμό στις αρχές της δεκαετίας του 1970: «Φεύγαμε από την Πέλλα με τα πόδια για να πάμε στα Λουτρά. Στον δρόμο οι νέοι έβρισκαν την ευκαιρία να καπνίσουν κρυφά. Η μισή Πέλλα έμαθε να καπνίζει στον δρόμο για τα Λουτρά. Όταν φτάναμε, στρώναμε τις κουβέρτες, κάναμε πικ-νικ, παίζαμε και σκαρφαλώναμε στην Ντουβάρα. Συναντιόντουσαν και τα ζευγάρια και μετά πήγαιναν μέσα στα χωράφια, στα χασίλια.⁴ Τον Μάιο τα στάχτα είχαν θεριψεί και δεν τους έβλεπαν. Εμείς καθόμασταν και κοιτούσαμε τα ζευγαράκια» (απόσπασμα συνέντευξης Κώστα Π., 20 Αυγ. 2020).

Την ίδια περίοδο άρχισαν να υλοποιούνται στον οικισμό της Νέας Πέλλας έργα υποδομών. Το 1956 το κοινοτικό κατάστημα συνδέθηκε με το τηλεφωνικό δίκτυο (*ΑΚΝΠ*, Πρακτ., 8 Δεκ. 1956), το 1961 ο οικισμός ηλεκτροδοτήθηκε και ξεκίνησε η ασφαλτόστρωση οδών που συνεχίστηκε τις επόμενες δεκαετίες (Μήτσο 1994, 39–40· *ΑΚΝΠ*, Πρακτ. 16 Απρ. 1964). Παράλληλα, το γήπεδο εξωραΐσθηκε (*Ηχώ του Κάμπου*, 21

4 Χασίλια είναι τα χωράφια με καλλιέργεια σιταριού.

Μαρτίου 1964, 4) και ανεγέρθηκε ο ναΐσκος της Αγίας Παρασκευής (*Ηχώ του Κάμπου*, 29 Ιουλίου 1967, 1). Το πρόβλημα, όμως, της υδροδότησης του οικισμού, το οποίο η κοινότητα προσπαθούσε να επιλύσει από την προπολεμική περίοδο, παρέμενε ανοιχτό (Πάτσος χ.χρ., 15, 19–20). Τη δεκαετία του 1950 προτάθηκε ως λύση η συστηματική υδροδότηση μέσω των Λουτρών. Με βάση εγκεκριμένη μελέτη της ΤΥΔΚ του νομού Πέλλας, κατασκευάστηκε στα Λουτρά αντλιοστάσιο και οργανώθηκε το δίκτυο για την υδροδότηση των οικισμών της Πέλλας και της Νέας Πέλλας (*ΑΚΝΠ*, Πρακτ. 24 Αυγ. 1958). Οι πηγές των Λουτρών χρησιμοποιήθηκαν για να καλύψουν μέσω γεωτρήσεων τις σύγχρονες υδροδοτικές ανάγκες. Οι κάτοικοι αναφέρουν την άντληση νερού και μέσω νέας γεώτρησης νοτιότερα, προκειμένου να καλυφθούν υδροδοτικές ανάγκες στη μεταποίηση γεωργικών προϊόντων (απόσπασμα συνέντευξης Αρη Μπουλουσάκη, 21 Σεπτ. 2020). Η ακριβής καταγραφή των πρακτικών διαχείρισης του νερού και των συνεπειών τους είναι εξειδικευμένο ζήτημα. Είναι, όμως, πρόδηλο ότι η υπεράντληση του νερού των Λουτρών οδήγησε στη στέρηση των πηγών (*ΑΚΝΠ*, Πρακτ. 27 Δεκ. 1958· 9 Απρ. 1959· 10 Σεπτ. 1965· 6 Μαΐου 1969). Η ανάγκη υποδομών της μεταπολεμικής κοινωνίας και η προσδοκία της ανάπτυξης ήταν κυρίαρχες και επέβαλαν συγκεκριμένες πρακτικές διαχείρισης. Αυτό συνέβη σε μία περίοδο, κατά την οποία το νομοθετικό πλαίσιο προστασίας του ιστορικού και περιβαλλοντικού χαρακτήρα του ελληνικού τοπίου, παρότι είχε αρχίσει να διαμορφώνεται από τη δεκαετία του 1950, δεν είχε συστηματική και συνεπή εφαρμογή (Γουργιώτης, Τσιλιμίκας και Κίζος 2013). Όπως συνέβη στην περίπτωση των οθωμανικών λουτρικών εγκαταστάσεων του Λαγκαδά και της Νέας Απολλωνίας (Τζεδόπουλος κ.ά. 2023), τα Λουτρά συνδέθηκαν με έναν εθνικό λόγο για την ανάπτυξη και την ταυτότητα, διαγράφοντας κάθε πολιτισμική ετερότητα.

Αποτέλεσμα των παρεμβάσεων ήταν τα Λουτρά να απωλέσουν το δομικό τους στοιχείο, το νερό, και να μετασχηματισθούν σε άνυδρο τοπίο. Η δεξαμενή έμεινε κενή από νερό και αναθήματα και το έθιμο της ρίψης νομίσματος έπαυσε οριστικά. Γιατί, ακόμη και η ανάσυρση των αναθημάτων στον καθαρισμό της δεξαμενής από τις τοπικές αρχές ήταν ενέργεια με νεωτερικές εγγραφές. Παρότι έχει συμβεί στην αρχαιότητα (Crawford 2003), ο σκοπός ήταν το νόμισμα να μένει κάτω από το νερό, στον πυθμένα της δεξαμενής ή της πηγής ως διαρκής ανάθεση στο θείο και στη σχέση του με τον άνθρωπο (Leatherbury 2019, 263).

Η κατανόηση του μετασχηματισμού τίθεται σήμερα ως το ερευνητικό αντικείμενο στο πλαίσιο του μετανεωτερικού αναστοχασμού για τη σύνδεση της αρχαιολογίας με το ιδεολογικό, αισθητικό και αισθητηριακό υπόβαθρο της νεωτερικής κοσμοαντίληψης. Ο τρόπος, όμως, που τα ενεργά υποκείμενα νοσηματοδοτούσαν τη δράση τους στα Λουτρά δεν παραγόταν από την αδιαμεσολάβητη κατανόηση των νεωτερικών πρακτικών διαχείρισης και των συνεπειών τους. Για παράδειγμα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 άρχισαν να τίθενται στον δημόσιο λόγο ζητήματα οριοθέτησης. Στη συνέχεια κατασκευάστηκε μεταλλικό κιγκλίδωμα (Εικ. 17), αργότερα στέγαστρο στη δεξαμενή, και η θέση περιφράχθηκε με σχετικά χαλαρή περίφραξη που επιτρέπει την ελεύθερη είσοδο από τη βόρεια πλευρά. Οι συνεχείς αυτές οριοθετήσεις ενεργοποιήθηκαν από την ανάγκη προστασίας των αρχαιοτήτων και την ασφάλεια των πολιτών, θεμελιώδεις αρχές της νεωτερικής κοσμοαντίληψης. Η οριοθέτηση των Λουτρών ήταν σχεδόν επιβεβλημένη, αφού μάλιστα είχαν προηγηθεί τραγικά συμβάντα. Τον Σεπτέμβριο του 1959 μια 25χρονη γυναίκα έκανε απόπειρα αυτοχειρίας πέφτοντας στη δεξαμενή. Διασώθηκε τυχαία από δύο πολίτες που έτυχε να βρίσκονται στη θέση (*Εθνική Πνοή*, 5 Σεπτεμβρίου 1959α, 1). Αυτή ήταν η δεύτερη απόπειρα αυτοχειρίας στα Λουτρά. Είχε προηγηθεί αντίστοιχο περιστατικό άλλης γυναίκας με μοιραία κατάληξη. Τα γεγονότα αυτοχειρίας είχαν ταραξεί την τοπική κοινωνία, η οποία απαιτούσε προστατευτικές παρεμβάσεις. «Η Νομαρχία Πέλλης δέον να διατάξη την άμεσον κάλυψιν της δεξαμενής ταύτης ή δια κρυστάλλου χονδρού και διαφανούς ή δια πλεκτού δικτυωτού σύρματος ίνα σταματήσουν τουλάχιστον εις Νέαν Πέλλαν τοιαύται απόπειραι» (*Εθνική Πνοή*, 5 Σεπτεμβρίου 1959β, 1).

Λίγα χρόνια αργότερα συνέβη άλλο τραγικό γεγονός. Τις μεταπολεμικές δεκαετίες τα Λουτρά ήταν προορισμός σχολικών εκδρομών (Εικ. 18). Στις 3 Ιουνίου 1963, ένας 6χρονος μαθητής νηπιαγωγείου από τον Διόταμο Κιλκίς σκοτώθηκε από διερχόμενο λεωφορείο (*Εθνική Πνοή*, 8 Ιουνίου 1963, 1). Επομένως, στην περίπτωση των Λουτρών, η οριοθέτηση προέκυψε μέσα στη γενική νεωτερική αντίληψη της ασφάλειας, την οποία εξέφραζαν οι σχετιζόμενες με τα Λουτρά ομάδες παρά ως ένα συντονισμένο κρατικό εγχείρημα που επιχειρούσε να μνημιοποιήσει από τα πάνω το παρελθόν.

Εικ. 17. Το προστατευτικό κιγκλίδωμα στο χείλος της δεξαμενής δεκαετία 1960 (Αρχείο Γιαννούλας Βογιατζή).

Εικ. 18. Λουτρά, εκδρομή του 1ου Δημοτικού Σχολείου Κρύας Βρύσης, 1958 (Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πέλλας).

Η νεωτερική πρόσληψη των αρχαιοτήτων συνθέτει οργανικό μέρος στη μακρά γενεαλογία των μνημείων (Καταπότη και Βαβουρανάκης 2015, 206–7). Οι νεωτερικές οριοθετήσεις, χωρικές και συμβολικές, επιφέρουν μία βασική διάκριση, ανάμεσα στην επίσημη ιστορία και τις εναλλακτικές αφηγήσεις για το παρελθόν (Καταπότη 2015, 217). Το συγκεκριμένο «κλειστό μοντέλο» διαμορφώνει περιφραγμένους και προστατευόμενους αρχαιολογικούς χώρους με ελεγχόμενη πρόσβαση, ερμηνεία και χρήση (Καταπότη κ.ά. 2020, 2–3). Στην περίπτωση των Λουτρών, η στέρεψη των πηγών και οι οριοθετήσεις τα μετασημάτισαν από ένα ανοιχτό, παρόδιο, υδάτινο τοπίο σε κλειστό και άνυδρο αρχαιολογικό χώρο. Η κλειστότητα καθόρισε την πρόσβαση, τις χρήσεις και όρισε το πλαίσιο της συμπεριφοράς. Η πολυαισθητηριακή εμπειρία που διαμορφωνόταν από το νερό και την αμεσότητα με τις αρχαιότητες περιορίστηκε στην οπτική πρόσληψη. Η πολυχρονική κατανόηση του μνημείου μετατέθηκε αποκλειστικά στην ορθολογική ερμηνεία της πρωτογενούς χρήσης ως τμήμα της ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής Πέλλας, χωρίς εναλλακτικές αφηγήσεις που λησμονούνται. Σε αυτή τη νέα σχέση ο κάτοικος πήρε τη θέση επισκέπτη, ενώ η συμβίωση με τα Λουτρά μετασηματίστηκε σε επίσκεψη αρχαιολογικού χώρου. Παρά τις υφιστάμενες οριοθετήσεις, οι κάτοικοι συνέχισαν να πηγαίνουν, αλλά η σχέση με τα Λουτρά βρισκόταν σε διαγεγραμμένη συρρίκνωση. Σήμερα, τα Λουτρά και ο οικισμός της Νέας Πέλλας είναι διαχωρισμένα τοπία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τον 19ο αιώνα τα Λουτρά ήταν μια παρόδια, ανοιχτή θέση της οθωμανικής Εγνατίας Οδού, όπου εγγράφονταν πολυχρονικές αφηγήσεις, έθιμα και ποικίλες χρήσεις. Στις εγγραφές συμπεριλαμβάνεται το ίδιο το οθωμανικό παρελθόν με αφηγήσεις για την οθωμανοποίηση της περιοχής. Στην εξέλιξη των δύο προηγούμενων αιώνων, κυρίως τη μεταπολεμική περίοδο, η νεωτερική πρόσληψη των αρχαιοτήτων με τις αντίστοιχες ανάγκες και πρακτικές διαχείρισης, ταυτόχρονα με την αποδυνάμωση της παραδοσιακής σκέψης, μετασημάτισαν το φυσικό τοπίο, μνημειοποίησαν την πρωτογενή χρήση και διέγραψαν κάθε άλλη κειμενική εγγραφή. Παράλληλα, τα Λουτρά εντάχθηκαν με δευτερεύοντα ρόλο στην αρχαιολογική ιεραρχία που διαμορφώθηκε μετά την ανακάλυψη της ελληνιστικής-κλασικής Πέλλας. Ο μετασηματισμός δεν επιβλήθηκε αποκλειστικά από τα πάνω, παρά ήταν μια σταδιακή, οργανική εγγραφή της γενικής νεωτερικής αντίληψης του κράτους, της επιστήμης και της τοπικής κοινωνίας. Σήμερα, τα Λουτρά είναι ένας άνυδρος και οριοθετημένος αρχαιολογικός χώρος. Η διαγραφή της πολυεστιακής διάστασης της θέσης, το υφιστάμενο περιορισμένο κειμενικό περιβάλλον, καθώς και η παραγόμενη αισθητηριακή εμπειρία που διαμορφώνεται απουσία του υδάτινου στοιχείου, συνθέτουν τα βασικά χαρακτηριστικά της νεωτερικής βιογραφίας των Λουτρών.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να εκφράσω ευχαριστίες στην ομότιμη καθηγήτρια Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, ΑΠΘ) για τη συμβουλή σε βιβλιογραφικά ζητήματα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή Δημήτρη Πλάντζο (Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ) για τις βοηθητικές παρατηρήσεις κυρίως σε ζητήματα μεθοδολογίας της έρευνας και αρχαιοπολιτικής. Επίσης, προς τον αρχαιολόγο Γιώργο Σταλίδη (Εφορεία Αρχαιοτήτων Πέλλας) για τη βοήθεια σε θέματα βιβλιογραφίας. Θερμές ευχαριστίες προς την αρχαιολόγο Αναστασία Χρυσοστόμου (Επίτιμη Τμηματάρχη ΥΠΠΟ) για τη συνεχή στήριξη και τις δημιουργικές παρατηρήσεις της. Τέλος, ευχαριστώ τους πληροφορητές της έρευνας που μοιράσθηκαν τις ενθυμίες τους από τα Λουτρά, την Αναστασία Αμοιρίδου, την Γιαννούλα Βογιατζή, τον Δρόσο Γεροβασίλη, την Αφροδίτη Καραχάλιου, τον Ευλάμπη Καφετζάκη, την Στέλλα Λαζαρίδου-Παπαδοπούλου, τη Δήμητρα Μητσικούδη, τον Άρη Μπουλουσάκη, τον Δημήτρη Μπουλουσάκη, τον Κώστα Π., τον Τάκη Παπαδόπουλο, τον Τάσο Χατζόπουλο και την Ελένη Χατζοπούλου.

ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

- AKNII, Πρακτ. 8 Δεκ. 1956: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 8 Δεκεμβρίου 1956, «Τηλεφωνική σύνδεση κοινότητας».
- AKNII, Πρακτ. 24 Αυγ. 1958: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 24 Αυγούστου 1958, «Περί εγκρίσεως ή μη της από 4-7-58 συνταχθείσης υπό της ΤΥΔΚ Νομού Πέλλης τεχνικής μελέτης διά την κατασκευήν δεξαμενής και οικίσκου και εξωτερικού υδραγωγείου και δημοπράτησης του έργου».
- AKNII, Πρακτ. 27 Δεκ. 1958: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 27 Δεκεμβρίου 1958, «Περί κατασκευής φρεατίου εις το κατασκευαζόμενον παρά τας πηγάς Μ. Αλεξάνδρου αντλιοστάσιον υδρεύσεως του χωρίου προς άρδευσιν των πέριξ αγρών των κατοίκων».
- AKNII, Πρακτ. 9 Απρ. 1959: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 9 Απριλίου 1959, «Περί εγκρίσεως της του μηχανολόγου συνταχθείσης τεχνικής μελέτης ειδικής συγγραφής υποχρεώσεων διά την προμήθειαν αντλητικού μηχανήματος του αντλιοστασίου Παλαιάς και Νέας Πέλλης προς ύδρευσιν των αυτών κοινοτήτων».
- AKNII, Πρακτ. 16 Απρ. 1964: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 16 Απριλίου 1964, «Περί αποδοχής χρηματοδοτήσεως εκ Νομαρχιακού Ταμείου Πέλλης δια την ασφαλοστρωσιν της κεντρικής οδού του χωρίου».
- AKNII, Πρακτ. 10 Σεπτ. 1965: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 10 Σεπτεμβρίου 1965, «Περί εγκρίσεως πιστώσεως δρχ. 1160 διά την επισκευήν βάνας μετά του εξωτερικού υδραγωγείου πηγών Μ. Αλεξάνδρου».
- AKNII, Πρακτ. 6 Μαΐου 1969: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 6 Μαΐου 1969, «Περί ψηφίσεως πιστώσεως δρχ. 4.970 εις βάρος του κεφ. 20/14 ισχύοντος κοινοτικού προϋπολογισμού μεταφερομένης ισοπόσης δι' αναμορφώσεως του πρ/μού και του κεφ. 20/7 μέσω αποθεματικού προς εξόφλησιν δαπάνης μεταφοράς χώματος προς επιχωμάτωσιν χώρου της παρά τα Λουτρά Μ. Αλεξάνδρου κατασκευασθείσης βρύσης».
- ΦΕΚ 19 Μαΐου 1933 – Διάτ. 18/05/1933: Διάταγμα 18/05/1933, ΦΕΚ 120Α 19 Μαΐου 1933, 647, «Περί αναγνωρίσεως κοινότητος Νέας Πέλλης εν τω νομό Πέλλης».
- ΦΕΚ 27 Φεβρουαρίου 1935 – Διάτ. 19/02/1935: Διάταγμα 19.02.1935, ΦΕΚ 53Α 27 Φεβρουαρίου 1935, 310, «Περί κηρύξεως ιστορικών διατηρητέων μνημείων».

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- Εθνική Πνοήα*. 1959α, 5 Σεπτεμβρίου, 1. «Απόπειρα αυτοκτονίας».
- Εθνική Πνοήβ*. 1959β, 5 Σεπτεμβρίου, 1. «Να καλυφθεί αμέσως».
- Εθνική Πνοή*. 1960, 5 Μαρτίου, 1. «Το νέον εξοχικόν και εξαιρετικόν ζυθεσιατόριον Η Ολυμπιάς».
- Εθνική Πνοή*. 1963, 8 Ιουνίου, 1. «Δυστυχήματα και τραυματισμοί».
- Ηχώ του Κάμπου*. 1964, 21 Μαρτίου, 4. «Κοινότης Ν. Πέλλα».
- Ηχώ του Κάμπου*. 1967, 29 Ιουλίου, 1. «Εγκαίνια Ι.Ν. Αγίας Παρασκευής Ν. Πέλλης».
- Ηχώ του Κάμπου*. 1976, 26 Ιουνίου, 3. «Γαζή Εβρενός. Ένας εξωμότης Έλληνας».
- Ηχώ του Κάμπου*. 1978, 1 Απριλίου, 3. «Πέλλα. Η πρωτεύουσα του κόσμου κείται νεκρή και καταφρονεμένη».
- Μακεδονία*. 1960, 5 Ιανουαρίου, 2. «Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος».
- Μακεδονία*. 1960, 3 Μαΐου, 7. «20.000 εκδρομείς εις Πέλλαν».
- Τα Νέα*. 2009, 22 Ιουλίου. «Κύριε καθηγητά, ανακάλυψα την Πέλλα(!)». <https://www.tanea.gr/2009/07/22/lifearts/culture/epifyllida-282/>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, B. 2015. «'An alternative discourse': Local interpreters of antiquities in the Ottoman Empire». *JFA* 40(4): 450–60.
- Βασδραβέλλης, Ι. 1956. «Ιστορικά περί Ναούσης εξ ανεκδότου χειρογράφου». *Μακεδονικά* 3: 126–41.
- Beaujour, F. 1800. *A view of the commerce of Greece formed after an annual average from 1787 to 1797*. London: N.L. Galabin.
- Boué*, A. 1838. «Remarks on the scenery, antiquities, population, agriculture, and commerce of Central European Turkey». *The Edinburgh New Philosophical Journal* XXIV: 121–31.
- Βουτιεριδής, Η. 1913. «Νέαι ελληνικάί πόλεις-Γενιτσά». *Παναθήναια* Π': 209–12.
- Brozović-Rončević, D. 1998. «Romance elements in Croatian hydronymy and coastal toponymy». Στο *Colloque d'onomastique d'Oléron (1er au 4 octobre 1997)*, επιμ. G. Taverdet, 25–48. Paris: Société Française d'Onomastique.
- Γκαλινίκη, Σ. και Ε. Σολομών. 2014. «'Voglio per lui la pace eterna': Διεκδικώντας την ελληνική αρχαιότητα στην ύστερη οθωμανική Θεσσαλονίκη (1872–1912)». Στο *Η Θεσσαλονίκη στις παραμονές του 1912, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 21–23 Σεπτεμβρίου 2012*, επιμ. Ε. Χεκίμογλου, 141–

58. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης.
- Clarke, E.D. 1816. *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Greece, Egypt and the Holy Land*. Vol. II. London: T. Cadell & W. Davies.
- Πουργιώτης, Α., Γ. Τσιλιμίγκας, και Θ. Κίζος. 2013. «Χωρικοί μετασηματισμοί και τυπολογίες του ελληνικού τοπίου. Ζητήματα διαχείρισης». *Πόλεις και πολιτικές: για την ανταγωνιστική ταυτότητα των πόλεων*. http://www.citybranding.gr/2013/03/blog-post_19.html
- Cousins, E.H. 2014. «Votive objects and ritual practice at the King's Spring at Bath». Στο *TRAC 2013: Proceedings of the Twenty-Third Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, King's College*, επιμ. H. Platts, J. Pearce, C. Barron, J. Lundock και J. Yoo, 52–64. Oxford: Oxbow Books.
- Crawford, M.H. 2003. «Thesauri, hoards and votive deposits». Στο *Sanctuaires et sources: Les sources documentaires et leurs limites dans la description des lieux de culte*, επιμ. O. de Cazanove και J. Scheid, 69–84. Naples: Publications du Centre Jean Bérard. <https://books.openedition.org/pcjb/878>.
- Delacoulonche, A. 1858. *Mémoire sur le berceau de la puissance Macédonienne, des bords de l'Haliacmon à ceux de l'Axius. Missions scientifiques et littéraires*. Paris: Imprimerie et Librairie Administratives de Paul Dupont.
- Δημητριάδης, Β. 1973. *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τα τέλη του 19ου αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Δήμιτσας, Μ. 1896. *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζόμενοις: Ήτοι πνευματική και αρχαιολογική παράστασις της Μακεδονίας εν συλλογή 1409 ελληνικών και 189 λατινικών επιγραφών και εν απεικονίσει των σπουδαιότερων καλλιτεχνικών μνημείων*. Τόμος Α'. Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου Αδελφών Περρή.
- Δήμος Σκύδρας, 2017. *Επιχειρησιακό πρόγραμμα Δήμου Σκύδρας 2017–2019*. <https://www.skydra.gr/images/Skydra2018/Genika/stratigikos/a-fasi-str-sxed.pdf>.
- Dundes, A. 2007. «Theses on feces: Scatological analysis». Στο *Meaning of folklore. The analytical essays of Alan Dundes*, επιμ. S.J. Bronner, 352–81. Boulder: University Press of Colorado.
- Eldem, E. 2015. «Μια νέα ματιά σε μια αρχαία πόλη: Η Θεσσαλονίκη στην οθωμανική αρχαιολογία, 1882–1912». Στο *Θεσσαλονίκη: Μια πόλη σε μετάβαση, 1912–2012*, επιμ. Δ. Καιρίδης, 123–44. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Ενεπεκίδης, Π. 1982. *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία. 1789–1912*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- _____. 1984. *Μακεδονικές πόλεις και οικογένειες (1750–1930)*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Ευαγγελίδης, Τ. 1913. *Οδηγός της νέας Ελλάδος*. Εν Αθήναις: Τύποις Δ.Γ. Ευστρατίου και Δ. Δελή.
- Haland, E.J. 2020. «Water sources and the sacred in Modern and Ancient Greece». Στο *Sacred waters. A cross-cultural compendium of hallowed springs and holy wells*, επιμ. C. Ray, 41–9. London: Routledge.
- Hamilakis, Y. 2011. «Indigenous archaeologies in Ottoman Greece». Στο *Scramble for the past: A story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753–1914*, επιμ. Z. Bahrani, Z. Çelik και E. Eldem, 49–69. Istanbul: Salt.
- Hamlin, C. 1877. *Among the Turks*. New York: American Tract Society.
- Heuzey, L. 1884. «Trois monuments attribués à la Grèce du Nord». *BCH* 8: 331–45.
- Hogarth, D.G. 1889. «In Macedonia». *Macmillan Magazine* 60: 281–88.
- _____. 1910. *Accidents of an antiquary's life*. London: Macmillan and Co.
- Θέμελης, Π. 2017. «Αρχαιολογικές αναμνήσεις. Πέλλα, Βεργίνα, Δερβένι». *Θέματα Αρχαιολογίας* 1(3): 316–25.
- Isambert, E. 1873. *Itinéraire de l'Orient. Paris: Lahure*.
- Καββαδίας, Π. 1914. «Λογοδοσία του συμβουλίου». *Prakt* 68 (1913): 63–80.
- _____. 1916. «Εκθεσις των πεπραγμένων της εταιρείας κατά το έτος 1915. Συνταχθείσα υπό του γραμματέως του συμβουλίου Π. Καββαδία και αναγνωσθείσα εν τη γενική συνελεύσει των εταιρών τη 10η Ιανουαρίου 1915». *Prakt* 70 (1915): 27–41.
- Καραναστάση, Π. 2023. «Οι πολλές ζωές του αγάλματος της κρήνης Bembo στο Ηράκλειο». Στο *Grata Dona. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Ικράτζιου*, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου και Β. Φωσκόλου, 163–99. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Καταπότη, Δ. 2015. «Από τη δημόσια αρχαιολογία στο (αρχαιο)γνωσιακό προλεταριάτο». Στο *Urban Conflicts. Συναντήσεις και συγκρούσεις στην Πόλη. Εργαστήριο*, επιμ. Κ. Αθανασίου, Ε. Βασδέκη, Ε. Καπετανάκη, Μ. Καραγιάννη, Μ. Καψάλη, Β. Μακρυγιάννη, Φ. Μάμαλη, Ο. Πάγκαλος και Χ. Τσαβδάρου, 215–24. Θεσσαλονίκη: Εργαστήριο «Συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη».
- Καταπότη, Δ. και Γ. Βαβουρανάκης. 2015. «Parthenon 2.0. Από το μνημείο στο μεταδεδομένο». Στο *Αστικές γεωγραφίες. Τοπία και καθημερινές διαδρομές*, επιμ. Κ. Πετροπούλου και Τ. Ραμαντιέ, 197–207. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- Καταπότη, Δ., Ι. Σκουνάκη, και Γ. Γκουμπούλου. 2020. «Ο ανοικτός αρχαιολογικός χώρος ως εναλλακτικό μοντέλο διαχείρισης σε αστικό περιβάλλον: το αρχαιολογικό Άλσος της Ακαδημίας Πλάτωνος και ο Λόφος Φιλοπάππου». *PIXELS@humanities* 1: 1–28. <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/pixels/article/view/25404/20951>.
- Kopostonsky, T.B. 2019. «Offerings, ritual, and water: The case of the sacred spring at Corinth». Στο *Ancient waterlands*, επιμ. B.A. Robinson, S. Bouffier και I. Fumadó-Ortega, 51–66. *Marseille: Presses Universitaires de Provence*

- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 2017. «Πέλλα 1962. Η ανασκαφή και οι άνθρωποι της». *Θέματα Αρχαιολογίας* 1(3): 326–45.
- Leake, M.W. 1835. *Travels in Northern Greece*. Vol. III. London: J. Rodwell.
- Leatherbury, S. 2019. «Coins as votive gifts in the Late Antique East». Στο *Money matters. Coin finds and ancient coin use*, επιμ. S. Krnčnick και J. Chamero, 253–69. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Lowry, H.W. και I. Erünsal. 2010. *The Evrenos Dynasty of Yenice-i Vardar: Notes and Documents*. Istanbul: Bahçesehir University Press.
- Μακαρόνας, Χ. 1962. «Ανασκαφαί Πέλλης». *ArchDelt* 16 (1960): 72–83.
- Marindin, G.E., επιμ. 1914. *The Letters of John B.S. Morrill of Rokeby. Descriptive of journeys in Europe, Asia Minor in the years 1794–1796*. London: John Murray.
- Mendel, G. 1912. *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*. Vol. I. Constantinople: Musée Impérial.
- Μήτου, Α. 1994. «Η ιστορία της Νέας Πέλλας Γιαννιτσών. Νέα Πέλλα-Τσιφλικιοί, η χαμένη πατρίδα». *Φίλιππος. Ιστορικά και Λαογραφικά Θέματα* 6: 34–40.
- Muir-Mackenzie, G. και A.P. Irby. 1877. *Travels in the Slavonic provinces of Turkey in Europe*. Vol. I. London: Daldy, Isbister & Co.
- Niebuhr, B.G. 1853. *Lectures on ancient Ethnography and Geography. Comprising Greece and her colonies, Epirus, Macedonia, Illyricum, Italy, Gaul, Spain, Britain, The North of Africa, etc.* Vol. I. Boston: Little, Brown & Co.
- Nikolaïdy, B. 1859. *Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire et compte-rendu de voyages dans les provinces Ottomanes*. Vol. II. Paris: F. Sartorius.
- Ξανθοπούλου-Κυριακού, Α. 1968. «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Père Jean-Baptiste Souciet». *Μακεδονικά* 8: 185–210.
- Οικονόμος, Γ. 1915. «Πέλλα. Πρώτη έκθεσις περί των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1914». *Prakt* 69 (1914): 127–48.
- Παπαδοπούλου, Ε. 2021. «Συλλέγοντας το παρελθόν για το μέλλον. Φιλάρχαιοι Μακεδόνες συλλέκτες του 19ου αιώνα. Collecting the past for the future. Macedonian antiquarian collectors of the 19th century». Στο *Για μια φλόγα που καίει. Αρχαιότητες και μνήμη, Θεσσαλονίκη-Μακεδονία (1821–2021). For a flame that burns on. Antiquities and memory, Thessaloniki-Macedonia (1821–2021)*, επιμ. Α. Κουκουβού, 269–79. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Δ. 1971. *Πέλλα I. Ιστορική επισκόπησις και μαρτυρία*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- _____. 2013. *Εικόνες και αναμνήσεις από μια Πέλλα που δεν υπάρχει πια*. Αθήνα: Εκδόσεις Αρχαίο.
- Πάτσος, Γ., χ.χρ. «Ερχομός». Στο 1924–1998. 74 χρόνια κοινότητας Νέας Πέλλας. Διαδρομή στον χρόνο. (Τσιφλικιοί - Νέα Πέλλα), επιμ. Τ. Αμοιριδου και Β. Αργυράκη, 14–21. Γιαννιτσά: Μορφωτικός Πολιτιστικός Σύλλογος Νέας Πέλλας.
- Paunov E. 2015. «The coin assemblage from the sacred spring of Aquae Calidae in Thrace: Main problems, patterns and conclusions». *Известия на Бургаския музеѝ* 5: 245–55.
- Πέτκος, Α. 2003. «Πρώιμη βυζαντινή Πέλλα». Στο *Πέλλα και η περιοχή της*, επιμ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ι. Ακαμάτης, 98–101. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης. Υπουργείο Πολιτισμού.
- Πέτκος, Α. και Μ. Παϊσίδου. 2009. «Πρώιμη Βυζαντινή Πέλλα». Στο *Πρώιμη Βυζαντινή Πέλλα-Βυζαντινή Έδεσσα. Δύο κορυφαίοι σταθμοί σε άξονα ιστορικής διαδρομής*, επιμ. Α. Πέτκος και Μ. Παϊσίδου, 5–18. Βέροια: 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
- Petsas, Ph. 1960. «Pella: Literary tradition and archaeological research». *BalkSt* 1: 113–28.
- _____. 1963. «A few Examples of Epigraphy from Pella». *BalkSt* 4: 155–70.
- _____. 1964. «Ten years at Pella». *Archaeology* 17(2): 74–84.
- Πέτσας, Φ. 1975. «Χρονικά αρχαιολογικά 1968–1970 (συνέχεια). Αρχαιότητες εκτός της Θεσσαλονίκης». *Μακεδονικά* 15: 171–355.
- Plantzos, D. 2017. «Caryatids lost and regained: Rebranding the classical body in contemporary Greece». *Journal of Greek Media & Culture* 3(1): 3–29.
- Πλάντζος, Δ. 2023α. *Αρχαιοπολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- _____. 2023β. «Ο τουρμπές ενός ξεχασμένου ποιητή: η λησμονημένη οθωμανική κληρονομιά της Λήμνου». Στο *Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης*, επιμ. Δ. Πλάντζος, 138–55. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Πολίτης, Ν. 1994. *Παραδόσεις*. Τόμος Α'. Αθήνα: Γράμματα.
- Rouqueville, F. 1822. «Tour from Thessalonica to Pella, the celebrated capital of the kings». *The Monthly Magazine* LIII: 129–32.
- Ray, C. 2019. «Sacred wells across the longue durée». Στο *Historical ecologies, heterarchies and transtemporal landscapes*, επιμ. C. Ray και M. Fernández-Götz, 265–86. London: Routledge.
- Reinach, S. 1882. *Catalogue du Musée Impérial d'Antiquités*. Constantinople: Levant Times.
- Ρωμοπούλου, Κ. 2010. «Φ. Πέτσας. Το αρχαιολογικό του έργο στη Μακεδονία». *Μακεδονικά* 39: 1–5.
- _____. 2018. *Συμβίωση με τον Μινώταυρο. Αναμνήσεις από τη ζωή μιας αρχαιολόγου*. Αθήνα: Ποταμός.
- Shaw, W. 2003. *Possessors and possessed. Museums, Archaeology, and the visualization of History in the Late Ottoman Empire*. Berkeley: University of California Press.
- Σολομών, Ε. και Σ. Γκαλινίκη. 2023. «Σε ποιον ανήκει το παρελθόν; Η διεκδίκηση του μνημείου των Μαγεμένων (Incantadas) και το «παραμύθι» της

- νεότερης και σύγχρονης Θεσσαλονίκης. Στο *Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης*, επιμ. Δ. Πλάντζος, 200–17. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Spence, L. 1948. *The fairy tradition in Britain*. New York: Rider & Co.
- Spencer, E. 1851. *Travels in European Turkey in 1850*. Vol. II. London: Colburn & Co.
- Στεφανή, Α. 2020. «Αρχαιότητες και εθνική ενοποίηση (τέλη 19ου – αρχές 20ού αι.): μερικές σκέψεις με αφετηρία τη Μακεδονία. Antiquities and national unification (end of 19th – beginning of 20th century): some thoughts with Macedonia as a starting point». Στο *Η Στρατιά της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη, 1915–1918: η πόλη και οι αναπαραστάσεις της. The Allied Army of the Orient in Thessaloniki, 1915–1918: the city and its representations*, επιμ. Η. Κατσαρίδου και Ι. Μότσιανος, 178–89. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Struck, A. 1908. *Makedonische Fahrten. Die Makedonischen Niederlande*. Vol. II. Sarajevo: Druck & Verlag Von Daniel A. Kajon.
- Σχινάς, Ν. 1886. *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*. Τεύχος Β'. Αθήνα: *Messager d' Athènes*.
- Tozer, H. 1869. *Researches in the highlands of Turkey, including visits to Mounts Ida, Athos, Olympus, and Pelion, to the Mirdite Albanians, and other remote tribes; with the notes of the ballads, tales, and classical superstitions of the modern Greeks*. Vol. I. London: John Murray.
- Τζεδόπουλος, Γ., Α. Καμάρα, και Δ. Λαμπαδά. 2023. «Διαβάζοντας τα “αλλότρια” μνημεία: προς μια βιώσιμη διαχείριση των οθωμανικών λουτρικών εγκαταστάσεων της μακεδονικής υπαιθρου». Στο *Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης*, επιμ. Δ. Πλάντζος, 120–37. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Τριανταφυλλίδου, Μ. 2011. «Δύο επιστολές του Γάλλου γιατρού, Joseph Vassal και οι αναφορές στην Πέλλα και τα Γιαννιτσά». *Φίλιππος. Ιστορικά, Λαογραφικά και Πολιτιστικά Θέματα* 71: 15–20.
- _____. 2015. «Η διακίνηση αρχαιοτήτων της Πέλλας κατά το 19ο αιώνα. Ο ρόλος των Ευρωπαίων συλλεκτών, της οθωμανικής διοίκησης και του τοπικού πληθυσμού». *Φίλιππος. Ιστορικά, Λαογραφικά και Πολιτιστικά Θέματα* 87: 6–13.
- Villari L. 1919. *Macedonian Campaign*. London: T. Fisher Unwin.
- Walker, M. 1897. *Old tracks and new landmarks. Wayside sketches in Crete, Macedonia, Mitylene, etc.* London: Richard Bentley & Son.
- Wheeler B. 1898/1899. «Alexander the Great. Alexander's victory at Issus». *The Century Magazine* 57: 678–91.
- Χαμηλάκης, Γ. 2012. *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, μτφ. Ν. Καλαϊτζής. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Χαστάογλου-Μαρτινίδη, Β., Π. Ανδρικόπουλος-Τζούμας, και Μ. Τριανταφυλλίδου. 2021. «Τα Γεωπονικά αγροκτήματα του Κάμπου των Γιαννιτσών και η αρχιτεκτονική κληρονομιά τους: πρόταση για τη μελέτη και ανάδειξή της». Στο *Προστασία Συντήρηση Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού – 20 χρόνια Δ.Π.Μ.Σ. Πρακτικά Συνεδρίου, επιμ. Μ. Δούση, Ι. Συναμίδης και Σ. Κωτσόπουλος*, 415–26. Ηλεκτρονικό Βιβλίο.
- Χατζηκυριάκος, Γ. 1906. *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν μετά τοπογραφικών, ιστορικών και αρχαιολογικών σημειώσεων*. Αθήνα: Εκ των τυπογραφικών καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου.
- _____. 1908. «Πέλλα». *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Έτος Β'*: 89–90.
- Χρυσοστόμου, Α. και Π. Χρυσοστόμου. 2011. «Η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας» Στο *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας*, 283–98. Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση. Τράπεζα EFG Eurobank Ergasias ΑΕ.
- Χρυσοστόμου, Π. 1990. «Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας. Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους». Στο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά αρχαιολογικού συνεδρίου, Καβάλα 9–11 Μαΐου 1986*, 205–38. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ, Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας, École Française d'Athènes.
- _____. 1998. «Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα κατά το 1995». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θρακία* 9 (1995): 117–36.
- _____. 1999. «Ανασκαφικές έρευνες στην Πελλαία Χώρα κατά το 1997». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θρακία* 11 (1997): 215–32.
- _____. 2003. «Η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας». Στο *Πέλλα και η περιοχή της*, επιμ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ι. Ακαμάτης, 93–97. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, Υπουργείο Πολιτισμού.
- Χρυσόχοος, Μ. 1896. «Αι τούμπαι». *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 1: 9–17.
- Ψυχογιού, Ε. 1999. «Κρατεί ν'ου δέντρους τη δρουσιά, κρατεί κι ου νιός την κόρη... Η συμβολική και μαγική σημασία του νερού στην τελετουργία του γάμου μέσα από τα τραγούδια». Στο *Το νερό πηγή ζωής, κίνησης, καθαρισμού. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης. 12–14 Δεκεμβρίου 1997. Αίθουσα Παλαιάς Βουλής*, 47–63. Αθήνα: Δωδώνη.

Προβάλλοντας τους κρατίστους

Πρακτικές τιμησης και η δύναμη της εικόνας και του λόγου στην ελληνική πόλη της Αυτοκρατορικής περιόδου

Γεώργιος Κουκοβασίλης

Center for Hellenic Studies, Harvard University

giorgoskoukovasilis@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-3041-8701

ABSTRACT

The political culture of the imperial-period Greek cities gave rise to a sophisticated system of civic honors. Such honors were bestowed upon both Roman officials and local worthies who acted as pillars of their communities. Within the context of imperial-period honorific culture, we observe the intensification of the honorific statue habit. Under this framework, the various institutions and executive bodies of the Greek cities developed a rich honorific vocabulary so as to buttress conduits of power and privilege. This article investigates public, eponymous, marble portraits, and their inscribed bases, from the Greek mainland. It focuses on the incorporation of mythological metaphors into the standard repertoire of public honorific language, as evinced by inscriptions engraved on statue bases. By looking closely at the relationship between specific statuary types and the claims of honorific language, I am examining the nuanced ways in which publicly decreed portraits complemented, embodied even, the impression conveyed by honorific inscriptions.

«Honour is the value of a person in his own eyes, but also in the eyes of his society. It is his estimation of his own worth, his claim to pride, but it is also the acknowledgement of that claim, his excellence recognized by society, his right to pride».
(Pitt-Rivers 1965, 21)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο πολιτισμός της ελληνορωμαϊκής Ανατολής διακρίθηκε για τον αριστοτεχνικό συνδυασμό γραπτού λόγου και εικόνας. Οι επισκέπτες και κάτοικοι των ελληνικών πόλεων των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων ευρίσκοντο σε διηλεκτική οπτική επαφή με μία πανστρατιά μαρμάρινων και χάλκινων αγαλμάτων Θεών, Ηρώων, αυτοκρατόρων και εξεχόντων ιδιωτών. Τέτοιου είδους *μόνιμα* δημόσια μνημεία αποτύπωναν με τον πλέον γλαφυρό τρόπο τόσο τη συλλογική ταυτότητα των κατά τόπους κοινοτήτων όσο και την προσωπική ακτινοβολία διακεκριμένων προσωπικοτήτων. Το παρόν άρθρο εξετάζει τιμητικούς ανδριάντες, οι οποίοι επιβιώνουν με τις ενεπίγραφες βάσεις τους και έχουν ανακαλυφθεί εντός ενός καταγεγραμμένου αρχαιολογικού πλαισίου. Συνάμα, λαμβάνεται υπόψιν το ιστορικό περιβάλλον της Ελλάδος των Αυτοκρατορικών χρόνων.

Η άνευ προηγουμένου πρωτοκαθεδρία του δημόσιου τιμητικού ανδριάντα, αναφερόμενου στις αρχαίες πηγές ως «εικών» και «ανδριάς», στην αισθητική εμπειρία της ελληνορωμαϊκής πόλης αποτελεί ιδιαιτερότητα της υπό συζήτηση εποχής, με έντονα κοινωνικοπολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά (όσον αφορά τη σχετική αρχαία ορολογία, βλ. Keesling 2017β, 837–61· για την εντατικοποίηση της εν λόγω πρακτικής κατά

την Αυτοκρατορική περίοδο, βλ. Smith 1998, 56–93· Fejfer 2008, 16–72· Griesbach 2011, 77–110· Schröder 2011, 34–76· Dickenson 2017, 125–26· Dillon κ.ά. 2021). Κατά τη διάρκεια της ύστερης Ελληνιστικής περιόδου, ήτοι μεταξύ του 2ου αι. π.Χ. και του ύστερου 1ου αι. π.Χ., σημειώνεται μία μεταβολή στο *modus operandi* των ελληνικών πόλεων. Συγκεκριμένα, παγιώνεται η επιρροή μίας διακριτής ανώτερης τάξης, τα μέλη της οποίας συχνά αναφέρονται στις συγκαταρκινές πηγές ως «άνδρες ἔνδοξοι», «ἄριστοι», «πρωτεύοντες», «ἡγούμενοι» και «εὐεργέται» (βλ. Δίων Χρυσ. *Λόγοι* 31.165· Στράβ. 14. C 650.48· SEG 44: 1162· ὅσον αφορά τους «πρωτεύοντες» και «ενδόξους ἄνδρες», βλ. Engels 2005, 129–43· Zoumbaki 2008, 221–39). Δρώντας εντός του συμβατικού θεσμικού πλαισίου της κλασικής πόλης, τα οικονομικά εὐρώστα στρώματα εν τοις πράγμασι ἐπέχαν θέση πυλώνα της συλλογικής ζωής. Ἡ προνομιούχος «αφρόκρεμα» των τοπικών κοινωνιών εγκαθίδρυσε συν τω χρόνῳ μία κάθετη εξουσιαστική σχέση με το λοιπὸ πολιτικὸ σῶμα, αξιοποιώντας τον θεσμό της ευεργεσίας. Το εν λόγω ἀτυπο πολιτικὸ/κοινωνικὸ καθεστῶς προσέκτησε μόνιμο χαρακτήρα ἄμα τη ἐλευσει της αποκαλούμενης «*basse époque hellénistique*» (ο ὅρος ἀνήκει στον Louis Robert 1960, 344· βλ. ἐπίσης Gauthier 1984, 82–107).

Ἡ περί ου ο λόγος μεταλλαγὴ ἦταν ἀπότοκο σημαντικών ιστορικών ἐξελίξεων στην ευρύτερη περιοχή. Με την απορρόφηση του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικῆς Ανατολῆς ἀπὸ τη ρωμαϊκὴ πολεμικὴ μηχανή, ἤδη ἀπὸ τον 2ο αι. π.Χ., οἱ «πρωτεύοντες» ἐδρασαν ως ἐπαινετοὶ διαμεσολαβητές μεταξύ της νεοπαγούς ρωμαϊκῆς ἐξουσίας και των τοπικών κοινωνιών που ἀντιπροσώπευαν (στον περίφημο λόγο-ἐγκώμιό του «Εἰς Ῥώμην», ο ῥήτορας Αἴλιος Ἀριστείδης (*Λόγοι* 26.64) ἐπαίρεται για τον ρόλο της ἀρχουσας τάξης ως «φρουροῦ» των πόλεων ἐλέω Ῥώμης· ἡ θεωρητικὴ συμβολή του Geoffrey de Ste. Croix (1981, 518–37) στο ζήτημα της επικράτησης ἐντόπιων ολιγαρχιών, ὑπὸ την αἰγίδα της Ῥώμης, ἔχει ἀποτελέσει σημεῖο ἀναφοράς για τη μελέτη της πολιτικῆς κουλτούρας των μετακλασικών ελληνικών πόλεων· βλ. ἐπίσης Woolf 1994, 124· Alston και van Nijf 2011β, 11–7· Ma 2024, 279–89). Μολαταῦτα, οἱ εν λόγω ἀστοὶ δεν πρέπει ἐπ' ουδενί να ἐκληφθῶν ως ἀπλοὶ ἐντολοδόχοι της Ῥώμης, που διαδραμάτισαν ἕναν καθαρὰ διαχειριστικὸ ρόλο. Ἀντ' αὐτοῦ, οἱ ἴδιοι φρόντισαν ἐπιμελῶς να προβληθῶν ως «*Ur-Bürger*» («πρωταρχικοὶ πολῖτες»), ὅπως θα λέγαμε ἀντλώντας ἀπὸ την ορολογία του γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, και παραδείγματα προς μίμησιν (στον Ροδιακὸ λόγο του, ο μέγας ῥήτορας και φιλόσοφος Δίων Χρυσόστομος Προύσης (31.162) διατείνεται με στόμφο πως οἱ κρατούντες «φαίνονται καλύτεροι ἀπὸ ὅλους τους ἄλλους» διαμέσου της ἐμπλοκῆς τους σε ὅλες τις ἐκφάνσεις της πολιτικῆς και θρησκευτικῆς ζωής).

Παρατηροῦμε, λοιπόν, πως ο καμβάς της συλλογικῆς ζωῆς της αυτοκρατορικῆς πόλης διαπνέεται ἀπὸ μία διακριτὰ ολιγαρχικὴ ἀντίληψη. Σε αὐτὸ το κλίμα, σημειώνεται μία ἐμφαση στον ἐντόπιο πατριωτισμό, την υψηλὴ καταγωγή και παιδεία, την κατοχὴ κληρονομικῶν ἱερατικών θέσεων και πολιτικῶν ἀξιωμάτων, καθὼς και την πρακτικὴ της ευεργεσίας (βλ. van Bremen 1996, 300–2· Engels 2005, 142· Rizakis 2015, 143–60· Chaniotis 2018, 320–22· Ma 2024, 334–41). Προπαγανδίζοντας με συνέπεια τους εαυτοὺς τους ως *ipso facto* ἥρωες της πόλης, τα μέλη των ἀνωτέρων στρωμάτων της ελληνικῆς αυτοκρατορικῆς πόλης ἐνίσχυναν ἀποφασιστικὰ το πολιτικὸ κεφάλαιό τους και προωθοῦσαν μία πολιτισμικὴ ἀτζέντα. Ἐντὸς αὐτοῦ του πλαισίου, οἱ διαπρεπεῖς ἀστοὶ της ἐποχῆς ὀφείλαν να υπαγάγουν τη δημόσια εἰκόνα τους σε ἐπιτελεστικούς κανόνες, οἱ ὁποῖοι προῆγαγαν τον κοινωνικὸ ἐξαιρετισμό (ἀναφορικά με την ἐννοια της «ἐπιτελεστικότητας»/*performativity* και τον κατεξοχὴν ἐπιτελεστικὸ χαρακτήρα του ἐλιτίστικου πολιτισμοῦ της ἐλληνορωμαϊκῆς πόλης, βλ. Gleason 1995, 159–68). Ἀυτὴ ἡ πολιτικὴ ἐτεροκαθορισμοῦ ἐδραίωνε το αἶσθημα «του ἀνήκειν» σε μία προνομιούχο «ομάδα», τα μέλη της οποίας μετεῖχαν σε ἕνα πλέγμα κοινῶν πολιτισμικῶν ἀξιών. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, οἱ πρακτικῆς τίμησης τέτοιων ἐπιφανῶν ἰδιωτῶν διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικὸ ρόλο στην πολιτικὴ κόνιστρα της *Graecia Romana*.

Ἀπὸ τις ἀρχές του 4ου αι. π.Χ. και ἐφεξῆς, παρατηρεῖται ἡ συμπερίληψη του τιμητικοῦ ἀνδριάντα στις κορυφαῖες τιμές που μπορούσε να ἀπονέμει ἡ πόλη στους ἐπιφανεῖς πολῖτες της, τιμές χωρὶς τις ὁποῖες «ζῆν οὐκ ἄξιον ἦν» κατὰ τον Δημοσθένη (Δημ. 23.136· σχετικὰ με την (ἐπαν)εἰσαγωγή της πρακτικῆς του δημοσίου τιμητικοῦ ἀνδριάντα στον ελληνικὸ κόσμο κατὰ τα τέλη του 5ου και τις ἀρχές του 4ου αι. π.Χ., βλ. Ma 2013· Keesling 2017α, 19–52· για τις «μέγισται τιμαί», βλ. Azoulay 2017, 99–100). Κατὰ την Αυτοκρατορικὴ ἐποχή, ἡ δημόσια ἀναγνώριση διαμέσου της ἀνέγερσης ἐνός δημοσίου εἰκονιστικοῦ ἀνδριάντα, καίτοι αὐθαίρετη ὀρισμένες φορές, συνέχισε να ἀποτελεῖ κορυφαῖο στόχο των ἀστών της ἐλληνορωμαϊκῆς Ανατολῆς (Δίων Χρυσ. *Λόγοι* 31.16). Μποροῦμε να διαβάσουμε αὐτὰ τα ἀποσπασματικὰ ἢ πλήρως σωζόμενα μνημεῖα ως «ιστορίες»

που επιβάλλονταν στο αστικό τοπίο και αξιώνονταν μέσω της σύζευξής τους με τον δημόσιο βίο. Γλυπτές αναπαραστάσεις ιδιωτών και γραπτός λόγος επέστεφαν τα κοινωνικά, πολιτικά και πνευματικά επιτεύγματα επιφανών ανδρών και γυναικών της εποχής, εξασφαλίζοντας την αναγνώρισή τους εν ζωή και διαιωνίζοντας τη μεταθανάτια μνήμη τους, για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα.

Οι πεπαιδευμένοι αστοί που κρατούσαν τα ηνία των πόλεων ανέπτυξαν ένα πλούσιο λεξιλόγιο τιμητικών όρων για την κατίσχυση της ιδιότυπης «ηγεμονίας» τους (αναφορικά με το ιδεολογικό πρόσημο, καθώς και τον έντονα ιεραρχικό χαρακτήρα των ποικίλων τιμητικών τίτλων της εποχής, βλ. Lafond 2006, 33–54· Heller 2020, 265–7). Περί το 200 μ.Χ., ο Ιούλιος Πρόκλος από τη Διονυσιάδα της Αραβίας, παραδείγματος χάριν, τιμήθηκε με έναν «χρυσόστομον ανδριάντα», ως δείγμα δημόσιας αναγνώρισης της ρητορικής δεινότητάς του (SEG 41: 1583). Την ίδια περίοδο, ένα ψήφισμα από την Αφροδισιάδα της Καρίας προέβλεπε την ανίδρυση ενός «ανδριάντα τής παιδείας» προς τιμήν του Ευνόστου (SEG 65: 947· για τις εν λόγω επιγραφές, βλ. Chaniotis 2014, 273). Οι ενεπίγραφες αγαλματικές βάσεις καθώς και αυτόνομα τιμητικά ψηφίσματα χρησιμοποιούνταν κατά το δοκούν, προκειμένου να συσσωματώσουν τις λεκτικές εκφράσεις αυτοθαυμασμού της άρχουσας τάξης στο ήδη υπάρχον τιμητικό ρεπερτόριο των διαφόρων θεσμών και πολιτικών οργάνων της πόλης (το ευμέγεθες *corpus* των δημόσιων επιγραφών υποδηλοί ότι οι προϋπάρχουσες πολιτικές δομές των ελληνικών πόλεων διατηρήθηκαν, καίτοι εν πολλοίς εθιμικά, με πείσμονα τρόπο καθ' όλη τη διάρκεια της Αυτοκρατορικής περιόδου· βλ. Gleason 2006, 234· Lafond 2006, 81–135· Alston και van Nijf 2011β, 4–7, 9–10, 14· Ma 2024, 348–57). Στο πλαίσιο του πολιτισμού της ελληνορωμαϊκής Ανατολής, το συγκεκριμένο «αρετολόγιο» αποσκοπούσε στη διέγερση συγκεκριμένων συναισθημάτων. Ειδικότερα, οι πολυπληθείς δημόσιες τιμητικές επιγραφές αποτελούν δείγματα γλωσσικών στρατηγικών που προωθούσαν τη δημιουργία μίας πατερναλιστικής σχέσης μεταξύ της εντόπιας κληρονομικής *élite* και της λοιπής πόλεως, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα το συλλογικό φαντασιακό της κοινότητας (Lafond 2006, 137–43· van Nijf 2013, 351–68).

Το πανόραμα τιμητικών όρων της Αυτοκρατορικής περιόδου επιδέχεται διαφόρων ερμηνειών και θεωρητικών προσεγγίσεων αναφορικά με τις κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της γλώσσας. Ο συναισθηματικά φορτισμένος, με ποικίλες αποχρώσεις, δημόσιος λόγος συνέβαλε στη συγκρότηση *ενιαίων συναισθηματικών κοινοτήτων* (*emotional communities*) με διαφέροντα τοπικά χαρακτηριστικά (η Barbara Rosenwein (2006, 2) ορίζει τις συναισθηματικές κοινότητες κατά τον εξής τρόπο: «groups in which people adhere to the same norms of emotional expression and value – or devalue – the same or related emotions»). Αναντίρρητα, ο χώρος συνιστά μία κρίσιμη μεταβλητή, καθοριστική για την ερμηνεία των κειμένων και των εικόνων που «δρουν» εντός του, προκαλώντας κοινωνικά καθορισμένες αντιδράσεις (ο Henri Lefebvre σημειώνει στη σημαντική μονογραφία του «*The Production of Space*» (1991, 143): «space commands bodies, prescribing or proscribing gestures, routes, and distances to be covered»). Η εικόνα που προκύπτει από το διαθέσιμο υλικό είναι ότι οι γλωσσικές στρατηγικές αυτοπροβολής της άρχουσας τάξης διαφοροποιούνταν αναλόγως του χρόνου, του τόπου και του είδους της ανάθεσης (αναφορικά με τη θεωρητική ανάλυση περί υποκειμένου, γνώσης και εξουσίας στην Αυτοκρατορική περίοδο, βλ. Foucault 1986, 85).

Κάτι τέτοιο δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει. Το αίσθημα της τιμής δεν υπήρξε ποτέ μονοσήμαντο στον ελληνικό κόσμο. Αντ' αυτού, οι κοινωνικές αντιλήψεις περί «φιλοτιμίας» (αγάπης για τις τιμές/φιλοδοξία) μεταβάλλονταν διαρκώς, απηχώντας ευρύτερες ιδεολογικές και κοινωνικοπολιτικές ζυμώσεις. Χαρακτηριστικά, η «ομηρική» και αρχαϊκή τιμή, βασισμένη στο ηρωικό/αριστοκρατικό ήθος, απηχεί ένα σύστημα αξιών που απέχει παρασάγγας από τις δημοκρατικές τιμές της κλασικής πόλης (Blok 2017, 198–202· Heller και van Nijf 2017β, 3–5). Εύλογα, λοιπόν, διερωτώμεθα πώς το αίσθημα της τιμής προσλάμβανε ιδιαίτερες αποχρώσεις ανάλογα με τις διαφορετικές προτεραιότητες και αξίες του ψηφιδωτού ελληνικών τοπικοτήτων της Αυτοκρατορικής περιόδου;

Βασική θέση της έρευνάς μας είναι ότι ο κοινωνικός και συναισθηματικός αντίκτυπος των δημοσίων τιμητικών επιγραφών μπορεί να αποτιμηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό *μόνον* μέσω της συμπερίληψης στη συζήτησή μας των, δυστυχώς σπανίως σωζόμενων, σχετικών ανδριάντων. Οι επιγραφές, όπως αναφέραμε προηγουμένως, δεν αποτελούσαν αυτόνομες οντότητες που επιβάλλονταν μονομερώς στο αστικό περιβάλλον.

Όλοι οι κορυφαίες σημασίας δημόσιοι χώροι, οι οποίοι ενίοτε αναφέρονται ως «έπιφανέστατοι τόποι» στα επιγραφικά τεκμήρια, κοσμούσαν με πλήθος αγαλμάτων (*IG II² 1331· IG XII,3 331· SEG 57: 369· Ma 2013, 67–9*). Ο βασικός στόχος μας, λοιπόν, πρέπει να είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο γλωσσικές στρατηγικές αποκτούσαν ιδιαίτερη τοπική χροιά και νόημα, *συμπληρώνοντας* τον σύγχρονο πολιτισμό της εικόνας (βλ. ενδεικτικά, Smith 2006 (Αφροδισιάδα)· van Nijf 2010, 163–88 (Τερμησσός)· Dillon 2021, 56–80 (αρχαία Αγορά Αθηνών)).

Υπό αυτό το πρίσμα, η αποτελεσματική διερεύνηση του εν λόγω αντικειμένου προϋποθέτει την υιοθέτηση μίας εμβριθούς διεπιστημονικής προσέγγισης. Είναι γεγονός ότι μία σειρά από παλαιότερες αλλά και πιο πρόσφατες μελέτες –άξιο μνείας είναι το έργο των Άγγελου Χανιώτη και Οηνο van Nijf– έχουν ενισχύσει καίρια την κατανόηση της πολύπλευρης σχέσης μεταξύ επιγραφικής, συναισθημάτων και της πολιτικής κουλτούρας της ελληνικής πόλης της Αυτοκρατορικής περιόδου (Chaniotis 2012, 91–129· 2021, 9–30· 2024, 85–100· van Nijf 2011, 215–42). Το ίδιο, ωστόσο, δεν μπορεί να ειπωθεί και για τον τομέα που άπτεται της μελέτης της αρχαιολογίας και τέχνης της Ρωμαϊκής Ελλάδος (αξιόλογες διεπιστημονικές προσπάθειες αποτελούν οι εξής συλλογικοί τόμοι, Camia και Rizakis 2008· Alston και van Nijf 2011a· Heller και van Nijf 2017a). Μέχρι τούδε, δεν έχει εκπονηθεί κάποια συνθετική μονογραφία, εξ όσων ο συγγραφέας γνωρίζει, η οποία να εξετάζει εις βάθος από τη σκοπιά της αρχαιολογίας τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους η προέλευση των αγαλματικών βάσεων και σχετικών ψηφισμάτων, τα γλυπτά καθεαυτά, το πλαίσιο θέασης, καθώς και οι προσδοκίες του κοινού καθόριζαν το εννοιολογικό περιεχόμενό τους (προς αυτήν την κατεύθυνση κινείται ένα κεφάλαιο από την πρόσφατη μονογραφία της Estelle Strazdins (2023, 123–93).

Για να ψηλαφίσουμε τα νήματα που συνέχουν τις επιγραφές με τους συνανήκοντες ανδριάντες και τη γεωγραφική προέλευσή τους, θα στραφούμε σε επιλεγμένες μελέτες περίπτωσης από τον κυρίως ελλαδικό χώρο, λαμβάνοντάς υπόψιν και *comparanda* από τη Μικρά Ασία. Προκειμένου να κατανοήσουμε τη ρητορική που δικαιολογούσε τις πρακτικές τήμησης της ελληνορωμαϊκής πόλης, εστιάζουμε τόσο στα σωζόμενα εικονιστικά αγάλματα όσο και στην ορολογία των ενεπίγραφων αγαλματικών βάσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στο περιεχόμενο συναισθηματικά φορτισμένων μεταφορών που εντοπίζονται στις συναφείς επιγραφές. Αφορμώμενοι από τη γλώσσα των αγαλματικών βάσεων, διερωτώμεθα εάν μπορούμε να εντοπίσουμε κάποια συσχέτιση μεταξύ δημοφιλών εικονιστικών τύπων και συγκεκριμένων όρων/τιμών. Τι μπορούμε, άραγε, να συναγάγουμε από την προέλευση των εν λόγω αγαλματικών τύπων, καθώς και από την επίκληση συγκεκριμένων αρετών, ως προς τις αξίες και προτεραιότητες των επιμέρους γεωγραφικών ενοτήτων της ελληνορωμαϊκής Ανατολής;

Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ: ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΝ

Η σύγκριση ή/και ταύτιση επιφανών προσωπικοτήτων με Θεούς και Ήρωες, με σκοπό την εξύψωση ή υπονόμευσή τους, αποτέλεσε σύνηθες χαρακτηριστικό της πολιτικής ζωής της Αρχαίας Ελλάδος (Caneva και Wallensten 2023, 657–60). Ευφάνταστες οικογενειακές και ιστορικές/μυθολογικές μεταφορές δημιουργούσαν ισχυρά συναισθηματικά ερείσματα στο πολιτικό σώμα μέσω της δύναμής τους να ανακαλούν προσωπικές εμπειρίες, καθώς και την ιστορική μνήμη της κοινότητας (για τη σημασία των μεταφορών στον χώρο των συναισθημάτων και τη δόμηση της γλώσσας εν γένει, βλ. Theodoropoulou 2012, 460–64). Στην κλασική Αθήνα, παραδείγματος χάριν, κωμοδιογράφοι της εποχής (όπως ο Κρατίνος), παραλλήλιζαν τον Κίμωνα με τον Κρόνο, ενώ ο «μεγαλομανής» διάδοχός του Περικλής ταυτιζόταν περιπαικτικά με τον Δία. Συνάμα, η περίφημη σύντροφος του Περικλέους Ασπασία μνημονεύεται σε σύγχρονα έργα ως «νέα Δηιάνεira», «Ομφάλη» και «Ήρα», σαν συνέπεια της φημολογούμενης διαβρωτικής επιρροής της στον Αθηναίο πολιτικό (Πλούτ. *Περικλής* 3.3–4· 24.6· Caneva και Wallensten 2023, 658). Η εν λόγω πρακτική έλαβε θεσμικό χαρακτήρα στο πλαίσιο της απόδοσης τιμών στους ελληνιστικούς βασιλείς. Χαρακτηριστικός του μετακλασικού *Zeitgeist* είναι ο ιθυφαλλικός ύμνος του Ερμोकλή της Κυζίκου που έψαλαν οι Αθηναίοι προς τιμήν του Δημητρίου Α΄ «Πολιορκητή», βασιλέα της

Μακεδονίας, κατά την περίοδο 294–288 π.Χ. (Αθήν. *Δειπνοσοφισταί* 6.63 = 253D–F· ο ύμνος συντέθηκε εξ αφορμής της επίσκεψης του Δημητρίου στην Αθήνα το 291/290 π.Χ.: βλ. Habicht 1997, 92–4· Chaniotis 2018, 44–5, 112–13). Στον εν λόγω ύμνο, ο τότε κραταιός Αντιγονίδης ηγεμόνας όχι μόνον παρομοιάζεται με τη συνώνυμή του Θεά Δήμητρα, για την ευεργετική του δράση, αλλά παρουσιάζεται ως υιός του Ποσειδώνια και της Αφροδίτης. Συν τω χρόνω, η επικράτηση της μοναρχικής εξουσίας εις βάρος της δημοκρατικής πόλης ευνόησε αυτήν την πρακτική, προλειαίνοντας το έδαφος για την τήμηση των Ρωμαίων στρατιωτικών ηγητόρων της *Res Publica* και, εν τέλει, των αυτοκρατόρων.

Περίπου τρεις αιώνες αργότερα, οι πάντοτε ταχύβουλοι και ταχύγυμνοι Αθηναίοι εόρτασαν τα Παναθήναια του 38/37 π.Χ. προς τιμήν του «Ἀντωνίου θεοῦ νέου Διονύσου» (IG II² 1043, 22–3· Poloczek 2021, 126–27). Κατόπιν της αποκαθής του επιδόξου «Θεοῦ», με τη Ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ., ο αγωνοθέτης Ποσειδώνιος αφιέρωσε το 21/20 π.Χ. έναν ανδριάντα στον «Σεβαστὸν καίσαρα νέον Ἀπόλλωνα»· ἦτοι στον μεγάλο νικητή και πρώτο αυτοκράτορα Οκταβιανὸ Αὐγούστο, *Imperator Caesar Divi Filius Augustus* ἀπὸ το 27 π.Χ. και εφεξής (SEG 29: 167· Worthington 2021, 249). Παρομοίως, ο τελευταίος αυτοκράτορας της Ιουλο-Κλαυδιανῆς δυναστείας Νέρωνας (54–68 μ.Χ.), τιμήθηκε ως «Νέος Ἀπόλλωνας» δυνάμει των διαβόητων καλλιτεχνικῶν επιδιώξεών του (IG II² 3278· Wallensten 2017, 31). Τιμητικῆς επιγραφῆς ἀπὸ την προχωρημένη Αυτοκρατορικῆ περίοδο εἶναι ενδεικτικῆς της συστηματικῆς συνταύτισης των μεταγενέστερων αυτοκρατόρων με την πλειάδα Θεῶν και τοπικῶν Ἡρώων των ελληνίδων πόλεων (για την ἀπόδοση μυθολογικῶν/θεϊκῶν ἐπιθέτων σε αυτοκράτορες/ειρες ἀπὸ την ἀρχή του Αυγούστου μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ., βλ. Wallensten 2017, 25–40· 2018, 37–8· Frija 2023, 631–55). Παραδείγματος χάριν, σε μία ἐπιγραφή ἀπὸ τις Ερυθρές της Μικρᾶς Ἀσίας, ο συναυτοκράτορας του Μάρκου Αυρηλίου (161–180 μ.Χ.) Λούκιος Βέρρος (161–169 μ.Χ.) ἀναφέρεται ως «Νέος Ερυθρός», ἦτοι ὁ Ἡρωας κτίστης της πόλης (Engelmann και Merkelbach 1973, 379–83, ἀρ. 224· Wallensten 2017, 33).

Ὅπως ἐπιμαρτυρεῖται ἀπὸ τον πρόσφατα δημοσιευμένο κατάλογο των Stefano Caneva και Jenny Wallensten, στην ελληνορωμαϊκῆ Ἀνατολή παρατηρεῖται η συστηματικῆ χρήση μυθολογικῶν ἢ ιστορικῶν μεταφορῶν για την τήμηση μελῶν του αυτοκρατορικῶ οἴκου και ἐπιφανῶν ἀστῶν (Caneva και Wallensten 2023, 666–707). Χαρακτηριστικᾶ, ο ευεργέτης της Αυγούστειας περιόδου Ιούλιος Νικάνωρ, ορμῶμενος ἀπὸ την Ἱεράπολη της Συρίας, χαιρετίστηκε ως «Νέος Ὀμηρος και Θεμιστοκλῆς» στην Αθήνα (IG II² 3788: Ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλή και ἡ βουλή τ[ῶν X] | και ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων Ἰούλιον Νικά[νορα] | νέον Ὀμηρον και νέον Θεμιστοκλ[έα]· βλ. Jones 2011, 79–83· Caneva και Wallensten 2023, 695–700). Ἐνα ἀκόμη ενδιαφέρον παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ το Ἄργος, ὅπου μία ἐξέχουσα ἀστῆ τιμήθηκε ως «Νέα Ὑπερμήστρα», ἦτοι η ἐνάρετη Δαναΐδα, κατὰ τον 2ο αι. μ.Χ. (SEG 16: 259· Caneva και Wallensten 2023, 673–74, ἀρ. 5). Ἀυτῆ η πρακτικῆ ἀποσκοποῦσε στη συμβολικῆ ἀποτύπωση σχέσεων ἐξουσίας με τρόπο οικεῖο προς τους ελληνοκούς πληθυσμούς (Sprawforth, 2012, 39–41· Wallensten 2018, 37–48). Βεβαίως, τα ὅρια μεταξύ της λατρείας ζώντων (*Divini*) και νεκρῶν (*Divi*) αυτοκρατόρων/είρων και της ἀπόδοσης τιμῶν στην ἐντόπια *élite* ἦσαν εὐδιάκριτα και ἀπροσπέλαστα. Πλην μίας ἐξαιρέσης (βλ. τελευταῖο ὑποκεφάλαιο), μόνον τα μέλη του αυτοκρατορικῶ οἴκου λάμβαναν τιμητικῶς τίτλους ρητᾶ συνδεδεμένους με το Ολύμπιο Πάνθεον (Wallensten 2018, 39). Ἐντούτοις, η μακροαίωνη, κατὰ βάσιν ἀριστοκρατικῆ, παράδοση του ἀφηρωισμού των νεκρῶν ἐπέτρεψε στις πόλεις να ἀναπτύξουν ἕνα συμβατικῶ ρεπερτόριο τιμῶν, ἀνεξάρτητων ἀπὸ την πρακτικῆ της *consecratio* και την αυτοκρατορικῆ λατρεία καθευατῆν (ἀναφορικᾶ με τα μεταβαλλόμενα κοινωνικοπολιτικᾶ χαρακτηριστικᾶ της ηρωολατρείας κατὰ την Ἑλληνιστικῆ και Ρωμαϊκῆ περίοδο, βλ. Hughes 1999, 167–75· Jones 2010, 48–74· ο Simon Price (1986, 35–6) ἔχει ἐπισημάνει ἐπαρκῶς τις διαφορές μεταξύ της τήμησης των ἀφηρωισμένων νεκρῶν και της αυτοκρατορικῆς λατρείας). Δοθέντος ὅτι οι «οικογενειακῆς» μεταφορές ἔχουν μελετηθεῖ ἕως ἕνα βαθμῶ ικανοποιητικᾶ, στις ἀκόλουθες σελίδες θα ερευνησομε τις βασικότερες ἐκ των ἐπιμαρτυρούμενων ἀλληγορικῶν-μυθολογικῶν μεταφορῶν που ἀπαντοῦν στις ὅποιες βάσεις σώζονται μαζί με τους συνανήκοντες ἀνδριάντες τους ἀπὸ τον ἑλλαδικῶ χώρο (van Bremen 1996, 348–57· Canali De Rossi 2007· Giannakopoulos 2008, 251–68· Xydopoulos 2021, 785–801· Heller 2020, 45–50, 167–74).

ΕΣΤΙΑ ΠΟΛΕΩΣ

Μία ευμεγέθης ομάδα επιγραφών της Αυτοκρατορικής περιόδου καταγράφει τον πολυσυζητημένο τίτλο «έστια πόλεως» προς τιμήν διακεκριμένων γυναικών. Παλαιότερες προσεγγίσεις είχαν θεωρήσει ότι ο περί ου ο λόγος τίτλος παραπέμπει στην κατοχή ιερατικού αξιώματος σχετικού με τη λατρεία της Θεάς Εστίας και τη δημόσια «κοινή έστια» των ελληνίδων πόλεων (Sprawforth 1985, 206–7· Romeroy 2002, 125· πρβλ. Lafond 2018, 1: 415 (τιμητικός τίτλος)· Heller 2020, 228, σημ. 35). Εντούτοις, η αξιοσημείωτη σπανιότητα ιερέων/ιερειών της Εστίας στον ελληνικό κόσμο (η Θεά δεν πρέπει να συγχέεται με τη ρωμαϊκής προέλευσης *Vesta*) εγείρει σημαντικά ερωτήματα ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εν λόγω λατρείας (επί του θέματος, βλ. Kajava 2004, 3–6, με αναλυτική συζήτηση των διαθέσιμων πηγών και επιγραφικών τεκμηρίων· δηλωτικό του αμφίσημου και συνάμα έντονα συμβολικού χαρακτήρα της Θεάς είναι ένα χωρίο του Πausanία (2.35.1), στο οποίο ο περιηγητής καταγράφει την *απουσία* λατρευτικού αγάλματος στο ιερό της Εστίας στην Ερμιόνη). Η ενεργός συμμετοχή των πρυτάνεων στην εποπτεία της ιερής φλόγας, του συμβολικού κέντρου της πόλης, υποδηλοί ότι η λατρεία της προσωποποιημένης Θεάς της Εστίας, προστάτιδας του οίκου και της οικογένειας, αποτελούσε έναν θεσμό με μεικτά πολιτικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά (η λατρεία της Εστίας φαίνεται ότι περιοριζόταν κατά μέγα μέρος στα τοπικά πρυτανεία και βουλευτήρια. Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (2.65.4) αναφέρει ότι τα πρυτανεία των πόλεων είναι αφιερωμένα στην Εστία, της οποίας τη λατρεία επιμελούνται οι κατέχοντες τη μεγαλύτερη δύναμη στην πόλη: «Τὰ γέ τοι καλούμενα πρυτανεία παρ' αὐτοῖς [Εστίας] ἔστιν ἱερά, καὶ θεραπεύεται πρὸς τῶν ἔχόντων τὸ μέγιστον ἐν ταῖς πόλεσι κράτος». Επιπροσθέτως, στον λόγο του «Περὶ Παραπρεσβείας», ο Αισχίνης (45) αναφέρεται στον ὄρκο που ἔδωσε ο Δημοσθένης στην «Εστίαν τὴν βουλαίαν»).

Υπό αυτό το πρίσμα, ο Μίκα Kajava (Kajava 2004, 17) έχει καταδείξει με πειστικά επιχειρήματα, κατά την άποψη του γράφοντος, ότι η προσφώνηση «έστια πόλεως» αποτελεί, επί της ουσίας, έναν *τιμητικό* τίτλο με ιδεολογικές και κοινωνικοπολιτικές σημάσεις. Ενδεικτικό είναι ένα χωρίο από τα περίφημα «Ονειροκριτικά» του Αρτεμίδωρου, που χρονολογούνται στον 2ο αι. μ.Χ. Ο ερμηνευτής ονείρων επισημαίνει πως «η ίδια η Εστία και τα αγάλματά της υποδηλώνουν τη βουλή της πόλης και το δημόσιο ταμείο· για τους δε ιδιώτες την ίδια τη ζωή» (Αρτεμ. *Όνειρ.* 2.37: «Εστία αὐτή τε καὶ τὰ ἀγάλματα αὐτῆς † πόλεως † μὲν τὴν βουλήν καὶ τὴν ἐνθήκην σημαίνει τῶν προσόδων, ἰδιώταις δὲ αὐτὸ τὸ ζῆν»). Σε αυτήν την άποψη συνεπικουρεί το γεγονός ότι σε αρκετές επιγραφές η εν λόγω προσφώνηση συνοδεύεται από πρόσθετους τιμητικούς τίτλους, όπως «μήτηρ/θυγάτηρ τῆς πόλεως», οι οποίοι εντείνουν την αίσθηση «οικογενειακής» εγγύτητας μεταξύ του τιμώμενου προσώπου και της πόλης. Παραδείγματος χάριν, μία επιγραφή εξυμνεί την Κλαυδία Δαμοσθένια ως «μητέρα εὐσεβείας καὶ δήμου καὶ βουλῆς, ἔστIAN πόλεως, τὴν σωφρονεστάτην καὶ ἀρίστην» (IG V,1 589, 13–6).

Βάσει των διαθέσιμων ευρημάτων, παρατηρούμε ότι η τιμητική προσφώνηση «έστια πόλεως» είχε έντονη τοπική χροιά. Τα σχετικά τεκμήρια, 15 εν συνόλω, έχουν ευρεθεί στον κυρίως Ελλαδικό χώρο, συγκεκριμένα στην Πελοπόννησο, δύο επιγραφών από τη Μικρά Ασία εξαιρουμένων (το αρχικό *corpus* του Kajava (2004, 6–13) περιλαμβάνει τις εξής (12) επιγραφές: Σπάρτη: IG V.I 116· IG V.I 583· IG V.I 584· IG V.I 586· IG V.I 589· IG V.I 593· IG V.I 598· IG V.I 608 = SEG 35: 315· SEG 36: 353· SEG 48: 460· Ολυμπία: *I.Olympia* 473 («Εστία διὰ βίου τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀρκάδων»)· Ηράκλεια Ποντική: Jones και Ameling, 1994, 3–4, αρ. 1. Στο ήδη υπάρχον σώμα επιγραφών του Kajava μπορούμε πλέον να προσθέσουμε, κατόπιν προσωπικής κατόπτευσης του σωζόμενου υλικού, τρία ευρήματα από τη Μεσσήνη (SEG 51: 458 B, l. 25), την Ολυμπία (*I.Olympia* 474) και τη Στρατονίκη: Şahin 1982, 142, αρ. 1035). Δέκα εκ των επιγραφών που απαρτίζουν το *corpus* προέρχονται από τη Λακωνία και χρονολογούνται μεταξύ του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. Βάσει των διαθέσιμων επιγραφικών-προσωπογραφικών στοιχείων, συμπεραίνεται ότι τύγχαναν τέτοιων τιμών άτομα που προέρχονταν από τα κορυφαία αριστοκρατικά γένη της Σπάρτης. Ο τίτλος απενέμετο σε γυναίκες, οι οποίες κατείχαν κορυφαία ιερατικά αξιώματα (συνηθέστερα εκείνο της «θoinαρμόστριας», ήτοι της διοργανώτριας του ιερού δείπνου) και είχαν διακριθεί για τη «σωφροσύνη», την «κοσμιότητα» και τη «σεμνότητά» τους (αναφορικά με τις σημαντικότερες γυναικείες αρετές που απαντούν στις τιμητικές επιγραφές της περιόδου, βλ. Siekierka κ.ά. 2021, 1: 75–80, 112–21· για την κατοχή αξιωμάτων και την ανάθεση δημοσίων λειτουργιών σε γυναίκες κατά

Εικ. 1. Αποψη του θεάτρου της Μεσσήνης από τα βορειοανατολικά. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης. © Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

τη Ρωμαϊκή περίοδο, βλ. van Bremen 1996, 41–81· ο αφορισμός του Μητροδώρου, όπως διασώζεται από τον Πλούταρχο (*Γαμικά παραγγέλματα* 142a), είναι παραδειγματικός των συγκαιρινών αντιλήψεων περί γυναικείου ήθους).

Εκ πρώτης όψεως, ο συγκεκριμένος τίτλος αποτελούσε κορυφαία δημόσια έκφραση της τοπικής ταυτότητας. Ένα τιμητικό ψήφισμα χαιρετίζει «τὴν φιλοσοφωτάτην καὶ σωφρονεστάτην» Αιρηλία Οπία ως «ἐστὶαν πόλεως, νέαν Πηνελόπειαν καὶ Λαοδαμίαν», παραλληλίζοντάς την με μυθολογικές μορφές-σύμβολα της λακωνικής γυναικείας ἀρετῆς· ἤτοι τις συζύγους των ηρώων Οδυσσέα και Πρωτεσίλαου, ἀντιστοίχως (*IG* VI 598· Caneva και Wallensten 2023, 668–70, ἀρ. 2). Δυστυχῶς, οἱ ἐπιγραφές που δεν ἀποτελοῦν ἀυτοτελῆ ψηφίσματα, ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ μαρμάρινα βάρθρα, δεν διασώζονται μαζί με τα συνανήκοντα ἀγάλματα και ἔχουν εὐρεθεῖ, σχεδὸν ὅλες, ἐκτὸς του ἀρχικοῦ πλαισίου ἀνάθεσῆς τους (οἱ ἐξῆς (9) ἐπιγραφές προέρχονται ἐπιβεβαιωμένα ἀπὸ ἀγαλματικές βάσεις: *IG* VI 583 (Σλαβοχώρι, ναὸς του Ἀπόλλωνα, ἰχνη των ποδῶν του ἀγάλματος διακρίνονται στην ἐπίστεψη)· *IG* VI 584 (Σλαβοχώρι)· *IG* VI 586 (Σλαβοχώρι)· *IG* VI 589 (ἀνατολικά του Σλαβοχωρίου)· *IG* VI 593 (Σπάρτη)· *IG* VI 608 (Καλύβια Σοχάς)· *SEG* 36: 353 (Καλύβια Σοχάς)· *SEG* 51: 458B II. 25 (Μεσσήνη)· *I.Olympia* 474 (Ὀλυμπία).

Μολαταῦτα, ἓνα σπάνιο εὕρημα ἀπὸ τη Μεσσήνη συμβάλλει στην ἀποκωδικοποίηση του ἐννοιολογικοῦ περιεχομένου του ἐπίμαχου τιμητικοῦ τίτλου. Στην προκειμένη περίπτωση, το ἐνεπίγραφο βάρθρο σώζεται μαζί με τον συνανήκοντα ἀνδριάντα και ἐντοπίστηκε ἐντὸς ἐνός καλὰ τεκμηριωμένου ἀρχαιολογικοῦ πλαισίου. Ὁ *locus* της εὐρέσεως εἶναι το ἀρχαῖο θέατρο, στα βορειοδυτικά του κυρίως ἀστικοῦ ἱστοῦ της ἀρχαίας πόλης (Εικ. 1). Ἡ πρώτη οἰκοδομική φάση του ἐντυπωσιακοῦ κτίσματος ἀνάγεται στις ἀρχές του 3ου αἰ. π.Χ. Κατὰ τα μέσα του 2ου αἰ. μ.Χ., πραγματοποιήθηκαν ἐκτεταμένες ἐπισκευές και μετατροπές, οἱ ὁποῖες προσέδωσαν στο οἰκοδόμημα ἓναν ἐπιβλητικό, μνημειακό χαρακτήρα, σύμφωνα με τα ρωμαϊκά πρότυπα κατασκευῆς θεάτρων

Εικ. 2. Άποψη του προσκηνίου από τα βορειοανατολικά. Οι ανδριάντες του Τιβηρίου Κλαυδίου Σαιθίδα Β' και της μητρός του Κλαυδίας Φροντείνης ήσαν ανιδρυσμένοι στα δύο βάθρα της ανατολικής ορθογώνιας κόγχης της σκηνής. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης. © Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

της εποχής. Οι σημαντικότερες αλλαγές συνίσταντο στην προσθήκη μίας μεγαλοπρεπούς τριώροφης πρόσοψης (*scaenae frons*), κάθε όροφος της οποίας περιλάμβανε κίονες, θύρες και τρεις κόγχες. Από την ύστερη φάση του θεάτρου προέρχεται η εντυπωσιακή ομάδα γλυπτών που περιλάμβανε ανδριάντες και πορτραίτα επιφανών ιδιωτών, μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, καθώς και ιδεαλιστικές δημιουργίες (για το θέατρο της Μεσσηνίας και τα σχετικά ευρήματα, βλ. Θέμελης 2004, 64–70, πίν. 35–47· 2010, 19–39· 2019α, 32–41· Themelis και Sidiropoulos 2015, 203–27· di Napolì 2017, 398–404).

Στην ανατολική ορθογώνια κόγχη του κατώτατου τμήματος της σκηνής ανακαλύφθηκαν δύο μαρμάρινες αγαλατικές βάσεις (Εικ. 2) (Αρ. Ευρ. 9625· 11152· βλ. SEG 51: 458A (Καιλιανός)· SEG 51: 458B (Φροντείνη)· Θέμελης 2003, 76–82, πίν. 42–6· βλ. επίσης μία μαρμάρινη πλάκα επένδυσης από τη σκηνή του θεάτρου που φέρει ένα «δόγμα» (ψήφισμα), SEG 51: 459). Όπως συνάγεται από την επίστεψή τους, τα εν λόγω ενεπίγραφα βάθρα έφεραν μαρμάρινους ανδριάντες του αριστοκράτη ευεργέτη Τιβηρίου Κλαυδίου Σαιθίδα Καιλιανού Β' και της μητρός του Κλαυδίας (ή Καλπουρνίας) Φροντείνης. Το μακροσκελές τιμητικό ψήφισμα που αναγράφεται στις δυο αγαλατικές βάσεις από την ανατολική κόγχη μνημονεύει την επισκευή του «κατηρειμμένου προσκηνίου» του θεάτρου που συντελέστηκε υπό την αιγίδα του προαναφερθέντος Σαιθίδα ευπατρίδη, ο οποίος μάλιστα διετέλεσε «άρχιερέυς των Σεβαστών» (της αυτοκρατορικής λατρείας) και «έλλαδάρχης» (του αχαικού κοινού) (για την ταυτότητα του Μεσσηνίου δωρητή, ο οποίος ενίοτε συγχέεται με τον παππού του Καιλιανού Α', και περαιτέρω προσωπογραφικά στοιχεία της εν λόγω οικογένειας, βλ. Luraghi 2008, 306–18· Camia και Kantiréa 2010, 401, σημ. 201· Themelis και Sidiropoulos 2015, 214, 227 πίν. 1 (με αναλυτικό γενεαλογικό δένδρο των Σαιθιδών)).

Το βάθρο που χρησιμοποιήθηκε ως βάση του ανδριάντα της Φροντείνης αναφέρεται περιληπτικά στο έτερο τιμώμενο πρόσωπο. Σύμφωνα με την επιγραφή, το ψήφισμα προέβλεπε την ανέγερση πέντε ανδριάντων του

Εικ. 3. Εικονιστικός ανδριάντας της Κλαυδίας Φροντείνης από την περιοχή του Θεάτρου. Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 12286. + 14481. Ύψος: 2.02 μ. (μαζί με τη συμφυή πλίνθο). Μάρμαρο. Μέσα 2ου αι. μ.Χ. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης. © Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

Καιλιανού, έναν για κάθε μεσσηνιακή φυλή, καθώς και αγάλματα όλης της οικογένειάς του εν γένει συνοδεία μίας ευδιάκριτης επιγραφής. Στο ψήφισμα αναφέρεται η τιμήση της σεβάσμιας Μεσσηνίας δέσποινας με άγαλμα ως «Εστίας της πόλεως» (*SEG* 51: 458B ll. 23–6: *στά[ν]αι δὲ αὐτοῦ καὶ κατὰ φυλὴν ἀνδριάντας ἐν τῷ προσκηνίῳ μετ’ ἐπιγραφῆς τῆς διασημοτάτης καὶ | τῆς μητρὸς α[ὐ]τοῦ ἄγαλμα καθιερωθὲν ὡς ἐστίας τῆς πόλεως τοῦ τε | υἱοῦ καὶ τ[οῦ γέν]ους παντός*). Η υιοθέτηση ενός, φαινομενικά, ακραιφνῶς λακωνικῆς τίτλου δύναται να ερμηνευθεῖ ως μία ἀκόμη προσπάθεια τῆς μεσσηνιακῆς κοινότητος να οικειοποιηθεῖ στοιχεῖα τῆς σπαρτιατικῆς κουλτούρας στο πλαίσιο τῆς κατασκευῆς ἐνός ἀπώτατου δωρικοῦ, προ-σπαρτιατικοῦ, παρελθόντος. Αὐτὴ ἡ ενδιαφέρουσα πολιτισμικὴ διάδραση (ἢ καὶ ανταγωνισμός) μεταξύ Μεσσηνίας καὶ Σπάρτης εἶχε λάβει προγραμματικὸ χαρακτήρα ἤδη ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ειλῶτων καὶ τὴν ἰδρυση τῆς Μεσσηνίας ἀπὸ τὸν Επαμεινώνδα τὸ 369 π.Χ. (για τὴν ἐπανακάλυψη καὶ ἐπανεπιμόρφωση τῶν ἀπώτατου, ημιμυθικοῦ, παρελθόντος τῆς Μεσσηνίας κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ καὶ Αυτοκρατορικὴ περίοδο, βλ. Alcock 2002, 164–75).

Στὴν περιοχή τῆς ἀνατολικῆς παρόδου τοῦ θεάτρου ἀνακαλύφθηκε καλῆς ποιότητος γυναικεῖο μαρμαρινὸ ἀγαλμα, χρονολογούμενο στὸν 2ο αι. μ.Χ. Σύμφωνα με τὸν ἀνασκαφέα Πέτρο Θέμελη, τὸ ἐν λόγω ἀγαλμα ἦταν ἀνιδρυμένο σε μία ἐκ τῶν δύο βάσεων τῆς γεινιάζουσας ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ κατώτατου ορόφου τῆς σκηνῆς καὶ ἀπεικόνιζε τὴν Κλαυδία Φροντείνη(α) στὸν τύπο τῆς λεγόμενης «Μεγάλῃς Ηρακλειώτισσας» (Εικ. 3) (Μεσσηνία, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 12286 + 14481· βλ. Θέμελης 2005, 26–7, πίν. 18–9· 2007, 46–7, πίν. 26–27· 2010, 30, εικ. 35· di Napoli 2017, 399–402). Ο περὶ οὗ ο λόγος ἀγαλματικὸς τύπος χρησιμοποιήθηκε συστηματικὰ γιὰ τὴν ἀπεικόνιση ἐπιφανῶν γυναικῶν, ιδιωτῶν καὶ αυτοκρατειρῶν, σε ὅλα τα μῆκη καὶ πλάτη τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου κατὰ τὴν Αυτοκρατορικὴ περίοδο. Ἡ δημοφιλία τοῦ τύπου ἀπογειώθηκε κατὰ τὸ διάστημα

μεταξύ της αρχής του Τραϊανού και της πρώιμης περιόδου των Σεβήρων. Από τα τουλάχιστον 200 σωζόμενα αντίγραφα που εμπίπτουν σε αυτόν τον τύπο, τουλάχιστον 133 χρονολογούνται στον 2ο αι. μ.Χ. (Trimble 2011, 1, 54–8). Παρότι ο τύπος της «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας» ανάγεται σε κάποιο χαμένο υστεροκλασικό πρότυπο, είναι εξαιρετικά αμφίβολο ότι είχε διατηρήσει την αρχική σημασία του κατά την υπό εξέταση περίοδο. Παλαιότερα, τα αγάλματα στον τύπο της «Μεγάλης και Μικρής Ηρακλειώτισσας» είχαν συσχετισθεί υποθετικά με τα λατρευτικά αγάλματα του Πραξιτέλη, τα οποία, κατά τον Πausanias (1.2.4), κοσμούσαν το ιερό της Δήμητρας και Κόρης, πλησίον του Πομπείου. Επιπροσθέτως, μία εκ των Μουσών που απεικονίζονται στο περίφημο, πιθανόν πραξιτέλειο, ανάγλυφο της Μαντίνειας (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 216) παρουσιάζει εικονογραφικές ομοιότητες με τον τύπο της «Μικρής Ηρακλειώτισσας». Βάσει στιλιστικών κριτηρίων, οι εν λόγω αγαλματικοί τύποι εντάσσονται, τωόντι, στην ευρύτερη καλλιτεχνική παράδοση της αττικής γλυπτικής του ύστερου 4ου αι. π.Χ. Εντούτοις, το πιθανότερο σενάριο είναι ότι οι συγκεκριμένοι εικονιστικοί τύποι, με διάφορες παραλλαγές, χρησιμοποιήθηκαν εξ αρχής για την απεικόνιση ιδιωτών από την ύστερη Κλασική περίοδο και εφεξής (βλ. Daehner 2007· Vorster 2007, 112–39, εικ. 5.5· Dillon 2011, 82–6· Trimble 2011, 18–53· Katakis 2022, 255). Εντούτοις, μπορούμε να διακρίνουμε κάποια σαφή μοτίβα όσον αφορά τη χρήση του και, κατ' επέκτασιν, τον τρόπο με τον οποίο μία συμβατική «Μεγάλη Ηρακλειώτισσα» προσέδιδε πειστική μορφή σε έναν κατά βάσιν τοπικό τιμητικό τίτλο.

Κατ' αρχάς, τα περισσότερα αντίγραφα που υπάγονται στον τύπο της «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας» ήσαν, ως επί το πλείστον, δημόσιοι τιμητικοί ανδριάντες που απεικόνιζαν εξέχουσες αστές και κοσμούσαν σημαντικούς δημοσίους χώρους των πόλεων και ιερών, όπως στοές, αγορές, λουτρά, νυμφαία, θέατρα και λοιπά περικαλλή μνημειώδη κτίσματα (Trimble 2011, 209–16· πρβλ. τους δημόσιους τιμητικούς ανδριάντες της Αντωνίας Κλεοδικής από το Ηραϊόν της Ολυμπίας (Ολυμπία, Λ 139 + Λ 145), καθώς και της Πλανκίας Μάγνης από την πύλη της Πέργης (Αττάλεια, Αρ. Ευρ. Α 3459)· Krumeich 2008, 84–5, πίν. 15.3, 15.6· Dillon 2010, 155–63· Trimble 2011, 363–64, 401–2, αρ. 4, 84). Τα περισσότερα δε εξ αυτών παρήχθησαν στο πλαίσιο της περαιτέρω εδραίωσης του συστήματος τιμών, το οποίο συνδεόταν με την πρακτική της ευεργεσίας κατά τον 2ο αι. μ.Χ. Επομένως, ένα δημόσιο τιμητικό άγαλμα στον τύπο της «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας» που είχε ανιδρυθεί σε μία μνημειώδη πρόσοψη, μία *scaenae frons* εν προκειμένω, τόνιζε με τον πλέον εμφανή τρόπο το υψηλότατο κοινωνικό κύρος που απολάμβανε η εντόπια «έστια πόλεως». Έχοντας ανεγερθεί παράλληλα με εικονιστικά αγάλματα των υπολοίπων Σαιθιδών και της αυτοκρατορικής οικογένειας, Τραϊανός (;), Αδριανός (;), Λούκιος Βέρος, καθώς και ιδεαλιστικές δημιουργίες (Ισις Πελαγία, Μελέαγρος/Ερμής), ο ανδριάντας υπογράμμιζε το πολιτισμικό και πολιτικό κεφάλαιο της Κλαυδίας Φροντείνης ως προνομιούχου «μέλους» μίας «κοσμοπολίτικης» ελληνορωμαϊκής άρχουσας τάξης, αυτής των *honestiores* (αναφορικά με τις κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις της συστηματικής χρήσης αγαλματικών τύπων ελληνικής προέλευσης (*Pudicitia*, *Ceres*, «Μεγάλη και Μικρή Ηρακλειώτισσα») για την απεικόνιση επιφανών γυναικών κατά την Αυτοκρατορική περίοδο, βλ. Fejfer 2015, 85–91).

Συμπληρώνοντας την πομπώδη επιγραφή που το συνόδευε, το μαρμάρινο εικονιστικό άγαλμα, με την «κλειστή γλώσσα σώματος» που το διακρίνει, αποτελούσε πρότυπο και συνάμα έθετε τα όρια της ενδεδειγμένης γυναικείας δημόσιας συμπεριφοράς (για μία ερμηνεία των σημάνσεων του τύπου της «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας», βλ. Davies 2018, 180–85). Σε έναν χώρο κατάμεστο από αγάλματα της μεγαλύτερης οικογένειας ευεργετών της πόλης, ο εν λόγω τιμητικός ανδριάντας αποκτούσε ειδική σημασία, καθώς παρουσίαζε τη Φροντείνη όχι μόνον ως εξέχον μέλος της εντόπιας αριστοκρατίας, αλλά και ως υπόδειγμα μητέρας, συζύγου και πυλώνα του οίκου, εν είδει Εστίας κοντολογίς. Η περίπτωση της Μεσσήνης αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα της πολιτισμικής διεργασίας, μέσω της οποίας ο συναισθηματικά και πολιτικά φορτισμένος τιμητικός τίτλος «έστια πόλεως», σε συνδυασμό με έναν δημοφιλή αγαλματικό τύπο, εγγράφεται στις διαδικασίες συγκρότησης της τοπικής άρχουσας τάξης ως υποκειμένου γνώσης και εξουσίας.

ΤΥΧΗ ΠΟΛΕΩΣ

Η προσωποποιημένη Θεά Τύχη (*Fortuna*) είναι μία κοσμική δύναμη, η οποία εξήψε τη φαντασία των Ελλήνων συγγραφέων ήδη από τις απαρχές της επικής ποίησης (βλ. ενδεικτικά Ησ. *Θεογ.* 360· Ηρόδοτ. 1.5.4). Από τον 4ο αι. π.Χ. και εφεξής, το κύρος της εν λόγω θεότητας γιγαντώθηκε, ασκώντας σημαντική επιρροή τόσο στο πεδίο της φιλοσοφίας και της ιστοριογραφίας, με πλέον διαπύρσιο κήρυκά της τον Πολύβιο Μεγαλοπολίτη, όσο και στον χώρο της λατρείας (χαρακτηριστικός είναι ο φιλοσοφικός στοχασμός του ιστορικού συγγραφέα σχετικά με τον ρόλο της Τύχης στα ανθρώπινα πράγματα στα εξής χωρία, Πολύβ. 29.21.3–6· 29.22.2–3· 36.17.1–2). Σε μία εποχή διαρκώς εναλλασσόμενων ηγεμόνων, το ευμετάβλητο της ανθρώπινης μοίρας κατέστη αδήριτο πολιτικό και συναισθηματικό βίωμα και συνακολούθως ετέθη στο επίκεντρο των ανησυχιών των ελληνικών πόλεων. Ως εκ τούτου, η λατρεία/επίκληση της Τύχης ως ποθητής πολιούχου προστάτιδος/προσωποποίησης της ίδιας της πόλης (λαμπρά παραδείγματα αποτελούν οι Τύχες της Αλεξάνδρειας και της Αντιόχειας) αποτέλεσε ένα διακριτό φαινόμενο της Ελληνιστικής και Αυτοκρατορικής περιόδου (αναφορικά με την πρόσληψη της Τύχης στην ελληνιστική και αυτοκρατορική γραμματεία, καθώς και την απεικόνισή της στην τέχνη, βλ. Pollitt 1986, 1–4· Hutton 2005, 313–17).

Όπως είναι αναμενόμενο, η ανάληψη ιερατικών καθηκόντων σχετικών με τη λατρεία της Τύχης της Πόλεως, καθώς και η αφιέρωση αναθηματικών μνημείων στην Τύχη, αποτελούσαν ιδιαίτερα προνόμια των επιφανών προσώπων της ελληνορωμαϊκής Ανατολής. Παραδείγματος χάριν, στην Πέργη, στην Παμφυλία της Μ. Ασίας, η περιώνυμος τοπική ευεργέτις Πλανκία Μάγνα προέβη σε μία δίγλωσση αφιέρωση στην «Τύχη τῆς πόλεως» ή *Genio civitatis*, περί το 121 μ.Χ. (Şahin 1999, 127–8, αρ. 90· πρβλ. μία παρεμφερή αφιέρωση στην Τύχη της Εφέσου, Engelmann κ.ά. 1980, 48, αρ. 1069). Στη μητροπολιτική Ελλάδα, παρόμοιες αφιερώσεις στην Τύχη της Πόλης απαντούν από την Κώ έως τη Μακεδονία (*IG VII 572· IG IX,2 493· IG X,2 1 257· IG X,2 2 56· IG X,2 2 336· IG XII,4 2, 1004*). Σε αυτό το υποκεφάλαιο εστιάζουμε σε ένα εξέχον μνημείο από την Πελοπόννησο, το οποίο αποκαλύπτει την ενσωμάτωση της «Τύχης τῆς πόλεως» στο ρεπερτόριο δημοσίων τιμών της εποχής.

Η εν λόγω περίπτωση αφορά μία αγαματική βάση, η οποία φέρει αφιέρωση του γνωστού Αθηναίου πολιτικού, σοφιστή και ευεργέτη Ηρώδη Αττικού (περ. 101/103–177 μ.Χ.) προς τιμήν της γυναίκας του Αννίας Ρηγίλλης (περ. 125–160 μ.Χ.), στη ρωμαϊκή αποικία, και πρωτεύουσα της επαρχείας της Αχαΐας, Κόρινθο (Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 1658. Βλ. *SEG 13: 226· Scranton 1951, 69, πίν. 26.2· Bousquet 1964, 609–13, εικ. 2· Kent 1966, 59–60, αρ. 128, πίν. 12· Ameling 1983, 2: 120–1, αρ. 100· Tobin 1997, 78· Pomeroy 2007, 106–12*). Το ενεπίγραφο βάθρο εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική πλευρά της Αγοράς (*forum*) της πόλης, σε μικρή απόσταση από τα θεμέλια του λεγόμενου «Ναού F» («*Temple F*») που έχει ταυτιστεί από ορισμένους μελετητές ως το Τυχαίο της Κορίνθου (Εικ. 4) (Ο Πausanίας (2.2.8) κάνει ιδιαίτερη μνεία στον τοπικό ναό της Τύχης· για τον «Ναό F», βλ. Scranton 1951, 32–6, 68, 70· Edwards 1990, 529–31, εικ. 1· σχετικά με τη λατρεία της Τύχης στην Κόρινθο, βλ. Hutton 2005, 315–17). Η βάση επιβιώνει με την επίστεψή της, η οποία δεικνύει ότι έφερε μαρμάρينو άγαλμα. Το κείμενο, συνθεθειμένο σε ποιητική γλώσσα, έχει ως εξής:

1 [Ρηγίλλας τ]όδ' ἄγαλμα. φυήν δ' ἐχάραξε τεχνείτης

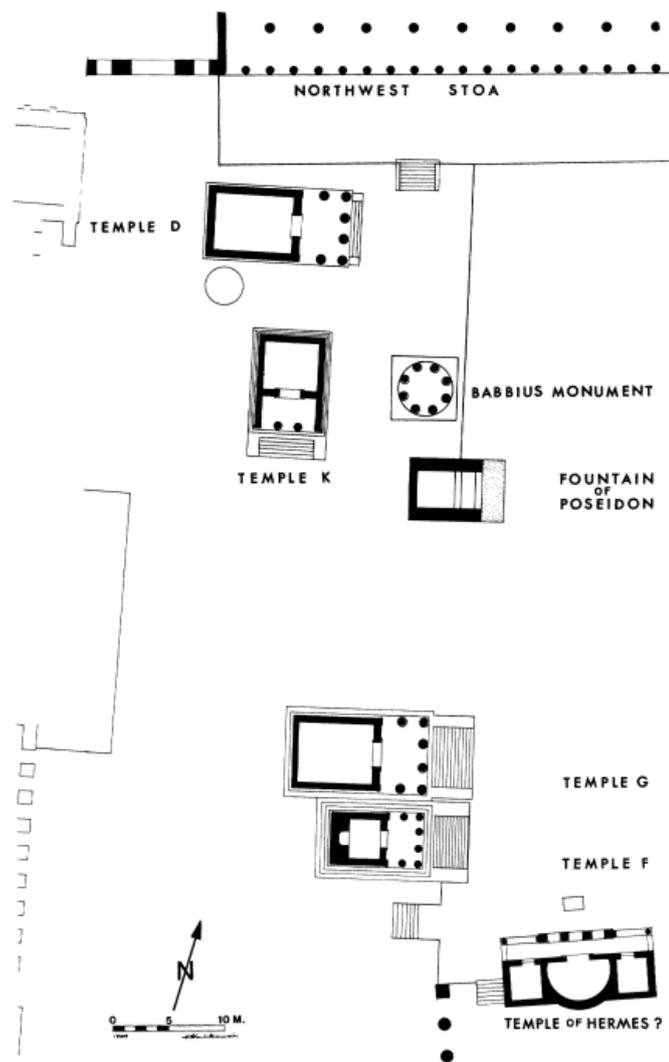
[πᾶσαν σ]ωφροσύνην ἐς λίθον ἀραμένην.

[Αττικ]ὸς Ἡρώδης μέγας ὤπασεν, ἕξοχος ἄλλων,

[παντ]οίης ἀρετῆς εἰς ἄκρον εἰκόμενος,

5 [δὴν π]ρόσιν Ἑλλήνων ἔλαχεν περίβωτον ἀπάντων

[κρέσ]σογα δ' αὐτε π<ά>ιν ἄνθος Ἀχαιΐδος.

Εικ. 4. Κάτοψη των ιερών στη δυτική πλευρά της Αγοράς της Κορίνθου. Φωτογραφία: Ινώ Ιωαννίδου και Λενιώ Μπαρτζιώτη. © American School of Classical Studies at Athens, Corinth Excavations.

[Ρηγίλ]λα, ἡ βουλή σε Τύχην ὡς εἰλάσκουσα,

[εἰκόνα π]ρ<ὸς> τεμένι στήσατο λαϊνέην.

(SEG 13: 226)

Αυτό εδώ το άγαλμα είναι της Ρηγίλλας. Την μορφή της, εξαίρουσα όλην τη σύνεσή της, σμίλεψε ο τεχνίτης στον λίθο. Προσφορά του μεγάλου Ηρώδου Αττικού, αυτού που προεξέχει από τους υπολοίπους και έχει παντοiotρόπως τελειοποιήσει την αρετή, έτυχε δε σύζυγός της, περιβόητου ανάμεσα στους Έλληνες και ακόμη, ενός ελληνόπαιδος ανωτέρου από όλους τους άλλους, ανθού της Αχαΐας. Ω Ρηγίλλα, η Βουλή χαιρετίζοντάς σε ωσάν Τύχη, μαρμάρινο σου έστησε άγαλμα έμπροσθεν του τεμένους τής Θεάς.¹

1 Όλες οι παρατιθέμενες μεταφράσεις του αρχαίου πρωτοτύπου είναι του συγγραφέα.

Η μετοχή ενεστώτα στον έβδομο στίχο («εϊλάσκουσα») φανερώνει ότι η επιγραφή χαράχθηκε ενόσω η σύζυγος του Ηρώδη ήταν εν ζωή (επομένως κατά την περίοδο 143–160 μ.Χ.). Παρά ταύτα, το τελικό κείμενο φαίνεται ότι σκαλίστηκε εκ νέου από κάποιον, μάλλον άπειρο, τεχνίτη σε αρκετά υστερότερη φάση (κατά τον 3ο/4ο αι. μ.Χ.) (Kent 1966, 59–60· πρβλ. Schowalter 2014, 182–3). Όσον αφορά το περιεχόμενο της επιγραφής, ξεχωρίζει η σχεδόν παθολογική κολακεία στο πρόσωπο του Ηρώδη. Είναι αρκετά πιθανόν ότι η Βουλή των Κορινθίων επικύρωσε την ανέγερση του τιμητικού αγάλματος σε μία ιδιαίτερα περίοπτη θέση, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για κάποια σημαντική δωρεά του Αθηναίου ευεργέτη ή της Ρηγίλλης, πιθανότατα την ανακατασκευή της μνημειώδους κρήνης της Πειρήνης στην ανατολική πλευρά της Αγοράς (στην Κόρινθο έχει ευρεθεί μία ιθυφαλλική ερμαϊκή στήλη (Αρ. Ευρ. CS 169) που φέρει προτομή του Ηρώδη Αττικού και την επιγραφή «ΗΡΩΔΗΣ ΕΝΘΑΔΕ ΠΕΡΙΕΠΑΤΕΙ», βλ. Goette 2019, 226, 251, εικ. 9.5). Όσον αφορά το άγαλμα καθεαυτό, αξίζει να σταθούμε σε δύο κομβικά σημεία. Πρώτον, παρατηρούμε ότι τονίζεται ρητώς η ύπαρξη μίας οργανικής σχέσης μεταξύ κειμένου και γλυπτού: «φυήν δ' ἔχάραξε τεχνείτης [πᾶσαν σ]ωφροσύνην ἐς λίθον ἀραμένην». Δηλαδή, η επιγραφή υποδηλοί τη δημιουργία ενός εικονιστικού αγάλματος που φιλοδοξεί να αποτυπώσει συγκεκριμένα ηθικά χαρακτηριστικά. Δεύτερον, το κείμενο του βάθρου αποκαλύπτει ότι η ταύτιση Ρηγίλλης-Θεάς Τύχης επιχειρείται μέσω της ανίδρυσης του μνημείου ἔμπροσθεν του ναού της Τύχης στην Αγορά: «Ρηγίλλα, ἡ βουλή σε Τύχην ὡς εἰλάσκουσα, εἰκόνα πρὸς τεμένι στήσατο λαϊνέην». Μία τέτοια ταύτιση δεν ήταν ούτε απρόσμενη ούτε αδόκητη, δεδομένου ότι η αριστοκρατικής καταγωγής Ρωμαία είχε διατελέσει ἱέρεια της Τύχης των Αθηνών (IG II² 3607, 1–6: Ἀππίαν Ἄτειλίαν Ῥή|γίλλαν · Κλ · Ἡρώδου | τοῦ ἀρχιερέως γυναι|κα ἱερασαμένην πρῶ|την τῆς Τύχης τῆς | πόλεως· πρβλ. την περίπτωση μίας ἱερείας της Τύχης και τοπικής ευεργέτιδος από τη Σέληνη, Nollé και Schindler 1991, 89–94, αρ. 17). Η συσχέτιση της Ρηγίλλης, συγγενούς της αυτοκράτειρας Φαυστίνας της Πρεσβύτερης, με την Τύχη μπορεί να αποδοθεί σε επιρροή από την αυτοκρατορική λατρεία, στην οποία η *Fortuna Augusta-Fortuna Augustii* («Σεβαστή Τύχη», «Τύχη του Σεβαστού») διαδραμάτιζε πρωτεύοντα ρόλο (αναφορικά με την αυτοκρατορική λατρεία της Τύχης, βλ. Gradel 2002, 103–6, 138). Παρόμοια πρακτική παρατηρείται σε μία ακόμη αγαματική βάση, η οποία ανακαλύφθηκε στην ανατολική αψίδα της κρήνης της Πειρήνης, στη βορειοανατολική πλευρά της Αγοράς (IG IV 1599· Meritt 1931, 64, αρ. 86· Schowalter 2014, 166–83). Το βάθρο φέρει ἐπίγραμμα, στο οποίο μνημονεύεται η ανέγερση τιμητικού αγάλματος της επιφανούς Ρωμαίας, πιθανότατα ἐξ αφορμῆς της ανακατασκευῆς της μνημειώδους κρήνης από την ἴδια ή/και τον Ηρώδη:

1 [N]εύματι Σισυφίης βουλῆς παρὰ χεύματι πηγῶν

Ρηγίλλαν μ' ἔσορᾶς, εἰκόνα σωφροσύνης

ψ(ηφίσματι) β(ουλής)

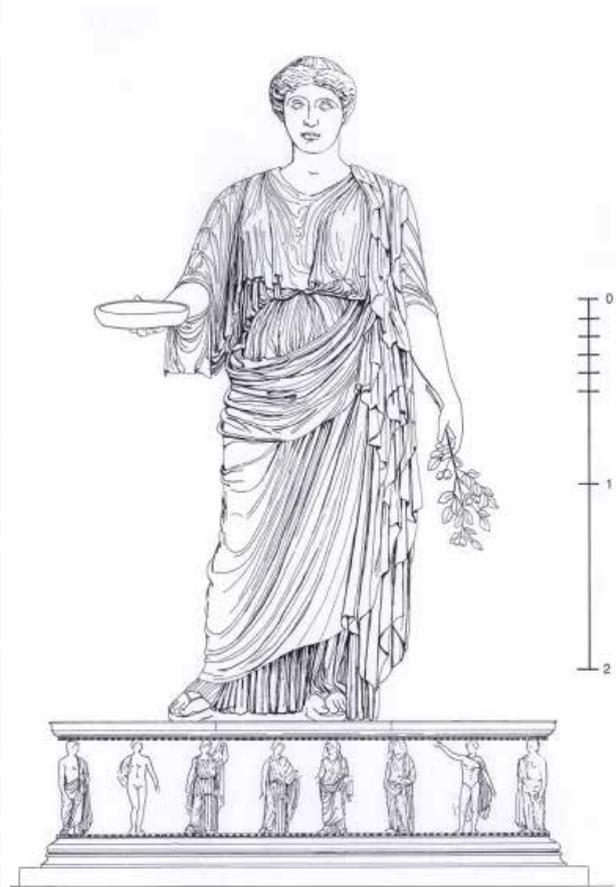
(IG IV 1599)

Με ἀπόφαση της Σισύφειας Βουλῆς, πλάι στο ρεῦμα των πηγῶν, μ' ἀντικρύζεις· ἐμένα τη Ρηγίλλα, ἀπεικόνιση σύνεσης [υψωμένη] με ψήφισμα της Βουλῆς.

Διερωτώμεθα, λοιπόν, ποιος αγαματικός τύπος ἄραγε ἐπελέχθη για την ἀπεικόνιση της Ρηγίλλης ως ὑπόδειγμα σωφροσύνης και οἰονεῖ Τύχης της Κόρινθου; Ἐνας ἀποσπασματικά σωζόμενος μαρμάρινος ἀνδριάντας που βρέθηκε ἐπίσης στη νοτιοδυτική περιοχή της Αγοράς, ἐνσωματωμένος σε ἕναν βυζαντινό τοῖχο, ἐνδεχομένως μας παρέχει την ἀπάντηση στο ἐρώτημά μας (Εικ. 5) (Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. S 1804· βλ. Edwards 1990, 535–57, εικ. 2, πίν. 86–87a· Bumke 2008, 120, 128–29, σημ. 56). Στην προκειμένη περίπτωση, σῶζεται η δεξιά χεῖρα ενός γυναικείου αγάλματος. Το εἶδος και ο τρόπος ἔνδυσης του πλούσιου χειριδωτοῦ χιτῶνα που φέρει το μαρμάρينو σπάραγμα υποδηλώνουν ότι το ἀρχικό ἔργο, ὅπως ἔχει ἀναγνωρίσει

Εικ. 5. Θραύσμα της ένδυσης δεξιάς χείρας αντίγραφου της Νεμέσεως του Ραμνούντα από την Αγορά της Κορίνθου. Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. S 1804. Ύψος: περ. 43 εκ. Μάρμαρο. Μέσα 2ου αι. μ.Χ. Φωτογραφία: Ινώ Ιωαννίδου και Λενιώ Μπαρτζιώτη. © American School of Classical Studies at Athens, Corinth Excavations.

Εικ. 6. Σχεδιαστική αναπαράσταση του λατρευτικού αγάλματος της Νεμέσεως του Αγορακρίτου (περ. 430–420 π.Χ.). Φωτογραφία: Αρχείο ΒΑΕ © Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

ο Charles Edwards, αποτελούσε αντίγραφο του λατρευτικού αγάλματος της Νεμέσεως του Αγορακρίτου (Εικ. 6), περ. 430–420 π.Χ., από το ιερό της Θεάς της τιμωρητικής εκδίκησης στον Ραμνούντα (για τη Νέμεση του Αγορακρίτου, βλ. Plin. *HN* 36.17· Στράβ. 9.1.17· Πανσ. 1.33.3· Δεσπίνης 1971, 1–108, πίν. 1–4· Πετράκος 1999, 1: 247–67, εικ. 162· Palagia 2000, 62–8, εικ. 4.6–7· Bonanno 2023, 187–95).

Παρ' ότι ελάχιστα σπαράγματα, συμπεριλαμβανομένου μέρους της κεφαλής, του αρχικού έργου επιβιώνουν, χάρη στη μελέτη του Γεωργίου Δεσπίνη, δυνάμεθα να αποκαταστήσουμε με σχετική ακρίβεια τα εικονιστικά στοιχεία της πρωτότυπης δημιουργίας, μέσω της σύγκρισης με αντίγραφα της Αυτοκρατορικής περιόδου (Εικ. 7) (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 3949. Βλ. Δεσπίνης 1971, 28–9, πίν. 41–2.1–2 (πρόκειται πιθανόν για ιδιωτικό πορτραίτο λόγω των κλειστών υποδημάτων που φέρει)· Kaltsas 2002, αρ. 219· Καραναστάση 2018, 251–2021, 196–7, εικ. 12· πρβλ. ένα εξαιρετικής ποιότητας αντίγραφο από τη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg (Αρ. Ευρ. 2086), Brigger 2002, 75–7, εικ. 1). Ο συγκεκριμένος αγαματικός τύπος υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής κατά την πρώιμη Αυτοκρατορική περίοδο, λόγω της λατρευτικής συσχέτισης της Ρωμαίας Αυτοκράτειρας Λιβίας Δρουσίλλας με τη Νέμεση του Ραμνούντα. Περί το 45/46 μ.Χ. η λατρεία της Νεμέσεως στον Ραμνούντα συγκεράστηκε, υπό την εποπτεία του ιερέα της αυτοκρατορικής λατρείας και στρατηγού των οπλιτών Δημοστράτου, με την αυτοκρατορική λατρεία της Λιβίας, ως απόρροια της αποθέωσης (*deificatio*) της τελευταίας από τον Κλαύδιο το 41/42 μ.Χ. (βλ. *IG II²* 3242· Stafford 2013, 205–38· Bonanno 2023, 259–67· ορισμένοι μελετητές χρονολογούν την αφιέρωση του ναού στη Θεά Λιβία στην εποχή του Αυγούστου,

Εικ. 7. Γυναικείο άγαλμα στον τύπο της Νεμέσεως. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 3949. Ύψος: 1.90 μ. Μάρμαρο. 2ος αι. μ.Χ. Φωτογραφία: Αρχείο ΕΑΜ. Υπουργείο Πολιτισμού - © Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 8. Ανδριάντας της ιέρειας Καλλίδος από το Αρτεμίσιον της Μεσσήνης. Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 240 + 254. Ύψος: 0.88 μ. (κορμός). Ύψος κεφαλής: 15 εκ. Μάρμαρο. Τέλη 2ου αι. μ.Χ. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης. © Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

πρβλ. Lozano 2004, 177–80· Schmalz 2009, 72–4, αρ. 133· όσον αφορά την ταύτιση πρώιμων αυτοκρατορικών αντιγράφων της κλασικής Νεμέσεως από των ελλαδικό χώρο ως αγαλμάτων της Λιβίας, βλ. Brigger 2002, 73–9· Bumke 2008, 118–32, πίν. 24–8· Portale 2013, 223–25).

Το προαναφερθέν Κορινθίο θραύσμα έχει συσχετισθεί πειστικά από τους Charles Edwards και Helga Bumke με το ενεπίγραφο βάθρο της Ρηγίλλης δυνάμει τόσο της τεχνικής εκτέλεσης, που το χρονολογεί στην εποχή των Αντωνίνων, όσο και των διαστάσεων του, οι οποίες συνάδουν με το μέγεθος της συνανήκουσας (;) αγαλματικής βάσης, το πλάτος της οποίας ανέρχεται στα 81 εκ. (Edwards 1990, 535–38, σημ. 44· Bumke 2008, 128–29). Ένας ωραίος συγκαρινός εικονιστικός ανδριάντας, ήτοι της εποχής των Αντωνίνων, από τη Μεσσήνη αποτελεί το εγγύτερο χρονικά και γεωγραφικά παράλληλο στον ανδριάντα της Ρηγίλλης από την Κόρινθο. Το περί ου ο λόγος, κάτω του φυσικού μεγέθους, εικονιστικό άγαλμα απεικονίζει την ιέρεια Καλλίδα Αριστοκλέους, η οποία αποδίδεται ως Νέμεσις. Προέρχεται από το μικρό ιερό της Αρτέμιδος Ορθείας-Ουπησίας, εντός του συγκροτήματος του Ασκληπιείου της Μεσσήνης (Εικ. 8) (Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 240 + 254. Βλ. SEG 23: 216· Θέμελης 1994, 119, εικ. 24–5· Connolly 2007, 157, εικ. 5.24· Krumeich 2008, 84, πίν. 14.4· Dickenson 2017, 129–31· 2021, 124–26· πρβλ. έναν ανδριάντα από την Απτέρα στον τύπο της Νεμέσεως, τώρα στην Κωνσταντινούπολη (Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 28), Καρανασάση 2018, 250–51, εικ. 14–5).

Σε αυτό το σημείο, εγείρεται το εύλογο ερώτημα: γιατί η Ρηγίλλα αποδόθηκε ως Νέμεσις στην Αγορά της Κορίνθου; Στην επίμαχη τιμητική επιγραφή, η γυναίκα του Ηρώδη Αττικού τιμάται ρητώς ως «Τύχη της Πόλεως».

Η εικονογραφία της εν λόγω θεότητας, καίτοι μεταβαλλόμενη, παρουσιάζει ορισμένα σταθερά γνωρίσματα (πυργωτό στέμμα, κέρας της Αμαλθείας και πηδάλιο). Στην Κόρινθο δε έχει εντοπιστεί η υπερφυσική κεφαλή της εντόπιας Τύχης στο κέντρο του δυτικού άκρου της Αγοράς (Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. S 802· βλ. Edwards 1990, 531, πίν. 83a· Sturgeon 2003, 356–57, εικ. 21.7). Στη δυτική απόληξη της βορειοδυτικής στοάς, σε απόσταση δέκα μέτρων από τον λεγόμενο «Ναό D», έχει ανακαλυφθεί το κάτω μέρος αγάλματος (Αρ. Ευρ. S 427) που απεικονίζει όρθια γυναικεία μορφή συνοδεία τροχού της μοίρας. Ο εν λόγω ανδριάντας έχει ταυτιστεί ως αντίγραφο της Νεμέσεως στον τύπο «Torlonia-Ιεράπετρα». Ο Jean Bousquet (1964, 612–13, εικ. 3) συσχέτισε το άγαλμα με τη βάση της Ρηγίλλης (πρβλ. τον αντίλογο του Edwards 1990, 531–34, 537–38, σημ. 44, πίν. 84). Εντούτοις, η επιλογή του τύπου της Ραμνουσίας Νεμέσεως για την εικονογραφική απόδοση της Ρηγίλλης ως Τύχης της Κορίνθου εκτιμάται ότι υπαγορεύτηκε από συγκεκριμένες λατρευτικές και ιδεολογικές παραμέτρους.

Οι θεοποιημένες προσωποποιήσεις Νέμεσις και Τύχη συσχετιζόνταν στο πεδίο της τέχνης και της λατρείας ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. ενώ η, κατά το μάλλον ή ήττον, συνταύτισή τους ολοκληρώθηκε κατά την Αυτοκρατορική περίοδο (σε έναν βωμό με απεικόνιση του κέρατος της Αμαλθείας, ο οποίος ανακαλύφθηκε στο ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο και χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ., αναγράφεται η επίκληση «Τύχας [Νεμ]έσεως», βλ. *IG IV*², 1 311· για την Αυτοκρατορική περίοδο, πρβλ. *IG X,2 2 56· CIL III 1125 (Deae Nemesi sive Fortunae)*· σχετικά με τα κοινά εικονογραφικά στοιχεία (σφαίρα/*globus*, πηδάλιο, κέρας της Αμαλθείας και τροχός) των δύο θεοτήτων, βλ. Hornum 1993, 20, σημ. 2· Dirven 1999, 329). Η επιλογή του αγαλματικού τύπου της Νεμέσεως για την απεικόνιση του τιμώμενου προσώπου εξηγείται από το γεγονός ότι ο Ηρώδης Αττικός και η οικογένειά του είχαν εμπλακεί στη λατρεία της Ραμνουσίας υπόστασης της Θεάς, η οποία ήταν πλέον επενδεδυμένη και με το ακαταγώνιστο κύρος της αυτοκρατορικής λατρείας. Συγκεκριμένα, ο Ηρώδης είχε προβεί σε μία σειρά αφιερώσεων στο ιερό της εντόπιας Νεμέσεως (γνωρίζουμε ότι ανήγειρε στο ιερό μία τριάδα προτομών του ιδίου και των συναυτοκρατόρων Μάρκου Αυρηλίου και Λουκίου Βέρου, καθώς και τουλάχιστον άλλη μία αυτοκρατορική προτομή· βλ. επίσης μία αποτροπαϊκή επιγραφή του ιδίου από την εν λόγω τοποθεσία, *IG II*² 13208· για την παρουσία του μεγάλου Αθηναίου στο ιερό της Νεμέσεως και την ομάδα πλαστικών δημιουργιών που ανιδρώθηκαν στον χώρο με δική του πρωτοβουλία, βλ. Tobin 1997, 260–61, 278–79· Πετράκος 1999, 1: 291–93, εικ. 204–6· Καρανασάση 2019, 289–90, 294–97). Μάλιστα, μία επιγραφή μας ενημερώνει ότι ο Αττικός θυσίαζε συχνά στη φοβερή θεότητα μαζί με τον αγαπημένο «τρόφιμό» του Πολυδευκίωνα, προς τιμήν του οποίου αφιέρωσε μία προτομή καθώς και έναν ολόσωμο, πιθανότατα έφιππο, ανδριάντα στο ιερό περί το 174/175 μ.Χ. (*IG II*² 3969· Goette 2019, 244–45, σημ. 56, αρ. 28, εικ. 9.23· Καρανασάση 2019, 294–95). Ο «εναγκαλισμός» της Ραμνουσίας Νεμέσεως και του μεγάλου σοφιστή είναι επίσης κραυγαλέος στο λεγόμενο «Τριόπιον», το ιερό που ανήγειρε ο Ηρώδης στην ιδιοκτησία του έξω από τη Ρώμη, στην Αππία Οδό. Σε ένα εκτενές επιτάφιο επίγραμμα, πιθανόν έργο του του Μαρκέλλου Σιδήτη, το οποίο συντέθηκε εις μνήμην της αποθανούσας Ρηγίλλης, ήτοι μετά το 160 μ.Χ., γίνεται ιδιαίτερη μνεία στη «Ραμνούσια Ούπι» (*IG XIV 1389, B 61· SEG 29: 999· Tobin 1997, 356–57· Davies και Romeroy 2012, 3–34· Borg 2019, 317–30*).

Το τιμητικό άγαλμα της Ρηγίλλης από την Κόρινθο αποτελεί μία χαρακτηριστική περίπτωση στρατηγικού συνδυασμού χώρου, λόγου και εικόνας. Η απεικόνιση της επιφανούς Ρωμαίας ως οιοινεί Ραμνουσίας Νεμέσεως εξηγείται τόσο βάσει της λατρευτικής συνταύτισης Νεμέσεως και Τύχης όσο και λόγω των ιδιαιτέρων σημάνσεων που έφερε ο εν λόγω αγαλματικός τύπος στην περιοχή. Επιβεβαιωμένοι ιδιωτικοί ανδριάντες στον τύπο της Νεμέσεως, μόλις δύο εν συνόλω, έχουν εντοπιστεί αποκλειστικά στον ελλαδικό χώρο (αυτό το φαινόμενο παρατηρείται και σε έτερους αγαλματικούς τύπους· χαρακτηριστικά, όλα τα σωζόμενα εικονιστικά αγάλματα που ακολουθούν πιστά τον λεγόμενο «τύπο του Αισχύνη» προέρχονται εξ ολοκλήρου από την επαρχία της Αχαΐας· επιπροσθέτως, αρκετά εκ των εικονιστικών αγαλμάτων που κατατάσσονται στον λεγόμενο τύπο της «Ασπασίας/Σωσάνδρας/Ευρώπης» προέρχονται από την Πελοπόννησο και την Κρήτη· βλ. Καρανασάση 2018, 247–50, εικ. 8–13· 2021, 196–98, εικ. 12–3· Stirling 2018, 88–116· Katakis 2022, 258–9· 2023, 56). Αναθέτοντας έναν κλασικιστικό ανδριάντα στην πρωτεύουσα της επαρχίας της Αχαΐας, ο Ηρώδης πιθανόν υπογράμμιζε την προνομακική σχέση του με την αττική υπόσταση της Θεάς, καθώς και με το ένδοξο παρελθόν της Παλαιάς Ελλάδος εν γένει. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται από την τοποθεσία ανέγερσης του μνημείου. Στη νοτιοδυτική

πλευρά της Αγοράς της Κορίνθου παρατηρείται η συγκέντρωση γλυπτών συνδεδεμένων με την εντόπια, προ-ρωμαϊκή ταυτότητα της πόλης. Στο εν λόγω σημείο έχουν ευρεθεί δύο βάσεις, αρχικού ύψους περ. δύο μέτρων, οι οποίες φέρουν αρχαϊστικά ανάγλυφα με παραστάσεις εγχώριων θεοτήτων (λ.χ. Ζεύς Χθόνιος, Δήμητρα και Κόρη), κατά τη Mary Sturgeon και τον Christopher Dickenson (Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. S-74-27· Sturgeon 2003, 353, εικ. 21.3· Dickenson 2021, 130–31, εικ. 6.11· στον αντίποδα, η Barbette Spaeth (2017, 397–423) ερμηνεύει τις παραστάσεις ως απεικονίσεις ρωμαϊκών θεοτήτων).

Καταληκτικά, ο επιφανής Αθηναίος, που χαιρετίζεται στην επιγραφή του μνημείου ως «ελληνόπαις» και «ανθός της Αχαΐας», παρουσίαζε τον εαυτό του και τη Ρήγιλλα ως εγγυητές της εγχώριας πολιτιστικής και θρησκευτικής ταυτότητας. Είναι αυτονόητο, βεβαίως, ότι τα εμπλεκόμενα άτομα δεν ήταν συνηθισμένοι ιδιώτες. Επομένως, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ανάθεσής τους. Παρά ταύτα, μπορούμε να εντοπίσουμε στον ελλαδικό χώρο και άλλες, καίτοι λιγότερο εντυπωσιακές, περιπτώσεις σκόπιμου συνδυασμού χώρου, κειμένου και γλυπτού.

ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΑ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

Μία λιαν ενδιαφέρουσα περίπτωση συνδυασμού μεταφορικού γραπτού λόγου και γλυπτικής εντοπίζεται στα πορτραίτα των λεγόμενων «κοσμητών» από την Αθήνα. Η συγκεκριμένη ομάδα πορτραίτων ήρθε στο φως το 1861, κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, οι οποίες διεξήχθησαν επί γραμματείας του Στέφανου Κουμανούδη (1861, 12–21). Τα εν λόγω γλυπτά, 33 εν συνόλω, βρέθηκαν μαζί με ένα αυτοκρατορικό πορτραίτο καθώς και πλήθος ενεπίγραφων βάθρων, ερμαϊκών στηλών, εφηβικών καταλόγων και αρχιτεκτονικών μελών (αναλυτικά για τα πορτραίτα των «κοσμητών» και τα ευρήματα από τον χώρο του λεγόμενου «Διογενείου», βλ. Graindor 1915, 241–401· Lattanzi 1968· Zanker 1995, 209–11· Smith 1998, 79–80· Kaltsas 2002, 325–34· Krumeich 2004, 131–55· D’Ambra 2005, 201–16· Βλαχογιάννη 2018, 162–65, αρ. 21–53· Prusac-Lindhagen 2019, 139–67· de Lisle 2020, 12–3· Katakis 2022, 249–50). Τέσσερις ολόγλυφες εικονιστικές κεφαλές ήταν συμφυείς με τις συνανήκουσες ενεπίγραφες ερμαϊκές στήλες, οι οποίες ταυτίζουν τα απεικονιζόμενα πρόσωπα ως «κοσμητές», ανώτερους αξιωματούχους του γυμνασίου που επόπτευαν τους εφήβους και εξασφάλιζαν την πειθαρχία (αρχαιοελληνιστί, «κόσμος») (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 384–87). Είχαν εντοιχισθεί ως *spolia* στον κατώτερο δόμο και το εσωτερικό γέμισμα του τμήματος της υστερορωμαϊκής οχύρωσης που ευρίσκετο περί τα 200 μέτρα ανατολικά του Ωρολογίου του Ανδρονίκου Κυρρήστου, πλησίον της κατεδαφισμένης εκκλησίας του Αγ. Δημητρίου Κατηφόρη (Εικ. 9). Πολλές εκ των σωζόμενων επιγραφών αναγράφουν ονόματα εφήβων, κοσμητών και άλλων αξιωματούχων του γυμνασίου. Δεδομένου ότι το Διογέειο Γυμνάσιο αναφέρεται συχνά σε ορισμένες εκ των προαναφερθέντων επιγραφών, με τη φράση οι «περί τὸ Διογέειον», τα κινητά ευρήματα έχουν υποθετικά συσχετισθεί με το εν λόγω μέρος, το οποίο πρέπει να τοποθετήσουμε είτε στον χώρο του Αγ. Δημητρίου Κατηφόρη, είτε σε κάποια γειτνιαζούσα περιοχή (βλ. λ.χ. *IG II² 2243*· *IG II² 2245*· βλ. επίσης μία εφηβική επιγραφή (*IG II² 1078*, 39–43), ευρεθείσα στην ίδια περιοχή, που ορίζει την ανέγερση τριών στηλών στην Ελευσίνα, το εν άσσει Ελευσίνιον και το Διογέειον: ἀναγράψαι δὲ τὸ ψήφισμα τοῦτο τὸν [τα]μία[ν τ]οῦ γέ[ν]ους τῶν Εὐμολπιδῶν ἐν τρισὶν [στή]λαις καὶ στήσαι | τὴν μὲν ἐν Ἐλευσίνιω τῶι ὑπὸ [τ]ῆι πόλει, τὴν δὲ ἐν | τῶι Διογενείωι, τὴν δὲ ἐν Ἐλευσεῖνι ἐν τῶι ἱερῶι πρὸ | τοῦ βου[λ]ευτηρίου· για την εν λόγω υπόθεση και την τοποθεσία του Διογενείου, βλ. Graindor 1915, 241–44· Πέππα-Παπαϊωάννου 2005, 2: 629–46· di Cesare 2018, 218–19, 224–25, πίν. 1–3).

Τα γλυπτά που προέρχονταν από γυμνασιακό συγκρότημα είχαν ανιδρυθεί είτε στην είσοδο του γυμνασίου είτε σε κάποιον από τους επιμέρους χώρους του. Βάσει φιλολογικών πηγών, επιγραφών και αρχαιολογικών ευρημάτων, γνωρίζουμε ότι οι πλέον προσφιλείς χώροι για την ανίδρυση τιμητικών ανδριάντων και ερμαϊκών στηλών ήταν η αυλή, οι αίθουσες και το περιστύλιο της παλαίστρας. Επιπροσθέτως, αγάλματα τοποθετούνταν στον ξυστό, την παραδρομίδα, καθώς και στα ιερά του γυμνασίου (Λουκ. *Ἀνάχαρσις* 33· Παυσ. 1.17.2· για τις θέσεις ανίδρυσης γλυπτών στα γυμνάσια, βλ. Καζακίδη 2015, 187–202· 2023, 83–4). Δοθέντος ότι μία επιγραφή

Εικ. 9. Άποψη του χώρου του λεγόμενου «Διογενείου Γυμνασίου», πλησίον του Αγ. Δημητρίου Κατηφόρη. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης.

από την ευρύτερη περιοχή των Αθηνών καταγράφει την ανέγερση της εικόνας του κοσμητού Νυμφοδότου στην «παλαιότερα των εφήβων» («έν εϋφήβοισι παλαιότερα»), είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι και οι σωζόμενες ερμαϊκές στήλες των κοσμητών από τον Αγ. Δημήτριο Κατηφόρη είχαν ανιδρυθεί σε αντίστοιχο χώρο (*IG II² 2037, 1–2· σωζόμενες επιγραφές κάνουν μνεία μόνον στον περίβολο και το τέμενος του Διογενείου Γυμνασίου, IG II² 1011, 41· IG II² 1039, 55–6· di Cesare 2018, 218*).

Δύο εκ των τεσσάρων σωζόμενων εικονιστικών ερμαϊκών στηλών συμβάλλουν καίρια στην κατανόηση της χρήσης μυθολογικών μεταφορών στο πεδίο των τιμητικών επιγραφών, καθώς και του τρόπου με τον οποίο τα εικονιστικά αγάλματα της περιόδου «συμπλήρωναν» τις επιγραφές των ενεπίγραφων βάθρων τους. Η πρώτη ερμαϊκή στήλη έφερε το πορτραίτο του κοσμητού Ηλιοδώρου από τον Πειραιά (Εικ. 10) (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, *Αρ. Ευρ. 384· βλ. Lattanzi 1968, 34–5, αρ. 2· Wrede 1981, 44· Ρωμιπούλου 1997, 50–1, αρ. 39· Kaltsas 2002, 325–26, αρ. 683· Krumeich 2004, 139–40· D’Ambra 2005, 203–6, εικ. 17.1–2· Βλαχογιάννη 2018, 203, αρ. 21*). Πρόκειται για ιδιόμορφη δημιουργία της Αδριάνειας περιόδου, η οποία αφιερώθηκε επί των ημερών του επωνύμου άρχοντος Φουλβίου Μητροδώρου (115/116 μ.Χ.). Στην εικονιστική κεφαλή εντοπίζονται στοιχεία εξατομίκευσης που παραπέμπουν στον Φλάβειο ρεαλισμό και δη στα πορτραίτα του Βεσπασιανού (69–79 μ.Χ.) (οι ομοιότητες συνίστανται στο αγένειο πρόσωπο, το πλατύ κρανίο, τα μεγάλα/βαριά βλέφαρα και το τετράγωνο σαγόνι· πρβλ. ένα πορτραίτο του Βεσπασιανού από τη Ρώμη (*Musei Capitolini, Stanza degli Imperatori, Αρ. Ευρ. 17*), *Fittschen και Zanker 1985, 1: 33, αρ. 27· αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα πορτραίτα των κοσμητών ανακαλύφθηκαν μαζί με μία κολοσσιακή κεφαλή του Δομιτιανού (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 345), βλ. Καζακίδη 2023, 80–1, εικ. 1–2*). Ο Ηλιοδώρος παρουσιάζεται φαλακρός και σε προχωρημένη ηλικία με όλα τα τυπικά σημάδια της ανδρικής γήρανσης. Τα πρησμένα αυτιά φανερώνουν την αθλητική καριέρα του κοσμητού ως παγκρατιαστή ή πυγμάχου (ο Bert Smith (1998, 84–5) έχει επισημάνει τον εγγενώς συντηρητικό χαρακτήρα των γηραιών-ρεαλιστικών αγένειων πορτραίτων από την ελληνορωμαϊκή Ανατολή του 2ου αι. μ.Χ., καθώς και την εξάρτησή τους από τον υστεροελληνιστικό ρεαλισμό).

Εικ. 10. Ερμαϊκή στήλη που φέρει το πορταίτο του κοσμητοῦ Ηλιοδώρου. Πιθανόν από το Διογένειον. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 384. Ὑψος: 1.975 μ. (συμπεριλαμβανόμενης της βάσης). Ὑψος κεφαλῆς: 29 εκ. Πεντελικό μάρμαρο. 115/116 μ.Χ. Φωτογραφία: Αρχεῖο ΕΑΜ. Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ - © Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Το κείμενο της ευμεγέθους επιγραφῆς, το οποίο χαράχθηκε στην εμπρόσθια ὄψη της στήλης, καταγράφει το σχετικό ψήφισμα προς τιμὴν του Μητροδώρου, καθὼς και τα ονόματα αξιωματούχων και εφήβων του γυμνασίου (IG II² 2021· Follet 1976, 203–4, 507 (113/114–124/125 μ.Χ.)· Karetanopoulos 1992–1998, 224, 235 (115/116 μ.Χ.)· de Lisle 2020, 76 (περ. 120 μ.Χ.)). Στην αριστερὴ στενὴ πλευρὰ της ερμαϊκῆς στήλης ἔχει σκαλιστεῖ προσωπικὴ ἀφιέρωση του εφήβου Αρχιμήδη προς τοὺς «φίλους και σύνεφήβους» του. Το χωρίο της επιγραφῆς που μας ενδιαφέρει εν προκειμένῳ ἔχει ως ἐξῆς:

1 ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλ[ῆ]
καὶ ἡ βουλή τῶν ἑξακοσίων
καὶ ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων τὸ[ν]
κοσμητὴν Ἡλιόδωρον Π[ει]-
5 ραίεα.
σχῆμα τὸδ' Ἑρμείαο καὶ εἰκό-
νας Ἡλιοδώρου κεστροφόρο[ι]
ξυνῶ τῶδ' ἀνέθεντο τύπω,

τοῦ μὲν ἐπεὶ θεός ἐστι καὶ

10 εὐ[α]δε παισὶν ἐφήβοις, τοῦ δ' [ὄ]-

τι κο[σ]μητῶν ἔξοχον εἶλ[ε]

κλέο[ς].

(IG II² 2021 A, 1. 1–12)

Ἡ Βουλή του Αρείου Πάγου, η Βουλή των εξακοσίων και ο Δήμος των Αθηναίων [αφιέρωσαν το άγαλμα] στον Ηλιόδωρο από τον Πειραιά. Οι κεστροφόροι έφηβοι από κοινού απέδωσαν σε αυτό εδώ το γλυπτό την μορφή του Ερμού και την όψη του Ηλιοδώρου· του πρώτου επειδή είναι Θεός και αρεστός στους νεαρούς εφήβους, του άλλου επειδή απέκτησε την μεγαλύτερη δόξα ανάμεσα στους κοσμητές.

Παρατηρούμε πως η αφιέρωση διαπνέεται από ένα επικό-ηρωικό πνεύμα. Σαφής στόχος της ανάθεσης είναι η αναγωγή του μνημείου στη σφαίρα των Θεών και των αρχαίων Ηρώων. Αυτή η απόπειρα επιχειρείται γλωσσικά με δύο τρόπους: α) διαμέσου της γραπτής υπενθύμισης των καταβολών των Ερμών· β) με τη στρατηγική χρήση της αρχαϊστικής ομηρικής λέξης «εὔαδε» (επικός αόριστος του ρήματος άνδάνω) και της πομπώδους ποιητικής γενικής «Ερμείαο». Η «συνυπαρξη» ενός θνητού με τον Ερμή καθίσταται δυνατή λόγω του ιδιόμορφου χαρακτήρα του τελευταίου ως Θεού του μεταιχμίου και της διάβασης των ορίων (D'Ambra 2005, 207· αναφορικά με τις λατρευτικές ιδιότητες και τον διφυή χαρακτήρα του Ερμή, βλ. Margariti 2017, 98· Wallensten 2019, 253–54). Ευρισκόμενος διηγεκώς εν κινήσει, ο «ὄδιος» Ερμής μεταβαίνει ελευθέρως μεταξύ της διάστασης των θνητών και του κόσμου των αθανάτων· είτε ως «κῆρυξ» των Θεών είτε ως «ψυχοπομπός», συνοδός των ψυχών, και ενίοτε συμπαραστάτης των ζώντων Ηρώων, στο βασίλειο του Άδη. Συνάμα, είναι «λόγιος» και «παλαιστρίτης», το *Geist* του γυμνασίου που ομοιάζει, τόσο στην όψη όσο και στις αθλητικές ιδιότητες, με τους εφήβους.

Το μνημείο του Ηλιοδώρου δεν αποτελεί *unicum*. Η εν μέρει ή πλήρης εξομοίωση μελών του γυμνασίου με τον Ερμή ήταν συνήθης πρακτική κατά την προχωρημένη Αυτοκρατορική περίοδο (Wrede 1981, 44–5). Παρομοίου ύφους επίγραμμα απαντά σε άλλη μία εκ των ερμαϊκών στηλών με πορτραίτα κοσμητών που βρέθηκαν στην περιοχή του Αγ. Δημητρίου Κατηφόρη (Εικ. 11) (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 387· βλ. Lattanzi 1968, 39–40, αρ. 7· Ρωμοπούλου 1997, 52–3, αρ. 42· Kaltsas 2002, 326–27, αρ. 685· Krumeich 2004, 141–42, 146, 151, εικ. 2, 7–8· Βλαχογιάννη 2018, 208, αρ. 26). Σύμφωνα με τη σχετική επιγραφή, το μνημείο ανιδρύθηκε επί άρχοντος Κλαυδίου Λυσιάδη, του οποίου τη θητεία μπορούμε να χρονολογήσουμε κατά προσέγγιση στο δεύτερο τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. (IG II² 3744· Follet 1976, 511, 514 (Αδριάνεια/Αντωνίνεια περίοδος)· Oliver 1980, 97–8· Byrne 2003, 157–58, 509, αρ. 159 (περ. 174/175 μ.Χ.)· de Lisle 2020, 77 (125–135 ή 174 μ.Χ.)). Η στήλη φέρει γενειοφόρα εικονιστική κεφαλή με έντονα κλασικιστικά στοιχεία που παραπέμπουν στην εικονογραφία Αθηναίων πολιτών και διανοουμένων του 4ου αι. π.Χ. (οι Elena Lattanzi (1968, 40) και Ralf Krumeich (2004, 141–42, σημ. 52) έχουν επισημάνει την εξάρτηση του πορτραίτου του Ονάσου από υστεροκλασικά πρότυπα, κυρίως από την εικόνα του λεγόμενου «Αισχύλου»· πρβλ. την ερμαϊκή στήλη από την Νάπολη (Museo Archeologico Nazionale, Αρ. Ευρ. 6139), η οποία κατά πάσα πιθανότητα φέρει το πορτραίτο του μεγάλου τραγωδού· Richter και Smith 1984, 74, 76–8, εικ. 41· βλ. επίσης το ταφικό μνημείο του Αλέξου από το Σούνιο, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Αρ. Ευρ. 2574), Kaltsas 2002, 202, αρ. 403). Απεικονίζεται ο Παλληνεύς κοσμητής Όνασος, υιός του Τροφίμου.

Το ποίημα που προηγείται του κυρίως ψηφίσματος, διανθισμένο με ιωνικούς και ομηρικούς τύπους όπως «λεώς» και «κυδήνας», αναφέρεται στην εκλογή του κοσμητού:

Εικ. 11. Ερμαϊκή στήλη που φέρει το πορταίτο του κοσμητού Ονάσου. Πιθανόν από το Διογένειον. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. 387. Ύψος: 2.20 μ. (με τη βάση). Ύψος κεφαλής: 31 εκ. Πεντελικό Μάρμαρο. Ύστερη Αδριανεία/Αντωνίνεια περίοδος. Φωτογραφία: Αρχείο ΕΑΜ. Υπουργείο Πολιτισμού - © Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

- 1   *λεὼς ἐφήβων τόνδε κοσ-*
                          μητὴν θέτο
                          Ἵνασον Ἐρμάωνι κυδήνας
                          ἴσον.
- 5   *ἢ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλή*
                          τὸν κοσμητὴν τὸν ἐπὶ Κλ
                          Λυσιάδου ἄρχοντος
                          Ἵνασον Τροφίμου Παλλη-
                          νέα γραμματεύσαντα
- 10   *τοῦ συνεδρίου.*

(IG II² 3744, 1–10. Στη δεξιά στενή πλευρά της στήλης είναι χαραγμένη η αφιέρωση ενός Ασκληπιάδη)

Ο λαός όρισε αυτόν εδώ τον Όνασο διευθυντή των εφήβων τιμώντας τον [με αυτόν τον τρόπο] εξ ίσου με τον Ερμή. Η Βουλή του Αρείου Πάγου [αφιέρωσε το άγαλμα] στον κοσμητή Όνασο, υιό του Τροφίμου, από την Παλλήνη, ο οποίος θήτευσε ως γραμματέας του συνεδρίου επί [επωνύμου] άρχοντος Κλ[αυδίου] Λυσιάδου.

Τέτοιου είδους λεκτικές εξομοιώσεις μελών του γυμνασίου με τον πάτρωνα Θεό του δεν περιορίζονταν στην Αθήνα. Μία, πλέον χαμένη, ερμαϊκή στήλη από τη Σπάρτη αποτελεί το δεύτερο «χτυπητό» παράλληλο. Σύμφωνα με την επιγραφή, η στήλη έφερε την κεφαλή του εφήβου Δαμοκράτη (αναφορικά με την ερμαϊκή στήλη του Δαμοκράτη (τέλη 1ου/αρχές 2ου αι. μ.Χ.), βλ. IG V,1 493· Καζακίδη 2018, 239–40· Wallensten 2018, 39· 2019, 253). Το εν λόγω μνημείο αποτελούσε μία εκ των δύο ερμαϊκών στηλών που ανιδρύθηκαν προς τιμήν του νεαρού Σπαρτιάτη στις δύο παλαιότερες των εφήβων. Στο συγκινητικό, ομηρικού ύφους, επίγραμμα, οι έφηβοι αποχαιρετούν τον πρόωρα αποβιώσαντα σύντροφό τους, προσφωνώντας τον «Νέο Ερμή» («νέον Έρμείαν»):

1 συνέφηβοι Δαμοκράτους

Δαμοκράτη, νέ-

ον Έρμείαν, υιόν

Διοκλήος, άμφι

παλαιστραισιν στή-

σαμεν ήμετέραις

παίδες άνίκατοι

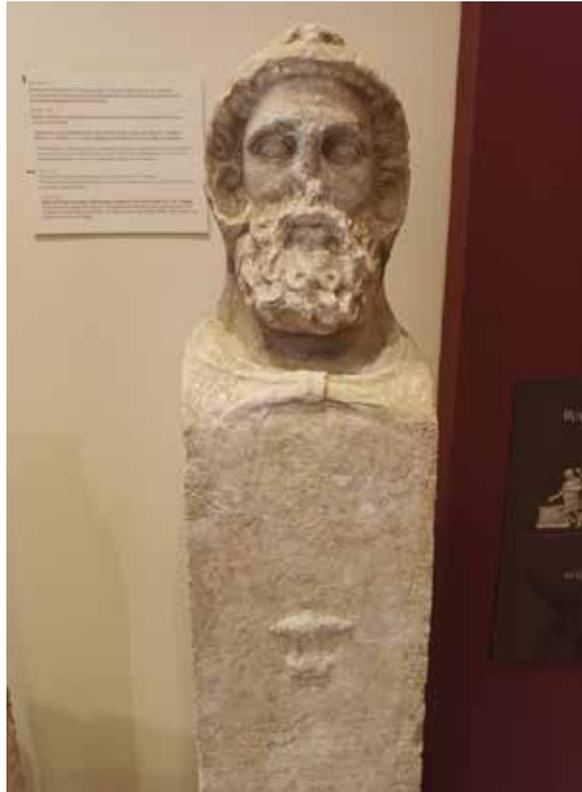
σθεναροί, κρατε-

10 ροί συνέφηβοι.

(IG V,1 493, 1–10)

Οι συνέφηβοι του Δαμοκράτους· του Δαμοκράτους, υιού τού Διοκλέους, ως νέου Ερμού υψώσαμε την προτομή και στις δυο μας παλαιότερες· εμείς, παλικάρια άνίκητα, ψυχωμένα, οι ρωμαλέοι συνέφηβοί του.

Παρομοίως με το πορτραίτο του Ηλιοδώρου, η επιγραφή επιστά λακωνικά την προσοχή στις θεϊκές σημάνσεις της ερμαϊκής στήλης. Η οργανική σχέση μεταξύ γραπτού-ποιητικού λόγου και ερμαϊκών στηλών είναι εξίσου εμφανής σε έναν Ερμηρακλή από τις Θεσπιές (Εικ. 12) (Θήβα, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. ΒΕΜ 160· βλ. Καρούζος 2017, 47, αρ. 160, εικ. 36· Biard κ.ά. 2017, 708–9 (1ος αι. μ.Χ.)· πρβλ. έναν ελληνιστικό Ερμηρακλή από τη Μεσσήνη (Αρ. Ευρ. 4209), Θέμελης 2019β, 547–48, εικ. 18.7). Ο Ηρακλής φέρει λεοντή, το προσωπικό του «έμβλημα», η οποία δένεται σε «ηράκλειον άμμα» μπροστά στο άνω μέρος της στήλης. Κάτωθι του φαλλού είναι χαραγμένο ένα αξιοπρόσεκτο επίγραμμα. Το σχήμα των γραμμάτων χρονολογεί την ερμαϊκή στήλη στον 1ο αι. μ.Χ.

Εικ. 12. Ερμαϊκή στήλη με κεφαλή Ηρακλή από τις Θεσπιές, Θήβα, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. ΒΕΜ 160. Ύψος: 1.45 μ. Μάρμαρο. Τέλη 1ου αι. π.Χ./1ος αι. μ.Χ. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης, Υπουργείο Πολιτισμού - © Εφορεία Αρχαιοτήτων Βοιωτίας.

1   *Γυμνὸς ὄλος στέρνω*
                          βλέπεται θεός, ἀμφὶ δὲ
                          κρατὶ χάσμα λέο-
                          ντος ἔχει δέρμα τ' ἔπω-
                          μίδιον· φάρεα δ' οὐ-
                          κ ἐθέλων τὸν ἐόν
                          πόνον ἀμφιδέδυκεν
                          κόσμον ἔχων ἴδιον
                          καὶ φόβον ἐν κροτά-
 10   *φοις.*
                          (SEG 31: 519)

Ολάκερα γυμνός μέχρι το στέρνο σε θέα εκτίθεται ο Θεός· ορθάνοιχτο δε στην κεφαλή του κρέμεται το στόμα λιονταριού, στους ώμους η δορά του· χρεία μη έχοντας μανδύα με τον δικό του μόχθο έχει ντυθεί, ενώ ιδιαίτερο στους κροτάφους του το κόσμημα, μοναδικά δικό του, [των άλλων(ε)] ο φόβος.

Εδώ, ο δημιουργός με περίσσεια περηφάνια αναλύει το έργο του στον θεατή. Μάλιστα, η περιγραφή του γλυπτού προσλαμβάνει τον χαρακτήρα «έκφρασης», ήτοι ρητορικής περιγραφής έργου τέχνης, σε συμφωνία με την αισθητική προσέγγιση που συναντούμε στην πραγματεία «Εικόνες» του Δημνίου σοφιστή Φιλοστράτου (ο Guillaume Biard κ.ά. (2017, 708) συσχετίζουν το εν λόγω επίγραμμα-έκφραση με τα επιγράμματα από το ιερό των Μουσών στον Ελικώνα, τα οποία συντέθηκαν από τον αυλικό ποιητή Όνεστο της Αυγούστειας περιόδου). Αναδεικνύεται, λοιπόν, ο υπό εξέταση αγαματικός τύπος ως ένα από τα κατεχορήν εικονιστικά μέσα για την έντεχνη διατύπωση εννοιών και μηνυμάτων. Επιπροσθέτως, η σύγκριση της γλυπτής απεικόνισης του αρχετυπικού Ήρωα της Αρχαίας Ελλάδος με τα προαναφερθέντα πορτραίτα ιδιωτών επιβεβαιώνει τη σταθερή λειτουργία των ερμαϊκών στηλών, εικονιστικών και μη, ως μέσων ηρωοποίησης των απεικονιζόμενων προσώπων, συνήθεια που έλκει την καταγωγή της από τις πρακτικές τιμής αθλητών-εφήβων των ελληνιστικών γυμνασίων (περί της εικονογραφίας και του περιεχομένου των Ερμών, καθώς και της μακραιώνης χρήσης εικονιστικών τύπων του Ερμή για την απεικόνιση τιμώμενων προσώπων στα γυμνάσια, βλ. Dillon 2006, 30–2· Καζακίδη 2015, 73–9, 99–102, 171–2). Καταληκτικά, μπορούμε να προσλάβουμε τον υπό εξέταση αγαματικό τύπο καθεαυτόν ως μία αλληγορία για τον χώρο του γυμνασίου και το αξιακό πλαίσιο του. Τελώντας υπό την προστασία του Ερμή και του συνοδοιπόρου του Ηρακλή, ευρέως γνωστών ως «θεών έναγωνίων», το γυμνάσιο αντιπροσώπευε την καλλιέργεια τόσο του πνεύματος όσο και του σώματος (βλ. ενδεικτικά μία αναθηματική επιγραφή προς τιμήν των δύο Θεών από το γυμνάσιο του Άι-Χανούμ, Canali de Rossi, 2004, 223, αρ. 381· για τη λατρευτική συσχέτιση των δύο θεοτήτων στον χώρο του γυμνασίου, βλ. Καζακίδη 2015, 62–4· Larson 2019, 49–64· Wallensten 2019, 252· σημαντικό είναι ένα χωρίο του Πλουτάρχου (*Hθ.* 736D), όπου καταγράφεται η διδασκαλία, μεταξύ άλλων, της γεωμετρίας, ρητορικής και μουσικής στο Διογέγειον).

Κατόπιν αυτών των επισημάνσεων, μπορούμε να επανέλθουμε στους Αθηναίους κοσμητές. Όπως ο Ερμηρακλής από τις Θεσπίες, έτσι και οι απεικονίσεις των εν λόγω αξιωματούχων, *mutatis mutandis*, παρακινούν τους εφήβους στην κατάκτηση της αρετής μέσω των έργων του μόχθου (χαρακτηριστική είναι η έμμετρη επιγραφή (*SEG* 43: 389) ενός Ερμηρακλή από την Έδεσσα, του 3ου αι. μ.Χ., στην οποία ο Ήρωας αναφέρεται ως «παιδευτής πρώτος»). Τόσο ο Όνασος όσο και ο σκληροτράχηλος Ηλιόδωρος –ο δεύτερος τιμώμενος από τους άρτι μνημένους στην πολεμική τέχνη κεστροφόρους εφήβους– παρουσιάζονται εν είδει Ερμή και Ηρακλή, καθώς και ως λαλούντα σύμβολα του Διογενείου (;) γυμνασίου (οι κέστροι ήσαν είδος βελών που εξακοντίζονταν από πολεμική μηχανή· βλ. μία εφηβική επιγραφή που αναφέρεται σε έναν «κεστροφύλακα», *IG* Π² 2245, 40). Η ανίδρυση των εν λόγω ερμαϊκών στηλών για την προβολή εξεχόντων αστών συμβάλλει καίρια στην κατανόηση της λειτουργίας των εν λόγω γλυπτών στα κατά τόπους γυμνάσια, καθώς και της ευρύτερης πρόσληψής τους στη μητροπολιτική Ελλάδα.

Παρότι η χρήση της πεσσόμορφης στήλης ως φορέα εικονιστικών κεφαλών αποτελεί γενικευμένο φαινόμενο της αυτοκρατορικής τέχνης, ο αγαματικός τύπος της ιθυφαλλικής ερμαϊκής στήλης απέπνεε μία διακριτική ελληνικότητα, τουλάχιστον στο ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας (αναφορικά με τις ερμαϊκές/ πεσσόμορφες στήλες με εικονιστικές κεφαλές στη λατινική Δύση, βλ. Fejfer 2008, 229–33). Η διαπίστωση αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι ιθυφαλλικές ερμαϊκές στήλες με εικονιστικές κεφαλές της Αυτοκρατορικής περιόδου χρησιμοποιούνταν ως επί το πλείστον για την απεικόνιση ιδιωτών από τον κυρίως ελλαδικό χώρο (Smith 1998, 91· Fejfer 2008, 228–30· Fittschen 2008, 330–32). Επιπροσθέτως, ο εν λόγω αγαματικός τύπος δεν χρησιμοποιούνταν, εξ όσων γνωρίζουμε, για την απεικόνιση μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Δηλωτικό της μεγάλης δημοφιλίας των Ερμών στην ελληνορωμαϊκή Ανατολή, καθώς και των πολιτισμικών σημάτων τους, είναι ένα χωρίο του Λουκιανού, στο οποίο ο όρος «έρμογλύφος» χρησιμοποιείται για να αποδώσει την ιδιότητα του αγαματοποιού εν γένει (Λουκ. *Ένύπν.* 2· Smith 2008, 110–11).

Δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε τον ιδιαίτερο συναισθηματικό αντίκτυπο των ερμαϊκών προτομών στη Μέκκα των γραμμάτων και τεχνών Αθήνα. Ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., οι Ερμές είχαν αποκτήσει έναν εγγενώς παιδευτικό και τοπικό χαρακτήρα στην Αττική. Ο Πλάτων μας πληροφορεί πως ο πεφωτισμένος τύραννος Ίππαρχος (520–514 π.Χ.) είχε ανεγείρει πλήθος Ερμών στην Αττική ως οδόσημα, τα οποία έφεραν ηθικοπλαστικά αποφθέγματα του ιδίου, με σκοπό τη διαπαιδαγώγηση των ανθρώπων (Πλ. *Ίππαρχος* 228D–229B). Οι Ερμές αναδείχθηκαν σε ταυτολογικό σύμβολο της πόλης των Αθηνών καθώς και του δημοκρατικού πολιτεύματος κατά τον 5ο αι. π.Χ. Τονίζοντας τον αυτόχθονα χαρακτήρα τους, ο Ηρόδοτος επιμαρτυρεί την πελασγική προέλευση των ερμαϊκών στηλών, ενώ ιδιαίτερα παραδειγματική είναι η βίαη συλλογική αντίδραση στην αποκοπή των Ερμών το 415 π.Χ. (Ηρόδ. 2.51· Θουκ. 6.27.1· 6.60.2· για την ιστορία και τις πολιτικές σημάνσεις των Ερμών, βλ. Osborne 1985, 47–73· 2010, 342–67). Υπό αυτό το πρίσμα, συμπεραίνουμε ότι οι προαναφερθέντες κοσμητές παρουσιάζονται δυνάμει των πορτραίτων τους και των συνοδευτικών επιγραφών, τόσο ως υποδειγματικές μορφές του γυμνασίου όσο και ως υπερήφανοι *Αθηναίοι* πολίτες. Βάσει των προαναφερθέντων παραδειγμάτων από τον ελλαδικό χώρο, μπορούμε πλέον να προχωρήσουμε στα συμπεράσματα της εργασίας μας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το παρόν άρθρο ενέκυψε στη μελέτη μυθολογικών μεταφορών που απαντούν σε αγαλαμικές βάσεις, καθώς και σε όσους συνανήκοντες ανδριάντες ή πορτραίτα επιβιώνουν από τον ελλαδικό χώρο. Τα υπό εξέταση γλυπτά μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε ορισμένες στοιχειώδεις παρατηρήσεις αναφορικά με το αντικείμενο της έρευνάς μας. Το βασικό ερώτημα που τέθηκε ήταν κατά πόσον μπορούμε να ανιχνεύσουμε μία οργανική σχέση μεταξύ αγαλαμικών τύπων και συγκεκριμένων τιμητικών τίτλων ή διακρίσεων. Αναμφιβόλως, σε μία εποχή πρώιμης «παγκοσμιοποίησης», οι Έλληνες αστοί συχνά απεικονίζονταν σύμφωνα με τις στυλιστικές συμβάσεις της εποχής, υιοθετώντας διαδεδομένους-συμβατικούς τύπους (λ.χ. τύπος «arm-sling» ή «τύπος του Αισχίνη», «Αιδουμένη/*Pudicitia*, «Μεγάλη και Μικρή Ηρακλειώτισσα») ανεξαρτήτως των δημοσίων τιμών που λάμβαναν. Εντούτοις, ορισμένες περιπτώσεις δεικνύουν ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την απόδοση επί λίθου συγκεκριμένων τιμητικών όρων. Υπάρχουν *ενδείξεις* ότι αυτή η ανάγκη ικανοποιείτο μέσω της χρήσης αγαλαμικών τύπων που επιχωρίαζαν κυρίως στη μητροπολιτική Ελλάδα. Αυτή η τάση, η οποία κορυφώνεται κατά τον 2ο και πρώιμο 3ο αι. μ.Χ., αποτυπώνεται στην περίπτωση του αγάλματος της Ρηγίλλης από την Κόρινθο, καθώς και στις ερμαϊκές στήλες με εικονιστικές κεφαλές. Και στις δύο περιπτώσεις παρατηρείται η χρήση αγαλαμικών τύπων με ιδιαίτερη απήχηση στον ελλαδικό χώρο λόγω της ιστορικής βαρύτητας και των λατρευτικών σημάνσεών τους.

Αγαλαμικοί τύποι συνδεδεμένοι με το απώτατο ένδοξο παρελθόν «συνδιαλέγονταν» με ποικίλους μεταφορικούς τιμητικούς τίτλους. Ιστορικές και μυθολογικές μεταφορές ήσαν ιδιαίτερος δημοφιλείς στον ελλαδικό χώρο λόγω της καθολικής απήχησης του ιστορικού τοπίου ως *fons et origo* των γραμμάτων και τεχνών και, κατά συνέπεια, του μνημονικού πλούτου της «Παλαιάς Ελλάδος». Τοιουτοτρόπως, απαθανάτιζαν τις ιστορίες που κρίνονταν απαραίτητες για τη διαίωνιση της συλλογικής μνήμης, συμβάλλοντας στη συγκρότηση ενιαίων συναισθηματικών κοινοτήτων. Δημόσια ενεπίγραφα μνημεία, ανιδρυμένα προς τιμήν επιφανών ιδιωτών και άρρηκτα συνδεδεμένα με τα νάματα του κλασικού ιδεώδους, επικαλούνταν μια πολιτισμική γενεαλογία που οιστρηλατούσε τόσο τους Έλληνες όσο και τους Ρωμαίους διαδόχους τους. Δικαιολογούσαν δε την ηγετική θέση της ελληνικής *élite* υπό την αιγίδα του *imperium*.

Η σταδιακή υποχώρηση της χρήσης εικονιστικών αγαλμάτων ως μέσων τιμής των επιφανών αστών αποτελεί ένα ισχυρό *argumentum e contrario* αναφορικά με τον σημαίνοντα κοινωνικοπολιτικό ρόλο της εν λόγω πρακτικής κατά την πρώιμη και υψηλή Αυτοκρατορική περίοδο. Συγκεκριμένα, περίπου από τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. και εφεξής, παρατηρείται μία δραματική μείωση του ρυθμού ανέγερσης τιμητικών ανδριάντων ιδιωτών σε κεντρικά σημεία των πόλεων (Prusac-Lindhagen 2016, 47–57· Smith 2016, 1–27). Συνάμα, επιδεινώνεται το φαινόμενο της ενδημικής επανάχρησης αυτοκρατορικών και ιδιωτικών πορτραίτων, ενίοτε με

άκομψες επεμβάσεις στα χαρακτηριστικά του προσώπου, ανεξαρτήτως της χρονολογίας της αρχικής ανάθεσης (Prusac-Lindhagen 2016). Αυτή η εξέλιξη συνοδεύεται από δραστικές μεταβολές στην ορολογία των σχετικών επιγραφών, το ύφος των οποίων πλέον παραπέμπει περισσότερο στη γλώσσα των ταφικών επιγραμμάτων (Griesbach 2011, 97–8). Οι Barbara Borg και Christian Witschel (Borg και Witschel 2001, 47–120· Borg 2007, 43–77) έχουν καταδείξει με πειστικά επιχειρήματα ότι αυτή η μεταλλαγή συσχετίζεται αφενός με τις δυσχερείς οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της περιόδου, και αφετέρου με τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος της ρωμαϊκής *élite* προς εναλλακτικές πρακτικές αυτοπροβολής και τιμής (όπως η διοργάνωση αγώνων, οι τελετουργικές πομπές κ.ά). Η μελλοντική ανακάλυψη νέων εικονιστικών αγαλμάτων, συνοδευόμενων από τις συνανήκουσες ενεπίγραφες βάσεις τους, θα συμβάλει περαιτέρω στην κατανόηση των τιμητικών ανδριάντων της Αυτοκρατορικής περιόδου ως φορέων πολιτισμικά συγκεκριμένων αξιών και συμπεριφορών, έναντι αγαλμάτων χρηστικών, παρομοίων με υποκριτές («άνδριάντας όμοίους είναι τοῖς ὑποκριταῖς») κατά τον Δίωνα Χρυσόστομο (Δίων Χρυσ. Λόγοι 31.155).

BIBLIOGRAPHY

- Alcock, S.E. 2002. *Archaeologies of the Greek Past: Landscape, Monuments, and Memories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alston, R., και O.M. van Nijf, Επιμ. 2011α. *Political Culture in the Greek City after the Classical Age*. Leuven, Paris και Walpole, MA: Peeters.
- . 2011β. «Political Culture in the Greek City after the Classical Age: Introduction and Preview». Στο *Political Culture in the Greek City after the Classical Age*, επιμ. R. Alston και O.M. van Nijf, 1–26. Leuven – Paris – Walpole, MA: Peeters.
- Ameling, W. 1983. *Herodes Atticus*. 2 τόμοι. Subsidia Epigraphica 11. Hildesheim – New York: Georg Olms.
- Azoulay, V. 2017. *The Tyrant-Slayers of Ancient Athens: A Tale of Two Statues*. Μτφ. J. Lloyd. New York: Oxford University Press.
- Biard, G., Y. Kalliontzis, και A. Charami. 2017. «La base des Muses au sanctuaire de l'Hélicon». *BCH* 141, αρ. 2: 697–752.
- Βλαχογιάννη, Ε. 2018. «Το 'Διογένειον' και οι Ερμαϊκές Στήλες των "Κοσμητών»». Στο *Hadrianus-Αδριανός: Αδριανός, η Αθήνα και τα Γυμνάσια* (τριγλωσση έκδοση), επιμ. Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου και Ε. Παρί, 162–65. Αθήνα: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
- Blok, J. 2017. *Citizenship in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bonanno, D. 2023. *Nemesis: rappresentazioni e pratiche culturali nella Grecia antica*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Borg, B.E. 2007. «Bilder für die Ewigkeit oder glanzvoller Auftritt? Zum Repräsentationsverhalten der stadtrömischen Eliten im dritten Jahrhundert nach Christus». Στο *Statuen in der Spätantike*, επιμ. F.A. Bauer και C. Witschel, 43–77. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- . 2019. «Herodes Atticus in Rome: the Triopion Reconsidered». Στο *Visual Histories of the Classical World. Essays in Honour of R.R.R. Smith*, επιμ. C. Draycott, R. Raja, K. Welch και W. Wootton, 317–30. Turnhout: Brepols.
- Borg, B.E., και C. Witschel. 2001. «Veränderungen im Repräsentationsverhalten der römischen Eliten während des 3. Jhs. n. Chr». Στο *Inscriptliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt*, επιμ. G. Alföldy και S. Panciera, 47–120. Stuttgart: Steiner.
- Bousquet, J. 1964. «Inscriptions grecques concernant des Romains». *BCH* 88, αρ. 2: 607–15.
- Brigger, E. 2002. «Roman 'Adaptations' of Classical Greek Cult Statues: The Case of the Nemesis of Rhamnous». *MeditArch* 15: 73–9.
- Bumke, H. 2008. «Vom Verhältnis der Römer zu den Kultbildern der Griechen». Στο *Original und Kopie: Formen und Konzepte der Nachahmung in der antiken Kunst. Akten des Kolloquiums in Berlin, 17.–19. Februar 2005*, επιμ. C. Kunze, K. Junker και A. Stähli, 109–33. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Byrne, S.G. 2003. *Roman Citizens of Athens*. Leuven: Peeters.
- Camia, F., και M. Kantiréa. 2010. «The Imperial Cult in the Peloponnese». Στο *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, επιμ. A.D. Rizakis και C.E. Lepenioti, 375–406. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Camia, F., και A.D. Rizakis, επιμ. 2008. *Pathways to Power: Civic Elites in the Eastern Part of the Roman Empire: Proceedings of the International Workshop Held at Athens, Scuola Archeologica Italiana di Atene, 19 December 2005*. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Canali de Rossi, F. 2004. *Iscrizioni dello Estremo Oriente Greco: un repertorio*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 65. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- . 2007. *Filius publicus. ΥΙΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ e titoli affini in iscrizioni greche di età imperiale*. Studi sul vocabolario dell'evergesia 1. Roma: Herder.
- Caneva, S.G., και J. Wallensten. 2023. «Connecting Present with a Canonized Past. Neos and Nea for Individuals in the Imperial Period». *RHR* 4: 657–722.
- Chaniotis, A. 2012. «Moving Stones: The Study of Emotions in Greek Inscriptions». Στο *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, επιμ. A. Chaniotis, 91–129. Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 52. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- . 2014. «Η ζωή των αγαλμάτων». *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 89, αρ. 2: 246–97.
- . 2018. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian (336 BC–AD 138)*. London: Profile Books.
- . 2021. «Display, Arousal, and Performance of Emotions: Introduction». Στο *Unveiling Emotions III: Arousal, Display, and Performance of Emotions in the Greek World*, επιμ. A. Chaniotis, 9–30. Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 63. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- . 2024. «Remembering Emotions». Στο *Memory and Emotions in Antiquity: Ancient Emotions IV*, επιμ. G. Kazantzidis και D. Spatharas, 85–100. Berlin – Boston: De Gruyter.
- Connelly, J.B. 2007. *Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Daehner, J., επιμ. 2007. *The Herculeum Women: History, Context, Identities*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Davies, M. και S.B. Pomeroy. 2012. «Marcellus of Side's Epitaph on Regilla (IG XIV 1389): An Historical and Literary Commentary». *Prometheus* 38, αρ. 1: 3–34.
- D'Ambra, E. 2005. «Kosmetai, the Second Sophistic and Portraiture in the Second Century». Στο *Periclean Athens*

- and its Legacy: Problems and Perspectives (Essays in Honor of J.J. Pollitt), επιμ. J.M. Barringer και J.M. Hurwit, 201–16. Austin: University of Texas Press.
- Davies, G. 2018. *Gender and Body Language in Roman Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Lisle, C. 2020. 12 Μαΐου. «The Ephebate in Roman Athens: Outline and Catalogue of Inscriptions». *AIO Papers* 12: 1–103. https://www.atticinscriptions.com/media/papers/pdf/AIO_Papers_12_-_The_Ephebate_in_Roman_Athens_Jp438vd.pdf
- Δεσπίνης, Γ.Ι. 1971. *Συμβολή στη Μελέτη του Έργου του Αγορακρίτου*. Αθήνα: Ερμής.
- De Ste. Croix, G.E.M. 1981. *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*. London: Duckworth.
- Di Cesare, R. 2018. «Hellenistic Gymnasia in the Heart of Athens: Change and Continuity». Στο *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes*, επιμ. U. Mania και M. Trümper, 215–36. Berlin: Topoi.
- Dickenson, C.P. 2017. «Public Statues as a Strategy of Remembrance in Roman Messene». Στο *Strategies of Remembering in Greece under Rome*, επιμ. T.M. Dijkstra, I.N.I. Kuin, M. Moser και D. Weidgenannt, 125–42. Leiden: Sidestone Press.
- _____. 2021. «Antique Statuary and Urban Identity in Roman Greece». Στο *Urban Space and Urban History in the Roman World*, επιμ. M. Flohr, 111–39. London και New York: Routledge.
- Dillon, S. 2006. *Ancient Greek Portrait Sculpture: Contexts, Subjects, and Styles*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2010. *The Female Portrait Statue in the Greek World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2021. «Portrait Statues in the Athenian Agora in the Roman Period: The Archaeological Evidence». Στο *Public Statues Across Time and Cultures*, επιμ. C.P. Dickenson, 56–80. London και New York: Routledge.
- Dillon, S., M. Prusac-Lindhagen και A.K. Lundgren, επιμ. 2021. *The Portrait Face: Understanding Realism and Verism in Greek and Roman Portraiture*. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 11. Athens: The Norwegian Institute at Athens.
- Di Napoli, V. 2017. «στᾶ[ν]αι δὲ αὐτοῦ και κατὰ φυλὴν ἀνδριάντας ἐν τῷ προσκηνίῳ»: Honorary Statues in the Theatres of Roman Greece». Στο *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, επιμ. A. Heller και O.M. van Nijf, 397–431. Leiden: Brill.
- Dirven, L. 1999. *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria*. Leiden: Brill.
- Edwards, C.M. 1990. «Tyche at Corinth». *Hesperia* 59, αρ. 3: 529–42.
- Engelmann, H, και R. Merkelbach. 1973. *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*, Τόμος 2. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 2. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- Engelmann, H., D. Knibbe, και R. Merkelbach. 1980. *Die Inschriften von Ephesos*, Τόμος 4. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 14. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- Engels, J. 2005. «Ἄνδρες ἔνδοξοι or ‘Men of High Reputation’ in Strabo’s Geography». Στο *Strabo’s Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia*, επιμ. D. Dueck, H. Lindsay και S. Pothecary, 129–43. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fejfer, J. 2008. *Roman Portraits in Context*. Berlin και New York: De Gruyter.
- _____. 2015. «Statues of Roman Women and Cultural Transmission: Understanding the So-called Ceres Statue as a Roman Portrait Carrier». Στο *Tradition: Transmission of Culture in the Ancient World*, επιμ. J. Fejfer, M. Moltesen και A. Rathje, 85–116. Acta Hyperborea 14. Museum Tusulanum Press – University of Copenhagen.
- Fittschen, K. 2008. «Über den Beitrag der Bildhauer in Athen zur Kunstproduktion im römischen Reich». Στο *Athens during the Roman Period. Recent Discoveries, New Evidence*, επιμ. S. Vlizos, 325–36. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Fittschen, K., και P. Zanker. 1985. *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom 1. Kaiser und Prinzenbildnisse*. 2 τόμοι. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Follet, S. 1976. *Athènes au IIe et au IIIe siècle. Études chronologiques et prosopographiques*. Paris: Les Belles Lettres.
- Frija, G. 2023. « Les femmes de la famille impériale, jeunes et « nouvelles déesses » dans les provinces grecques de l’empire romain ». *RHR* 4: 631–55.
- Foucault, M. 1986. *The Care of the Self. Volume 3 of the History of Sexuality*. Μτφ R. Hurley, New York: Pantheon Books.
- Gauthier, P. 1984. «Les cités hellénistiques: épigraphie et histoire des institutions et des régimes politiques». Στο *Πρακτικά του Η’ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής, Αθήνα 3–9 Οκτωβρίου 1982*, επιμ. Α.Γ. Καλογεροπούλου, 82–107. Τόμος 1. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Giannakopoulos, N. 2008. «Remarks on the Honorary Titles υἱὸς βουλῆς, υἱὸς δήμου and υἱὸς πόλεως in Roman Asia Minor». Στο *Pathways to Power. Civic Elites in the Eastern Part of the Roman Empire*, επιμ. A.D. Rizakis και F. Camia, 251–68. Tripodes 6. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Gleason, M.W. 1995. *Making Men: Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome*. Princeton: Princeton University Press.
- _____. 2006. «Greek Cities under Roman Rule». Στο *A Companion to the Roman Empire*, επιμ. D.S. Potter, 228–49. Malden, Mass.: Blackwell.
- Goette, H.R. 2019. «The Portraits of Herodes Atticus and His Circle». Στο *Handbook of Greek Sculpture*, επιμ.

- O. Palagia, 225–58. Τόμος 1. Berlin – Boston: De Gruyter.
- Gradel, I. 2002. *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford: Clarendon Press.
- Graindor, P. 1915. «Les cosmètes du Musée d'Athènes». *BCH* 39: 241–401.
- Griesbach, J. 2011. «Eine Krise des 'portrait habit'? Zu den Aufstellungskontexten von Ehren- und Porträtstatuen im 3. Jh. n. Chr.». Στο *Repräsentationsformen in severischer Zeit*, επιμ. S. Faust και F. Leitmeir, 77–110. Berlin: Verlag Antike.
- Habicht, C. 1997. *Athens from Alexander to Antony*. Μτφ. D.L. Schneider. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press.
- Heller, A. 2020. *L'âge d'or des bienfaiteurs: titres honorifiques et sociétés civiles dans l'Asie Mineure d'époque romaine: Ier s. av. J.-C.-s. – IIIe apr. J.-C.* Genève: Droz.
- Heller, A., και O.M. van Nijf, επιμ. 2017α. *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*. Leiden: Brill.
- _____. 2017β. «Introduction: Civic Honours, from Classical to Roman Times». Στο *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, επιμ. A. Heller και O.M. van Nijf, 1–27. Leiden: Brill.
- Hornum, M.B. 1993. *Nemesis, the Roman State, and the Games*. Leiden: E.J. Brill.
- Hughes, D.D. 1999. «Hero Cult, Heroic Honors, Heroic Dead: Some Developments in the Hellenistic and Roman Periods». Στο *Ancient Greek Hero Cult: Proceedings of the Fifth International Seminar on Ancient Greek Cult, Organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 21–23 April 1995*, επιμ. R. Hägg, 167–75. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Hutton, W. 2005. *Describing Greece: Landscape and Literature in the Periegesis of Pausanias*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Θέμελης, Π. 1994. «Artemis Ortheia at Messene, the Epigraphical and the Archaeological Evidence». Στο *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence, International Seminar at the Swedish Institute at Athens, 22–24 November 1991*, επιμ. R. Hägg, 101–22. Stockholm: Åström.
- _____. 2003. «ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ». *Prakt* 155: 75–105.
- _____. 2004. «ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ». *Prakt* 156: 63–96.
- _____. 2005. «ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ». *Prakt* 157: 21–55.
- _____. 2007. «ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ». *Prakt* 160: 39–65.
- _____. 2010. *Τα Θέατρα της Μεσσηνίας*. Αθήνα: Διάζωμα.
- _____. 2019α. *Αρχαία Μεσσηνία*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- _____. 2019β. «The Sculpture of Messene» Στο *Handbook of Greek Sculpture*, Τόμος 1, επιμ. O. Palagia, 536–76. Berlin – Boston: De Gruyter.
- Jones, C.P. 2010. *New Heroes in Antiquity: From Achilles to Antinoos*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Jones, L. και W. Ameling. 1994. *The Inscriptions of Heraclea Pontica*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 47. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- _____. 2011. «Julius Nicanor Again». *ZPE* 178: 79–83.
- Καζακίδη, Ν. 2015. *Εικόνες εν γυμνασίω: Έργα Γλυπτικής στο Ελληνιστικό Γυμνάσιο. Ηπειρωτική Ελλάδα και Νησιά του Αιγαίου*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- _____. 2018. «The Posthumous Depiction of Youths in Late Hellenistic and Early Imperial Gymnasia». Στο *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes*, επιμ. U. Mania και M. Trümper, 237–52. Berlin: Topoi.
- _____. 2023. «Greek Gymnasium and Roman Power». Στο *Les mille visages de l'honneur: actes de IIIes Rencontres autour de la sculpture romaine: 8–9 novembre 2019, Arles*, επιμ. G. Biard, V. Gaggadis-Robin και N. de Larquier, 77–89. Bordeaux: Ausonius Éditions.
- Kajava, M. 2004. «Hestia Hearth, Goddess, and Cult». *HSCP* 102: 1–20.
- Kaltsas, N. 2002. *Sculpture in the National Archaeological Museum*. Μτφ. D. Hardy. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Kapetanopoulos, E. 1992–1998. «The Reform of the Athenian Constitution under Hadrian». *Horos* 10: 215–37.
- Καρανασάση, Π. 2018. «Γυναικεία Εικονιστικά Αγάλματα στη Ρωμαϊκή Κρήτη. Εικονογραφία και Κοινωνικές Προβολές». Στο *Γλυπτική και Κοινωνία στη Ρωμαϊκή Ελλάδα. Καλλιτεχνικά Προϊόντα, Κοινωνικές Προβολές*, επιμ. Π. Καρανασάση, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού και Δ. Δαμάσκος, 239–56. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- _____. 2019. «Ένα Νέο Πορτρέτο του Αντινόου από το Ιερό της Νεμέσεως στον Ραμούντα». Στο *Αριστεία: Μελέτες προς Τιμήν της Όλγας Παλαγγιά / Excellence: Studies in Honour of Olga Palagia*, επιμ. H.R. Goette και I. Leventi, 289–300. Internationale Archäologie. Studia honoraria 38. Rahden, Westf.: Verlag Marie Leidorf.
- _____. 2021. «Tradition und Innovation bei der Rezeption von Statuentypen im römischen Griechenland». Στο *Appropriation Processes of Statue Schemata in the Roman Provinces = Aneignungsprozesse antiker Statuenschemata in den römischen Provinzen*, επιμ. J. Lipps, M. Dorka Moreno και J. Griesbach, 187–207. Material Appropriation Processes in Antiquity 1. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Καρούζος, Χ.Ι. 2017. Ανατύπωση. *Το Μουσείο της Θήβας. Περικαλλές άγαλμα – εξεπίσημ' ουκ αδαής*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Αρχική έκδοση, Αθήνα: χ.ό., 1934.
- Katakis, S.E. 2022. «Sculpture for 'Ordinary' people in

- 2nd-century Achaean». Στο *The Province of Achaia in the 2nd Century CE*, επιμ. Α. Kouremenos, 247–82. London: Routledge.
- _____. 2023. «Les statues honorifiques dans un sanctuaire hors de la ville: le cas du sanctuaire d'Apollon et d'Asclépios à Épidaure à l'époque romaine». Στο *Les mille visages de l'honneur: actes de IIIes Rencontres autour de la sculpture romaine: 8–9 novembre 2019, Arles*, επιμ. G. Biard, V. Gaggadis-Robin και N. de Larquier, 49–63. Bordeaux: Ausonius Éditions.
- Keesling, C.M. 2017a. *Early Greek Portraiture: Monuments and Histories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2017β. «Greek Statue Terms Revisited: What does ἀνδριάς Mean?». *GRBS* 57: 837–61.
- Kent, J.H. 1966. *The Inscriptions, 1926–1950. Corinth* 8, αρ. 3. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Κουμανούδης, Σ.Α. 1861. «Εκθεσις». *Prakt*: 12–27.
- Krumeich, R. 2004. «'Klassiker' im Gymnasium. Bildnisse attischer Kosmeten der mittleren und späten Kaiserzeit zwischen Rom und griechischer Vergangenheit». Στο *Paideia: The World of the Second Sophistic*, επιμ. B.E. Borg, 131–55. Berlin και New York: De Gruyter.
- _____. 2008. «Vom Haus der Gottheit zum Museum? Zu Ausstattung und Funktion des Heraion von Olympia und des Athenatempels von Lindos». *AntK* 51: 73–95.
- Lafond, Y. 2006. *La mémoire des cités dans le Péloponnèse d'époque romaine: IIe siècle avant J.-C.-IIIe siècle après J.-C.* Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- _____. 2018. «Sparta in the Roman Period». Στο *A Companion to Sparta*, επιμ. A. Powell, 403–22. 2 τόμοι. Hoboken, NJ: Wiley Blackwell.
- Larson, J. 2019. «Hermes and Heracles». Στο *Tracking Hermes, Pursuing Mercury*, επιμ. J.F. Miller και J.S. Clay, 49–64. Oxford: Oxford University Press.
- Lattanzi, E. 1968. *I ritratti dei cosmeti nel Museo nazionale di Atene*. *StArch* 9. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Μτφ. D. Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell.
- Lozano, F. 2004. «Thea Livia in Athens: Redating IG II² 3242». *ZPE* 148: 177–80.
- Luraghi, N. 2008. *The Ancient Messenians Constructions of Ethnicity and Memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ma, J. 2013. *Statues and Cities: Honorific Portraits and Civic Identity in the Hellenistic World*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2024. *Polis: A New History of the Ancient Greek City-State from the Early Iron Age to the End of Antiquity*. Princeton: Princeton University Press.
- Margariti, K. 2017. *The Death of the Maiden in Classical Athens*. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.
- Meritt, B.D. 1931. *Greek Inscriptions, 1896–1927. Corinth* 8, αρ. 1. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Nollé, J., και F. Schindler. 1991. *Die Inschriften von Selge. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 37. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- Oliver, J.H. 1980. «Honor for an Athenian Cosmete». *ZPE* 37: 97–8.
- Osborne, R. 1985. «The Erection and Mutilation of the Hermai». *CCJ* 31: 47–73.
- _____. 2010. *Athens and Athenian Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palagia, O. 2000. «Meaning and Narrative Techniques in Statue-Bases of the Pheidon Circle». Στο *Word and Image in Ancient Greece*, επιμ. N.K. Rutter και B.A. Sparkes, 53–78. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Πέππα-Παπαϊωάννου, Ε. 2006. «Αρχαιολογικές Έρευνες στο 'Διογέτειον Γυμνάσιον' στην Αθήνα (2002–2003)». Στο *Ευεργεσία: Τόμος Χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*, επιμ. Ι.Κ. Προμπονάς και Π. Βαλαβάνης, 629–46. 2 τόμοι. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Πετράκος, Β.Χ. 1999. *Ο Δήμος του Ραμνούντος. Σύνοψη των Ανασκαφών και των Ερευνών (1813–1998) 1. Τοπογραφία*. 2 τόμοι. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Pitt-Rivers, J. 1965. «Honour and Social Status». Στο *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*, επιμ. J.G. Peristiany, 19–77. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Pollitt, J.J. 1986. *Art in the Hellenistic Age*. Cambridge και New York: Cambridge University Press.
- Poloczek, S. 2021. «Dionysus and Legitimation of Imperial Authority by Myth in First and Second Century Rome: Caligula, Domitian, Hadrian». Στο *Dionysus and Politics: Constructing Authority in the Graeco-Roman World*, επιμ. F. Doroszewski και D. Karłowicz, 124–41. London: Routledge.
- Pomeroy, S.B. 2002. *Spartan Women*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2007. *The Murder of Regilla: A Case of Domestic Violence in Antiquity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Portale, E.C. 2013. «Augustae, Matrons, Goddesses: Imperial Women in the Sacred Space». Στο *Roman Power and Greek Sanctuaries. Forms of Interaction and Communication*, επιμ. M. Galli, 205–43. Tripodes 14. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Price, S. 1986. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prusac-Lindhagen, M. 2016. *From Face to Face: Recarving of Roman Portraits and the Late-antique Portrait Arts*. *Monumenta Graeca et Romana* 18. 2η έκδ. Leiden – Boston: Brill.
- _____. 2019. «The Kosmētai Portraits in Third Century Athens. Recutting, Style, Context and Patronage». *ActaAArtHist* 30: 139–67.

- Richter, G.M.A., και R.R.R. Smith. 1984. *Portraits of the Greeks*. Oxford: Phaidon.
- Rizakis, A.D. 2015. «The Greek Ruling Class under the Empire: A Privileged Mediator between Rome and the Cities». *Kodai – Journal of Ancient History* 16: 143–60.
- Robert, L. 1960. «Recherches épigraphiques». *REÁ* 62: 276–361.
- Rosenwein, B.H. 2006. *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. Ithaca, N.Y. - London: Cornell University Press.
- Ρωμοπούλου, Κ. 1997. *Ελληνορωμαϊκά Γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Şahin, M.Ç. 1982. *Die Inschriften von Stratonikeia. Laguna, Stratonikeia und Umgebung*, Τόμος 2, αρ. 1. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 22, αρ. 1. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- _____. 1999. *Die Inschriften von Perge*, Τόμος 1. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 54. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- Schmalz, G.C.R. 2009. *Augustan and Julio-Claudian Athens: A New Epigraphy and Prosopography*. *Mnemosyne* 302. Leiden: Brill.
- Schwalter, D.N. 2014. «Regilla Standing By: Reconstructed Statuary and Re-inscribed Bases in Fourth-Century Corinth». Στο *Corinth in Contrast: Studies in Inequality*, επιμ. S.J. Friesen, S.A. James και D.N. Schwalter, 166–83. Supplements to *Novum Testamentum* 155. Boston και Leiden: Brill.
- Schröder, T. 2011. «Porträtstilisierungen der lokalen Eliten in Athen im 2. und 3. Jh. Kontinuität oder Umbruch in severischer Zeit? Mit einem Beitrag zur kaiserlichen Selbstdarstellung des Jahres 193». Στο *Repräsentationsformen in severischer Zeit*, επιμ. S. Faust και F. Leitmeir, 34–76. Berlin: Verlag Antike.
- Scranton, R. 1951. *Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic Temple*. *Corinth* 1, αρ. 3. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Siekierka, P., K. Stebnicka, και A. Wolicki. 2021. *Women and the Polis: Public Honorific Inscriptions for Women in the Greek Cities from the Late Classical to the Roman Period*. 2 τόμοι. Berlin και Boston: De Gruyter.
- Smith, R.R.R. 1998 «Cultural Choice and Political Identity in Honorific Portrait Statues in the Greek East in the Second Century A.D.». *JRS* 88: 56–93.
- _____. 2006. *Roman Portrait Statuary from Aphrodisias. Aphrodisias: Results of the Excavation at Aphrodisias in Caria* 2. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- _____. 2008. «Sculptors' Workshops: Inscriptions, Images, and Archaeology» Στο *Aphrodisias'tan Roma Portreleri/Roman Portraits from Aphrodisias* (διγλωσση έκδοση), επιμ. R.R.R. Smith και J.L. Lenaghan, 103–19. Κωνσταντινούπολη: Yapı Kredi Yayınları.
- _____. 2016. «Statue Practice in the Late Roman Empire: Numbers, Costumes, and Style». Στο *The Last Statues of Antiquity*, επιμ. R.R.R. Smith και B. Ward-Perkins, 1–27. Oxford: Oxford University Press.
- Spaeth, B.S. 2017. «Greek Gods or Roman? The Corinthian Archaistic Blocks and Religion in Roman Corinth». *AJA* 121, αρ. 3: 397–423.
- Spawforth, A.J.S. 1985. «Families at Roman Sparta and Epidaurus: Some Prosopographical Notes». *BSA* 80: 191–258.
- _____. 2012. *Greece and the Augustan Cultural Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stafford, E. 2013. «The People to the Goddess Livia: Attic Nemesis and the Roman Imperial Cult». *Kernos* 26: 205–38.
- Stirling, L.M. 2018. «From Mystery Masterpiece to Roman Artwork: The Journey of the Aspasia Statue Type in the Roman Empire». Στο *Roman Artists, Patrons, and Public Consumption: Familiar Works Reconsidered*, επιμ. B. Longfellow και E. Perry, 88–116. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Strazdins, E. 2023. *Fashioning the Future in Roman Greece: Memory, Monuments, Texts*. Oxford: Oxford University Press.
- Sturgeon, M.C. 2003. «Sculpture at Corinth, 1896–1996». Στο *Corinth, The Centenary: 1896–1996*, επιμ. C.K. και N. Bookidis, 351–68. *Corinth* 20. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Themelis, P., και K. Sidiropoulos. 2015. «The Theatre at Messene: Building Phases and Masons' Marks». Στο *The Architecture of the Ancient Greek Theatre: Acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens 27–30 January 2012*, επιμ. R. Frederiksen, E.R. Gebhard και A. Sokolicek, 203–27. Aarhus: Aarhus University Press.
- Theodoropoulou, M. 2012. «The Emotion Seeks to be Expressed: Thoughts from a Linguist's Point of View». Στο *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, επιμ. A. Chaniotis, 433–68. Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 52. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Tobin, J. 1997. *Herodes Attikos and the City of Athens: Patronage and Conflict under the Antonines*. Amsterdam: Gieben.
- Trimble, J. 2011. *Women and Visual Replication in Roman Imperial Art and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Bremen, R. 1996. *The Limits of Participation: Women and Civic Life in the Greek East in the Hellenistic and Roman Periods*. Amsterdam: Gieben.
- Van Nijf, O.M. 2010. «Being Termessian: Local Knowledge and Identity Politics in a Pisidian City». Στο *Local Knowledge and Microidentities in the Imperial Greek World*, επιμ. T. Whitmarsh, 163–88. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2011. «Public Space and Political Culture in Roman Termessos». Στο *Political Culture in the Greek*

- City after the Classical Age*, επιμ. R. Alston και O.M. van Nijf, 215–42. Leuven – Walpole, MA: Peeters.
- _____. 2013. «Affective Politics: The Emotional Regime in the Imperial Greek City». Στο *Unveiling Emotions II: Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture*, επιμ. A. Chaniotis και P. Ducrey, 351–68. Heidelberg Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 55. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Vorster, C. 2007. «Greek Origins: The Herculaneum Women in the Pre-Roman World». Στο *The Herculaneum Women: History, Context, Identities*, επιμ. J. Daehner, 112–39. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Wallensten, J. 2017. «New Gods for a New World: Observations on an Epigraphic Interplay between Greeks and Romans (part 1)». *Cultural Anthropology and Ethnosemiotics* 3, αρ. 4: 25–40.
- _____. 2018. «New Gods for a New World: Observations on an Epigraphic Interplay between Greeks and Romans (part 2)». *Cultural Anthropology and Ethnosemiotics* 4, αρ. 1: 37–48.
- _____. 2019. «Hermes as Visible in Votive Inscriptions». Στο *Tracking Hermes, Pursuing Mercury*, επιμ. J.F. Miller και J.S. Clay, 245–70. Oxford: Oxford University Press.
- Woolf, G. 1994. «Becoming Roman, Staying Greek: Culture, Identity and the Civilizing Process in the Roman East». *CCJ* 40: 116–43.
- Worthington, I. 2021. *Athens After Empire: A History from Alexander the Great to the Emperor Hadrian*. New York: Oxford University Press.
- Wrede, H. 1981. *Consecratio in formam deorum: vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Xydopoulos, I. 2021. «'Adopted' by the City: *Hyios Poleos* and Relevant Honorary Titles in Inscriptions from Roman Macedonia». Στο *Αρχαία Μακεδονία VIII: Η Μακεδονία από τον Θάνατο του Φιλίππου Β' ως την Άνοδο του Αυγούστου στην Εξουσία: Ανακοινώσεις κατά το Όγδοο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21–24 Νοεμβρίου 2017*, επιμ. Β. Παππάς και Δ. Τερζοπούλου, 785–801. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Zanker, P. 1995. *Die Maske des Sokrates: das Bild des Intellektuellen in der antiken Kunst*. München: Beck.
- Zoumbaki, S.B. 2008. «On the Vocabulary of Supremacy: The Question of *Proteuontes* Revisited». Στο *Pathways to Power: Civic Elites in the Eastern Part of the Roman Empire*, επιμ. A.D. Rizakis και F. Camia, 221–39. Tripodes 6. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.

Ξανα-ανασκάπτοντας τον αγαλματικό θησαυρό του Πειραιά*

Κυριακή Ψαράκη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων

kpsaraki@culture.gr

ORCID ID: 0009-0005-1382-2374

Μαρία Γρηγοριάδη

Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων

m.grigoriadi@culture.gr

ORCID ID: 0009-0005-7903-9024

Αλέξανδρος Ανδρέου

Νομισματικό Μουσείο

a.andreou@culture.gr

ORCID ID: 0009-0006-4995-5854

ABSTRACT

In the summer of 1959, the accidental discovery of the so-called “Piraeus Treasure” during sewage pipeline replacement works was hailed as one of the most impressive archaeological finds in post-war Greece. It was undoubtedly the most brilliant moment in the archaeology of Piraeus. The four bronze statues and other artifacts, which now grace the exhibition of the Archaeological Museum of Piraeus, dazzled with their brilliance.

Despite the intense interest from both the scientific community and the public, the results of the excavation have never been officially published. As a result, the find remains one of the greatest archaeological mysteries of Piraeus. The interpretations proposed so far, lacking excavation data, are more speculative assumptions than well-founded conclusions.

Recent rescue excavations carried out as part of the tram line extension from Faliro to Piraeus have revealed the area where the treasure was originally placed. These findings suggest that the treasure had been hidden in a pit dug into the floor of a Hellenistic building, likely in an attempt to protect it from the troops of Sulla in 86 BCE.

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΗΣ

Όπως γλαφυρά περιγράφεται στις πρόχειρες σημειώσεις του Ευθύμιου Μαστροκώστα, που διατηρούνται στο Αρχείο του Επιγραφικού Μουσείου, και στο ημερολόγιο της ανασκαφής που συνέγραψε ο Ιωάννης Παπαδημητρίου (Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας: Πετράκος 1997, 39–40), το πρωί του

---

* Το κείμενο παρουσιάστηκε στη Διημερίδα *Αρχαιότητες σε Τροχιά*, που διοργάνωσε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης 11–12/4/2019.

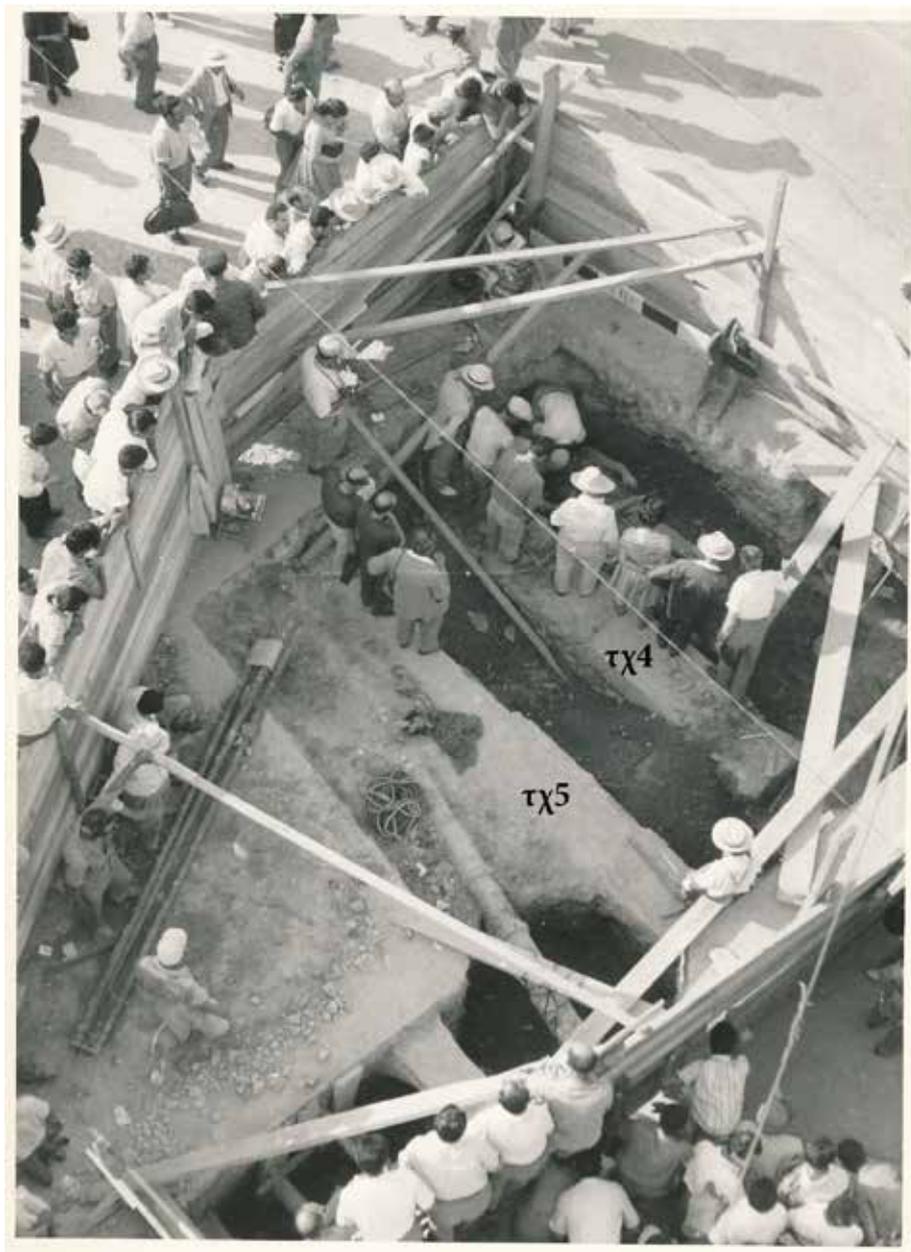
Σαββάτου 18 Ιουλίου 1959, κατά τις εργασίες για την κατασκευή υπονόμου στην συμβολή των οδών Βασιλέως Γεωργίου Α΄ και Φίλωνος στον Πειραιά, οι εργάτες της εταιρείας ΥΔΡΕΞ είδαν σε βάθος περίπου -1 μ. από την ασφαλτο να ξεπροβάλουν από το χώμα το χέρι και το πόδι χάλκινου ανδρικού αγάλματος. Η αποκάλυψη του χάλκινου Απόλλωνα ήταν η αρχή της ανακάλυψης του θησαυρού των αγαλμάτων του Πειραιά που σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά. Η ανασκαφή που ακολούθησε μέχρι τις 25 Ιουλίου 1959 έφερε στο φως τέσσερα χάλκινα αγάλματα –τα τρία σε μέγεθος μεγαλύτερο ή ίσο του φυσικού– και συγκεκριμένα ένα άγαλμα της Αθηνάς (ύψος: 2,35 μ.), δύο αγάλματα της Άρτεμης (ύψος: 1,94 μ. και 1,55 μ. αντίστοιχα), ένα άγαλμα του Απόλλωνα (ύψος: 1,91 μ.) και ένα χάλκινο προσωπείο, τα οποία ανάγονται στον 4ο αι. π.Χ. (Dontas 1986, 181, υποσ. 1· Palagia 1997, 185–88). Επίσης, μία χάλκινη ασπίδα του τέλους του 5ου αι. π.Χ. (Σταϊνχάουερ 2001, 171) και τρία μαρμάρινα γλυπτά: το άγαλμα της Άρτεμης Κινδυάδος (ύψος: 1,05 μ.) και δύο ερμαϊκές στήλες που χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο (Palagia 1997, 179–80· Σταϊνχάουερ 2001, 227· Dafas 2019, 96–115).

Τα όσα εκτυλίχθησαν κατά την ανασκαφή που διενήργησε αρχικώς ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων της Β΄ Αρχαιολογικής Περιφέρειας Ευθύμιος Μαστροκώστας και εν συνεχεία ο Διευθυντής Αρχαιοτήτων Ιωάννης Παπαδημητρίου, υπό το βλέμμα των ανώτατων εκπροσώπων της πολιτικής ηγεσίας και του ενθουσιώδους πλήθους που κυριολεκτικά κρεμόταν από την πρόχειρη περιφραγή του σκάμματος, αποτυπώνονται στον ημερήσιο τύπο και σε περιοδικά της εποχής (*Εικόνες*, τ. 198, 1959, 12–22· *Απογευματινή* 20/7/1959 και 27/7/1959· *Το Βήμα* 20/7/1959 και 26/7/1959· *Η Φωνή του Πειραιώς*, φ. 4. 441, 20/07/2019) (Εικ. 1). Εξαιτίας του γεγονότος ότι τόσο ο Μαστροκώστας όσο και ο Παπαδημητρίου δεν έγραψαν οι ίδιοι για το εύρημα, οι αναφορές σε επιστημονικά περιοδικά είναι συνοπτικές (Ορλάνδος 1959· Κοντής και Πετράκος 1960), ενώ παρατηρούνται κάποιες ανακρίβειες και παρατίθενται αντικρουόμενες πληροφορίες σε λεπτομέρειες που αφορούν το χρονικό της εύρεσης (Daux 1960· Vanderpool 1960, 265–67· Παπαγιαννοπούλου-Παλαιού 1962· Eckstein 1976· Πετράκος 1997, 38–40· Σταϊνχάουερ 2007).

ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΟΥ 1959

Δυστυχώς, το ευτυχές γεγονός της ανακάλυψης των γλυπτών δεν συνοδεύτηκε από τη δημοσίευση του ευρήματος. Ακολούθησαν μόνο λίγες σύντομες αναφορές σε επιστημονικά περιοδικά (Ορλάνδος 1959, 161–69· Vanderpool 1960, 265–67). Ο Παπαδημητρίου παρουσίασε το εύρημα σε διαλέξεις το 1960, αλλά δεν πρόλαβε να το δημοσιεύσει αφού πέθανε λίγα χρόνια μετά, στις 11 Απριλίου 1963 (Paraskevaidis 1961, 131· Πετράκος 1997, 39–40). Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας από την ανασκαφή περιορίζονται στις συνοπτικές σημειώσεις του Παπαδημητρίου σε τέσσερις μόλις σελίδες στο ημερολόγιο της ανασκαφής που συνοδεύονται από τρία σκαριφήματα της κάτοψης και της στρωματογραφίας του σκάμματος, καθώς και λίγες φωτογραφίες, όλα από το Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Επίσης, πληροφορίες για την πρώτη μέρα των ανασκαφών αντλούμε από τρεις σελίδες με πρόχειρες σημειώσεις του Μαστροκώστα και φωτογραφίες της ανασκαφής από το προσωπικό του αρχείο που φυλάσσεται στο Επιγραφικό Μουσείο.

Η λάμψη του ευρήματος και η μη δημοσίευση των ανασκαφικών δεδομένων οδήγησαν σε ατέρμονες συζητήσεις για τον χώρο, τον χρόνο, τον τρόπο και τις αιτίες της συγκέντρωσης των αγαλμάτων, καθώς και για την προέλευση, την τεχνοτροπία και την χρονολόγησή τους. Για τον χώρο εύρεσης υποστηρίχτηκε ότι πρόκειται για κάποιο κτίριο εντός της ζώνης του Εμπορίου (Ορλάνδος 1959, 162· Dafas 2019, 96–7), ίσως κάποιο εμπορικό κατάστημα ή αποθήκη του λιμανιού (Vanderpool 1960, 265) ή για κάποια από τις στοές του Εμπορίου, σύμφωνα με την αρχική υπόθεση του Παπαδημητρίου, όπως μεταφέρεται από τον δημοσιογράφο Μ. Παρασκευαΐδη (*Εικόνες* τ. 198/1959, 15). Κατά μία άλλη άποψη πρόκειται για κτίριο εκτός της ζώνης του Εμπορίου (Σταϊνχάουερ 1995, 311, 2007, 328) ή ακόμα και για κτίριο στο τέμενος του Διός Σωτήρος (Παπαγιαννοπούλου-Παλαιού 1962). Η συγκέντρωση των γλυπτών ερμηνεύτηκε από τον Παπαδημητρίου είτε ως ένα συμβάν επιμελούς απόκρυψης των πολύτιμων και ιερών αντικειμένων εξαιτίας μίας απειλής (Paraskevaidis

Εικ. 1. Η αποκάλυψη της χάλκινης Αθηνάς (Αρχείο Ευθ. Μαστροκώστα, Επιγραφικό Μουσείο). Σημειείται η αρίθμηση των τοίχων μετά την σωστική ανασκαφή στο πλαίσιο του έργου της επέκτασης του Τραμ.

1961, 136) είτε ως ένα συμβάν λαφυραγωγίας από κάποιο από τα ιερά της Αττικής (Paraskevaïdis 1961, 135–36) –ερμηνεία που υποστηρίχθηκε και από άλλους μελετητές (Palagia 1997, 189–90· Πιτερός 2011, 242–48)– ή της Δήλου (Dontas 1982, 15–34· 1986, 181–92) ή του Πειραιά (Paraskevaïdis 1966, 19–21), κατά το οποίο το πολύτιμο φορτίο ανέμενε σε μία αποθήκη του λιμανιού του Πειραιά να φορτωθεί σε πλοίο για να πουληθεί ή να μεταφερθεί στην Ρώμη ή αλλού (Palagia 1997, 189· Πιτερός 2011, 237· Σταϊνχάουερ 2012, 38), όμως εξαιτίας της καταστροφής του κτιρίου τα γλυπτά καταπλακώθηκαν και ξεχάστηκαν. Τέλος, σχετικά με τον χρόνο συγκέντρωσης των γλυπτών, υποστηρίχθηκε ότι σχετίζεται με την καταστροφή του Πειραιά από τον Σύλλα το 86 π.Χ., ή ότι πρόκειται για μεταγενέστερο συμβάν του 2ου ή 3ου αι. μ.Χ., όπως η άλωση του Πειραιά από τους Ερούλους το 267 μ.Χ. (Παπαγιαννοπούλου-Παλαιού 1962, 26–30, 51· Σταϊνχάουερ 2007, 330).

Εικ. 2. Η ανασκαφή στη συμβολή των οδών Βασιλέως Γεωργίου Α' και Φίλωνος στον Πειραιά για την κατασκευή του Τραμ. Με κίτρινο βέλος σημειώνεται η θέση όπου εντοπίστηκε ο αγαλακτικός θησαυρός του Πειραιά (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΝ).

ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΔΙΕΤΙΑΣ 2016–2018

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η προκαταρκτική παρουσίαση της σωστικής αρχαιολογικής έρευνας που διεξήχθη στην συμβολή των οδών Βασιλέως Γεωργίου Α' και Φίλωνος στο πλαίσιο του έργου της επέκτασης της γραμμής του Τραμ από το Φάληρο στον Πειραιά (Εικ. 2). Η παρουσίαση εστιάζει στα στοιχεία που αφορούν τον χώρο και τον χρόνο τοποθέτησης των γλυπτών, συμβάλλοντας ελπίζουμε στην ερμηνεία του ευρήματος. Αντιθέτως, δεν αποτελεί αντικείμενο η τεχνολογική εξέταση των γλυπτών (Dontas 1982, 1986· Palagia 1997, 2016 όπου και οι σχετικές παραπομπές).

Εξαιτίας του προγραμματισμού και των χαρακτηριστικών του τεχνικού έργου, η ανασκαφή έγινε σε τέσσερις διαφορετικές χρονικές φάσεις, από τον Φεβρουάριο του 2016 μέχρι τον Απρίλιο του 2018, με ό,τι συνεπάγεται αυτό για την δυσκολία της ανασύνθεσης των δεδομένων. Επιπλέον, όπως αποδείχτηκε, η περιοχή ήταν ιδιαίτερα πληγωμένη από τα δίκτυα κοινής ωφελείας και τα έργα οδοποιίας που ακολούθησαν την ανασκαφή του 1959 μέχρι και τις μέρες μας.

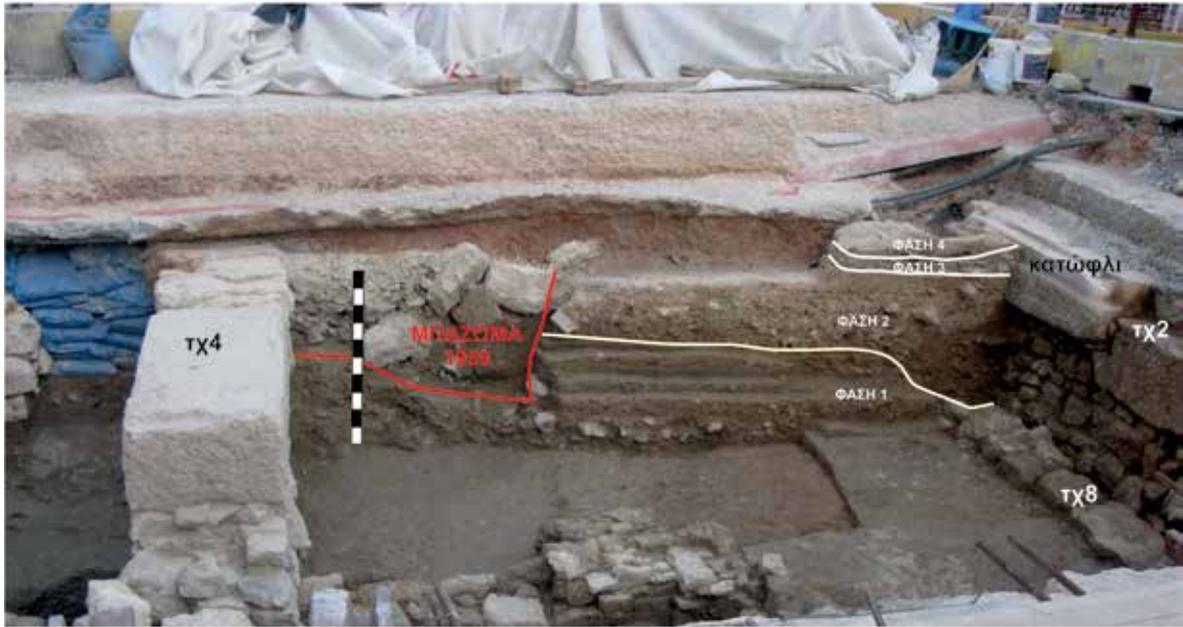
Σύμφωνα με τα δεδομένα της ανασκαφής του 1959, τα γλυπτά βρέθηκαν σε επαφή και παράλληλα στον άξονα του νότιου τοίχου ενός δωματίου. Στην σύντομη έρευνα του 1959 ανασκάφηκε μόνο το νότιο τμήμα του δωματίου, χώρος εμβαδού 5,70 μ. Α/Δ x 2,30 μ. Β/Ν, διότι οι παλιές σιδηροτροχιές του Τραμ δεν επέτρεψαν την προς βορρά επέκταση του σκάμματος. Σχεδόν 60 χρόνια αργότερα, η κατασκευή της νέας γραμμής του Τραμ επέτρεψε ό,τι δεν κατέστη δυνατό τότε, δηλαδή την αποκάλυψη του βόρειου μισού τμήματος του δωματίου, καθώς και τμήματος του κτιρίου στο οποίο ανήκε.

Η πρόσφατη ανασκαφή αποκάλυψε όλη την έκταση του δωματίου, εσωτερικών διαστάσεων 5,70 μ. x 4,55 μ. (26 τ.μ.). Αφαιρέθηκε η επιχωμάτωση του σκάμματος του 1959 αλλά και σύγχρονες επιχώσεις από τις

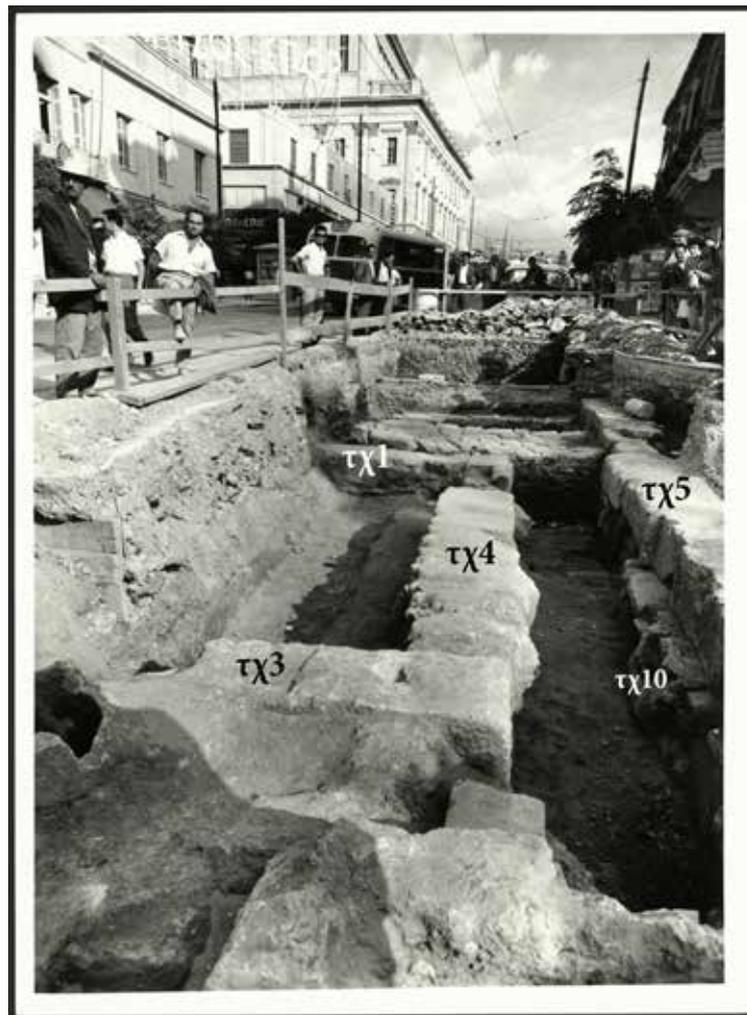

Εικ. 3α. Το δωμάτιο εύρεσης των γλυπτών μετά την ανασκαφή του ΤΡΑΜ, κάτοψη (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΠ).

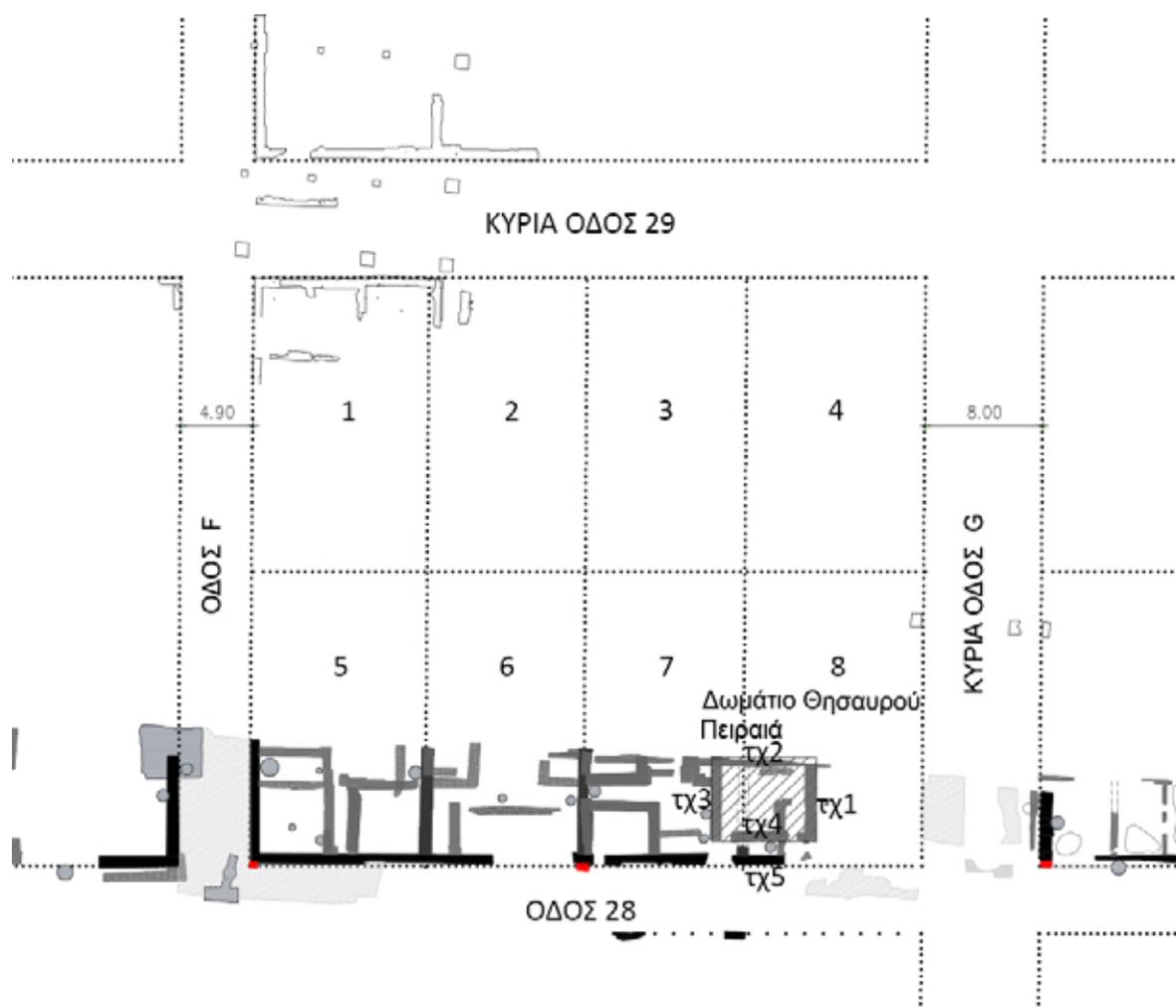
εργασίες τοποθέτησης δικτύων κοινής ωφελείας που έγιναν τις μετέπειτα δεκαετίες και κατέστρεψαν μέρος των αρχαίων επιχώσεων αλλά και το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού τοίχου του δωματίου (τχ3). Διαπιστώθηκε ότι αδιατάρακτα αρχαία στρώματα είχαν απομείνει μόνο στο Β/ΒΔ τμήμα του χώρου σε έκταση διαστάσεων περίπου 2,70 μ. x 2,90 μ. Επιπλέον, η πρόσφατη ανασκαφή επεκτάθηκε σε βάθος σε όλη την έκταση του δωματίου, σε σημεία όπου δεν υπήρχαν νεώτερες επεμβάσεις, και διαπιστώθηκαν τέσσερις φάσεις χρήσης του χώρου (Εικ. 3, 4).

Εικ. 3β. Το δωμάτιο εύρεσης των γλυπτών μετά την ανασκαφή του TRAM και στρωματογραφία (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΠ).

Εικ. 4. Ο χώρος εύρεσης των γλυπτών (Αρχείο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας). Σημαίνεται η αρίθμηση των τοίχων μετά την πρόσφατη ανασκαφή του Τραμ.

Εικ. 5. Η θέση του δωματίου στο οικοδομικό τετράγωνο της ιπποδάμειας χάραξης μετά τις πρόσφατες ανασκαφές για την επέκταση του Τραμ (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΠ).

Την παλαιότερη χρήση του χώρου (φάση 1) μαρτυρούν τα αποσπασματικά σωζόμενα θεμέλια τοίχων δύο οικοδομικών επισκευών και τέσσερα επάλληλα δάπεδα που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 5ου μέχρι και τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Σε αυτήν την φάση ανήκουν τα σπαράγματα των θεμελίων των τοίχων τχ6, τχ7, τχ8 και τχ9 που σχετίζονται με βοηθητικούς χώρους στην αυλή μίας πειραιώτικης οικίας, με το φρέαρ πηγαδιού, με την πρώτη κατασκευή του νότιου περιμετρικού τοίχου του οικοδομικού τετραγώνου (τχ5), καθώς και με το ελάχιστο σωζόμενο τμήμα της μεσοτοιχίας (τχ10) των οικοπέδων 7 και 8 (Εικ. 3, 4, 5). Συλλέχτηκε χαρακτηριστική κεραμική της περιόδου, όπως μελαμβαφή πινάκια, μελαμβαφείς σκύφοι και άβαφα σκεύη καθημερινής χρήσης.

Στην επόμενη φάση χρήσης του χώρου (φάση 2) καταργείται η μεσοτοιχία (τχ10) και οικοδομείται το ευρύχωρο δωμάτιο των 26 τ.μ. Για την θεμελίωση των τοίχων ανοίχτηκε τάφρος στα δάπεδα της κλασικής περιόδου και κατασκευάστηκε ισχυρό θεμέλιο από αργολιθοδομή και λιθόπλινους, το οποίο εδράζεται στον βράχο (τχ1, τχ2, τχ3, τχ4) (Εικ. 3, 4). Κατά τις ανασκαφές του Τραμ εντοπίστηκε μόνο το βόρειο άκρο του δυτικού τχ3, ενώ το νότιο άκρο του ίδιου τοίχου που απεικονίζεται στις φωτογραφίες του 1959 καταστράφηκε σε άγνωστη χρονική περίοδο κατά τις εργασίες διέλευσης καλωδίων της ΔΕΗ. Το ύψος του θεμελίου είναι 1,20 μ. και το πλάτος 0,70 μ. Για την στήριξη του θεμελίου έγινε επιχωμάτωση ύψους 0,40 μ. που ξεκινά από την ανώτερη στάθμη των κλασικών δαπέδων και φτάνει περίπου μέχρι την ανώτερη επιφάνεια του θεμελίου. Συλλέχτηκαν όστρακα από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης (μαγειρικά σκεύη, λεκάνες και αμφορείς),

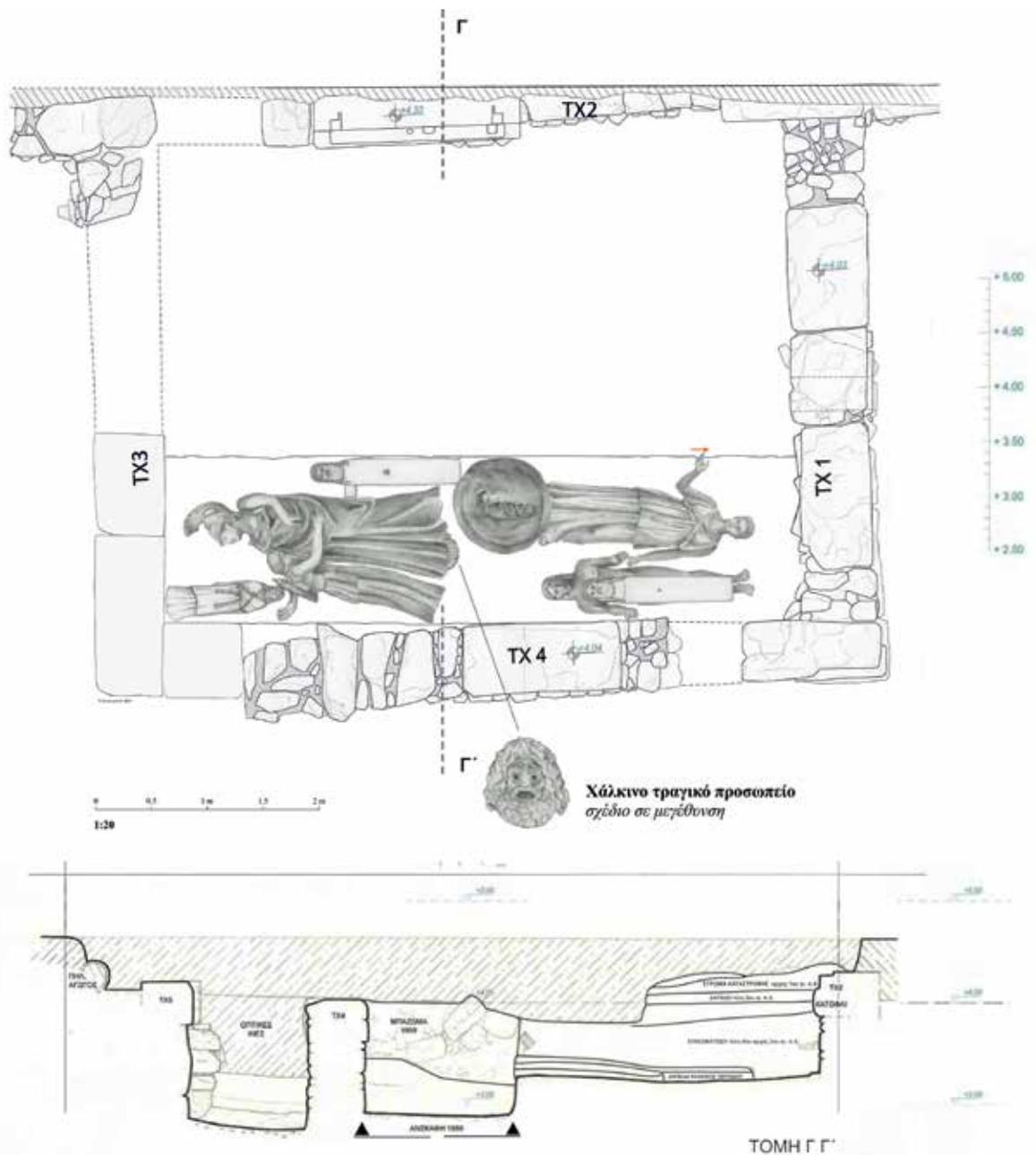
Εικ. 6. Κεραμική από το εγκαίνιο κατά την θεμελίωση του δωματίου του ελληνιστικού κτηρίου (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΝ).

μελαμβαφή πινάκια και άωτα σκυφίδια (echinus bowl) που χρονολογούνται την περίοδο 310 π.Χ. έως 275 π.Χ. Σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του θεμελίου του τχ1 και στο επίπεδο της τάφρου θεμελίωσης βρέθηκε πυρά/εγκαίνιο (Εικ. 6), τα σκεύη της οποίας χρονολογούνται μεταξύ 325–275 π.Χ. (Ρεϊζίδου και Μαυροειδή 2019). Είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι η συγκεκριμένη πυρά σχετίζεται με την θεμελίωση του δωματίου και ίσως και την δημιουργία του ελληνιστικού κτηρίου στο οποίο ανήκει, πρακτική γνωστή κατά την θεμελίωση κτιρίων στην Αθήνα (Rotroff 2013).

Από το στρώμα της επιχωμάτωσης για τη θεμελίωση του δωματίου συλλέχτηκαν τα ακόλουθα νομίσματα, τα οποία παρουσιάζονται αναλυτικά στο Παράρτημα: χαλκούς Ερμιόνης του 360–325–320/10 π.Χ. (ΜΠ 20676), χάλκινο νόμισμα των τελών του 4ου – αρχών του 3ου αι. π.Χ. (ΜΠ 19601), χάλκινο νόμισμα Σαλαμίνας (ΜΠ 19602), χάλκινο νόμισμα Αθηνών του 330–322/317 π.Χ. (ΜΠ 19603), χάλκινο νόμισμα Αθηνών αρκετά φθαρμένο του 350–322/317 π.Χ. (ΜΠ 20680) και χάλκινο νόμισμα Αθηνών του 322–317–307 π.Χ. (ΜΠ 19605) (βλ. Παράρτημα).

Πάνω από το στρώμα της επιχωμάτωσης διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός μόνο δαπέδου με το υπόστρωμά του (φάση 3). Το δάπεδο βρέθηκε σε βάθος -1,07 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα της Βασιλέως Γεωργίου Α', στην ίδια περίπου στάθμη με την ανώτερη επιφάνεια των θεμελίων των τχ1, τχ2, τχ3 και τχ4, και μόλις 0,24 μ. πιο χαμηλά από το κατώφλι (βάθος -0,84μ), το οποίο βρίσκεται σε έκκεντρη θέση στον βόρειο τχ2 (Εικ. 3, 5). Το κατώφλι μήκους 1,82 μ. αντιστοιχεί σε δίφυλλη θύρα που άνοιγε προς το εσωτερικό του δωματίου. Από το υπόστρωμα του δαπέδου συλλέχτηκαν ερυθροβαφή όστρακα κεραμικής του τέλους του 2ου αι. π.Χ. και χάλκινο νόμισμα Αθηνών που χρονολογείται στο 270–261 π.Χ. (ΜΠ 19610).

Μετά τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα και με βάση το φωτογραφικό υλικό από το αρχείο του Μαστροκώστα διαπιστώνεται ότι τα γλυπτά άρχισαν να εμφανίζονται σε βάθος περίπου -1 μ., το οποίο αντιστοιχεί στο βάθος εμφάνισης του δαπέδου του τέλους του 2ου αι. π.Χ. και της ανώτερης επιφάνειας των θεμελίων των τοίχων του δωματίου. Επιπλέον, εκτιμάται ότι ο Απόλλωνας και η μικρή Άρτεμη εδράζονταν σε βάθος -1,60 μ., ενώ η Αθηνά και η μεγάλη Άρτεμη σε βάθος -1,80/-1,90 μ. Συνεπώς, τα γλυπτά δεν

Εικ. 7. Κάτοψη του δωματίου και σχεδιαστική αναπαράσταση του τρόπου τοποθέτησης του αγαλματικού θησαυρού και στρωματογραφία (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΠ).

τοποθετήθηκαν επί του δαπέδου του δωματίου αλλά βαθύτερα, σε όρυγμα του οποίου ο πυθμένας δεν είναι ενιαίος, καθώς οι στάθμες του διαφοροποιήθηκαν ανάλογα το μέγεθος του αντικειμένου που τοποθετήθηκε σε κάθε θέση. Παρατηρήθηκε επίσης ότι στο δάπεδο έγινε εκσκαφή με κατωφερή κλίση από το κέντρο προς τον νότιο τοίχο του δωματίου, πιθανότατα για την ασφαλή και εύκολη καταβίβαση των γλυπτών εντός του ορύγματος.

Όπως απεικονίζεται στις φωτογραφίες του 1959 και στην σχεδιαστική αναπαράσταση που προτείνεται, τα γλυπτά είχαν τοποθετηθεί οργανωμένα σε δύο ομάδες σε χώρο μήκους 5,70 μ. και πλάτους περίπου 1,50 μ. (Εικ. 7). Στα δυτικά τοποθετήθηκαν η Αθηνά που έφερε στην αγκαλιά της την μικρή Άρτεμη, δίπλα τους βορειότερα μία ερμαϊκή στήλη, πίσω από το κεφάλι της Αθηνάς η Άρτεμη Κινδυάς και το τραγικό προσωπίδι μέσα στο πέπλο της Αθηνάς. Στα ανατολικά βρισκόταν ο Απόλλωνας, στην αγκαλιά του οποίου είχε τοποθετηθεί μία

δεύτερη ερμαϊκή στήλη, δίπλα του και βορειότερα η μεγάλη Άρτεμη σε παράλληλο άξονα αλλά με αντίθετο προσανατολισμό και πάνω από τα κάτω άκρα της και εν μέρει πάνω από την ερμαϊκή στήλη είχε τοποθετηθεί η χάλκινη ασπίδα. Ο Παπαδημητρίου σημειώνει στο ημερολόγιο της ανασκαφής και απεικονίζει σε ένα πρόχειρο σκαρίφημα ότι νότια είχε τοποθετηθεί η Άρτεμη και βόρεια ο Απόλλωνας με την ερμαϊκή στήλη. Ωστόσο, οι φωτογραφίες της ανασκαφής από το αρχείο Μαστροκώστα διαψεύδουν την πληροφορία του Παπαδημητρίου. Η σύγχυση του τελευταίου πιθανότατα οφείλεται στο γεγονός ότι, όπως ο ίδιος σημειώνει στο ημερολόγιο, δεν ήταν παρών κατά την αποκάλυψη του Απόλλωνα και της Άρτεμης αλλά μετέβη στον Πειραιά το απόγευμα της 18ης Ιουλίου, κατά την μεταφορά των γλυπτών στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά.

Σύμφωνα με την παρουσίαση της στρωματογραφίας της ανασκαφής από τον Παπαδημητρίου, κάτω από το κατάστρωμα της Βασιλέως Γεωργίου Α' διέκρινε στρώμα νεότερο διαταραγμένο πάχους 0,50 μ. Ακολουθούσε στρώμα χρώματος με σπασμένες κεραμίδες στέγης πάχους 0,10 μ. και από κάτω στρώμα μαύρου χρώματος πάχους περίπου 0,15 μ. που κάλυπτε τα γλυπτά. Ομοίως, ο Μαστροκώστας αναφέρει ότι πάνω από την κόρη (μεγάλη Άρτεμη) και από την χάλκινη ασπίδα υπήρχε στρώμα στάχτης και κάρβουνων πάχους έως 25 εκ. και από πάνω θραύσματα κεράμων στέγης.

Παρόμοια διαδοχή των στρωμάτων παρατηρήθηκε στην πρόσφατη ανασκαφή στο βόρειο μισό τμήμα του δωματίου, ενώ επιπλέον αποκαλύφθηκε με σαφήνεια και το δάπεδο του δωματίου. Συγκεκριμένα, πάνω από το κατώφλι και το δάπεδο υπήρχε στρώμα με καμένες πλίθρες, απανθρακωμένα ξύλα, μάζες ασβεστοκονιάματος, στάχτη και λεπτές στρώσεις μαύρου χρώματος, το οποίο σφράγιζε ένα στρώμα θραυσμένων κεράμων στέγης (Εικ. 8). Διαπιστώθηκε ότι το στρώμα καταστροφής (φάση 4) συνέχιζε νοτιότερα, προς τον χώρο τοποθέτησης των γλυπτών, πιο βαθιά από την στάθμη του δαπέδου, γεγονός που υποδηλώνει ότι μετά την τοποθέτηση των γλυπτών δεν αποκαταστάθηκε το δάπεδο.

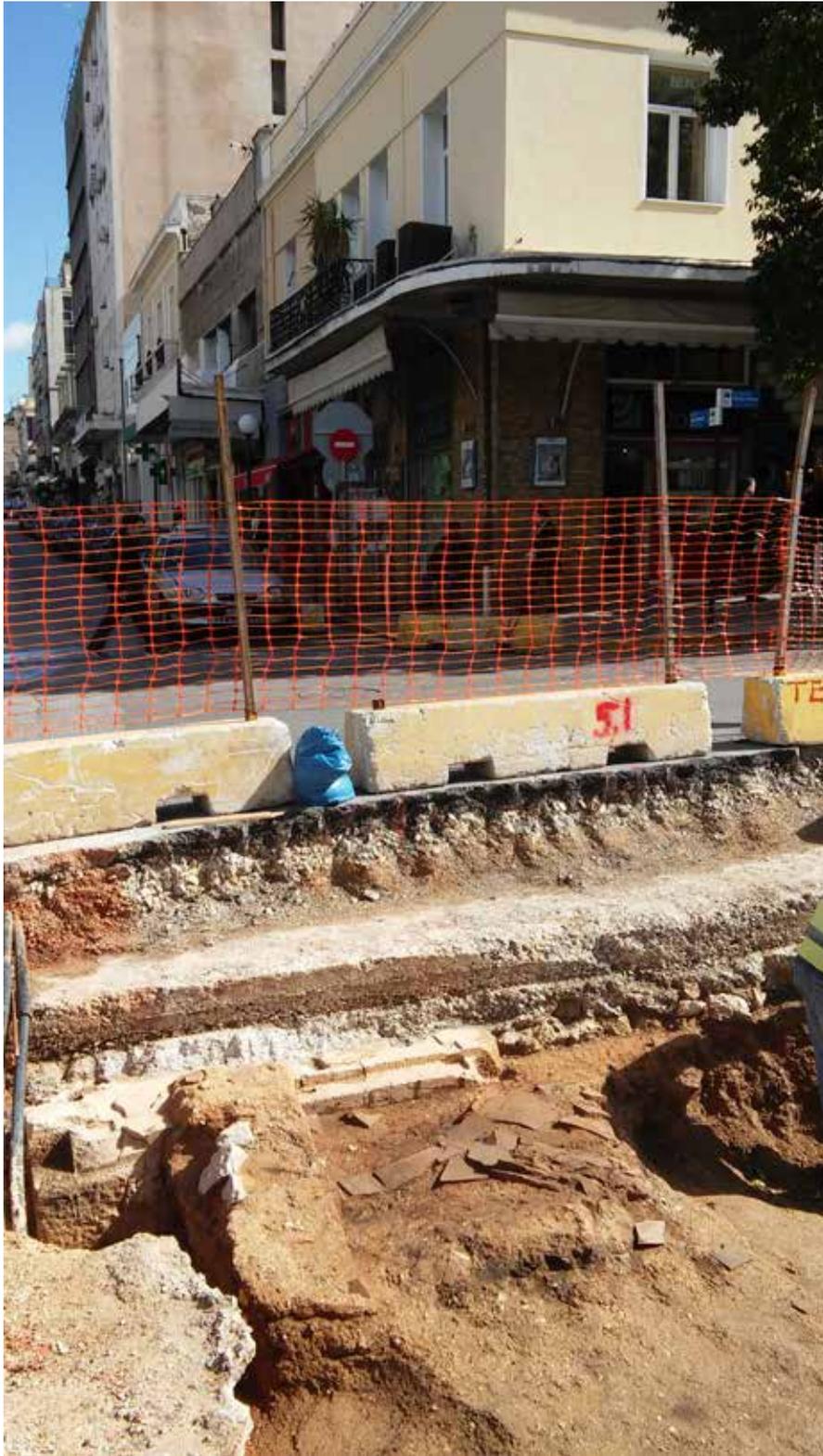
Από το στρώμα καταστροφής συλλέχτηκε κεραμική τυπική του ύστερου 2ου / πρώιμου 1ου αι. π.Χ., όπως όστρακα ανάγλυφων σκύφων με μακριά πέταλα, μία κύλικα τύπου Κω-Κνίδου (Εικ. 9) και νομίσματα της ίδιας περιόδου (βλ. Παράρτημα). Τα παραπάνω ευρήματα χρονολογούν το στρώμα καταστροφής (φάση 4) στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Την ίδια χρονολόγηση είχε προτείνει και ο ανασκαφέας Ευθύμιος Μαστροκώστας βασιζόμενος σε αθηναϊκό χάλκινο νόμισμα με το σύμβολο του Μιθριδάτη του Ευπάτορος στον οπισθότυπο, το οποίο χρονολογείται το 87/86 π.Χ. (Varoucha-Christodoulou 1960, 500, πίν. 10, 5· Kroll 1993, 66, 69–71, αρ. 97, πίν. 9), και το οποίο βρέθηκε, όπως ο ίδιος αναφέρει στις πρόχειρες σημειώσεις του, «πάνω από τα πόδια του κούρου προς το μέρος της κόρης και κάτω από την επιφάνεια της ερμαϊκής στήλης».

Κατά τις πρόσφατες ανασκαφές συλλέχτηκαν από το στρώμα καταστροφής δύο επιπλέον χάλκινα νομίσματα Αθήνας του 2ου αι. π.Χ. (βλ. Παράρτημα): ένα χάλκινο νόμισμα που χρονολογείται περίπου το 140 π.Χ. (ΜΠ 19606) και ένα χάλκινο νόμισμα που βρέθηκε πάνω στο κατώφλι του οικοδομήματος και χρονολογείται μεταξύ 130–90 π.Χ. περίπου (ΜΠ 19607).

Για την κατοπινή ιστορία του χώρου δεν υπάρχουν στοιχεία, καθώς πάνω ακριβώς από το στρώμα καταστροφής ακολουθεί το υπόστρωμα της σύγχρονης οδού.

ΤΟ ΧΩΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΘΗΣΑΥΡΟΥ ΤΩΝ ΑΓΑΛΜΑΤΩΝ

Οι πρόσφατες ανασκαφές επί της οδού Βασιλέως Γεωργίου Α', από την συμβολή της με την οδό Φίλωνος μέχρι την οδό Εθνικής Αντιστάσεως, τεκμηριώνουν ότι το δωμάτιο εντός του οποίου είχαν τοποθετηθεί τα γλυπτά βρίσκεται στην νότια νησίδα ενός τυπικού οικοδομικού τετραγώνου του αρχαίου Πειραιά. Το οικοδομικό τετράγωνο οικοδομήθηκε στο τρίτο τέταρτο του 5ου αι. π. Χ. και η χρήση του είναι συνεχής τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Στην ίδια χρονολόγηση των οικιστικών καταλοίπων είχε καταλήξει και ο Παπαδημητρίου (Paraskevaïdis 1961, 137). Πάνω από τις αρχαίες επιχώσεις του 1ου αι. π.Χ. ακολουθούσε το υπόστρωμα της σύγχρονης οδού Βασιλέως Γεωργίου Α'.

Εικ. 8. Το κατώφλι και το στρώμα καταστροφής (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΝ).

Κατά την κλασική περίοδο, το οικοδομικό τετράγωνο θα ήταν διαιρεμένο σε οχτώ ιδιοκτησίες διαταγμένες σε δύο σειρές των τεσσάρων (Εικ. 5). Ερευνήθηκε η νότια ζώνη των τεσσάρων όμορων οικοπέδων του οικοδομικού τετραγώνου έκτασης 320 τ.μ., που αντιστοιχεί στους χώρους των αυλών (ιδιοκτησίες 5, 6, 7, 8). Αποκαλύφθηκαν στεγασμένοι χώροι, δάπεδα αυλών, πηγάδια, δεξαμενές, καθώς και λάκκοι και δύο μικρές

Εικ. 9. Κεραμική από το στρώμα καταστροφής του δωματίου (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΝ).

κατασκευές, πιθανότατα κλίβανοι, στις ιδιοκτησίες 5 και 6 που μαρτυρούν την εργαστηριακή χρήση του χώρου (Ψαράκη 2017).

Στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. συντελέστηκαν αλλαγές στην οργάνωση του χώρου. Στον χώρο της ιδιοκτησίας 5 καταργήθηκαν οι στεγασμένοι χώροι που βρίσκονταν στον χώρο της αυλής και διαπιστώνεται η εργαστηριακή πιθανότατα χρήση του υπαίθριου πλέον χώρου με την παρουσία δύο μικρών κλιβάνων. Οι πρώην ανεξάρτητες ιδιοκτησίες 6, 7 και 8 της κλασικής περιόδου συνενώνονται καθώς οι μεταξύ τους μεσοτοιχίες καταργούνται, με αποτέλεσμα τουλάχιστον οι τρεις ιδιοκτησίες της νότιας νησίδας του οικοδομικού τετραγώνου να αποτελέσουν στο εξής ένα ενιαίο μεγάλο κτίριο. Το αποκαλυφθέν τμήμα αυτού του ελληνιστικού κτιρίου αποτελείται από στεγασμένους χώρους που πλαισιώνονται από διαδρόμους πλάτους 1 μ. που συνδέουν αύλειους χώρους. Στη μεσοτοιχία μεταξύ των πρώην ιδιοκτησιών 6 και 7 δημιουργήθηκε θυραίο άνοιγμα και διαμορφώθηκε διάδρομος που συνέδεε τις αυλές των δύο πρώην όμορων κλασικών οικοπέδων, ενώ η μεσοτοιχία μεταξύ των κλασικών ιδιοκτησιών 7 και 8 ισοπεδώθηκε. Από την συγκεκριμένη μεσοτοιχία σώθηκε μόνο το σημείο σύνδεσής της με τον νότιο περιμετρικό τοίχο του οικοδομικού τετραγώνου (τχ10) (Εικ. 3, 4, 5). Το δωμάτιο, στο οποίο βρέθηκαν τα γλυπτά, οικοδομήθηκε πάνω από την θέση της προϋπάρχουσας μεσοτοιχίας, καταλαμβάνοντας χώρο από τις προγενέστερες αυλές των δύο όμορων κλασικών οικοπέδων, και πλαισιώθηκε στα ανατολικά και στα δυτικά από λιθόστρωτες αυλές. Μεταξύ του νότιου τοίχου του δωματίου (τχ4) και του νότιου περιμετρικού τοίχου του οικοδομικού τετραγώνου (τχ5) δημιουργείται διάδρομος πλάτους 1 μ. Στην αυλή που διαμορφώθηκε στα δυτικά αποκαλύφθηκαν δύο επάλληλα λιθόστρωτα δάπεδα της ελληνιστικής περιόδου, πηγάδι και δεξαμενή, καθώς και επιμελημένος μονολιθικός αγωγός ομβρίων που καταλήγει στην αρχαία οδό 28 (για την αρίθμηση των αρχαίων οδών υιοθετείται η πρόταση των Hoerfner και Schwandner 1994, εικ. 14, 17–9). Ο χώρος της αυλής στα ανατολικά δεν ερευνήθηκε επαρκώς στο πλαίσιο του έργου της επέκτασης του Τραμ' ωστόσο, από τις φωτογραφίες του 1959 φαίνεται ότι θα υπήρχε λιθόστρωτο δάπεδο.

Η πρόσβαση στο δωμάτιο, όπου βρέθηκε ο αγαματικός θησαυρός, γινόταν από το άνοιγμα στον βόρειο τοίχο (τχ. 2), από το εσωτερικό δηλαδή του κτιρίου, μέσω της δίφυλλης θύρας, της οποίας το μεγάλο πλάτος του ανοίγματος (1,35 μ.) επέτρεψε τη μεταφορά των γλυπτών εντός του δωματίου. Ο χώρος βορείως του δωματίου δεν ερευνήθηκε, καθώς εκτείνεται πέραν του διαγράμματος του τεχνικού έργου. Αποκαλύφθηκε μόνο τμήμα της ανώτερης σωζόμενης επιφάνειάς του τχ.2, η νότια όψη του και το δυτικό πέρασ του. Το αποκαλυφθέν μήκος

Εικ. 10. Τμήμα της υποδάμειας πόλης. Με σκούρο χρώμα αποτυπώνονται τα ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές του Τραμ στην οδό Βασιλέως Γεωργίου Α'. Με απλό περίγραμμα αποτυπώνονται ευρήματα παλαιότερων ανασκαφών (© ΥΠΠΟ / Credit Line ΕΦΑΠΠ).

του τχ2 είναι 10 μ., είναι δηλαδή πολύ μεγαλύτερος από την βόρεια πλευρά του δωματίου, στοιχείο που μας ωθεί στην υπόθεση ότι το δωμάτιο επικοινωνούσε στα βόρεια με χώρο μεγάλων διαστάσεων.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του δωματίου συνοψίζονται στα εξής: (α) πρόκειται για ένα ευρύχωρο δωμάτιο, (β) είναι ελεύθερο στις τρεις πλευρές του και βρίσκεται σε απόσταση από τον περιμετρικό τοίχο του οικοδομικού τετραγώνου, (γ) η πρόσβαση στο δωμάτιο γίνεται μέσω δίφυλλης θύρας μόνο από το εσωτερικό του κτιρίου, (δ) το ισχυρό θεμέλιο υποδηλώνει την ύπαρξη τοίχου μεγάλου πάχους με ανωδομή κατασκευασμένη από διπλή σειρά πλίνθων, και (ε) η ίδρυσή του εγκαινιάζεται με μία πυρά μεγάλης έκτασης, που συγκροτείται από μεγάλο αριθμό αγγείων, εκ των οποίων κάποια διαφοροποιούνται από τους συνήθεις τύπους, στοιχεία που υποδηλώνουν την τέλεση κοινωνικών πρακτικών υψηλού συμβολισμού για τα άτομα που συμμετείχαν στο τελετουργικό.

Ωστόσο, τα κινητά ευρήματα που συλλέχτηκαν πρόσφατα, τόσο από το δωμάτιο εντός του οποίου τοποθετήθηκαν τα γλυπτά όσο και από τους υπόλοιπους ανεσκαμμένους χώρους του ελληνιστικού κτιρίου, δεν είναι δηλωτικά της λειτουργίας του και το μόνο στοιχείο που μαρτυρά την ιδιαιτερότητά του είναι η συγκέντρωση αυτού του μοναδικού αγαματικού θησαυρού.

Όσον αφορά την ένταξη του ελληνιστικού κτιρίου στον πολεοδομικό ιστό της πόλης, σημειώνουμε ότι βρίσκεται σε απόσταση μόλις δύο οικοδομικών τετραγώνων δυτικά του κέντρου της αρχαίας πόλης όπου τέμνονται οι τρεις Πλατείες Οδοί (27, J, L) και όπου μετά τις πρόσφατες ανασκαφές που διενεργήθηκαν με αφορμή την κατασκευή του Μετρό και του Τραμ πιθανολογείται η θέση του τεμένους του Ιερού του Διός Σωτήρος. Συγκεκριμένα, επί της Βασιλέως Γεωργίου Α' και στην πλατεία Κοραή ανασκάφηκαν δεκάδες λαξεύματα στον φυσικό βράχο, πιθανότατα για την φύτευση δέντρων ενός ιερού άλσους στο κέντρο της πόλης που πιθανολογείται ότι συνδέεται με το τέμενος του Διός Σωτήρος (Ψαράκη κ.ά. 2019), ο οποίος είναι ο προστάτης της πόλης και συνλατρεύεται με την Αθηνά Σώτειρα που εμφανίζεται ως σύνναος του Διός μόλις το 330 π.Χ. (Σταϊνχάουερ 2012, 114–16). Επίσης, βρίσκεται πολύ κοντά στην Λέσχη των Διονυσιαστών και στον ναό του Διονύσου (Dörpfeld 1884· Σταϊνχάουερ 2008· Αξιώτη 2013) καθώς, όπως έδειξαν οι πρόσφατες ανασκαφές στο πλαίσιο του έργου του Τραμ, μεταξύ τους παρεμβάλλεται μόνο ένα οικοδομικό τετράγωνο (G–H/28–29) (Εικ. 10). Το συγκεκριμένο κτίριο διαμορφώνεται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. μετά από συνένωση ιδιοκτησιών των κλασικών χρόνων, όπως ακριβώς και η Λέσχη των Διονυσιαστών (Hoerpfner και Schwandner 1994).

Στα δυτικά και στα νότια το οικοδομικό τετράγωνο πλαισιώνεται από τις οδούς F και 28, πλάτους 5 μ., ενώ στα βόρεια και ανατολικά πλαισιώνεται από τις κύριες οδούς 29 και G, πλάτους 8 μ. Τμήμα της οδού 29 και οι περιμετρικοί τοίχοι των γειτονικών οικοδομικών τετραγώνων μαζί με κατάλοιπα της ΒΔ οικίας του συγκεκριμένου οικοδομικού τετραγώνου διατηρούνται στο υπόγειο της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας (von

Eickstedt 1991, 157). Η οδός G πιθανότατα αποτελεί το όριο μεταξύ της ζώνης του Εμπορίου και του κατοικήσιμου χώρου της πόλης (για τις στοές του Εμπορίου και προτεινόμενο σχεδιάγραμμα βλ Σταϊνχάουερ 2012, 81–92). Συνεπώς, το οικοδομικό τετράγωνο, στο οποίο βρίσκεται το δωμάτιο όπου βρέθηκε ο αγαματικός θησαυρός, βρίσκεται πολύ κοντά στο Εμπόριο, αν θεωρήσουμε ότι η ζώνη του Εμπορίου θα σταματούσε είτε στην Πλατεία Οδό 27 είτε στην Οδό 28 (Εικ. 10). Στην περιοχή ανάμεσα στις οδούς 27 και 28, εντός του σημερινού Τινάνειου Κήπου και σε σκάμμα επί της οδού Φίλωνος, οι ανασκαφές του Δραγάτη αποκάλυψαν θεμέλια ισχυρής κατασκευής, τα οποία ο ανασκαφέας τότε απέδωσε σε μία από τις Στοές του Εμπορίου (Δραγάτης 1911, 145). Τέλος, ίσως πρόκειται για το τελευταίο οικοδομικό τετράγωνο πριν την λιμενική ζώνη του Κανθάρου, καθώς οι ανασκαφές του TRAM έδειξαν ότι δυτικά της Οδού F τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα περιορίζονται σε χώρο που θα καταλάμβανε μόνο η ανατολική ιδιοκτησία/οικόπεδο ενός οικοδομικού τετραγώνου και δεν επεκτείνονται δυτικότερα.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι το συγκρότημα, στο οποίο τοποθετήθηκαν τα γλυπτά, βρίσκεται στην οικιστική ζώνη της πόλης, στο κέντρο της αρχαίας πόλης και σε μικρή απόσταση από δύο νευραλγικούς τομείς της: το θρησκευτικό κέντρο με το τέμενος του Διός Σωτήρος και της Αθηνάς Σώτειρας και τον ναό του Διονύσου, καθώς και το οικονομικό κέντρο με την ζώνη του Εμπορίου στο λιμάνι του Κανθάρου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πρόσφατη ανασκαφή αποδεικνύει ότι τα γλυπτά τοποθετήθηκαν εντός ορθογώνιου ορύγματος που ανοίχτηκε στο δάπεδο ενός ευρύχωρου και ασφαλούς δωματίου ενός μεγάλου ελληνιστικού κτιρίου. Το δάπεδο χρονολογείται στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. και επομένως η τοποθέτηση των γλυπτών αποτελεί μεταγενέστερο συμβάν. Αν και υπήρξε ιδιαίτερη μέριμνα για την τοποθέτηση των γλυπτών, εντούτοις η κάλυψη τους θα ήταν πρόχειρη, καθώς δεν αποκαταστάθηκε το δάπεδο του δωματίου. Το όρυγμα όπως και το εναπομείναν δάπεδο του δωματίου και το κατώφλι καλύφθηκαν από στρώμα καταστροφής που χρονολογείται στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.. Αυτή η χρονολόγηση συμφωνεί με εκείνη των ανασκαφών του 1959 και καθιστά ως το πιο πιθανό ενδεχόμενο τον συσχετισμό του συμβάντος της συγκέντρωσης των γλυπτών με την πολιορκία και καταστροφή του Πειραιά από τον Σύλλα το 86 π.Χ.

Από την θέση και τον τρόπο τοποθέτησης των γλυπτών είναι βέβαιο ότι πρόκειται για ένα συμβάν απόκρυψης. Αν και οι μεγάλες διαστάσεις του δωματίου (26 τ.μ.) θα επέτρεπαν την άνετη και κατά παράταξη διάταξή τους σε χώρο μεγαλύτερου εμβαδού, εντούτοις εναποτέθηκαν σε όρυγμα 8,55 τ.μ. με προφανή την πρόθεση για οικονομία χώρου, χρόνου και κόπου κατά την εκσκαφή, στοιχείο που μαρτυρά την χρονική πίεση κατά την τοποθέτησή τους. Ο τρόπος τοποθέτησής τους προσιδιάζει εκείνον μίας ομαδικής ταφής ατόμων που, εξαιτίας ενός τραγικού συμβάντος, πέθαναν ταυτόχρονα και επομένως θάφτηκαν μαζί υπό πίεση αλλά με φροντίδα. Η ενδεχόμενη συνύπαρξη των γλυπτών, συμπεριλαμβανομένων και των ερμαϊκών στηλών, σε κάποιο ιερό του Πειραιά δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ούτε να αποκλειστεί και επομένως δεν δύναται να ερμηνευτεί η συγκρότηση του συγκεκριμένου συνόλου. Ειδικότερα για την παρουσία των δύο ερμαϊκών στηλών στον συγκεκριμένο αγαματικό θησαυρό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι από την εποχή του Ιππάρχου και εξής η ερμαϊκή στήλη δεν αποτελούσε απλά ενεπίγραφο φαλλικό όρο (μνήμα Ιππάρχου), αλλά εξελίχθηκε σε λατρευτικό άγαλμα του ίδιου του θεού. Πολλά είναι τα παραδείγματα της λατρείας στην Αγορά και την Ακρόπολη (Ερμής Αγοραίος, Προπυλαίος). Η ερμαϊκή στήλη ήταν αντικείμενο λατρείας που δεχόταν αιματηρές και αναίμακτες προσφορές και στολιζόταν με στεφάνια και κλαδιά και επιτρεπόταν στους πιστούς να την αγγίξουν την ώρα των τελετών και των προσευχών. Από τον 4ο αι. π.Χ. και στην ελληνιστική εποχή κυρίως, εντάχθηκε στη σφαίρα της λατρείας του Διονύσου και της Αφροδίτης. Οι στήλες, σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες, ήταν τοποθετημένες σε αρχιτεκτονικές κατασκευές εντός του τέμενους, σε ναϊσκάρια, εξέδρες και πρόθυρα (Rückert 1998, 224–25).

Είναι συνεπώς βέβαιο ότι οι ίδιες ιστορικές συνθήκες και συγκεκριμένα το ίδιο γεγονός προκάλεσε την συγκρότηση αυτού του ετερόκλητου συνόλου ιερών κειμηλίων και την απόκρυψή του ως την ενδεδειγμένη λύση για την προστασία τους. Το πολύτιμο θησαύρισμα, όχι μόνο εξαιτίας της καλλιτεχνικής αξίας των χάλκινων αγαλμάτων και της οικονομικής αξίας του υλικού κατασκευής τους, αλλά πρωτίστως λόγω του συμβολικού τους νοήματος, έπρεπε να σωθεί από την λεηλασία των εισβολέων. Τα αγάλματα, τα οποία έχουν αποσπαστεί από τις βάσεις τους (Palagia 1997, 178, 2016, 237), θα μεταφέρθηκαν πιθανότατα από ένα ή περισσότερα ιερά του Πειραιά, καθώς δεν υπάρχει σοβαρός λόγος να αμφισβητήσουμε ότι ήταν στημένα στον Πειραιά.

Το κρίσιμο ερώτημα που παραμένει προς το παρόν αναπάντητο είναι ποια ήταν ακριβώς η λειτουργία του ελληνιστικού κτιρίου και γιατί επιλέχτηκε το συγκεκριμένο δωμάτιο για την απόκρυψη των πολύτιμων τεχνουργημάτων. Το μεγαλύτερο τμήμα του συγκροτήματος παραμένει ανεξερεύνητο και τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα δεν είναι αποκαλυπτικά της λειτουργίας του. Ωστόσο, τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του δωματίου και η θέση του συγκροτήματος στο κέντρο της πόλης υποδηλώνουν ότι πρόκειται για ένα κτίριο πιθανότατα ειδικών λειτουργιών, αντίστοιχο με εκείνο της Λέσχης των Διονυσιαστών, και γι' αυτό επιλέχτηκε ως χώρος απόκρυψης ορισμένων ιερών κειμηλίων του Πειραιά.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Εκφράζονται ευχαριστίες προς τον κ. Βασίλειο Πετράκο, Γενικό Γραμματέα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, για την παραχώρηση αντιγράφου του Ημερολογίου της ανασκαφής που συνέταξε ο Ιωάννης Παπαδημητρίου, και προς τον κ. Αθανάσιο Θέμο, Διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου, για την άδεια πλήρους πρόσβασης στο αρχείο του Ευθύμιου Μαστροκώστα και για την παραχώρηση αντιγράφων των σημειώσεων του και φωτογραφιών. Επίσης, εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας προς την αρχαιολόγο και σχεδιάστρια κα. Καλλιόπη Μουτσοπούλου που εκπόνησε την σχεδιαστική αναπαράσταση του τρόπου τοποθέτησης του αγαματικού θησαυρού, τον φωτογράφο της ΕΦΑΠΝ κ. Γιάννη Ασβεστά, καθώς και την Διεύθυνση του Νομισματικού Μουσείου για την φωτογράφιση των νομισμάτων. Οι φωτογραφίες και τα σχέδια ανήκουν στο Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων (© ΥΠΠΟ / Credit Line: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

- Χαλκούς Ερμιόνης (ΜΠ 20676), βάρους 2,13 γρ. και διαμέτρου 14,9 χλ. του 360–325–320/10 π.Χ. Φέρει ως εμπροσθότυπο την κεφαλή της Δήμητρας Χθονίας προς τα α., το ιερό της οποίας βρισκόταν κατά τον Πανσανία στο όρος Πρων (Κορινθιακά ΙΙ', 35, 4–8). Η θεά φέρει κόμμωση που αποτελείται από μακριούς στρεπτούς βοστρύχους και φορά στεφάνι σίτου. Στην οπίσθια όψη εικονίζεται πυρσός μέσα σε στεφάνι σίτου και το μονογράφημα Ε–Ρ που αποτελεί την συντομογραφία της γενικής του εθνικού της πόλης ΕΡ (ΜΙΟΝΕΩΝ). Το νόμισμα ανήκει στην πρώτη ομάδα και στην πρώτη έκδοση της νομισματικής παραγωγής της πόλης που είναι σημαντική από άποψη μεγέθους έκδοσης νομισμάτων (Grandjean 1990,

32–33, πίν. VIII, d4-r6-d21-r21). Πέντε χάλκινα νομίσματα Ερμιόνης βρέθηκαν το 2013 σε δωμάτιο δημοσίου κτιρίου στον αρχαίο δήμο των Αλών Αιξωνίδων (σημερινή Βούλα) σε ανασκαφές της τότε ΚΣΤ'ΕΠΚΑ Πειραιώς και Νήσων μαζί με χάλκινα νομίσματα Αίγινας και Φθιώτιδων Θηβών και άλλα διάσπαρτα νομίσματα στο χώρο. Σύμφωνα με την ανασκαφέα (Γιαμαλίδη 2013, 23), το δίχωρο δωμάτιο που βρέθηκε το θησαυρικό σύνολο ταυτίζεται με το ταμείο ή θησαυρό, δηλαδή το χώρο φύλαξης των πολύτιμων αντικειμένων της εγκατάστασης. Επίσης, η εύρεση τους αποδεικνύει την αποδοχή ξενικού νομίσματος της ίδιας ονομαστικής αξίας και διαμέτρου (χαλκούς) με τα εγχώρια στο πλαίσιο των τοπικών εμπορικών συναλλαγών στις Αλές Αιξωνίδες. Η απόκρυψη του θησαυρού χρονολογήθηκε στο πρώτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ και συνδέθηκε με τα γεγονότα του Χρεμωνιδείου Πολέμου (Γιαμαλίδη 2013, 22–5, εικ. 7–8, 12–13). Χάλκινα νομίσματα Ερμιονής βρέθηκαν επίσης στο ιερό του Διός στη Νεμέα (Κnapr 2005, 160–61, πίν. 23, 1836, 1856). Τα νομίσματα της Ερμιόνης φαίνεται πως κυκλοφόρησαν εντός και εκτός των ορίων της πόλης μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 3ου αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τη χρονολόγηση κατάχωσης του θησαυρικού συνόλου στις Αλές Αιξωνίδες και τα νομίσματα που βρέθηκαν στις ανασκαφές στους αρχαίους Αλιείς (σημερινό Πόρτο Χέλι) (Κnapr 2005, 160 υποσ. 315). Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι το νόμισμα που βρέθηκε στην ανώτερη στρώση της επίχωσης τουωματίου των χαλκών καταχώθηκε το 290–280 π.Χ.

- Χάλκινο νόμισμα (ΜΠ 19601) των τελών του 4ου – αρχών του 3ου αι. π.Χ., βάρους 1,71 γρ. και διαμέτρου 12,3 χλ. αταύτιστης εκδίδουσας αρχής στην παρούσα φάση της μελέτης των νομισμάτων. Φέρει ως εμπροσθότυπο γυναικεία κεφαλή προς τα δ. και ως οπισθότυπο βοοειδές προς τα δ. και το εθνικό της εκδίδουσας αρχής.

- Χάλκινο νόμισμα Σαλαμίνας (ΜΠ 19602). Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή της νύμφης Σαλαμίνας που φοράει στεφάνη προς τα δ. (Kroll 1993, πίν. 26, 640c-f, 641-642. 260). Στον οπισθότυπο απεικονίζεται η ασπίδα του Αίαντα με το σπαθί του εντός κολεού στο μέσο της και την επιγραφή [ΣΑ ΛΑ]. Η διάμετρος των χάλκινων κοπών της Σαλαμίνας κυμαίνεται μεταξύ 16–19 χλ. και βάρος 3–4 γρ. Πρόκειται

για την πιο ιδιόμορφη κοπή που κυκλοφόρησε εντός του αθηναϊκού κράτους. Η λατρεία της νύμφης Σαλαμίνας μαρτυρείται σε επιγραφή, στην οποία αναφέρεται ιδρύση αγάλματος της θεάς στην πόλη (IG II², 1955). Ο Head (1911, 392) υποστήριξε πως τα συγκεκριμένα νομίσματα εκδόθηκαν με αφορμή τη λατρεία του Αίαντα και της τέλεσης των Αιάντειων στο νησί. Η πρόταση του ωστόσο απορρίφθηκε αργότερα από την Taylor (1997, 187) καθόσον η λατρεία του Αίαντα είναι ήσσονος σημασία και μαρτυρείται για πρώτη φορά σε επιγραφές του 2ου αι. π.Χ που αφορούν τον εορτασμό των Αιάντειων από τους έφηβους της Σαλαμίνας και της Αθήνας. Μια άλλη ομάδα ερευνητών υποστήριξε πως πρόκειται για κοπές μικρής χρονικής περιόδου ανεξαρτησίας του νησιού από τους Αθηναίους, όταν το 317 π.Χ. κατέλαβε ο Κάσσανδρος το νησί και πιθανόν εγκατέστησε μακεδονικές φρουρές (Picard 1984, 292–93). Και αυτή η πρόταση καταρρίφθηκε, λόγω της παρουσίας νομισμάτων της Σαλαμίνας στις οικίες της Ολύνθου πριν από την καταστροφή της πόλης το 348 π.Χ. Η ποικιλία των σφραγίδων έδειξε πως πρόκειται για έκδοση μεγάλης διάρκειας (Kroll 2013, 109). Τα νέα ανασκαφικά δεδομένα του Κεραμεικού οδήγησαν στην ανατροπή και την αναθεώρηση της παραδοσιακής χρονολόγησης των χάλκινων κοπών της Σαλαμίνας από τον 4ο αι. π.Χ. στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Συγκεκριμένα, χάλκινο νόμισμα Σαλαμίνας βρέθηκε σε παιδική

ταφή του 420 π.Χ. στην Ιερά Οδό (Heilige Strasse). Ένα δεύτερο νόμισμα Σαλαμίνας βρέθηκε στο δάπεδο της πρώτης ή της δεύτερης φάσης κατοίκησης της οικίας Ζ που βρισκόταν στον έσω Κεραμεικό δίπλα από την Ιερά Πύλη που καταστράφηκε στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. από φωτιά (Kroll 2013, 109–12, εικ. 1–2). Χάλκινα νομίσματα Σαλαμίνας βρέθηκαν στις ανασκαφές της αρχαίας Αγοράς (Kroll 1993, 214–16, πίν. 26, 640c–f, 641–642. 260). Δεκαοχτώ νομίσματα Σαλαμίνας προέρχονται σε ένα πολύ σημαντικό νομισματικό θησαυρό που αποτελείται από σαράντα επτά χάλκινα νομίσματα, που ήλθε στο φως το 2004 σε ένα αρχαίο λατομείο στο χώρο του πρώην αερολιμένα του Ελληνικού (Αγαλλοπούλου 2018, 79–81, σχ. 1, εικ. 1, 82–3, 86, εικ. 7). Τέλος, χάλκινο νόμισμα Σαλαμίνας βρέθηκε σε θησαυρικό σύνολο που αποτελείται από τριάντα ένα χάλκινα και ένα αργυρό νόμισμα σε μια οικία κλασικών χρόνων στη Βούλα (Γιαμαλίδη 2013, 30, αρ. 27). Ο Kroll (2013, 114) πιστεύει ότι η ονομαστική του αξία αντιστοιχεί σε δικόλλυβον και στην αργυρή υποδιαίρεση του ενός τετάρτου του οβολού ή τεταρτημορίου, που ήταν η μικρότερη αργυρή υποδιαίρεση που έκοψε η Αθήνα τον 5ο αι. π.Χ. Επιπλέον, θεωρεί πως εκδόθηκε από την Σαλαμίνα κατόπιν άδειας του Αθηναϊκού Κράτους, προκειμένου να διευκολυνθούν οι εμπορικές συναλλαγές στην τοπική αγορά. Σταδιακά το νόμισμα κυκλοφόρησε στην Αττική και εκτός αυτής. Νομίσματα Σαλαμίνας βρέθηκαν επίσης σε ιερά, όπως στο ιερό του Διός στη Νεμέα και το Ιερό του Πανός και των Νυμφών στο Κωρύκειο Άντρον, τα οποία χρονολογεί βάσει της υπόθεσης της μικρής περιόδου ανεξαρτησίας του νησιού από την Αθήνα όταν την κατέλαβε ο Κάσσανδρος και εγκατέστησε μακεδονικές φρουρές στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. (Picard 1984, 290, εικ. 57, 292–93· Knapp 2005, 91, πίν. 8, 360–61). Χάλκινα νομίσματα Σαλαμίνας βρέθηκαν, τέλος, στις οικίες της αρχαίας Ολύμθου (Robinson 1933, αρ. 830· Robinson και Clement 1938, αρ. 1722).

- Χάλκινο νόμισμα Αθηνών (ΜΠ 19603) του 330–322/317 π.Χ., βάρους 2,56 γρ. και διαμέτρου 11,5 χλ. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς εν μέρει εκτός πετάλου (off flan) που φέρει αττικό κράνος διακοσμημένο με ανθέμια προς τα δ. και ζεύγος γλαυκών ενωμένες (δισώματη γλαύκα) σε μια κεφαλή κατενώπιον και την επιγραφή [ΑΘ]Ε, ως

οπισθότυπο. Η κεφαλή των δισώματων γλαυκών φέρει μικρή κυκλική σφραγίδα (υστερόσημο) πιθανόν με απεικόνιση γλαύκας κατενώπιον προς τα α. Πρόκειται για μια μεγάλη κοπή των Αθηνών, κρίνοντας από τα 979 τεμάχια που βρέθηκαν στις ανασκαφές της Αρχαίας Αγοράς. Η κεφαλή της Αθηνάς στην εμπρόσθια όψη αναπαράγει την κεφαλή της Αθηνάς των τετραδράχμων και την οπίσθια των σύγχρονων διωβόλων της τεχνοτροπίας π (pi style) που εκδόθηκαν γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Η παραγωγή των χάλκινων κοπών ξεκινά επίσης γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Τα νομίσματα αρχικά έχουν διάμετρο 12–14 χλ., που σταδιακά προς το τέλος της παραγωγής τους μειώνεται στα 10–11 χλ. (Kroll 1993, 31) Πρόκειται, σύμφωνα με την μετρολογική κατάταξη του Kroll (1993, 37–9), για την χάλκινη υποδιαίρεση ΑΕ2 που αντιστοιχεί σε ονομαστική αξία δύο χαλκών ή δύο κολλύβων. Νομίσματα του ίδιου τύπου βρέθηκαν στην Αρχαία Αγορά, εντός των οικιών στις ανασκαφές της ΕΦΑ Ανατολικής Αττικής στον οχυρό οικισμό του αρχαίου δήμου του Σουνίου, σε θησαυρό που βρέθηκε σε ένα μεταλλουργικό εργαστήριο στη θέση Λιμάνι Πασά στη Λαυρεωτική και στις οικοδομικές φάσεις 3 και 4 στο κτίριο Ζ στον Κεραμεικό (Kroll 1993, πίν. 4, 43l–m· Knigge 2005, πίν. 115, 620,1, πίν.122, 724,2· Κουρεμπανάς 2015, 40,41, 46, αρ. 10· Γκικάκη 2018, 61–70, εικ. 5–7).

- Χάλκινο νόμισμα (ΜΠ 20680) αρκετά φθαρμένο του 350–322/317 π.Χ., βάρους 1,78 γρ. και διαμέτρου 12,5 χλ., όπως το (ΜΠ 19603) (Kroll 1993, πίν. 4, 43f, 43l–m).

- Χάλκινο νόμισμα Αθηνών (ΜΠ 19605) του 322–317–307 π.Χ., βάρους 3,13 γρ. και διαμέτρου 14,6 χλ. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς με αττικό κράνος και ως οπισθότυπο ζεύγος γλαυκών κατενώπιον με την επιγραφή ΑΘ ανάμεσα τους, εντός στεφανιού ελιάς (Kroll 1993, πίν. 4–5, 46a–k). Πρόκειται για ονομαστική αξία ΑΕ3, δηλαδή δύο χαλκοί. Το νόμισμα εκδόθηκε την εποχή που ο βασιλιάς της Μακεδονίας Κάσσανδρος εγκαθίδρυσε ολιγαρχικό καθεστώς στην Αθήνα με τοποτηρητή τον Δημήτριο το Φαληρέα (Kroll 1993, 32).

- Χάλκινο νόμισμα Αθηνών (ΜΠ 19610) ΑΕ3, βάρους 2,24 γρ. και μέγιστης διαμέτρου 14,3 χιλ., που χρονολογείται στο 270–261 π.Χ. περίπου. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος σε στικτό κύκλο προς τα δ. και ως οπισθότυπο γλαύκα κατενώπιον προς τα δ., την επιγραφή Α[Θ] [Ε] σε τριγωνική διάταξη και σύμβολο στεφάνι, στάχυ ή κέρας Αμάλθειας στα δ (Kroll 1993, πίν. 20, 57a–f, 58a–e, 59a–e).

- Χάλκινο νόμισμα (ΜΠ 19606) βάρους 5,46 γρ. και μέγιστης διαμέτρου 18,8–19 χιλ., που χρονολογείται το 140 π.Χ. περίπου. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Διός που φορά ταινία σε στικτό κύκλο προς τα δ. και ως οπισθότυπο ιστάμενη αρχαΐζουσα Αθηνά εντός στικτού κύκλου προς τα δ. Η θεά κραδαίνει κεραυνό με το υψωμένο, ανασηκωμένο δεξί της χέρι και κρατά ασπίδα στο εκτεταμένο της αριστερό. Στο πεδίο του νομίσματος απεικονίζονται, ως σύμβολα, εκατέρωθεν της θεάς στάχυς, ελισσόμενο φίδι και η επιγραφή ΑΕ Θ (Kroll 1993, πίν. 9, 89a–c). Πρόκειται, σύμφωνα με την μετρολογική κατάταξη του Kroll (1993, 68), για χάλκινη υποδιαίρεση ΑΕ2 με βάρος που κυμαίνεται μεταξύ 5–7 γρ. και διάμετρο μεταξύ 16–20 χιλ. που αντιστοιχεί πιθανόν σε ημιωβόλιον. Ο εικονογραφικός τύπος της Αθηνάς αντιγράφει στον τύπο της Αθηνάς Αλκιδήμου που εικονίζεται στον οπισθότυπο των αργυρών κοπών των μακεδόνων βασιλέων Αντιγόνου Β' Γονατά και Φιλίππου Ε'. Η παρουσία της στην συγκεκριμένη κοπή αποτυπώνει ή υποδηλώνει την κατάλυση του βασιλείου από τους Ρωμαίους μετά από την ήττα των Μακεδόνων από τα στρατεύματα του Αιμιλίου Παύλου στον Γ' Μακεδονικό Πόλεμο στην Πύδνα το 168 π.Χ. ή την πιθανόν την ήττα μετά από την αποτυχημένη εξέγερση του Ψευδοφιλιππου ή Ανδρίσκου το 148–146 π.Χ. που οδήγησε στη δημιουργία της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας (Kroll 1993, 68).

- Χάλκινο νόμισμα (ΜΠ 19607) βάρους 4,37 γρ. και μέγιστης διαμέτρου 17,4 χιλ. που βρέθηκε πάνω στο κατώφλι του οικοδομήματος. Χρονολογείται μεταξύ 130–90 π.Χ. περίπου. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς με αττικό κράνος σε στικτό κύκλο προς τα δ. και ως οπισθότυπο ζεύγος γλαυκών κατενώπιον μέσα σε στεφάνι ελιάς που πατούν πάνω σε κεραυνό και την επιγραφή ΑΘΕ κάτω από τον κεραυνό.

Πρόκειται, βάσει της μετρολογικής κατάταξης του Kroll (1993, 68), για χάλκινη υποδιαίρεση ΑΕ3 με βάρος που κυμαίνεται μεταξύ 2–6 γρ. και διάμετρο 16–18 χλ. ΑΕ που αντιστοιχεί με δύο χαλκούς ήτοι $\frac{1}{4}$ του αργυρού οβολου. Πρόκειται για πολυπληθή κοπή, στην οποία παρατηρείται η σταδιακή μείωση της διαμέτρου της (Kroll 1993, 68, πίν. 10, 99 m–o).

- Χάλκινο νόμισμα με το σύμβολο του Μιθριδάτη του Ευπάτορος στον οπισθότυπο από την ανασκαφή του Μαστροκώστα. Χρονολογείται το 87/86 π.Χ. (Varoucha-Christodoulou 1960, 500, πίν. 10, 5· Kroll 1993, 66, 69–71, αρ. 97, πίν. 9). Από το συγκεκριμένο νόμισμα απεικονίζεται σε ασπρόμαυρη φωτογραφία μόνο η παράσταση της οπίσθιας όψης του. Πρόκειται για την μεγαλύτερη νομισματική παραγωγή της Αθήνας που κόπηκε το 87/6 π.Χ., επισφραγίζοντας έτσι και με οικονομικούς όρους την ολέθρια συμμαχία της με το βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη ΣΤ' του Ευπάτορα εναντίον της Ρώμης. Η κοπή φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος εντός στικτού κύκλου προς τα δ. και Δία ιστάμενο σε διασκελισμό που κραδαίνει στο λυγισμένο δεξί του χέρι κεραυνό και έχει τεταμένο το δεξί, στο πεδίο δ. σύμβολο αστέρα ανάμεσα σε μηνίσκους και την επιγραφή ΑΘ Ε, ως οπισθότυπο (Kroll 1993, πίν. 9, 97a–h). Η ονομαστική του αξία αντιστοιχεί, σύμφωνα με την μετρολογική κατάταξη του Kroll σε ΑΕ2 που αντιστοιχεί σε δύο χαλκούς ή πιθανόν σε ημιβόλιον. Η έλλειψη επιμέλειας στην κοπή τους και η χρήση φθαρμένων σφραγίδων αποδεικνύει την βιασύνη να παραχθούν πολλά νομίσματα ενόψει της έλευσης του Σύλλα και των στρατευμάτων του. Η μεγάλη περιεκτικότητα τους σε μόλυβδο σε αντίθεση με τις προηγούμενες κοπές δεν σχετίζεται με την αύξηση του βάρους τους, λόγω του πληθωρισμού που δημιουργήθηκε από την πολιορκία των Σύλλα, όπως υποστηρίχτηκε από μελετητές παλαιότερα. Η προσθήκη μόλυβδου αποσκοπούσε στο να είναι ο χαλκός πιο μαλακός για να κοπούν περισσότερα νομίσματα και να αποφευχθεί η φθορά των μητρών, σφραγίδων κοπής των νομισμάτων (Kroll 1993, 69–70). Στον Πειραιά, που καταστράφηκε ολοσχερώς από τους Ρωμαίους, βρέθηκαν το 1926 και το 1973 σε στρώματα καταστροφής κτιρίων της ελληνιστικής περιόδου δύο θησαυροί που φυλάσσονται σήμερα στο Νομισματικό Μουσείο. Οι θησαυροί περιέχουν εκτός των άλλων νομίσματα αυτού του τύπου (Kleiner 1973, 169–86, πίν. 88–91· Oeconomides-Karamesini 1976, 220–23). Άλλο ένα τμήμα ή όλον θησαυρού του ίδιου τύπου βρέθηκε στην σωστική ανασκαφή του Τραμ στην οδό Βασιλέως Γεωργίου Α' στο ύψος της πλατείας Κοραή στον Πειραιά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαλλοπούλου, Π. 2018. «Θησαυρός αττικών χαλκών νομισμάτων από τον Αλιμούντα (θέση Ελληνικό), 2004». Στο *Οβολός 13, Διεθνής Δημερίδα Νομισματικής «Μάντω Οικονομίδου» Αθήνα 20–21 Απριλίου 2016. Πρακτικά συνεδρίου της Ζ' Επιστημονικής Συνάντησης αφιερωμένης στη μνήμη της Μάντως Οικονομίδου*, επιμ. Ε.Γ. Παπαευθυμίου, 79–86. Αθήνα: Έκδοση των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου.
- Αξιώτη, Κ. 2013. «Νέα στοιχεία από την αρχαιολογική έρευνα του χώρου του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά». Στο *Ιστορία του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά, από τον 19ο στον 21ο αιώνα*, επιμ. Κ. Μπρεντάνου και Ν. Αξαρλής, 56–65. Πειραιάς: Νέος Κύκλος.
- Παμαλίδη, Μ. 2013. «Οι δύο νομισματικοί 'θησαυροί' και τα νομίσματα του οικοπέδου «Σ. & Ι. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ Α.Ε.» στη Βούλα». *Νομισματικά Χρονικά* 31: 17–34.
- Γκικάκη, Μ. 2018. «Θησαυρός Χαλκών Νομισμάτων από Μεταλλουργικό Εργαστήριο στο Λιμάνι Πασά, Λαύρειο». Στο *Πρακτικά ΙΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, Λαύρειο 18–22 Νοεμβρίου 2015*, επιμ. Α.Δ. Στεφανής, 59–70. Καλύβια Θορικού: Εταιρεία Μελετών Νοτιοανατολικής Αττικής.
- Dafas, K. A. 2019. *Greek Large-Scale Bronze Statuary. The Late Archaic and Classical Periods*. London: Book/Monograph - BICS Supplement 138 - Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplements.
- Daux, G. 1960. «Attique, Égine». *BCH* 84: 647–55.
- Dontas, G. 1982. «La Grande Artemis du Pirée: Une œuvre d'Euphranor». *AntK* 25: 15–34.
- _____. 1986. «Ο χάλκινος Απόλλων του Πειραιά». Στο *Archaische und klassische griechische Plastik I*, επιμ. H. Kyrieleis, 181–92. Mainz am Rhein: P. von Zabern
- Dörpfeld, W. 1884. «Ein antikes Bauwerk im Piräus». *AM* 9: 279–87.
- Δραγάτσης, Ι. 1911. «Ανασκαφαί εν Πειραιεί». *Prakt* 66: 145–51.
- Eckstein, F. 1976. «Τα χάλκινα του Πειραιά». *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 15: 39–50.
- Grandjean, C. 1990. «Le monnayage d' argent et the bronze d' Hermioné, Argolide». *Revue Numismatique*, 6e Série, 32: 28–55.
- Head, B.V. 1911. *Historia Nummorum*. 2η έκδ. Oxford: Clarendon Press.
- Hoepfner, W. και E.-L. Schwandner. 1994. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*. 2η έκδ. München: Deutscher Kunstverlag.
- Kleiner, F.S. 1973. «The 1926 Piraeus Hoard and Athenian Bronze Coinage ca. 86 B.C». *ArchDelt* 28 (A): 169–86.
- Knapp, R.C. 2005. *Excavations at Nemea III. The Coins*. Berkeley: University of California Press.
- Knigge U. 2005. *Der Bau Z. Kerameikos Ergebnisse der Ausgrabung XVII*. München: Hirmer Verlag.
- Κουρέμπανας, Θ. 2015. «Νομισματικά ευρήματα από το Σούνιο κατά τα έτη 2012–2014». *Νομισματικά Χρονικά* 33: 39–54.
- Kroll, J. H. 1993. *The Greek Coins. Agora XXVI*. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- _____. 2013. «Salamis Again». Στο *Aux origins de la monnaie fiduciaire. Traditions métallurgiques et innovations numismatiques, Actes de l'atelier international des 16 et 17 Novembre 2012 à Tours*, επιμ. C. Grandjean και A. Moustaka, 108–15. Bordeaux: Ausonius.
- Oeconomides-Cramessini, M. 1976. «The 1973 Piraeus Hoard of Athenian Bronze Coins. AAA IX (2): 220–23.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1959. «Προσθήκη: Πειραιεύς». *Ergon* 6: 161–69.
- Palagia, O. 1997. «Reflections on the Piraeus Bronzes». Στο *Greek Offerings: Essays on Greek Art in Honour of John Boardman*, επιμ. O. Palagia, 177–95. Oxford: Oxbow Books.
- _____. 2016. «Towards a Publication of the Piraeus Bronzes. The Apollo». Στο *Proceedings of the XVIIIth International Congress on Ancient Bronzes, Izmir*, επιμ. A. Giunlia-Mair και C.C. Mattusch, 237–44. Monographies Instrumentum 52. Autun: Mergoïl.
- Παπαγιαννόπουλου-Παλαιού, Α.Α. 1962. «Πειραιϊκή Αρχαιολογία. Το τέμενος Διός Σωτήρος και Αθηνάς και τα εν αυτώ λατρευτικά αγάλματα και αδριάντες». *Πολέμων Ζ'*: 26–61.
- Paraskevaidis, M. 1961. «Zur Entdeckung der Statuen im Πειραιά». *Alterum* 7(3): 131–37.
- _____. 1966. *Ein wiederentdeckter Kunsttraub der antike?* Berlin: Academie Verlag.
- Πετράκος, Β.Χ. 1997. «Ιωάννης Κ. Παπαδημητρίου.» Στο *Έπαινος Ιωάννου Κ. Παπαδημητρίου*, επιμ Β.Χ. Πετράκος, 9–51. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Picard, O. 1984. «Monnaies». Στο *L' Antre Corycien II, BCH Suppl. IX*: 281–306. Athènes: Ecole Française d'Athènes.
- Πιτερός, Χ. 2011. «Ο Απόλλων του Πειραιά και το ιερό στο Δήλεσι». Στο *Ταξιδεύοντας στην κλασική Ελλάδα. Τόμος προς τιμήν του καθηγητή Πέτρου Θέμελη*, επιμ. Π. Βαλαβάνης, 233–53. Αθήνα: Εταιρεία Μεσοσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.
- Ρεϊζίδου, Φ. και Ι. Μαυροειδή. 2019. «Οι πυρές του Πειραιά». Ανακοίνωση στη Δημερίδα *Αρχαιότητες σε Τροχιά*, 11–12 Απριλίου 2019, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης.
- Robinson, D.M. 1933. *Excavations at Olynthus, Vol VI. The Coins found at Olynthus 1931*. Baltimore and Oxford: Johns Hopkins Press.

- Robinson, D.M. and P.A. Clement 1938. *Excavations at Olynthus, Vol XIV The Chalcidic Mint and the Excavation Coins found in 1928-1934*. Baltimore and Oxford: Johns Hopkins Press.
- Rotroff, S.I. 2013. *Industrial religion: The Saucer Pyres of the Athenian Agora. Hesperia* suppl. 47. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Rückert, B. 1998. *Die Herme im öffentlichen und privaten Leben der Griechen: Untersuchungen zur Funktion der griechischen Herme als Grenzmal, Inschriftenträger und Kultbild des Hermes*. Regensburg: Roderer.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 1995. «Συμπληρωματικά στοιχεία για την τοπογραφία και την οικονομική ζωή του αρχαίου Πειραιά». Παράρτημα στο *Ο Πειραιεύς: οικονομική και ιστορική έρευνα από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*, επιμ. Χ. Πανάγου, 308-27. Πειραιάς: Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πειραιώς.
- _____. 2001. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*. Αθήνα: Όμιλος Λάτση.
- _____. 2007. «Τα χάλκινα αγάλματα του Πειραιώς». Στο *Μεγάλες Στιγμές της ελληνικής αρχαιολογίας*, επιμ. Π. Βαλαβάνης 326-31. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- _____. 2008. «Η Ανασκαφή του Δημοτικού Θεάτρου Πειραιά». Στο *Ο Πειραιάς και το Δημοτικό Θέατρο. Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Πανεπιστήμιο Πειραιά, 13 Απριλίου 2003*, επιμ. Ν. Αξαρλής και Κ. Μπρεντάνου, 16-20. Πειραιάς: Εκδόσεις Τσαμαντάκη.
- _____. 2012. «Αρχαίος Πειραιάς: Η πόλη του Θεμιστοκλή και του Ιππόδαμου». Στο *Πειραιάς, Κέντρο Ναυτιλίας και Πολιτισμού*, επιμ. Γ.Α. Σταϊνχάουερ, Μ.Γ. Μαλικούτη, Β. Τσοκόπουλος και Β. Γκανιάτσας, 18-125. Πειραιάς: Αιγής.
- Taylor, M.C. 1997. «Salamis and the Salaminioi. The history of an unofficial Athenian Demos». *APXAIIA ELLAS* 5. Amsterdam : J.C. Gieben
- Varoucha-Christodouloupoulou, I. 1960. «Acquisitions du Musée Numismatique d'Athènes». *BCH* 84: 500.
- Vanderpool, E. 1960. «New Letters from Greece». *AJA* 64: 265-71.
- von Eickstedt, K.V. 1991. *Beiträge zur Topographie des antiken Piräus*. Αθήνα: Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ψαράκη, Κ. 2017. «Το TRAM τροχιοδρομεί στον Πειραιά. Διανύοντας τους χώρους και τους χρόνους της πόλης». Ανακοίνωση στο Επιστημονικό Συνέδριο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα*, 8-9 Δεκεμβρίου 2017. Αθήνα.
- Ψαράκη, Κ., Αλ. Ανδρέου και Κλ. Δημητρίου. 2019. «Τόποι και πρακτικές λατρείας στον Πειραιά την κλασική περίοδο με βάση τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές για την κατασκευή του TRAM στον Πειραιά». Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο *Ιερά και Λατρείες στο Αιγαίο*, 11-14 Σεπτεμβρίου 2019. Λήμνος.

Παραβέλα Άργους Ορεστικού

Η μαρτυρία των νομισμάτων

Αναστασία Περυσινάκη

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

anperysi@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-5508-3215

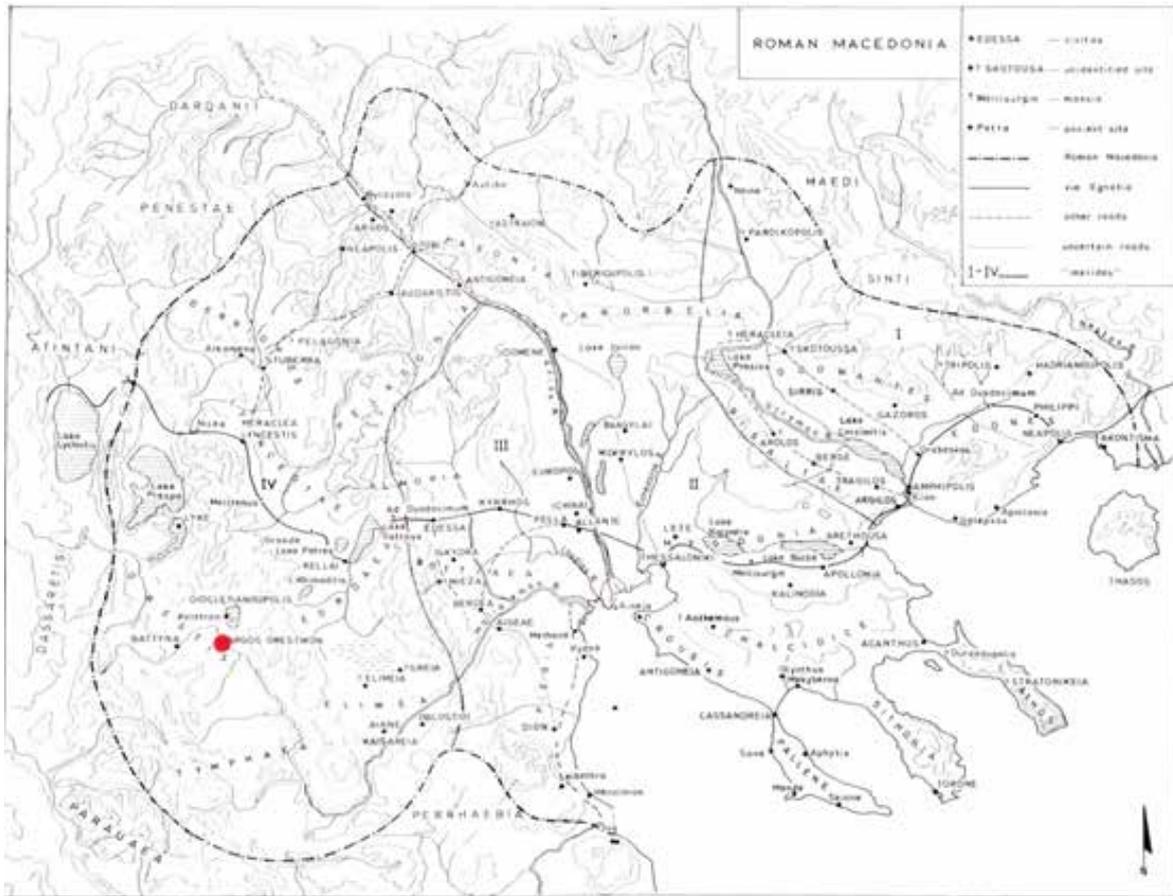
ABSTRACT

The current publication studies the numismatic evidence unearthed in the site of Paravela, situated 1 km west from the ancient Diocletianoupolis and 2 km northwest from the modern settlement of Argos Orestikon. The archaeological excavations revealed a site of public use from 2nd century CE to at least 5th–6th century CE, with an early extra muros Christian Basilica, built on a previously dating roman building, as well as an important number of burials. The excavation findings are expected to shed light on the history of the region of western Macedonia during the Late Antiquity.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΙ Η ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Η πανεπιστημιακή ανασκαφή στην θέση Παραβέλα διεξήχθη κατά τα έτη 2009–2018, υπό τη διεύθυνση των καθηγητών κλασικής αρχαιολογίας Δ. Πλάντζου και Δ. Δαμάσκου. Από την εκκίνησή της έως και το 2012, υπαγόταν στον Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ενώ από το 2013 εντάχθηκε στον ετήσιο προγραμματισμό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Έως το 2014 η ανασκαφή τελούσε υπό την εποπτεία της ΚΘ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Φλώρινα) και της 16ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Καστοριά), ενώ στη συνέχεια συμπεριελήφθη στην περιοχή ευθύνης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καστοριάς. Χρηματοδοτήθηκε από τα Πανεπιστήμια Ιωαννίνων, Δυτικής Ελλάδας, Αθηνών και Πατρών, το Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου και το Πανεπιστήμιο του Στάνφορντ.

Ακολουθώντας τις εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών στη μελέτη των ανασκαφικών νομισμάτων, επιχειρείται εδώ η προσέγγισή τους τόσο ως οικονομικών μαρτυριών, όσο και ως αμιγώς αρχαιολογικών ευρημάτων, μέσω της ένταξής τους στα ανασκαφικά τους συμφραζόμενα. Συγκεκριμένα, θα χρησιμοποιηθεί εκτενώς το μεθοδολογικό εργαλείο των δεικτών φθοράς, καθώς και αυτό του δείκτη συχνότητας απώλειας, σε συνδυασμό με την εισαγωγή ενός νέου μεγέθους, της μέγιστης διάρκειας κυκλοφορίας. Η πρώτη ενότητα αποτελεί τη μελέτη του υλικού στο χώρο, επιχειρώντας να εξαγάγει συμπεράσματα σχετικά με τη χρήση της θέσης ανά τους αιώνες της λειτουργίας της. Η δεύτερη ενότητα αποτελεί την κατεξοχήν οικονομική και νομισματική μελέτη του υλικού, εξετάζοντας ξεχωριστά τα επαρχιακά και τα αυτοκρατορικά νομίσματα και προσπαθώντας να αντιστοιχίσει το υλικό με την εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας στην περιοχή. Η τρίτη ενότητα, τέλος, επικεντρώνεται στο μέρος του υλικού που σχετίζεται με ταφικά συμφραζόμενα, επιχειρώντας να προσεγγίσει την ιδεολογική και θεωρητική πλευρά των ταφικών νομισματικών αποθέσεων.

Χάρτης 1: Η Μακεδονία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Πηγή: Τουράτσογλου 1993. Σημειώνεται με κόκκινο η θέση του Άργους Ορεστικού.

Το Άργος Ορεστικό αναφέρεται στις πηγές ως η ιδιαίτερη πατρίδα των Αργεαδών βασιλέων, η οποία, σύμφωνα με το μύθο, ιδρύθηκε από τον Ορέστη, όταν εκείνος εγκατέλειψε την Πελοπόννησο μετά το φόνο της Κλυταιμνήστρας (Δαμάσκος 2008, 911). Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για την πρώιμη ιστορία της περιοχής, ωστόσο είναι γνωστό ότι η Ορεστίς αποσκήρτησε το 197 π.Χ. από το μακεδονικό βασίλειο και τάχθηκε υπέρ των Ρωμαίων (Δαμάσκος 2008, 912). Αυτός είναι ο λόγος που, αν και γεωγραφικά υπαγόμενη στην τέταρτη μακεδονική μερίδα σύμφωνα με τη ρωμαϊκή διαίρεση της Μακεδονίας (Χάρτης 1), η περιοχή παρέμεινε στην ουσία ανεξάρτητη καθ' όλη τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, απολάμβανε ενδεχομένως κάποια ιδιαίτερα προνόμια και τήρησε συνολικά φιλορωμαϊκή στάση (Πολ. 18.47.6). Οι κάτοικοι της Ορεστίδας ήταν συνασπισμένοι στο Κοινό των Ορεστών, θεσμό για τον οποίο έχουν σωθεί πολύ λίγες πληροφορίες (Δαμάσκος 2008, 912). Δεν είναι γνωστή ούτε η χρονολογία ίδρυσης του Κοινού, ούτε οι αρμοδιότητές του, ωστόσο, ως θεσμός λήψης πολιτικών αποφάσεων θα πρέπει να διαλύθηκε στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. (Πιλάντζος 2017, 25). Κατά την περίοδο αυτή, άλλωστε, ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό περίπου 2 χλμ. μακριά, η πόλη που πήρε το όνομά του, η Διοκλητιανούπολη, ενδεχομένως πάνω σε προϋπάρχοντα οικισμό (Παπαζώτος 1995, 197). Τρεις αιώνες αργότερα, ο Ιουστινιανός θα επανιδρύσει τη Διοκλητιανούπολη, αυτή τη φορά λίγο βορειότερα, στην Καστοριά.

Στόχος της πανεπιστημιακής ανασκαφής ήταν η συνέχιση της έρευνας του Θανάση Παπαζώτου, ο οποίος κατά την περίοδο 1988–1991 έφερε στο φως τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με νάρθηκα και εξωνάρθηκα στη θέση Παραβέλα, καθώς και τάφους και μαρτύρια της ίδιας περιόδου. Κάτω από τη βασιλική εντοπίστηκαν κατάλοιπα ενός προγενέστερου κτίσματος των αυτοκρατορικών χρόνων. Συγκεκριμένα, η ανασκαφή του Παπαζώτου αποκάλυψε ρωμαϊκό κτίσμα μνημειακών διαστάσεων, προσανατολισμού ΒΔ–ΝΑ, αποτελούμενο από ένα αίθριο 52,40 x 33,20 μ. και μια μικρότερη αίθουσα στα ΒΔ, διαστάσεων 17,5 x 12 μ. Η αίθουσα

χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη κτιστών εδράνων κατά μήκος των μακρών πλευρών, αλλά και μιας κόγχης στο μέσο της ΒΔ πλευράς, εντός της οποίας εντοπίστηκε κτιστό βάθρο, καθώς και τμήμα μαρμάρινου αγάλματος (Δαμάσκος 2008, 916–19 για την πλαστική στην περιοχή της Ορεστίδας, βλ. Δαμάσκος 2018). Τα στοιχεία αυτά οδήγησαν τον ανασκαφέα στην υπόθεση ότι είχε να κάνει με κάποιο χώρο λατρείας (Παπαζώτος 1995, 200–3).

Η ανασκαφή των Δαμάσκου και Πλάντζου αποκάλυψε ότι το εσωτερικό του αιθρίου διέτρεχε στοά, η οποία λιθολογήθηκε κατά τους αιώνες που ακολούθησαν την εγκατάλειψη του κτιρίου, με αποτέλεσμα να εντοπίζονται ανασκαφικά μόνο τα θεμέλια της κιονοστοιχίας. Το κτίριο και η στοά θα πρέπει να έφεραν λίθινη εξωτερική επένδυση, ενώ συγκεκριμένα η αίθουσα έφερε πολύχρωμο διάκοσμο με τη μορφή ορθομαρμάρωσης (Δαμάσκος και Πλάντζος 2014, 3). Στο αίθριο του ρωμαϊκού κτιρίου αποκαλύφθηκε ορθογώνιο ναόσχημο οικοδόμημα, εντός του οποίου βρέθηκε στρώμα καταστροφής που χαρακτηριζόταν από την παρουσία κεραμίδων και νομισματικών ευρημάτων. Μέσα στο κτίσμα υπήρχε θολωτή υπόγεια ταφική κατασκευή προσβάσιμη μέσω κλίμακας (Δαμάσκος και Πλάντζος 2017α, 520 και 522).

Ο ανασκαφέας Δ. Δαμάσκος αμφισβήτησε την ερμηνεία του Παπαζώτου για το ρωμαϊκό οικοδόμημα, προτείνοντας εναλλακτικά τη χρήση του ως χώρου συνάθροισης, και κατ' επέκταση, τη στέγαση ενδεχομένως κάποιου πολιτικού θεσμού, ο οποίος θα μπορούσε ακόμα και να είναι το Κοινό των Ορεστών (Δαμάσκος 2008). Σε κάθε περίπτωση, η Παραβέλα φαίνεται να αποτέλεσε το κέντρο του υστεροελληνιστικού–ρωμαϊκού οικισμού του Άργους Ορεστικού μέχρι την ίδρυση της Διοκλητιανούπολης στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. Μετά από αυτό, σύμφωνα με τα πορίσματα των ανασκαφών (Δαμάσκος και Πλάντζος 2014, 4), το κτίριο ενδεχομένως εγκαταλείπεται και αρχίζει σταδιακά να καταρρέει· ωστόσο, κάτοικοι του νέου οικισμού επιστρέφουν στο χώρο, προσδίδοντάς του αυτή τη φορά ταφικό χαρακτήρα, παρά την ύπαρξη ξεχωριστού νεκροταφείου στη Διοκλητιανούπολη. Πράγματι, σε όλη την έκταση του χώρου εντοπίστηκε ποικιλία ταφικών κατασκευών. Ταυτόχρονα, τα αρχιτεκτονικά μέλη γίνονται αντικείμενο λιθολόγησης. Το ρωμαϊκό κτίσμα ισοπεδώνεται σε κάποια φάση εντελώς, κάτι που αποτυπώνεται σε ένα παχύ στρώμα καταστροφής, και πάνω στα ερείπια του ιδρύεται τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και εξωνάρθηκα, η οποία έχει χρονολογηθεί από τους ανασκαφείς στα τέλη του 4ου αι. – αρχές 5ου αι. μ.Χ. (Δαμάσκος και Πλάντζος 2017α, 522 για τη χρονολόγηση της βασιλικής βλ. ενότητα Α.3).

A. ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΟ ΧΩΡΟ

1. ΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΦΘΟΡΑΣ

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να παρεμβληθεί μία σύντομη αναφορά στο μεθοδολογικό εργαλείο των δεικτών φθοράς, το οποίο πρόκειται να χρησιμοποιηθεί εκτενώς στη συνέχεια (συνολικά για τη μέθοδο και για μια ενδεικτική κατάταξη ρωμαϊκών νομισμάτων βάσει αυτής, βλ. κυρίως το έργο του Jean-Marc Doyen, συγκεκριμένα Doyen 2007, 2019α· Doyen κ.ά. 2010, τον οποίο και ευχαριστώ για την προθυμία με την οποία απάντησε στις ερωτήσεις μου). Πρόκειται για μια συγκριτική τοποθέτηση των νομισμάτων σε μια κλίμακα φθοράς, από την οποία μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα ως προς τη σχετική τους χρονολόγηση αλλά κυρίως ως προς το χρόνο κυκλοφορίας τους από την κοπή μέχρι την απόθεση. Η μέθοδος έχει αρχίσει σχετικά πρόσφατα να χρησιμοποιείται για τα ανασκαφικά νομίσματα. Αναπόφευκτα, η κατάταξη ενέχει στοιχεία υποκειμενικότητας, πρόβλημα που μπορεί να εξομαλυνθεί συνδέοντας σύνολα νομισμάτων μεταξύ τους, όπως θα επιχειρήσουμε εδώ.

Με σκοπό τη μέγιστη δυνατή αντικειμενικότητα, οι δείκτες φθοράς που αποδόθηκαν στα νομίσματα του Άργους Ορεστικού αντιστοιχίζονται με τους δείκτες φθοράς που χρησιμοποιεί ο J.-M. Doyen στο πλαίσιο του έργου του (2019α, Doyen κ.ά. 2010) που σχετίζεται με αυτοκρατορικές κοπές. Σε αντίθεση με τον Doyen ωστόσο, που κατατάσσει το υλικό του σε μια κλίμακα 0–10 με άριστο το 0, εδώ χρησιμοποιείται μία κλίμακα από

0 (μέγιστη φθορά, αποδίδεται μόνο στα αδιάγνωστα) έως 6 (άριστη κατάσταση διατήρησης· τα επονομαζόμενα και “fleur de coin” ή “stempelfrisch”) (Πίν. 1).

Πίν. 1: Αντιστοίχιση των δεικτών φθοράς στο Άργος με τους δείκτες φθοράς του J.-M. Doyen (2007, 27).

Doyen	Άργος
0-3	6
4-5	5
6-7	4
8	3
9	2
10	1

Ο Doyen (Doyen κ.ά. 2010, 339) εισάγει, με βάση έναν θησαυρό από το ιερό στην Ville-sur-Lymes, έναν πίνακα, όπου κάθε δείκτης φθοράς αντιστοιχίζεται με μια εκτίμηση του χρόνου κυκλοφορίας του νομίσματος. Δεδομένης της χρησιμότητας ενός τέτοιου εργαλείου, και καθώς το υλικό του Άργους δεν περιλαμβάνει κάποιο μεγάλο θησαυρικό σύνολο, του οποίου η απόθεση να μπορεί να χρονολογηθεί ακριβώς, χρησιμοποιούνται τα στοιχεία που παρέχονται από τον Doyen για να βοηθήσουν σε μία όσο το δυνατόν πιο ακριβή χρονολόγηση των νομισματικών αποθέσεων στο Άργος. Φυσικά, παρά το γεγονός ότι η εγκυρότητα των υπολογισμών του Doyen επεκτείνεται σαφώς πέρα από την υπό μελέτη θέση του, θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν η διαφοροποίηση των δύο θέσεων ως προς τη χρήση και ως προς τη σύσταση του εδάφους. Οι αριθμοί που δίνονται εδώ δεν είναι απόλυτοι. Η κατάσταση διατήρησης του νομίσματος μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με το πόσο εύχρηστο είναι στην καθημερινότητα, κάτι που εξαρτάται από παράγοντες όπως τα μετρικά του στοιχεία και η υποδιαίρεσή του, ενώ διευκρινίζεται ότι είναι δύσκολο να διακριθούν με ακρίβεια τα σημάδια που προκύπτουν από τη φθορά της χρήσης, από αυτά που προκαλεί η διάβρωση η ακόμα και η φθορά της μήτρας (Doyen 2019a). Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να σημειωθεί ότι ο δείκτης φθοράς δεν έχει να κάνει με το βαθμό στον οποίο η ταύτιση είναι σίγουρη (Doyen 2007, 28). Δεδομένων των παραπάνω στοιχείων, προκύπτει επομένως ο παρακάτω Πίνακας 2.

Πίν. 2: Κατά προσέγγιση υπολογισμός των χρόνων κυκλοφορίας που αντιστοιχούν σε κάθε δείκτη φθοράς με βάση τον πίνακα στο Doyen 2019a, 28.

Δείκτες φθοράς	Χρόνοι κυκλοφορίας κατά προσέγγιση
6	1-15
5	15-30
4	40-50
3	50-65
2	65-75
1	75-90
0	>90

Δυστυχώς θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανασκαφή δεν έφερε στο φως παρά ελάχιστη κεραμική, κάτι που στερεί από τον μελετητή ένα πολύ σημαντικό εργαλείο χρονολόγησης. Είναι μόνο λόγω αυτής της έλλειψης, σε συνδυασμό με τον σημαντικό αριθμό των νομισμάτων, και με βάση τα παραπάνω μεθοδολογικά εργαλεία,

που θα προταθούν σε αυτό το κεφάλαιο κάποιες χρονολογήσεις βασισμένες στα νομισματικά ευρήματα, καθώς είναι πλέον κατανοητό ότι τα νομίσματα ως μεμονωμένα ευρήματα δεν θα πρέπει να χρησιμοποιούνται ως μέσα απόλυτης χρονολόγησης (βλ. Walker 1997).

2. ΑΡΓΟΣ: ΚΑΤΟΨΗ ΚΑΙ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην εισαγωγή, η ιστορία της θέσης αποτυπώνεται στα υλικά κατάλοιπα σε τρεις φάσεις. Η *πρώτη* είναι η φάση χρήσης του ρωμαϊκού κτιρίου, της οποίας η αρχή δεν εντοπίζεται στο χρόνο, αλλά το τέλος έρχεται στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ., εφόσον αποδεχθούμε ότι το κτίριο στέγαζε κάποιον πολιτικό θεσμό, και επομένως ότι αυτός διακόπτει τη λειτουργία του όπως όλοι οι επαρχιακοί πολιτικοί θεσμοί κατά το διάστημα αυτό, με την ίδρυση της Διοκλητιανούπολης. Η *δεύτερη* φάση καταλαμβάνει το διάστημα από την παύση της χρήσης του ρωμαϊκού κτίσματος έως την ανέγερση της βασιλικής, διάστημα κατά το οποίο το ρωμαϊκό κτίσμα σταδιακά καταρρέει, ενώ οι κάτοικοι της Διοκλητιανούπολης επιστρέφουν στη θέση, η οποία αποκτά πλέον ταφική χρήση, παρά την ύπαρξη ταυτόχρονα του νεκροταφείου του οικισμού στη Διοκλητιανούπολη. Η *τρίτη* φάση ταυτίζεται με τη χρήση της βασιλικής.

Στην κάτοψη του χώρου (Εικ. 1,¹ Πίν. 3) παρατηρεί κανείς ότι η πλειονότητα των νομισμάτων (45) συσσωρεύεται στο χώρο του αιθρίου εκατέρωθεν της ανατολικής κιονοστοιχίας. Αντίθετα, εντός της βασιλικής τα νομίσματα είναι πολύ λιγότερα (6), ενώ εντύπωση προξενεί η ολοκληρωτική απουσία νομισματικών ευρημάτων από το χώρο της αίθουσας, ειδικά με βάση την ερμηνεία του Δαμάσκου, σύμφωνα με την οποία η αίθουσα θα στέγαζε τακτικές συναθροίσεις (βλ. Εισαγωγή).

Στο χώρο του αιθρίου, εκτός από τα νομίσματα που σχετίζονται με ταφικά συμφραζόμενα (17), παρατηρούνται συγκεντρώσεις νομισμάτων σε συγκεκριμένα ανασκαφικά τετράγωνα. Η εικόνα ευνοεί την υπόθεση ύπαρξης θησαυρών στο σημείο αυτό. Συγκεκριμένα, λαμβάνοντας υπόψη την αρχαιολογική συνάφεια, καθώς και την εγγύτητα ως προς τη χρονολόγηση και τους δείκτες φθοράς, θα μπορούσαν να προταθούν ως θησαυρικά σύνολα τα νομίσματα **αρ. κατ. 20, 47, 63, 66, 68** σε επιφανειακό στρώμα και τα **45, 55, 71** εντός του στρώματος καταστροφής, αλλά ασφαλέστερα ακόμα, τα **αρ. κατ. 24, 27, 44** πάνω ακριβώς από το στρώμα καταστροφής. Τα τελευταία τρία νομίσματα αντιστοιχούν στους δείκτες φθοράς 3 και 4 και ανήκουν σε κοπές του διαστήματος 355–375 μ.Χ. Η αξία των συνόλων αυτών είναι χαμηλή· ωστόσο, πέρα από το πιο προφανές ενδεχόμενο της απώλειας, δεν μπορεί να θεωρηθεί απίθανη και η απόκρυψη, ενδεχομένως παράλληλα με τη διάνοιξη των τάφων κατά την περίοδο σταδιακής κατάρρευσης του ρωμαϊκού κτίσματος και πριν από την ανέγερση της βασιλικής, στο διάστημα που ονομάσαμε δεύτερη φάση. Σε αυτό συνάδει και η διάταξή τους στο χώρο, που μοιάζει να ακολουθεί τα κατάλοιπα της ρωμαϊκής πρώτης φάσης. Η ερμηνεία μιας τέτοιας τάσης απόκρυψης παραμένει ασαφής, καθώς οι θησαυροί απόκρυψης στη Μακεδονία εμφανίζονται αυξημένοι κατά τη διάρκεια του 3ου αι. μ.Χ., πιθανώς ως αποτέλεσμα των ταραγμένων ιστορικών συνθηκών που χαρακτηρίζονται από εισβολές των σκυθικών φυλών (πρβλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2010· βλ. επίσης Κρεμούδη-Σισιλιάνου 1996), αλλά στο αίθριο δεν έχουν εντοπιστεί σύνολα νομισμάτων πρωιμότερα του 4ου αι. μ.Χ.

Η ύπαρξη νομισμάτων εντός της βασιλικής θα μπορούσε να αποδοθεί είτε στη χρήση του κερματόμορφου χρήματος ήδη εντός των πρώτων χριστιανικών ναών, είτε σε υποκείμενα στρώματα της ρωμαϊκής φάσης (για την εύρεση νομισματικού υλικού εντός των πρώτων παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Μακεδονίας, βλ. ενδεικτικά για την Αρέθουσα Θεσσαλονίκης, Αδάμ-Βελένη 1998, 357 και για το Μπυγιάδουδι Επανομής, Παζαράς 2008, 521–22).

¹ Όλες οι φωτογραφίες συμπεριλαμβανομένων των νομισμάτων στους πίνακες στο τέλος του άρθρου προέρχονται από το αρχείο της Πανεπιστημιακής Ανασκαφής του Άργους Ορεστικού και συμπεριλαμβάνονται στη μελέτη μετά από προσωπική επικοινωνία με τους ανασκαφείς.

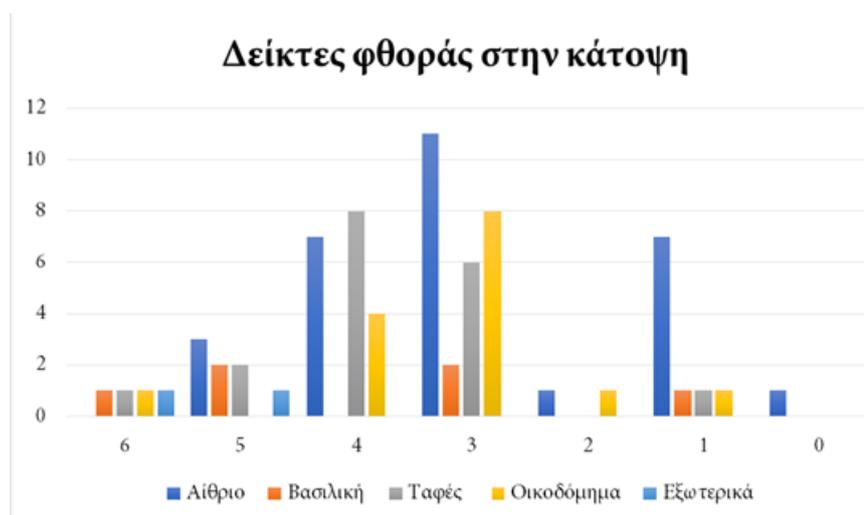

Εικ. 1: Άργος Ορεστικό, Παραβέλα: ο ανασκαφικός χώρος μετά το τέλος της ανασκαφικής περιόδου του 2017. Σχέδιο: Σ.-Ν. Τεζαψίδης. Πηγή: Αρχείο Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Άργους Ορεστικού. Σημειώνεται η θέση των νομισματικών ευρημάτων – με κόκκινο σημειώνονται τα νομίσματα που συσχετίζονται με ταφές.

Ξεχωριστά θα πρέπει να μελετηθούν τα νομίσματα που βρέθηκαν εντός του ορθογώνιου οικοδομήματος στο κέντρο του αιθρίου (18, εκ των οποίων 4 σε συσχέτιση με ταφικά συμφραζόμενα). Μεταξύ αυτών προτείνεται η ύπαρξη ενός ακόμα θησαυρικού συνόλου στο στρώμα καταστροφής του οικοδομήματος, που αποτελείται από έντεκα νομίσματα (αρ. κατ. 21, 22, 26, 33, 34, 42, 43, 48, 49, 53, 60) που βρέθηκαν σε κοινά συμφραζόμενα και κόπηκαν όλα εντός του διαστήματος 355–375 μ.Χ. Τέσσερα από αυτά ανήκουν σε κοπές του Κωνσταντίνου Β', τρία σε κοπές του Βαλεντινιανού Α' και δύο σε κοπές του Θεοδοσίου Α', ενώ για τα άλλα δύο δεν είναι

βέβαιη η εκδίδουσα αρχή. Η κατάσταση διατήρησης, ωστόσο, ποικίλλει αρκετά. Η απόθεση των νομισμάτων θα πρέπει να χρονολογηθεί εντός της δεκαετίας του 460 μ.Χ. Δεδομένης της μικρής αξίας του συνόλου και της ποικιλίας των δεικτών, μπορεί εδώ να γίνει λόγος για απώλεια.

Στο παρακάτω Γράφημα 1 παρατηρείται ότι τα νομίσματα του αιθρίου κατανέμονται με σχετική ισορροπία στους δείκτες από 0 έως 5 (αν και υπερτερεί σαφώς ο δείκτης 3), κάτι που σημαίνει ότι η απόθεσή τους πραγματοποιείται από 15 έως και περισσότερα από 90 χρόνια μετά την κοπή τους. Αυτό θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μου, να επιβεβαιώνει τη διαφοροποίηση του χαρακτήρα των αποθέσεων, οι οποίες οφείλονταν πιθανώς είτε σε απόκρυψη είτε, κυρίως, σε απώλεια. Η εικόνα αυτή έρχεται σε αντίθεση με τα δεδομένα της βασιλικής, της οποίας τα ευρήματα συγκεντρώνονται, πλην μιας εξαιρέσης, στους δείκτες 3 έως 6, με νομίσματα που έχουν κυκλοφορήσει ακόμα και λιγότερο από 15 χρόνια. Αυτό το στοιχείο είναι αρκετά ενδιαφέρον και θα προταθεί μια ερμηνεία παρακάτω. Ως προς τα ταφικά νομίσματα, και αυτά συσσωρεύονται στους δείκτες 3–6, δεδομένο που αιτιολογείται λόγω του σκόπιμου χαρακτήρα της απόθεσης. Τέλος, τα νομίσματα που προέρχονται από το ναόσχημο οικοδόμημα, παρουσιάζουν και πάλι ποικιλία ως προς τους δείκτες φθοράς, με σαφή πρωτοκαθεδρία των δεικτών 3 και 4.

Γράφημα 1: Δείκτες φθοράς των νομισμάτων ανά σημείο εύρεσης στην κάτοψη (τα νομίσματα του T9/12 έχουν συμπεριληφθεί στις Ταφές).

Ως προς τη στρωματογραφία (Πίν. 3), το επιφανειακό στρώμα, που λογικά συμπίπτει χρονολογικά με την ανέγερση της βασιλικής (αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί εδώ το ενδεχόμενο της αναμόχλευσης των άνω στρωμάτων), χαρακτηρίζεται από μη αμελητέο αριθμό νομισμάτων (23). Ελαφρώς περισσότερα νομίσματα ωστόσο (28), εντοπίζονται στο υποκείμενο στρώμα καταστροφής, το οποίο διαμορφώθηκε σταδιακά κατά τη δεύτερη φάση. Τα νομίσματα τέλος, που σχετίζονται με ταφικά συμφραζόμενα ανέρχονται στα 18.

Πίν. 3: Κατανομή των νομισμάτων στο χώρο.

	Αίθριο	Βασιλική	Ναόσχημο οικοδόμημα	Εξωτερικά
Επιφανειακά	1, 20, 24, 27, 28, 31, 35, 37, 40, 44, 47, 51, 52, 58, 63, 64, 65, 66, 68	4, 5, 39, 62		6, 7
Στρώμα καταστροφής	8, 23, 25, 32, 41, 45, 50, 54, 55, 59, 61, 70, 71	2, 36	21, 22, 26, 29, 33, 34, 42, 43, 48, 49, 53, 60, 69	

	Αίθριο	Βασιλική	Ναόσχημο οικοδόμημα	Εξωτερικά
Σε ταφικό πλαίσιο	9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 67	3	30, 38, 46, 56, 57	

Τα νομίσματα που εντοπίστηκαν στο επιφανειακό στρώμα του αιθρίου χρονολογούνται όλα στην περίοδο 350–395 μ.Χ., με εξαίρεση ένα νόμισμα 3ου αι. π.Χ. που είναι και το αρχαιότερο της ανασκαφής και προφανώς προήλθε από αναμόχλευση της στρωματογραφίας (**αρ. κατ. 1**). Αντίστοιχα χρονολογούνται και τα νομίσματα του στρώματος καταστροφής του αιθρίου, με εξαίρεση ένα νόμισμα του 2ου αι. μ.Χ. (**αρ. κατ. 8**). Αντίθετα, τα νομίσματα που σχετίζονται με ταφές εντός του αιθρίου, καλύπτουν σχεδόν το σύνολο του 4ου μεταχριστιανικού αιώνα, δηλαδή περίπου από το 305 ως το 388 μ.Χ. Για τη βασιλική, από την άλλη, τα νομίσματα του επιφανειακού στρώματος ποικίλλουν από τον 1ο ως και τον 5ο αι. μ.Χ., ωστόσο προέρχονται σχεδόν σίγουρα από διατάραξη της στρωματογραφίας. Τα νομίσματα του στρώματος καταστροφής της βασιλικής επίσης αποδεικνύονται μη βοηθητικά, αφού το ένα χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ. και το άλλο στον 4ο αι. μ.Χ. Τα νομίσματα από το ναόσχημο οικοδόμημα, είτε προέρχονται από το στρώμα καταστροφής, είτε από ταφικά συμφραζόμενα, χρονολογούνται στο διάστημα 350–390 μ.Χ.

3. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Είναι αξιοπρόσεκτο, με βάση όσα γράφτηκαν παραπάνω, ότι τα πρωιμότερα νομίσματα της ανασκαφής, τα οποία θα ταυτίζονταν με την πρώτη φάση χρήσης του χώρου και το ρωμαϊκό κτίσμα, αντί να εντοπίζονται στα χαμηλότερα στρώματα ή έστω στο αίθριο του ρωμαϊκού κτίσματος, εντοπίζονται κατά βάση μέσα στη βασιλική και μάλιστα στα άνω στρώματα και σε καλή κατάσταση διατήρησης, ενώ υπάρχουν και κάποια δείγματα έξω από το κτιριακό συγκρότημα. Οι ανασκαφείς δικαίως εμφανίζονται δύσπιστοι ως προς την αξιοπιστία των νομισμάτων αυτών για τη χρονολόγηση των αντίστοιχων στρωμάτων (Δαμάσκος και Πλάντζος 2019, 9· ο λόγος εδώ για το ρωμαϊκό δηνάριο **αρ. κατ. 2** που έτσι και αλλιώς, λόγω της εγγενούς αξίας, θα ήταν άσκοπο να χρησιμοποιηθεί για τη χρονολόγηση του στρώματος), και επομένως θα μπορούσε κανείς να πει ότι η πρώτη φάση χρήσης του χώρου δεν φαίνεται να έχει αφήσει επαρκή ή και καθόλου ίχνη στο νομισματικό υλικό.

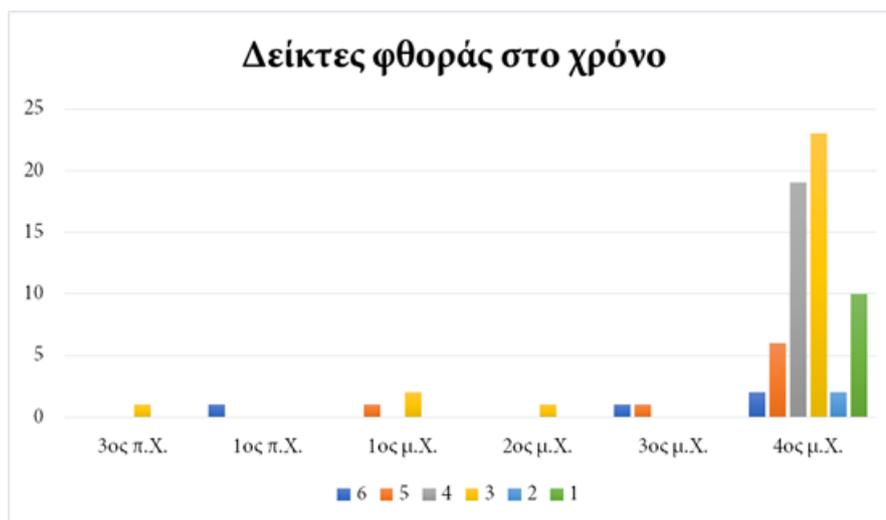
Αντίθετα, η δεύτερη φάση τεκμηριώνεται πολύ καλά με βάση το νομισματικό υλικό, το οποίο καλύπτει ολόκληρο τον 4ο αι. μ.Χ., αποκαλύπτοντας μια ενιαία συνεχόμενη χρήση. Ωστόσο, ο μεγάλος αριθμός των νομισμάτων αυτής της περιόδου που εντοπίστηκαν χωρίς συνάφεια με τα ταφικά συμφραζόμενα δημιουργεί έναν προβληματισμό. Πράγματι, ολόκληρο το αίθριο είναι γεμάτο νομισματικές αποθέσεις, μεμονωμένες ή και σε πιθανά θησαυρικά σύνολα (τουλάχιστον τρία όπως αναφέρθηκε παραπάνω στην ενότητα Α.2), σε όλο το βάθος του στρώματος καταστροφής. Οι αποθέσεις δεν φαίνονται να δικαιολογούνται απόλυτα από την χρήση του χώρου κατά το διάστημα αυτό αποκλειστικά ως νεκροταφείου. Στη φάση αυτή θα πρέπει, σύμφωνα με τους Δαμάσκο και Σκρέκα (2017, 24), να χρονολογηθεί και η μνημειακή θολωτή ταφική κατασκευή στο κέντρο του αιθρίου. Ωστόσο, δεν έχει προς το παρόν επικρατήσει κάποια ερμηνεία για τη σχέση του μνημείου με το περιβάλλον αυτήν ναόσχημο οικοδόμημα. Συγκεκριμένα, οι ανασκαφείς προτείνουν ότι το οικοδόμημα θα μπορούσε να λειτουργεί ως περίβολος για το μνημείο, αναφέροντας μάλιστα και βιβλιογραφικά παράλληλα (Δαμάσκος και Πλάντζος 2017β, 14)· ωστόσο αλλού φαίνεται να προβάλλεται εναλλακτικά η άποψη ότι το ορθογώνιο οικοδόμημα ανήκει σε προγενέστερη ρωμαϊκή φάση, σε αυτήν που εδώ αποκαλούμε πρώτη, και επαναχρησιμοποιείται κατά τη δεύτερη φάση με την ίδρυση εντός τού του ταφικού μνημείου (Δαμάσκος και Σκρέκα 2017, 24). Η έλλειψη, ωστόσο, νομισμάτων πρωιμότερων του 4ου αι. μ.Χ. καθιστά λιγότερο πιθανή τη χρονολόγηση του ναόσχημου οικοδομήματος στη φάση αυτή.

Όσο για την τρίτη φάση, η οποία αρχίζει με την ανίδρυση της βασιλικής και διαρκεί όσο και η λειτουργία αυτής, στοιχείο που δεν είναι γνωστό, αυτή επίσης δεν φαίνεται να αφήνει τα νομισματικά κατάλοιπα που θα

περιμέναμε, δεδομένου ότι οι χρονολογίες κοπής των νομισματικών ευρημάτων σταματούν στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. Φυσικά, πρέπει εδώ να υπολογιστεί ότι τα νομίσματα της προηγούμενης φάσης συσσωρεύονται κατά πλειονότητα στους δείκτες 3 και 4 (Γράφημα 3), και άρα, με βάση τον Πίνακα 2, φαίνεται ότι κυκλοφορούσαν κατά προσέγγιση από 40 έως 65 χρόνια, με την απόθεσή τους να χρονολογείται από το 370 ως περίπου το 445 μ.Χ. Ωστόσο, και πάλι, αν δεν προέκυψε μια αιφνίδια διακοπή της λατρευτικής λειτουργίας της βασιλικής, η οποία σίγουρα θα είχε αποτυπωθεί κάπως στη στρωματογραφία, η έλλειψη υστερότερων νομισμάτων δεν φαίνεται να δικαιολογείται, δεδομένου ότι η χρήση του κερατόμορφου χρήματος εντός των χώρων λατρείας είναι παραπάνω από συνήθης. Θα πρέπει φυσικά να ληφθεί υπόψιν και το ενδεχόμενο η περιοχή να εξακολουθεί για κάποιο λόγο να χρησιμοποιεί νομίσματα παλαιότερων κοπών ωστόσο στην περίπτωση αυτή, θα περίμενε κανείς χαμηλότερους ακόμα δείκτες φθοράς στα νομισματικά ευρήματα (Γράφημα 2).

Γράφημα 2: Δείκτες φθοράς των νομισμάτων ανά σημείο εύρεσης στη στρωματογραφία.

Γράφημα 3: Δείκτες φθοράς των νομισμάτων ανά αιώνα (δεν συμπεριλαμβάνονται τα νομίσματα με δείκτη φθοράς 0).

Ως εκ τούτου, και με βάση αποκλειστικά τη μελέτη των νομισμάτων σε σχέση με τη διάταξή τους στην κάτοψη και τη στρωματογραφία, προτείνονται τα εξής:

Κατά την πρώτη φάση, η χρήση των νομισμάτων παραμένει εξαιρετικά περιορισμένη, είτε λόγω του χαρακτήρα της θέσης, είτε λόγω του περιορισμένου εκχρηματισμού της οικονομίας της περιοχής κατά το

διάστημα αυτό. Αν ισχύει η τελευταία πρόταση, αυτό θα πρέπει να αφορά κατά βάση την Ορεστίδα, γιατί συνολικά φαίνεται να παρατηρείται μια σταδιακή αύξηση των νομισματικών ευρημάτων κατά το διάστημα από τον 1ο έως τον 3ο αι. μ.Χ. (Burnett 2000, 93). Στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ., με τη δεύτερη φάση, η όποια πολιτική λειτουργία του χώρου διακόπτεται και ο πληθυσμός μεταφέρεται στον καινούριο οικισμό της Διοκλητιανούπολης. Ωστόσο, η θέση δεν σταματά να χρησιμοποιείται. Σε συνδυασμό με την παρατήρηση του ανασκαφέα Δ. Πλάντζου (2017, 31), ότι δηλαδή προς το τέλος του αρχαίου κόσμου, ο δημόσιος χώρος μετατρέπεται σταδιακά σε νεκροταφείο, θεωρώ ότι η θέση λειτουργεί ως εκ τούτου ποικιλοτρόπως ως χώρος συνάθροισης και μνήμης της κοινότητας, ενδεχομένως με τη συνέχιση της λατρευτικής χρήσης που έχει υποθεθεί ότι συνόδευε τον πολιτικό χαρακτήρα του κτίσματος ήδη από τη ρωμαϊκή περίοδο (Δαμάσκος 2008, 918–19 για τη λειτουργία της θέσης ως τόπου μνήμης, βλ. και την τελευταία ενότητα του άρθρου). Μόνο μια τακτική κίνηση στο χώρο, που ίσως περιελάμβανε και κάποια μορφή οικονομικής συναλλαγής, θα μπορούσε να δικαιολογήσει τη νομισματική εικόνα του αιθρίου. Θα πρέπει, επομένως, εδώ να αναρωτηθεί κανείς, δεδομένου ότι παράλληλα υπάρχει εκτενέστερο νεκροταφείο στη Διοκλητιανούπολη, ποιοι από τους νεκρούς θάβονται εδώ και γιατί, και ποια σημασία προσδίδουν στη θέση για την κοινότητα της Διοκλητιανούπολης;

Ως προς το ναόσχημο οικοδόμημα, αυτό που μπορεί να ειπωθεί με βάση το Γράφημα 1 είναι ότι οι νομισματικές αποθέσεις κατά βάση δεν φαίνονται να έχουν υπαγορευθεί από σκοπιμότητα, πχ αναθηματικούς λόγους, και άρα θα πρέπει να αποδοθούν στην απώλεια, η οποία όμως, λόγω του αριθμού των ευρημάτων, υποδεικνύει εκτεταμένη και συστηματική ανθρώπινη παρουσία. Με βάση τη χρονολόγηση της κοπής και της κυκλοφορίας των νομισματικών ευρημάτων, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι οι νομισματικές αποθέσεις εντός του οικοδομήματος χρονολογούνται έως περίπου και το 440 μ.Χ., και άρα η χρήση του οικοδομήματος, αν δεχτούμε ότι είναι προγενέστερο του ταφικού μνημείου, συνεχίζεται και μετά την κατασκευή του τελευταίου. Είναι, ωστόσο, πιθανόν ότι η χρήση του οικοδομήματος διακόπτεται ή έστω περιορίζεται με την ανέγερση της βασιλικής.

Για την τρίτη φάση, με βάση όσα γράφτηκαν παραπάνω για τους δείκτες φθοράς, και αν θεωρήσει κανείς δεδομένο ότι δεν είναι πιθανόν να συμπίπτουν χρονολογικά οι νομισματικές αποθέσεις του αιθρίου με τη χρήση της βασιλικής, προτείνεται να κατέβει η χρονολόγηση ανέγερσης της τελευταίας τουλάχιστον στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ. (ίσως ακόμα και υστερότερα). Παρόλο που δεν προτιμάται, όπως ήδη αναφέρθηκε, η χρονολόγηση στρωμάτων με βάση τα νομίσματα, πρέπει να αναφερθεί εδώ ότι η χρονολόγηση της βασιλικής με *terminus post quem* περίπου το 430–440 μ.Χ. επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη του θησαυρού που σχηματίζουν τα νομίσματα **αρ. κατ. 24, 27, 44** (βλ. παραπάνω), ο οποίος εντοπίστηκε ακριβώς πάνω από το στρώμα καταστροφής, και του οποίου η απόθεση χρονολογείται με βάση το νόμισμα **αρ. κατ. 44** ακριβώς κατά το 425 μ.Χ. Όσο για το αποτύπωμα της τρίτης φάσης στο υλικό, μπορεί να προταθεί η κάπως τολμηρή υπόθεση ότι τα νομίσματα που εντοπίστηκαν εντός της βασιλικής, αποτίθενται σε χρόνο πολύ ύστερο από την κοπή τους, είτε με την αναμόχλευση της στρωματογραφίας για την ανέγερση της βασιλικής, είτε ενδεχομένως για έναν πιο περίπλοκο λόγο. Πράγματι, η αναμόχλευση της στρωματογραφίας θα μπορούσε να εξηγήσει τη νομισματική εικόνα εφόσον πρωιμότερα νομίσματα εντοπίζονταν και στο αίθριο, κάτι που δεν φαίνεται να συμβαίνει, παρόλο που και εκεί θα πρέπει να διαταράχθηκε η στρωματογραφία κατά τη διάνοιξη των τάφων. Καθώς είναι δύσκολο να αποδοθεί η συσσώρευση όλων αυτών των πρώιμων νομισμάτων εντός της υστερότερης βασιλικής στην τυχαιότητα, προτείνεται ότι ενδεχομένως αυτές οι νομισματικές αποθέσεις σχετίζονται με λατρευτική δραστηριότητα, αλλά ακόμα περισσότερο, με την καθιέρωση κατά κάποιο τρόπο του νέου λατρευτικού χώρου, με υλικό που προέρχεται από τις προγενέστερες φάσεις χρήσης της περιοχής, και ακόμα περισσότερο, λειτουργεί ως υλικός φορέας μνήμης για τον τόπο, δεδομένου ότι τα περισσότερα από τα νομίσματα αυτά προέρχονται από κοπές του Κοινού των Μακεδόνων. Προτείνεται δηλαδή ότι ενδεχομένως επιλέγονται τα συγκεκριμένα νομίσματα σκοπίμως για να αποτεθούν στον χώρο, αποσυρόμενα από την κυκλοφορία, αν και ήδη δεν θα ήταν δόκιμα σε μια τόσο ύστερη φάση. Την τελευταία υπόθεση υποστηρίζει και το γεγονός ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι δείκτες φθοράς των νομισμάτων που βρέθηκαν εντός της βασιλικής είναι εν γένει υψηλοί (Γράφημα 1), κάτι που περιορίζει κατά πολύ τις πιθανότητες συνεχούς χρήσης από την κοπή ως την απόθεση. Με βάση και την

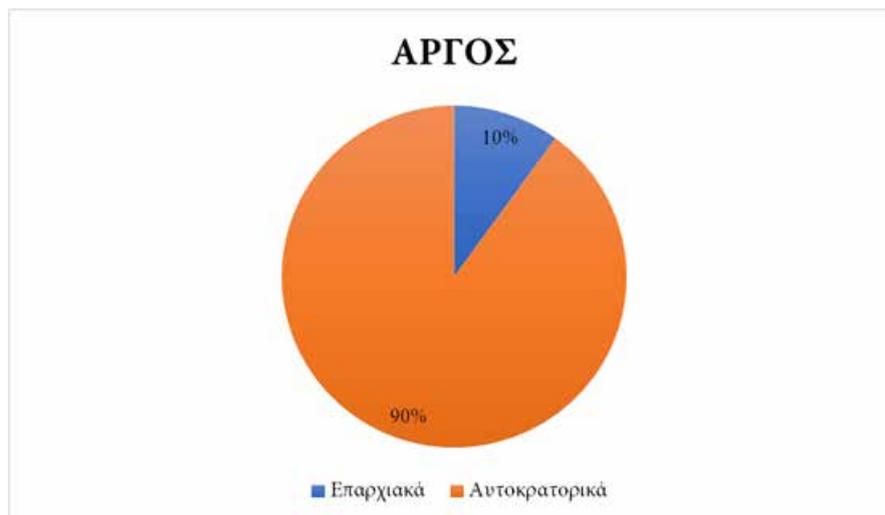
υπόθεση που διατυπώθηκε παραπάνω, ότι η χρήση του ορθογώνιου οικοδομήματος συνεχίζεται και μετά την ανέγερση του ταφικού μνημείου, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ενδεχομένως αναπτύσσεται κάποια λατρευτική-προσκυνηματική δραστηριότητα με επίκεντρο το ταφικό μνημείο – άλλωστε είναι ενδεχομένως η ύπαρξη των ταφών αυτών που υπαγορεύσε την ανέγερση μιας τόσο μνημειώδους extra muros βασιλικής. Το μέγεθος του δομημένου χώρου και η συνέχεια της χρήσης του μέσα στους αιώνες θεωρώ ότι μπορούν να στηρίξουν την υπόθεση ότι οι κάτοικοι της περιοχής διατηρούν την ιστορική μνήμη και, προσπαθώντας να συγκροτήσουν μια νέα συλλογική ταυτότητα, χρησιμοποιούν εσκεμμένα το προγενέστερο υλικό για να πραγματοποιήσουν τη μετάβαση, όχι απλώς από μια θρησκεία σε μια άλλη, αλλά από ένα ολόκληρο πολιτισμικό σύστημα, αυτό του αρχαίου κόσμου, στο διάδοχό του, αυτό του μεσαιωνικού.

B. ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

1. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

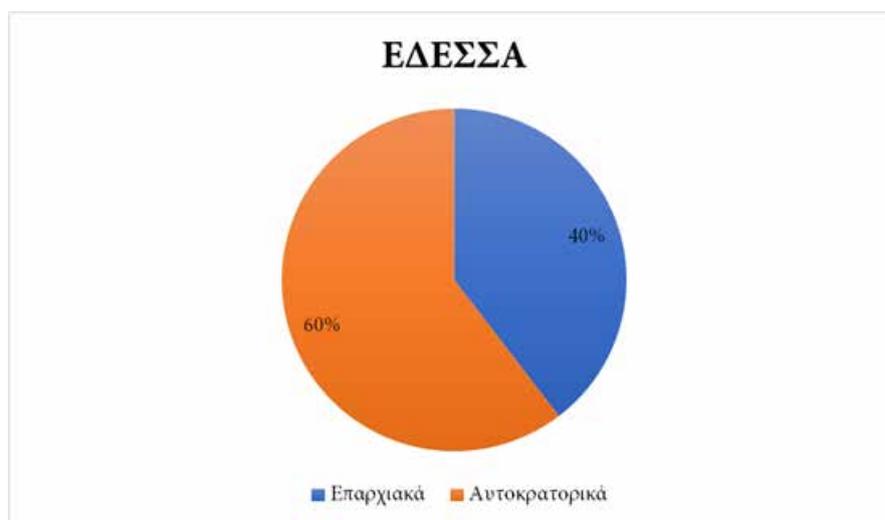
Τα νομίσματα της ανασκαφής στο διάστημα 2010–2018, όλα χάλκινα πλην ενός αργυρού δηναρίου, είναι στο σύνολο 71, εκ των οποίων αδιάγνωστο μόλις 1 (1,4%). Το ποσοστό αυτό είναι εντυπωσιακά χαμηλό για ανασκαφικά νομίσματα. Θα μπορούσε εν μέρει να οφείλεται στην περιορισμένη διάρκεια κυκλοφορίας των συγκεκριμένων νομισμάτων. Γεννάται επομένως ένα ερώτημα ως προς το αν τα νομίσματα που αποτίθενται στο Άργος έχουν κυκλοφορήσει σε γενικές γραμμές λιγότερο από ό,τι ο μέσος όρος των ανασκαφικών νομισμάτων (βλ. παραπάνω στην ενότητα Α.3 κάποιες υποθέσεις για το χαρακτήρα της θέσης και των αποθέσεων). Πιθανώς όμως το αποτέλεσμα αυτό να οφείλεται στο ξηρό κλίμα στην περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, κάτι που επιβεβαιώνει την ισχύ της χρονολόγησης που επιχειρείται εδώ βάσει των δεικτών φθοράς. Άλλωστε, φαίνεται ότι η ανασκαφή απέδωσε και άλλα μεταλλικά αντικείμενα σε σχετικά καλή κατάσταση (βλ. Δαμάσκος και Πλάντζος 2017β καθώς και Δαμάσκος και Σκρέκα 2017). Προς επίρρωση αυτής της παρατήρησης, σχετικά μεγάλα ποσοστά διαγνωστικών νομισμάτων φαίνεται να χαρακτηρίζουν και το νομισματικό υλικό της γειτονικής Διοκλητιανούπολης (βλ. Πέtkος 2002), ενώ μικρό ποσοστό αδιάγνωστων νομισμάτων εντοπίστηκε επίσης κατά τη μελέτη του νομισματικού υλικού στην αποθήκη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Γρεβενών (για την οποία ευχαριστώ ιδιαίτερα την Έφορο Σόνια Δημάκη και τον επίκουρο καθηγητή κλασικής αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ Νικόλα Δημάκη), αν και θα πρέπει να αναφερθεί ότι το υλικό των Γρεβενών προέρχεται αποκλειστικά από κατασχέσεις και παραδόσεις.

Ως προς την προέλευση, το υλικό των 70 νομισμάτων που έχουν με μεγαλύτερη ή μικρότερη ασφάλεια ταυτιστεί, απαρτίζεται από 63 νομίσματα αυτοκρατορικών κοπών και μόλις 7 επαρχιακά νομίσματα. Αυτό αντιστοιχεί σε ένα ποσοστό 90% για τα αυτοκρατορικά νομίσματα και αντίστοιχα σε ένα ποσοστό 10% για τα επαρχιακά (Γράφημα 4). Η διαφορά στους αριθμούς δικαιολογείται πλήρως με βάση τον τεράστιο όγκο των αυτοκρατορικών κοπών σε σχέση με τα επαρχιακά νομισματοκοπεία. Επιπλέον, με την αθρόα εισαγωγή νομισμάτων μικρών υποδιαρέσεων που προκαλούν τα αυτοκρατορικά νομισματοκοπεία, ενδεχομένως επαρχιακές θέσεις όπως το Άργος Ορεστικό γνωρίζουν έναν άνευ προηγουμένου εκχρηματισμό της οικονομίας. Πράγματι, το μέγεθος των νομισμάτων του Κοινού δεν μπορεί να τα καθιστούσε εύχρηστα στην καθημερινότητα, αλλά ούτε και επιρρεπή στην απώλεια (Iossif 2016). Με αυτό συνάδει και το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των αυτοκρατορικών νομισμάτων που εντοπίστηκαν ανήκει στην υποδιαίρεση ΑΕ3. Οι δείκτες φθοράς υποστηρίζουν τις παραπάνω παρατηρήσεις (Γράφημα 7), δεδομένου ότι τα επαρχιακά νομίσματα μοιράζονται κατά 43% στους δείκτες 5–6 και 57% στους δείκτες 3–4. Αντίθετα, τα αυτοκρατορικά παρουσιάζουν ένα ποσοστό 14,3% για τους δείκτες 5–6, 19% για τους δείκτες 1–2, και το υπόλοιπο 66,6% αντιστοιχεί στους δείκτες 3–4. Κατ' επέκταση, προκύπτει ότι ο μεγαλύτερος βαθμός χρήσης των αυτοκρατορικών νομισμάτων έναντι των επαρχιακών στην καθημερινότητα, που οφείλεται στον όγκο των κοπών και στα μετρικά στοιχεία, αντικατοπτρίζεται και στη διάρκεια κυκλοφορίας τους.

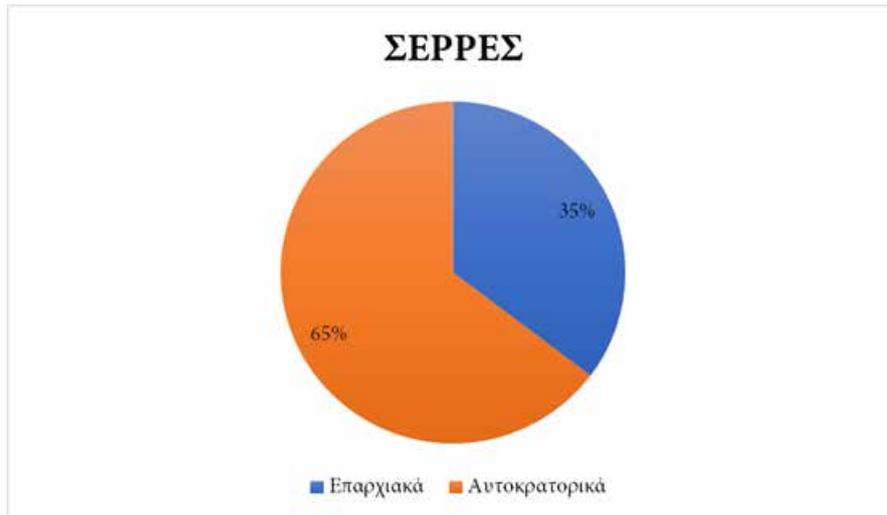
Γράφημα 4: Αντιπαραβολή των επαρχιακών και αυτοκρατορικών κοπών στο Άργος.

Στην προσπάθεια αντιπαραβολής με άλλες μακεδονικές θέσεις της ίδιας περιόδου, ακριβείς αριθμοί μπορούν να εντοπιστούν μόνο στα νεκροταφεία της Έδεσσας (Χρυσόστομου 2013) (Γράφημα 5) και των Νέων Κερδυλλίων στις Σέρρες (Μάλαμα και Νταράκης 2008) (Γράφημα 6), περιπτώσεις όπου διαπιστώνει κανείς μια πολύ μεγαλύτερη εκπροσώπηση των επαρχιακών κοπών σε σχέση με το Άργος.

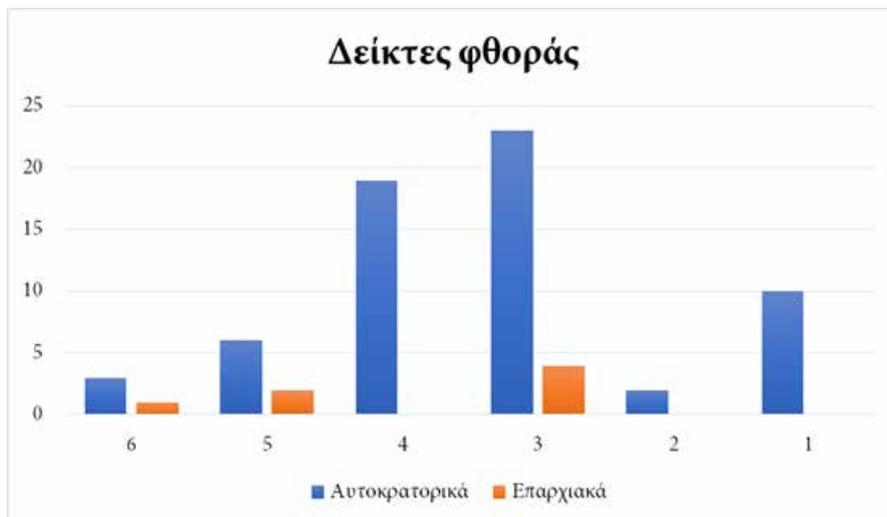

Γράφημα 5: Αντιπαραβολή των επαρχιακών και αυτοκρατορικών κοπών στην Έδεσσα.

Επισημαίνεται ότι και στις δύο περιπτώσεις έχουν ληφθεί υπόψιν μόνο τα νομισματικά ευρήματα από τον 3ο αι. μ.Χ. κ.ε. – ωστόσο και πάλι το ποσοστό του Άργους σε επαρχιακά νομίσματα είναι πολύ χαμηλότερο, αν και έχουν συμπεριληφθεί σε αυτό και τα επαρχιακά νομίσματα προγενέστερων αιώνων. Φυσικά, πρέπει επίσης να έχει κανείς κατά νου ότι και οι δύο θέσεις είναι νεκροταφεία, ενώ στην περίπτωση του Άργους Ορεστικού η χρήση επεκτείνεται και σε άλλους τομείς της καθημερινής ζωής. Ο παράγοντας αυτός σίγουρα επηρεάζει τη σύνθεση του υλικού, καθώς, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, τα ταφικά νομίσματα αποτελούν μια εντελώς ξεχωριστή κατηγορία και δεν μπορούν να θεωρηθούν αυτομάτως αξιόπιστος δείκτης για την νομισματική κυκλοφορία. Ωστόσο, τα δεδομένα των δύο θέσεων χρησιμοποιούνται εδώ λόγω του μεγάλου όγκου του υλικού, ο οποίος ίσως του προσδίδει μια μεγαλύτερη αντικειμενικότητα (ευχαριστώ το συνάδελφο και καλό φίλο Ευάγγελο Παπαϊωάννου που επέστησε την προσοχή μου στις συγκεκριμένες περιπτώσεις).

Γράφημα 6: Αντιπαραβολή των επαρχιακών και αυτοκρατορικών κοπών στα Νέα Κερδύλλια Σερρών.

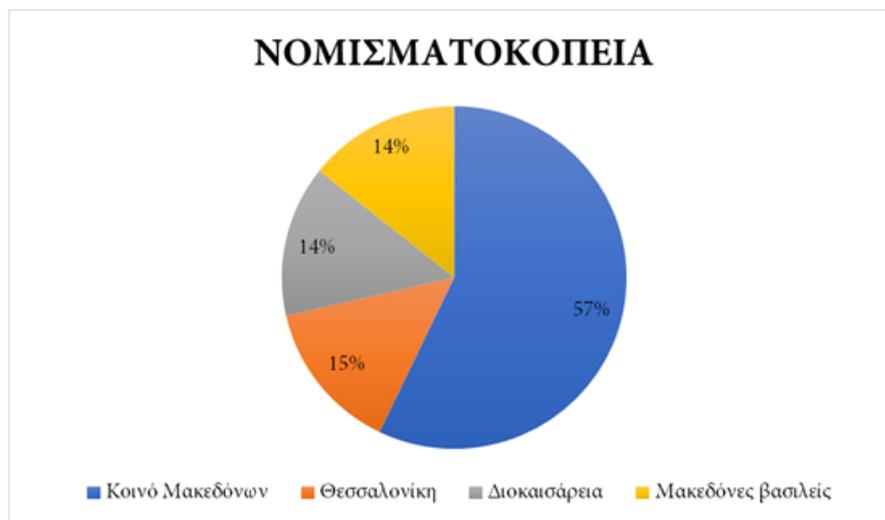

Γράφημα 7: Δείκτες φθοράς στα επαρχιακά και αυτοκρατορικά νομίσματα (έχουν συμπεριληφθεί καταχρηστικά και τα νομίσματα αρ. κατ. 1 και 2).

2. ΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει αρχικά στο χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου με τύπους Κεφαλή Ηρακλέους/ιπέας (**αρ. κατ. 1**), καθώς πρόκειται για το αρχαιότερο εύρημα της ανασκαφής στο σύνολό της (Δαμάσκος και Πλάντζος 2014, 6). Η χρονική απόστασή του από τα υπόλοιπα ευρήματα, νομισματικά και μη, δικαιολογείται κάπως με βάση το γεγονός ότι, όπως φαίνεται από τους θησαυρούς, τα νομίσματα του Κασσάνδρου και του Αντιγόνου Γονατά εξακολουθούν να βρίσκονται σε κυκλοφορία μέχρι και τα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (Τουράτσογλου 1993, 17). Θα μπορούσε η έναρξη της φάσης χρήσης που ταυτίζεται με το ρωμαϊκό κτίριο να ανάγεται τόσο πίσω; Το ερώτημα γίνεται πολύ διστακτικά και θα μείνει αναγκαστικά ανοιχτό, δεδομένου ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν μπορεί ένα μόνο νόμισμα να παρέχει οποιαδήποτε χρονολόγηση, και επιπλέον, η θέση εύρεσης του νομίσματος σε επιφανειακό στρώμα εντός του αιθρίου, δεν προσφέρει κάποια πιο διευκρινιστική πληροφορία.

Μετά από τη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ., που σήμανε την αρχή του τέλους για την ελληνιστική Μακεδονία, υπήρξε μια διακοπή στην παραγωγή χαλκών νομισμάτων έως και τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. (Burnett 2000, 92). Κατά το διάστημα αυτό, όπως ήδη αναφέρθηκε, πιθανώς οι Μακεδόνες συνέχισαν να χρησιμοποιούν τα νομίσματα των κοπών των τελευταίων Αντιγονιδών. Επιπλέον, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι οι συνθήκες κρίσης που συνήθως προκαλούν τέτοιες καταστάσεις, ενδεχομένως οδήγησαν σε φαινόμενα πληθωρισμού ή και σε περιορισμό του εκχρηματισμού της οικονομίας, κάτι που θα είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της ζήτησης για χάλκινα νομίσματα εύχρηστα στις καθημερινές συναλλαγές. Χάλκινες κοπές εμφανίζονται πάλι κοντά στο 40 π.Χ., οπότε και έρχονται για να πληρώσουν έναν ρόλο που πάντα τους αντιστοιχούσε, αυτόν του σιτηρεσίου, στο πλαίσιο εμφύλιων συγκρούσεων στην περιοχή (βλ. Iossif 2016, 292–93· επίσης Iossif και Μαρκου 2023 και Psoma 2009). Δείγματα τόσο πρώιμων κοπών δεν εμφανίζονται στο Άργος, ενδεχομένως επειδή το Άργος παραμένει αποστασιοποιημένο από την υπόλοιπη τέταρτη μερίδα, και ίσως και από τις πολεμικές συγκρούσεις, διατηρώντας στενές σχέσεις με τη Ρώμη (Δαμάσκος 2008, 912).

Γράφημα 8: Απεικόνιση της εκπροσώπησης των επαρχιακών νομισματοκοπειών (έχει συμπεριληφθεί καταχρηστικά και το νόμισμα αρ. κατ. 1).

Πρώτες εμφανίζονται οι κοπές των τοπικών νομισματοκοπειών των πόλεων, και στη συνέχεια οι κοπές του Κοινού των Μακεδόνων σχεδόν παράλληλα με την έναρξη της αυτοκρατορικής περιόδου (Τουράτσογλου 1993, 21). Οι επαρχιακές κοπές διακόπτονται κοντά στο 260 μ.Χ. (Burnett 2000, 93), ενώ λίγο αργότερα, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 3ου αι. μ.Χ., τα αυτοκρατορικά νομισματοκοπεία αρχίζουν να παράγουν ένα νέο χάλκινο διεθνές νόμισμα. Από τις επαρχιακές κοπές, όπως φαίνεται παραπάνω, στο Γράφημα 8, μόνο ένα νόμισμα προέρχεται από τοπικό νομισματοκοπείο, συγκεκριμένα της πόλης της Θεσσαλονίκης (**αρ. κατ. 7**), κάτι που θα μπορούσε να μαρτυρά ότι οι πρωιμότεροι χρόνοι της ιστορίας της θέσης δεν εκπροσωπούνται

επαρκώς στο νομισματικό υλικό –δεδομένου ότι οι κοπές των πόλεων προηγούνται των κοπών του Κοινού– ή και να επιβεβαιώνει επιπλέον την υπόθεση ότι το Άργος ήταν όχι μόνο πολιτικά αλλά και οικονομικά αποστασιοποιημένο από την υπόλοιπη Μακεδονία. Πράγματι, στο σύνολο της νομισματικής κυκλοφορίας στη Μακεδονία, οι τοπικές κοπές της Θεσσαλονίκης καταλαμβάνουν την πρωτοκαθεδρία με 44%, με τις κοπές του Κοινού να ακολουθούν μόλις στο 20,6%, και τις κοπές της Αμφίπολης στο 9,4% (Παπαγεωργιάδου-Μπάνη κ.ά. 2000, 162). Η έλλειψη εκπροσώπησης της Αμφίπολης στο Άργος μπορεί εύκολα να εξηγηθεί στο πλαίσιο της υπερεκπροσώπησης του Κοινού σε σχέση με τις τοπικές κοπές.

Ένα νόμισμα προέρχεται από τη Διοικισία της Κιλικίας (**αρ. κατ. 8**), στοιχείο ιδιαίτερα ενδιαφέρον, δεδομένου ότι είναι σπάνιος ο εντοπισμός των χάλκινων νομισμάτων τόσο μακριά από τον τόπο κοπής τους. Το πιθανότερο είναι ότι εισήχθη στην περιοχή μέσω ανθρώπινης μετακίνησης και αποτέθηκε σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μετά την εισαγωγή του στη θέση, και άρα η φθορά του προήλθε από προγενέστερη χρήση κοντά στο νομισματοκοπείο προέλευσης (παρά την τυχαιότητα που προφανώς υποδηλώνει η εύρεση ενός τέτοιου νομίσματος εδώ, πρβλ. με άλλα δύο χάλκινα νομίσματα από τη Μικρά Ασία στο Κρεμύδη-Σισιλιάνου 2002, 368–70).

Όλα τα υπόλοιπα επαρχιακά νομίσματα προέρχονται από κοπές του Κοινού των Μακεδόνων. Φαίνεται ότι τα νομίσματα αυτά είχαν ένα μη αμελητέο πεδίο κυκλοφορίας. Επιπλέον, παρατηρεί κανείς ότι είναι απίθανο το Κοινό των Ορεστών να έκοψε με τη σειρά του νόμισμα, κάτι που είναι λογικό, εφόσον οι ανάγκες σε χρήμα καλύπτονταν από τις κοπές του Κοινού των Μακεδόνων και στην πορεία από τις αυτοκρατορικές.

Από τον 1ο ως τον 3ο αι. μ.Χ., όπως φαίνεται και στα ευρήματα του Άργους, σταδιακά αυξάνονται τα νομισματικά ευρήματα, αν και όχι απαραίτητα και το μέγεθος των κοπών. Πράγματι, η αύξηση των νομισμάτων μπορεί να οφείλεται σε καλύτερα ποσοστά διατήρησης αυτών, δεδομένου ότι, όπως εύστοχα σχολιάζει ο Burnett (2000, 94), δεν παρατηρείται παράλληλη αύξηση των νομισμάτων ανά μήτρα.

3. ΤΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Σε αντίθεση με τις επαρχιακές κοπές, κανείς δεν φαίνεται να έχει ασχοληθεί ως τώρα με την κυκλοφορία του αυτοκρατορικού νομίσματος στη Μακεδονία. Πράγματι, παρά τον προβληματισμό που εκφράζει ο Burnett (2000, 90) ως προς το αν η διάκριση μεταξύ επαρχιακής και αυτοκρατορικής νομισματοκοπίας δεν είναι παρά συμβατική, κατά τη γνώμη μου, το τοπίο στην νομισματική οικονομία αλλά και σε ευρύτερο πλαίσιο, αλλάζει άρδην με την εισαγωγή των αυτοκρατορικών κοπών ως διεθνούς πλέον νομίσματος.

Μεταξύ των αυτοκρατορικών νομισμάτων του Άργους, το δηνάριο ως αργυρό νόμισμα αποτελεί εξαίρεση, καθώς προέρχεται από το νομισματοκοπείο της Ρώμης. Πράγματι, μόνο η εγγενής αξία του δικαιολογεί τον εντοπισμό του τόσο μακριά από το νομισματοκοπείο προέλευσής του. Στα χάλκινα αυτοκρατορικά νομίσματα, την πρωτοκαθεδρία κατέχει, όπως είναι αναμενόμενο, το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης, ως το εγγύτερο στη θέση (Γράφημα 9). Άλλωστε, από τη Θεσσαλονίκη, όπως ήδη αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, προέρχεται και το μόνο δείγμα κοπών πόλεων. Τα νομίσματα της Θεσσαλονίκης είναι 15 και αντιστοιχούν στο 24% των αυτοκρατορικών χάλκινων νομισμάτων. Ακολουθούν, καθώς επεκτείνεται η ακτίνα στο χώρο, τα νομισματοκοπεία της Ηράκλειας και της Κυζίκου με 4 νομίσματα έκαστο (6,5%), και αμέσως μετά της Νικομήδειας και της Αντιόχειας με 3 νομίσματα (4,8%). Ακόμα ένα 6,5% αντιστοιχεί στα μικρασιατικά νομισματοκοπεία αν και δεν μπορεί να ταυτιστεί με ακρίβεια. Με 3 νομίσματα εκπροσωπείται η Αντιόχεια, ενώ με ένα νόμισμα το καθένα τα νομισματοκοπεία της Σίσακ, και παραδόξως, της Ακυλίας. Ένα ποσοστό 43,5% δεν επιτρέπει την ταύτιση του νομισματοκοπείου. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν απόλυτα με τις αρχές της νομισματικής ως προς τα ανασκαφικά νομίσματα, αλλά και με ό,τι έχει παρατηρηθεί για την υστερορωμαϊκή περίοδο σε άλλες θέσεις. Για παράδειγμα, στο Κρυονέρι, σε ταφικά συμφραζόμενα, φαίνεται να κυριαρχούν οι αυτοκρατορικές κοπές από τη Θεσσαλονίκη, ενώ ακολουθούν η Κωνσταντινούπολη, η Νικομήδεια, η Σίσακ και η Κύζικος (Ζωγράφου και Κυρανούδη 2011, 517· για περιοχές εκτός Μακεδονίας βλ. ενδεικτικά Bellinger

1928 και Περυσινάκη 2022). Ωστόσο, θα περίμενε κανείς την εκπροσώπηση και του νομισματοκοπέιου της Κωνσταντινούπολης στο Άργος Ορεστικό, δεδομένου ότι πρόκειται για μεγάλες σε όγκο κοπές, ποσοστό των οποίων εντοπίζεται ακόμα και στην αθηναϊκή Αγορά (Thompson 1954), ενώ στο υπό μελέτη υλικό, υπάρχει μόνο η πιθανότητα ένα νόμισμα να προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη (αρ. κατ. 18). Η έλλειψη αυτή δεν μπορεί να αποδοθεί σε περιορισμένες επαφές με το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, δεδομένου ότι συνολικά τα μικρασιατικά νομισματοκοπέια αντιστοιχούν στο 29% του συνόλου των αυτοκρατορικών νομισμάτων. Θα μπορούσε ενδεχομένως να υπεισέρχεται εδώ ο παράγοντας της θέσης του Άργους σε σχέση με τους εμπορικούς δρόμους, και συγκεκριμένα, κάτω από την Εγνατία οδό. Ωστόσο, ακόμα και στη γειτονική Διοκλητιανούπολη, και παρά την πρωτοκαθεδρία και εκεί της Θεσσαλονίκης, το νομισματοκοπέιο της Κωνσταντινούπολης εκπροσωπείται στο υλικό (Πέτκος 2002, 586). Είναι πιθανό η απάντηση στο ερώτημα να είναι και πάλι η πολιτική και οικονομική διαφοροποίηση από την υπόλοιπη Μακεδονία που χαρακτηρίζει το Άργος, η οποία δεν ακολουθεί την βυζαντινή πια Διοκλητιανούπολη.

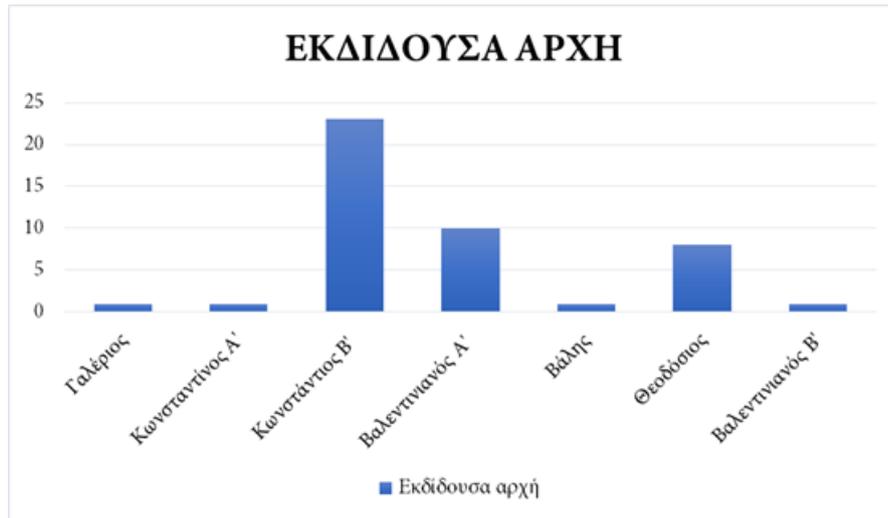
Γράφημα 9: Απεικόνιση της εκπροσώπησης των αυτοκρατορικών νομισματοκοπέιων.

Συνολικά, παρόλο που στις πρωιμότερες αυτοκρατορικές κοπές εκπροσωπείται μόνο η Κύζικος, το δείγμα είναι τόσο μικρό ώστε να μην οδηγεί σε κανένα συμπέρασμα. Όπως φαίνεται στον παρακάτω Πίνακα 4, τα μικρασιατικά νομισματοκοπέια εκπροσωπούνται με ποσοστό 30,6% επί του συνόλου των διαγνωστικών πάντα νομισμάτων, τα βαλκανικά με ποσοστό 25,8%, ενώ τα δυτικά νομισματοκοπέια καταλαμβάνουν μόλις 1,6%, και για τα υπόλοιπα δεν έχει ταυτιστεί το νομισματοκοπέιο. Είναι αξιοσημείωτη η πρωτοκαθεδρία, με το πέρασμα των αιώνων, των μικρασιατικών νομισματοκοπέιων σε βάρος των βαλκανικών, λόγω της τοποθεσίας της θέσης. Παρόλο που δυστυχώς δεν είναι διαθέσιμα τέτοιου είδους στοιχεία από τις θέσεις που χρησιμοποιούνται εδώ ως παράλληλα, σύμφωνα με τη δημοσίευση του Amandry (1978, 54) ενός θησαυρού από τη Χαλκιδική, φαίνεται πως η αναμενόμενη εικόνα από τις μακεδονικές θέσεις είναι όντως η συντριπτική πρωτοκαθεδρία των βαλκανικών νομισματοκοπέιων. Επομένως, το Άργος παρουσιάζει μια ακόμα ιδιομορφία εδώ σε σχέση με την υπόλοιπη Μακεδονία, κάτι που επιτείνεται ιδιαίτερα από την απουσία του νομισματοκοπέιου της Κωνσταντινούπολης, της οποίας η ερμηνεία καθίσταται δύσκολη.

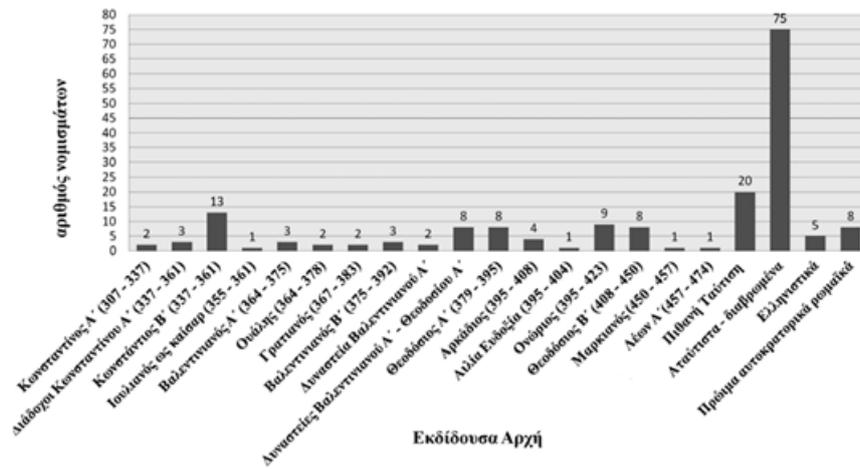
Πίν. 4: Κατανομή των αυτοκρατορικών νομισμάτων ανά νομισματοκοπείο και εκδίδουσα αρχή.

	Ακυληία	Σισάκ	Θεσσαλονίκη	Κύζικος	Νικομήδεια	Ηράκλεια	Αντιόχεια	Ασαφές μικρασιατικό νομισματοκοπείο
Γαλέριος				1				
Κωνσταντίνος Α΄				1				
Κωνσταντίνος Β΄			8	2		3	3	4
Βάλης						1		
Βαλεντινιανός Α΄	1	1	6					
Θεοδόσιος Α΄			1	1	3			

Ως προς την εκδίδουσα αρχή και τη χρονολογία κοπής των αυτοκρατορικών νομισμάτων, παρατηρεί κανείς στο παρακάτω Γράφημα 10, όπου έχουν συμπεριληφθεί μόνο τα νομίσματα από τα οποία μπόρεσαν να εξαχθούν αυτά τα στοιχεία, ότι τα νομίσματα που ανήκουν σε κοπές του Κωνσταντίνου Β΄ και χρονολογούνται από το 347 ως το 361 μ.Χ., καταλαμβάνουν την πρώτη θέση με ποσοστό 37%. Ακολουθούν οι κοπές του Βαλεντινιανού Α΄, χρονολογούμενες στο διάστημα 364–375 μ.Χ., με ποσοστό 16,1%, και του Θεοδόσιου, από το 378 ως το 393 μ.Χ., με ποσοστό 12,9%. Οι κοπές που προηγούνται ή έπονται αντιπροσωπεύονται με ελάχιστα δείγματα στο Άργος. Ως εκ τούτου, θα μπορούσαμε εκ πρώτης όψεως να επιβεβαιώσουμε μια τάση εκχρηματισμού της οικονομίας από τα τέλη του 4ου ως και το α΄ μισό του 5ου αι. μ.Χ., οπότε και ο αριθμός των νομισματικών ευρημάτων εμφανίζεται ιδιαίτερα αυξημένος (βλ. παρακάτω). Ειδικά για τον 4ο αι. μ.Χ., έχει επαρκώς αποδειχθεί ότι η αυτοκρατορία σε όλη την έκτασή της πλήττεται από μεγάλης κλίμακας πληθωρισμό, ο οποίος αντιμετωπίζεται με μαζική κοπή μικρών χάλκινων υποδιαίρέσεων (Ravetz 1964). Τα ποσοστά αυτά εμφανίζονται κοντινά σε αυτά μιας θέσης οικιστικού χαρακτήρα στο Δίον, όπως φαίνεται παρακάτω, στο Γράφημα 11 (Μέντζος και Κρικελίκος 2013, 149–62). Αντίστοιχα, ειδικά ως προς την πρωτοκαθεδρία των νομισμάτων του Κωνσταντίνου Β΄, εμφανίζονται τα νομισματικά ευρήματα από την ανασκαφή υστερορωμαϊκού κτίσματος, μάλλον βιοτεχνικής χρήσης, στο πλαίσιο της κατασκευής του μετρό Θεσσαλονίκης (Γράφημα 12) (Παϊσίδου κ.ά. 2013, 268). Και στο νεκροταφείο της Έδεσσας τα νομίσματα του Κωνσταντίνου Β΄ καταλαμβάνουν την πρώτη θέση, με τους Βαλεντινιανό Α΄ και Θεοδόσιο Α΄ αλλά και τους Βάλεντα και Ονώριο να ακολουθούν (Γράφημα 13). Τέλος στις Σέρρες, πέρα από την σαφή και πάλι υπερεκπροσώπηση του Κωνσταντίνου Β΄, πολύ υψηλά εμφανίζονται τα ποσοστά του Αλέξανδρου Σεβήρου, του Γορδιανού και του Ελαγάβαλου (Γράφημα 14). Ως προς τη γενικότερη τάση της κυκλοφορίας επομένως, το Άργος φαινομενικά ευθυγραμμίζεται με τις υπόλοιπες υστερορωμαϊκές θέσεις στη Μακεδονία.

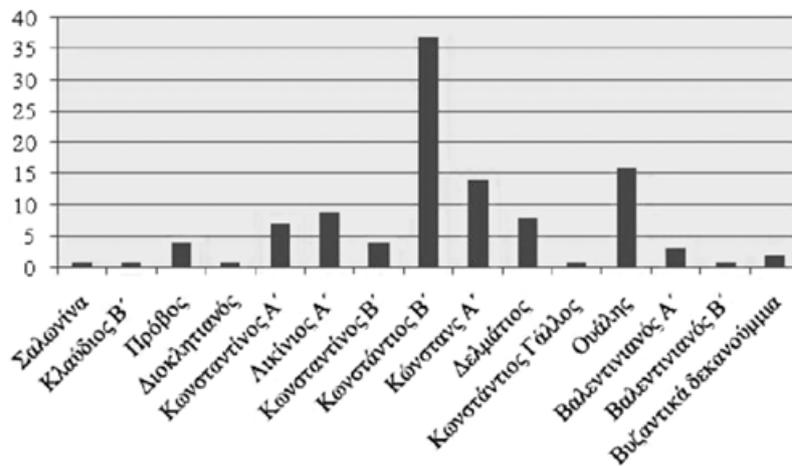

Γράφημα 10: Απεικόνιση των ποσοστών ανά εκδίδουσα αρχή στο Άργος.

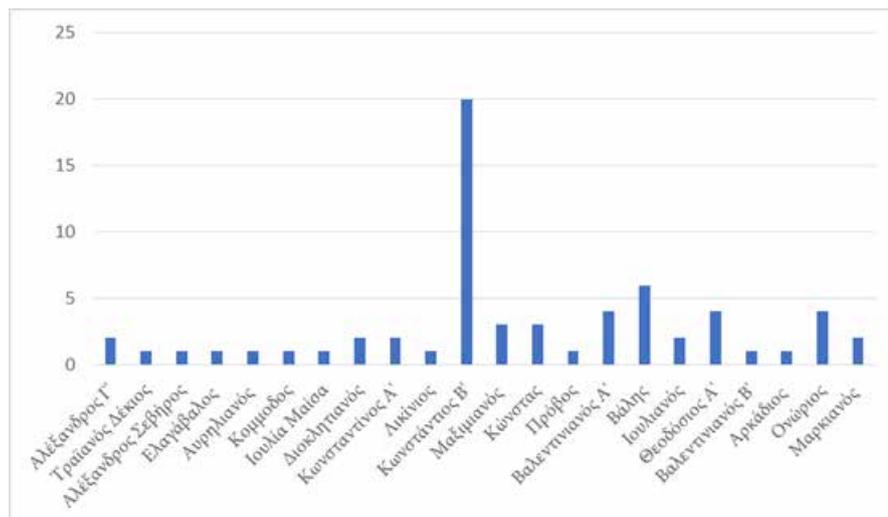

Γράφημα Ι. Εκδίδουσα αρχή – νομίσματα.

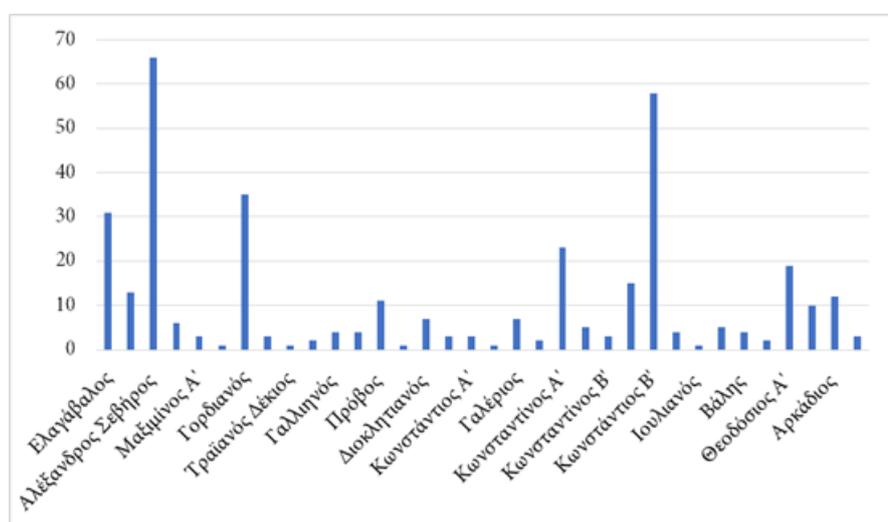
Γράφημα 11: Απεικόνιση των ποσοστών ανά εκδίδουσα αρχή στο Δίον. Πηγή: Μέντζος και Κρικελίκος 2013.

Γράφημα 12: Απεικόνιση των ποσοστών ανά εκδίδουσα αρχή στη Θεσσαλονίκη. Πηγή: Παϊσίδου κ.ά. 2013.

Γράφημα 13: Απεικόνιση των ποσοστών ανά εκδίδουσα αρχή στην Έδεσσα. Πηγή: Χρυσοστόμου 2013.

Γράφημα 14: Απεικόνιση των ποσοστών ανά εκδίδουσα αρχή στα Νέα Κερδύλλια Σερρών. Πηγή: Μάλαμα και Νταράκης 2008.

Εδώ θα πρέπει να εισαχθεί το μεθοδολογικό εργαλείο του δείκτη συχνότητας απώλειας, το οποίο επινοήθηκε από την Ravetz (1964) και αξιοποιήθηκε στην πορεία από τον Doyen (Doyen κ.ά. 2010). Πρόκειται ουσιαστικά για ένα μέγεθος που προκύπτει ως εξής:

$$\frac{\text{Αριθμός των νομισμάτων μιας περιόδου} \times 1000}{\text{Αριθμός ετών της περιόδου} \times \text{συνολικός αριθμός νομισμάτων της θέσης}}$$

Εδώ χρησιμοποιείται λίγο καταχρηστικά, με την έννοια ότι η σκοπιμότητά του είναι η συγκριτική ανίχνευση της συχνότητας απώλειας σε ένα σύνολο θέσεων μιας περιοχής. Ωστόσο, και παρά το μικρό δείγμα, όπως φαίνεται στον παρακάτω Πίνακα 5, προκύπτουν δεδομένα που επιτρέπουν την προσπάθεια ένταξης της υπό εξέταση θέσης στα μοτίβα νομισματικής κυκλοφορίας του 4ου μεταχριστιανικού αιώνα. Πράγματι, με την πάροδο του αιώνα, ο οποίος έχει συμβατικά διαχωριστεί εδώ σε περιόδους ανάλογα με την ιστορία της νομισματοκοπίας, τα νομισματικά ευρήματα του Άργους φαίνονται να επιβεβαιώνουν τα μέχρι τώρα συμπεράσματα της έρευνας για ραγδαίο πληθωρισμό, με ανώτατο σημείο, ωστόσο, την περίοδο βασιλείας του Βαλεντινιανού Α' και όχι του Κωνσταντίνου Β'. Θα μπορούσε επομένως κανείς να πει ότι η εικόνα απώλειας που προκύπτει από το Άργος, δεν αντιστοιχεί απόλυτα με την εικόνα της κυκλοφορίας, δεδομένου ότι κατά

την περίοδο του Κωνσταντίου Β' υπάρχει μεγαλύτερος αριθμός νομισμάτων σε κυκλοφορία, αλλά αναλογικά περισσότερα νομίσματα αποτίθενται κατά την περίοδο του Βαλεντινιανού Α'. Ωστόσο, δεν πρέπει εδώ να ξεχαστεί ότι τα νομίσματα έχουν ταξινομηθεί στον πίνακα με βάση τις χρονολογίες κοπής. Αν προσθέσουμε στις περιόδους αυτές τη *μέγιστη πιθανή διάρκεια κυκλοφορίας* του νομίσματος² με βάση τον Πίνακα 2, και εφαρμόσουμε με τα νέα αυτά δεδομένα τον προηγούμενο τύπο, προκύπτει ένα διαφορετικό αποτέλεσμα. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 6, ο δείκτης συχνότητας απώλειας είναι πολύ πιο αυξημένος κατά το διάστημα 380–428 μ.Χ., ενώ ακολουθεί το διάστημα 404–453 μ.Χ., με την επικάλυψη των περιόδων που προκαλεί το γεγονός ότι χρησιμοποιούμε τη μέγιστη δυνατή διάρκεια κυκλοφορίας. Επομένως, μπορούμε να πούμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό απώλειας εντοπίζεται τελικά από το 380 έως σίγουρα και το α' τέταρτο του 5ου αι. μ.Χ. Δεδομένου μάλιστα ότι από τα 26 νομίσματα, των οποίων η απώλεια χρονολογείται κατά το 380–428 μ.Χ., τα 10 είναι ταφικά, ενώ κατά το επόμενο διάστημα τα ταφικά νομίσματα είναι μόνο 4, είναι εμφανές ότι η συχνότητα της απώλειας συμπυκνώνεται στο διάστημα 404–478 μ.Χ. και επομένως ότι όντως η εικόνα της απώλειας δεν αντιστοιχεί με αυτή της νομισματικής κυκλοφορίας στην περιοχή. Ενδεχομένως να οφείλεται σε μεγαλύτερη κίνηση στο χώρο κατά το διάστημα αυτό, κάτι που θα μπορούσε να προκύπτει ως αποτέλεσμα της δραστηριότητας για την ανέγερση της βασιλικής, ακριβώς με τη χρονολόγηση που προτάθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, και της επακόλουθης χρήσης της.

Πίν. 5: Δείκτης συχνότητας απώλειας με βάση αποκλειστικά τη χρονολογία κοπής.

Περίοδος	Αριθμός νομισμάτων	Δείκτης συχνότητας απώλειας
300–318 μ.Χ. (Τετράρχες)	1	0,89
318–340 μ.Χ. (Κων/νος Α')	1	0,73
340–363 μ.Χ. (Δυναστεία Κωνσταντίνου)	26	18,2
364–375 μ.Χ. (Δυναστεία Βαλεντινιανού)	14	20,5
375–457 μ.Χ. (Δυναστεία Θεοδοσίου)	12	2,36

2 Η ιδέα για το μέγεθος αυτό προέρχεται από την Ελάχιστη Ημερομηνία Απώλειας (DMP) του J.-M. Doyen (2019α). Ουσιαστικά στην ανώτερη πιθανή ημερομηνία κοπής του νομίσματος προστίθεται η ελάχιστη διάρκεια κυκλοφορίας με βάση τον Πίνακα 2, ενώ στην κατώτερη πιθανή ημερομηνία κοπής προστίθεται αντίστοιχα η μέγιστη διάρκεια κυκλοφορίας.

Πίν. 6: Δείκτης συχνότητας απώλειας συνυπολογίζοντας την μέγιστη πιθανή διάρκεια κυκλοφορίας.

Περίοδος	Αριθμός νομισμάτων	Δείκτης συχνότητας απώλειας
315–348 μ.Χ.	1	0,49
358–390 μ.Χ.	1	0,5
380–428 μ.Χ.	26	8,74
404–440 μ.Χ.	14	6,27
425–478 μ.Χ.	12	3,6

4. ΟΙ ΘΗΣΑΥΡΟΙ

Με βάση όσα αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο αλλά και όσα θα αναφερθούν στο επόμενο, στο σύνολο του υλικού εντοπίζονται με σχετική βεβαιότητα πέντε θησαυρικά σύνολα, ενώ ενδεχομένως υπάρχουν άλλα δύο (Πίν. 7).

Πίν. 7: Οι θησαυροί.

Νομίσματα	Αριθμός νομισμάτων	Συμφραζόμενα	Χρονολογία απόθεσης (κατά προσέγγιση)
Αρ. κατ. 10–16, 18	8	Τάφος T8/10	410 μ.Χ.
Αρ. κατ. 9, 19	2	Τάφος T5/12	355–375 μ.Χ.
Αρ. κατ. 24, 27, 44	3	Αίθριο, πάνω από το στρώμα καταστροφής	415–440 μ.Χ.
Αρ. κατ. 21, 22, 26, 33, 34, 42, 43, 48, 49, 53, 60	11	Ορθογώνιο οικοδόμημα αιθρίου, στρώμα καταστροφής	430 μ.Χ.
Αρ. κατ. 30, 46, 56–57?	4	Τάφος T9/12, κλίμακα	450 μ.Χ.
Αρ. κατ. 20, 47, 63, 66, 68?	5	Αίθριο, επιφανειακό στρώμα	450 μ.Χ.
Αρ. κατ. 45, 55, 71?	3	Αίθριο, στρώμα καταστροφής	425 μ.Χ.

Όλοι οι θησαυροί αποτελούνται από πολύ λίγα νομίσματα πολύ μικρών υποδιαίρέσεων και αμελητέας αξίας (για μια γενική επισκόπηση των τιμών κατά το διάστημα αυτό, βλ. Rathbone 2013· Temin 2017· και συνοπτικά Περυσινάκη 2022). Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να παραπέμπει σε απόκρυψη ή αποθησαυρισμό· αντίθετα, φαίνεται ότι όλα τα σύνολα, είτε προέρχονται από απώλεια είτε από απόθεση σε ταφή, αποτελούν θησαυρούς κυκλοφορίας, απεικονίζουν δηλαδή ένα στιγμιότυπο της νομισματικής κυκλοφορίας (εκτός, όπως θα αναλυθεί στην ενότητα Γ, από τον θησαυρό του T9/12). Η συγκέντρωση όλων σχεδόν των θησαυρών κατά το α΄ μισό του 5ου αι. μ.Χ. είναι κάτι που, όπως αναλύθηκε παραπάνω, αφορά μάλλον περισσότερο το χαρακτήρα της θέσης

και την κίνηση σε αυτήν, παρά οικονομικούς παράγοντες. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που μπορεί να ειπωθεί εδώ είναι ότι η χρήση της θέσης είναι τέτοια, ώστε οι κάτοικοι της περιοχής να προσέρχονται σε αυτήν έχοντας μαζί τους μόνο πολύ μικρά ποσά.

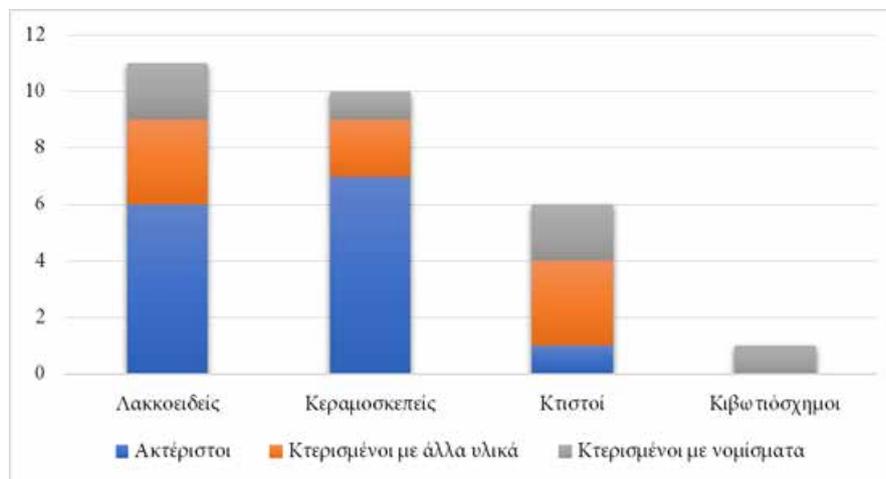
Γ. ΤΑΦΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

1. ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ ΟΡΕΣΤΙΚΟΥ

ἐπειδάν τις ἀποθάνη τῶν οἰκείων, πρῶτα μὲν φέροντες ὄβολόν εἰς τὸ στόμα κατέθηκαν αὐτῶ, μισθὸν τῷ πορθμῆϊ τῆς ναυτιλίας γενησόμενον

Λουκιανός, *De luctu*, 10

Το νόμισμα αποτελεί σύνηθες κτέρισμα σε όλο το εύρος του κλασικού κόσμου (βλ. Cantilena 1996· Dubuis 1999· Doyen κ.ά. 2019). Στην περίπτωση του Άργους Ορεστικού, εντοπίστηκαν από το 2010 ως το 2018 συνολικά 28 τάφοι, εκ των οποίων 11 λακκοειδείς, 10 κεραμοσκεπείς, 6 κτιστοί και 1 κιβωτιόσχημος. Οι περισσότεροι τάφοι περιέχουν μία μόνο ταφή, ωστόσο υπάρχουν και κάποιες εξαιρέσεις που ανεβάζουν τον αριθμό των ταφών στις 39. Η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη, ωστόσο έχουν ήδη αναγνωριστεί 6 παιδικές και 2 γυναικείες ταφές. Από το σύνολο των ταφών, οι 17 είναι ακτέριστες, κάτι που οδήγησε αρχικά τους ανασκαφείς στην υπόθεση ότι οι κάτοικοι της περιοχής ήταν σχετικά χαμηλού κοινωνικο-οικονομικού υποβάθρου (Δαμάσκος και Πλάντζος 2014, 6–7). Οι υπόλοιπες ταφές κτερίζονται με κοσμήματα μεταλλικά, λίθινα και υάλινα, υάλινα μυροδοχεία, ελάχιστη κεραμική, αλλά και νομίσματα (Γράφημα 15).

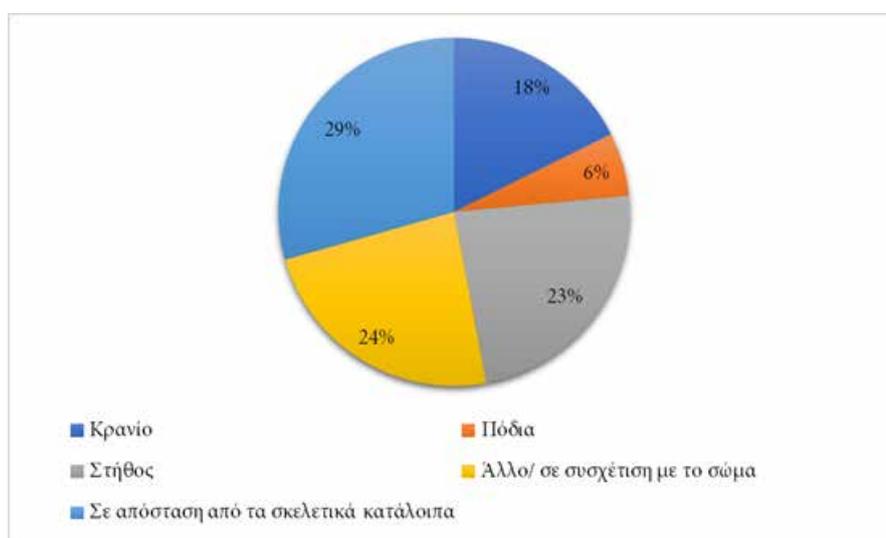

Γράφημα 15: Απεικόνιση της τυπολογίας των τάφων σε συνάρτηση με την κτέριση.

Συγκεκριμένα, 6 τάφοι είναι κτερισμένοι με ένα τουλάχιστον νόμισμα, ενώ τα ταφικά νομίσματα είναι συνολικά 17. Το ποσοστό των τάφων που περιέχουν νόμισμα –γύρω στο 21,4%– είναι αρκετό για να συμπεράνει κανείς ότι η κτέριση με νόμισμα στο Άργος Ορεστικό, αν και δεν αποτελεί καθολική τοπική συνήθεια, επιλέγεται αρκετά συχνά από το περιβάλλον του νεκρού. Από τους τάφους αυτούς, τρεις περιέχουν από ένα νόμισμα έκαστος, ένας τάφος περιέχει δύο νομίσματα, ενώ τα υπόλοιπα δώδεκα νομίσματα κατανέμονται μεταξύ δύο τάφων ως θησαυροί οχτώ και τεσσάρων νομισμάτων αντιστοίχως.

Η θέση των νομισμάτων στο χώρο ποικίλλει (Γράφημα 16). Πιο συγκεκριμένα, ο τάφος T5/12, κεραμοσκεπής με μια ταφή, παρέχει δύο πολύ χαρακτηριστικά διακριτά παραδείγματα. Το ένα βρέθηκε μέσα στο κρανίο, και

μάλιστα στη στοματική κοιλότητα (**αρ. κατ. 19**). Ως εκ τούτου, πρόκειται για νόμισμα μετάβασης, πιθανώς, αλλά όχι απαραίτητα, με τη λειτουργία του χαρώνειου οβολου (Stevens 1991· βλ. επίσης Parker Pearson 2000, 7· για την ορολογία Doyen 2019b). Το δεύτερο νόμισμα (**αρ. κατ. 9**) ήταν διάτρητο και βρέθηκε κοντά στο κρανίο (Δαμάσκος και Πλάντζος 2017β, 13 και Πλάντζος 2017, 30), επομένως πολύ πιθανόν να το έφερε ο νεκρός (η νεκρή;) ως περίαπτο· ανήκε δηλαδή στα προσωπικά αντικείμενα που είχαν στόχο να τον συνοδεύσουν στην μεταθανάτια ζωή, ή ακόμα θα μπορούσε να αποτελεί προσωπικό αντικείμενο κάποιου οικείου του αποθανόντος που προσφέρθηκε ως δώρο αποχαιρετισμού, είναι επομένως σαφώς ένα κτέρισμα, και το γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκε κάποτε ως μέσο συναλλαγής δεν σχετίζεται με την επιλογή για την απόθεσή του στον τάφο (πρβλ. με Καραμήτρου-Μεντεσιδή 2007, 557). Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το νόμισμα αυτό είναι πολύ πρωιμότερο από το νόμισμα **αρ. κατ. 19**, ωστόσο σώζεται σε αντίστοιχη κατάσταση διατήρησης, και άρα η δεύτερη χρήση του ως περίαπτου χρονολογείται αρκετά κοντά στην κοπή του. Τυπικά, τα δύο νομίσματα απαρτίζουν θησαυρό· ωστόσο, δεδομένου ότι το ένα βρίσκεται σε δεύτερη χρήση, εδώ ο όρος περιορίζεται στο φάσμα της οικονομίας.

Γράφημα 16: Απεικόνιση της θέσης εύρεσης των νομισμάτων.

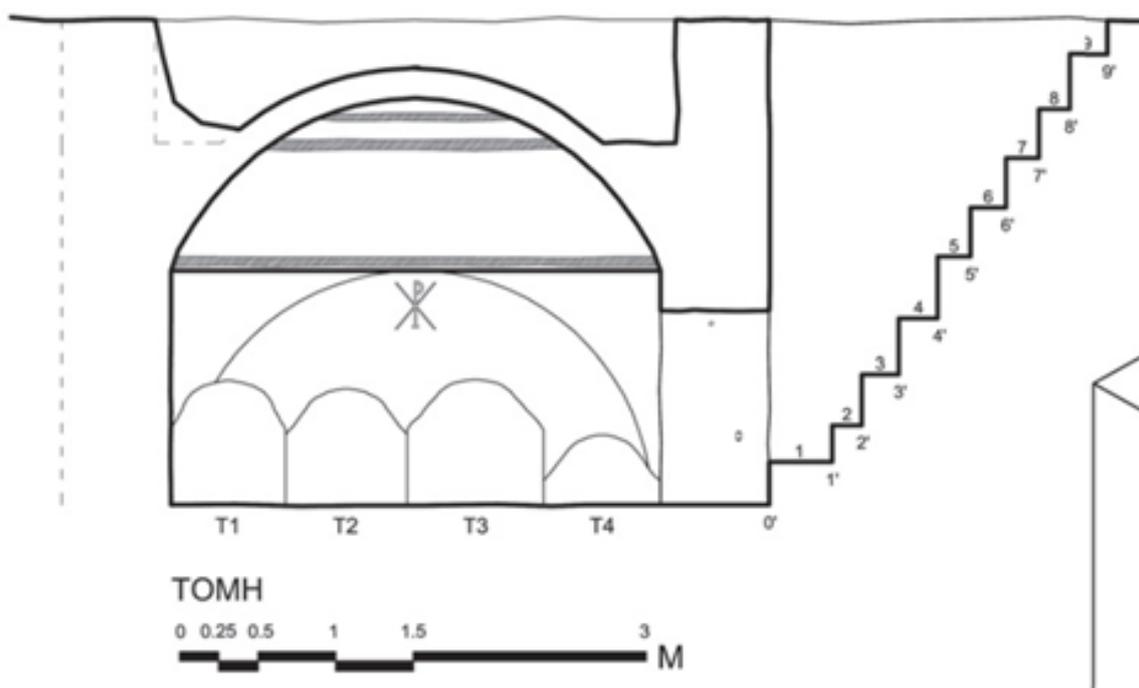
Αντίστοιχα στον T2/17, κιβωτιόσχημο με δύο ταφές, το νόμισμα βρέθηκε μεταξύ των δύο κρανίων (**αρ. κατ. 67**). Θα μπορούσε είτε να συνοδεύει τον ένα νεκρό ως νόμισμα διάβασης και να μετακινήθηκε λόγω της ταφονομίας (βλ. Knusel και Robb 2016), είτε να αποτέθηκε ως νόμισμα επισφράγισης πριν από το κλείσιμο του τάφου. Θα ήταν ενδιαφέρουσα η εικονογραφική μελέτη του συγκεκριμένου νομίσματος, αλλά δυστυχώς η διάβρωσή του δεν επιτρέπει κάτι τέτοιο.

Στον T2/12, λακκοειδή με μία ταφή, το νόμισμα (**αρ. κατ. 17**) καθώς και μια ερυθροβαφής οينوχοϊσκη εντοπίζονται κοντά στα κάτω άκρα. Η τοποθέτηση του νομίσματος κοντά στα κάτω άκρα είναι αρκετά συνήθης και ερμηνεύεται συχνά με βάση αποτροπαικές αντιλήψεις (Arenaló Gonzalez και Moreno Pulido 2019, 82). Πιθανώς πρόκειται για νόμισμα επισφράγισης.

Στον T8/10, λακκοειδή τάφο περιέχοντα μία ταφή, βρέθηκε θησαυρός 8 νομισμάτων εκ των οποίων τα 4 ήταν πάνω στο στήθος του νεκρού και τα υπόλοιπα διασκορπισμένα στο χώρο (**αρ. κατ. 10 – 16, 18**). Το σύνολο αυτό είναι και το μόνο που έχει δημοσιευθεί ως τώρα ως θησαυρικό (Δαμάσκος και Πλάντζος 2014, 6· 2017α, 521· Πλάντζος 2017, 30). Εδώ θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι ως θησαυροί εξετάζονται από το πρίσμα της οικονομίας όλα τα σύνολα δύο και παραπάνω νομισμάτων που βρέθηκαν μαζί· ωστόσο, στις περιπτώσεις θησαυρών σε ταφικά συμφραζόμενα, αν και τυπικά θησαυρικά σύνολα, δεν ανήκουν όλοι απαραίτητα στην κατηγορία του ταφικού θησαυρού, χαρακτηριστικό που σχετίζεται περισσότερο με την σκόπιμη απόθεσή τους ως συνόλου και όχι τη σταδιακή συσσωρεύσή τους, εξαρτάται επομένως από την αρχαιολογία του

τελετουργικού (Doyen 2019β). Οι ταφικοί θησαυροί νομισμάτων τοποθετούνται πολύ συχνά στο στήθος (βλ. το υστερορωμαϊκό νεκροταφείο στο Κλειδί Φλώρινας, με θησαυρούς που ξεπερνούν τα 20 νομίσματα, στο Στρατή και Σινάκος 2008· το ρωμαϊκό και υστερορωμαϊκό νεκροταφείο στο Κρυονέρι, όπου θησαυροί εντοπίζονται στην περιοχή του στήθους αλλά και του κεφαλιού και των κάτω άκρων, στο Ζωγράφου και Κυρανούδη 2011, 514· και το υστερορωμαϊκό νεκροταφείο της Σίνδου, στο Κεραμάρης και Παπαγιάννη 2002, 148) ή κοντά στο κεφάλι του νεκρού, ή βρίσκονται διασκορπισμένοι γύρω από το σώμα. Στις περιπτώσεις αυτές, γράφει η Chrysanthaki-Nagle (2019, 389), πρέπει να θεωρηθούν ως κτέρισμα και δεν έχουν σχέση με τον χαράνιο οβολό. Πιθανώς προσφέρονται για να χρησιμοποιηθούν ως μέσο συναλλαγής στη μεταθανάτια ζωή. Τα νομίσματα που απαρτίζουν τον θησαυρό του T8/10 ανήκουν σε κοπές του Κωνσταντίου Β', χρονολογούμενες στα 347–348 μ.Χ., με εξαίρεση ένα, προγενέστερο κατά μία δεκαετία, που προέρχεται από κοπή του Κωνσταντίνου Α'. Ως προς την προέλευση, τον θησαυρό απαρτίζουν τρία νομίσματα Θεσσαλονίκης, ένα Κυζίκου και ένα Ηράκλειας, καθώς και τρία των οποίων το έξεργο δεν μπορεί με ακρίβεια να διαβαστεί, αν και πρόκειται για μικρασιατικό νομισματοκοπείο. Ως προς τον δείκτη φθοράς, αυτός είναι σε όλα 4, πλην ενός νομίσματος με δείκτη 3. Με βάση τον προηγούμενο πίνακα, όπου για τους δείκτες 3 και 4 υπολογίζεται κατά μέσο όρο χρόνος κυκλοφορίας κοντά στα 62 έτη, ο θησαυρός θα πρέπει να αποτέθηκε κατά το 410 μ.Χ. Το γεγονός ότι τα νομίσματα αποτελούν θησαυρό, όπως επιβεβαιώνεται από την κοντινή τους χρονολόγηση και την παρόμοια κατάσταση διατήρησης, συνηγορεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για νομίσματα επισφράγισης που αποτέθηκαν μετά την τοποθέτηση του νεκρού, ενδεχομένως προσφέρθηκαν ξεχωριστά για να αντιπροσωπεύσουν διαφορετικούς παρισταμένους στην ταφή. Στην υπόθεση αυτή, που υποδεικνύει μάλλον περιορισμένο αριθμό παρισταμένων στην ταφή, ενδεχομένως συνηγορεί το γεγονός ότι πλέον η ταφή λαμβάνει χώρα μακριά από τον οικισμό και άρα η σορός θα πρέπει να μεταφέρθηκε από τη Διοκλητιανούπολη. Η εύρεση κάποιων από τα νομίσματα στο στήθος του νεκρού θα μπορούσε να τα διαχωρίζει ως ξεχωριστό θησαυρό, αν και θεωρώ το ενδεχόμενο αυτό μάλλον απίθανο.

Πολύ ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο T9/12, κτιστό υπόγειο ταφικό μνημείο (βλ. παραπάνω και Δαμάσκος και Σκρέκα 2017) (Εικ. 2) εντός του ορθογώνιου ναόσχημου οικοδομήματος του αιθρίου, όπου βρέθηκαν τρεις ταφές σε σαρκοφάγους και μία κεραμοσκεπής στο δάπεδο, ίσως το πιο εντυπωσιακό εύρημα της περιόδου 2009–2018 αν και εντοπίστηκε συλημένο ήδη από την αρχαιότητα (Δαμάσκος και Σκρέκα 2017). Στο μνημείο βρέθηκαν τέσσερα νομίσματα (αφ. κατ. 30, 46, 56–57), τα οποία δεν συνοδεύουν καμία από τις ταφές αλλά βρίσκονταν διασκορπισμένα σε κάθε μία βαθμίδα από τις τρεις ανώτερες, και ένα στην έβδομη βαθμίδα της κλίμακας καθόδου προς τον ταφικό θάλαμο (Εικ. 3), ενώ ένα ακόμα νόμισμα βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής του μνημείου (αφ. κατ. 38). Το σύνολο δεν έχει καταγραφεί ως θησαυρικό από τους ανασκαφείς, και πράγματι αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς σίγουρα δεν αποτελεί ταφικό θησαυρό με την ακριβή έννοια, αλλά δεν είναι σαφές ούτε αν αποτελεί θησαυρό με την νομισματική έννοια του όρου. Το ερώτημα που προκύπτει, παραδόξως, σχετίζεται περισσότερο με την αρχαιολογία του τελετουργικού και τις χειρονομίες που αυτή περιελάμβανε (βλ. παραπάνω). Ανήκουν τα τέσσερα νομίσματα της κλίμακας σε μια κοινή απόθεση που πραγματοποιήθηκε κατά το κλείσιμο του τάφου μετά από μία από τις ταφές, αποτελώντας έτσι θησαυρό, ή μήπως κάθε νόμισμα συνοδεύει χρονολογικά μια διαφορετική ταφή; Για το δεύτερο ενδεχόμενο δεν μπορεί παρά να λάβει κανείς υπόψιν του ότι ο αριθμός των νομισμάτων ταυτίζεται με αυτόν των ταφών. Διαφορετικά, αν και τα τέσσερα νομίσματα συνοδεύουν μία μόνο ταφή, δεν δικαιολογείται ο αριθμός τους και η τοποθέτησή τους σε συγκεκριμένες μόνο βαθμίδες. Η χειρονομία, ωστόσο, παραπέμπει σε τελετουργίες επισφράγισης (Van Genper 2016, 66) και μοιάζει ταιριαστή με το οριστικό κλείσιμο του ταφικού μνημείου μετά την τελευταία ταφή που είναι η κεραμοσκεπής (η οποία είναι κατά τα άλλα ακτέριστη). Θα πρέπει δηλαδή να φανταστεί κανείς τους παρισταμένους στην τελετουργία να αφήνουν νομίσματα πάνω στα σκαλιά ανεβαινοντας την κλίμακα, ακριβώς πριν από το κλείσιμο του τάφου. Στις βαθμίδες της κλίμακας βρέθηκε επίσης λεπτή κεραμική, κάτι που συνηγορεί στην υπόθεση ότι η κλίμακα λειτούργησε ως χώρος απόθεσης προσφορών. Ένα ακόμα ερώτημα προκύπτει σε σχέση με τη μη διατάραξη της τελετουργικής απόθεσης από τη σύληση, καθώς η ανασκαφική έκθεση της κλίμακας δίνει την εικόνα ενός αδιατάρακτου μνημείου· ωστόσο δεν διευκρινίζεται στο ημερολόγιο των ανασκαφών αν εντοπίστηκε το σημείο εισόδου των τυμβωρύχων. Παρόλο που αρχαιολογικά τείνω να

Εικ. 2: Σχεδιαστική αποτύπωση σε τομή του ταφικού μνημείου. Αρχείο Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Άργους Ορεστικού (2012).

Εικ. 3: Η κλιμακα καθόδου του ταφικού μνημείου. Πηγή: Αρχείο Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Άργους Ορεστικού (2012).

αναγνωρίσω το σύνολο ως θησαυρικό, πρέπει να αναφερθεί ότι τα νομίσματα προέρχονται το καθένα από διαφορετικές κοπές, ένα ανήκει σε κοπή του Κωνσταντίου Β', ένα σε κοπή Βαλεντινιανού Α' ή Βάλεντος, ένα είναι νόμισμα του Θεοδοσίου, και ένα ακόμα ανήκει σε κοπή του Βαλεντινιανού Β', με τις χρονολογίες κοπής να εκτείνονται από το 355 ως το 388 μ.Χ. Ακόμα πιο χαρακτηριστικά, το πρωιμότερο νόμισμα έχει δείκτη φθοράς

Εικ. 4: Εξωτερική λήψη T2/14. Πηγή: Αρχείο Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Άργους Ορεστικού (2012).

Εικ. 5: Οι ταφές του T2/14. Πηγή: Αρχείο Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Άργους Ορεστικού (2012).

5 ενώ τα υπόλοιπα τρία κατατάσσονται στο 3. Αυτό αφήνει κάποιες πιθανότητες στο ενδεχόμενο ξεχωριστής απόθεσής τους. Ωστόσο, θεωρώ ότι τα νομίσματα απαρτίζουν θησαυρό, αν και όχι ταφικό, και αποτέθηκαν με το κλείσιμο του μνημείου συνοδεύοντας την τελευταία ταφή.

Τέλος, στην περίπτωση του κτιστού τάφου T2/14 (Εικ. 4, 5), ο οποίος περιείχε δύο πρωτογενείς και πέντε δευτερογενείς ενταφιασμούς χωρίς επιπλέον κτέριση, ένα νόμισμα του Κοινού των Μακεδόνων (το μόνο ταφικό

Εικ. 6: Εσωτερικό του T2/12. Πηγή: Αρχείο Πανεπιστημιακής Ανασκαφής Άργους Ορεστικού (2012).

νόμισμα που δεν προήλθε από τα αυτοκρατορικά νομισματοκοπεία) εντοπίστηκε πάνω στην καλυπτήρια πλάκα (αρ. κατ. 3). Η νομισματική απόθεση θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως απόθεση επισφράγισης αλλά και ως απόθεση ενθύμησης.

Στον T8/10, όπου βρέθηκε ο θησαυρός, τα νομισματικά ευρήματα ήταν τα μοναδικά κτερίσματα. Στον T2/12 το νόμισμα συνοδεύεται από μια ερυθροβαφή οινοχοϊσκη (Εικ. 6), ενώ στον T5/12 τα δύο νομίσματα που εντοπίστηκαν κοντά στο κρανίο συνοδεύονται από χάντρες κυανού λίθου κυκλικής διατομής και ένα ψέλιο. Στον T2/17, εκτός του νομίσματος, τα κτερίσματα αποτελούν ένα χρυσό ενώτιο και ένα υάλινο μυροδοχείο. Τέλος ο T9/12 αποτελεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, ιδιαίτερη περίπτωση, αν και οι τρεις από τις τέσσερις ταφές είναι πλούσια κτερισμένες. Τα στοιχεία αυτά δημιουργούν μια εικόνα, με βάση την οποία σε μια κοινότητα είναι αρκετά σύνηθες οι νεκροί να θάβονται ακτέριστοι, ενώ η απόθεση νομισμάτων συνοδεύει τάφους που είναι κατά βάση κτερισμένοι ως επιπλέον προσφορά (Γράφημα 17). Τα νομίσματα δηλαδή αποτελούν ένα μόνο από τα πιθανά είδη κτέρισης και δεν αντικαθιστούν άλλα κτερίσματα, συμβολίζοντας μια συνολική προσφορά στο νεκρό.

Γράφημα 17: Απεικόνιση της συσχέτισης των ταφών που κτερίζονται μόνο με νομίσματα, σε αντιδιαστολή με τις ταφές που κτερίζονται και με άλλα είδη αντικειμένων.

Ως προς την κατάσταση διατήρησης, παρατηρεί κανείς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ότι η πλειονότητα των νομισμάτων συγκεντρώνεται στους δείκτες 4 και 3, όπως ισχύει και στο σύνολο των νομισμάτων της ανασκαφής, με τη διαφορά ότι στα ταφικά νομίσματα υπερέχει ο δείκτης 4, ενώ επί του συνόλου υπερέχει ο δείκτης 3 (Γράφημα 1). Ωστόσο, στην υπερίσχυση του δείκτη 4 έχει συμβάλει καθοριστικά ο θησαυρός του T8/10, και επομένως μπορούμε να πούμε ότι η εικόνα ίσως δεν είναι απολύτως ενδεικτική. Πάντως, το συμπέρασμα που μοιάζει να προκύπτει είναι ότι τα νομίσματα που μπαίνουν στον τάφο είναι γενικά νομίσματα που έχουν χρησιμοποιηθεί στο επίπεδο που φαίνεται να δικαιολογεί ο εκχρηματισμός της οικονομίας της περιοχής, με μία τάση ίσως να επιλέγονται αυτά που είναι σε λίγο καλύτερη κατάσταση διατήρησης. Δεν φαίνεται δηλαδή οι κάτοικοι της περιοχής να επιλέγουν με κριτήριο την εμφάνιση, νομίσματα που προέρχονται από πολύ νέες κοπές, ή που έχουν απομακρυνθεί από την οικονομία και έχουν φυλαχθεί, αλλά αντίστροφα, ούτε επιλέγουν να αποθέσουν στον τάφο τα πιο φθαρμένα νομίσματα για να τα αποσύρουν από την οικονομία (Chryssanthaki-Nagle 2006, 90).

Ως προς την προέλευση, και εδώ τα αποτελέσματα δεν εκπλήσσουν, καθώς και πάλι τα ταφικά νομίσματα ακολουθούν τη γενικότερη τάση της κυκλοφορίας, με ένα μόνο νόμισμα του Κοινού, και 16 νομίσματα αυτοκρατορικών κοπών.

Για την επιλογή των νομισμάτων βάσει της εικονογραφίας δεν έχει εξαχθεί κάποιο συμπέρασμα (βλ. Doyen 2019β). Ενδεχομένως θα μπορούσε να προκύψει κάτι μετά την ολοκλήρωση της οστεολογικής μελέτης.

Τέλος, ως προς τη χρονολόγηση, τα πράγματα περιπλέκονται κάπως, καθώς δεν φαίνεται να υπάρχουν άλλα χρονολογήσιμα υλικά εντός των ταφών, που θα επέτρεπαν να καταλάβει κανείς τη χρονική απόκλιση μεταξύ της κοπής και της απόθεσης στον τάφο. Σε κάθε περίπτωση, με βάση τους δείκτες φθοράς, όπως προαναφέρθηκε, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι η πλειονότητα των νομισμάτων είχε κυκλοφορήσει για όχι αμελητέο χρόνο πριν την απόθεση στον τάφο, και ως εκ τούτου, οι ταφές θα πρέπει πάντα να χρονολογηθούν κατά βάση από 40 έως 75 χρόνια μετά την χρονολογία κοπής των νομισμάτων.

2. ΤΟ ΤΑΦΙΚΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Είναι γνωστό ότι η Μακεδονία αποτελεί μία από τις περιοχές με μεγάλη παράδοση στο ταφικό νόμισμα κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας, αφού μάλιστα εισάγει το έθιμο πριν από την Αθήνα, ήδη στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. (Chryssanthaki-Nagle 2006, 93), ενώ κατά τον 4ο αι. π.Χ., ακολουθώντας και τις γενικότερες εξελίξεις του εκχρηματισμού της οικονομίας στον ελληνικό κόσμο, η παρουσία του νομίσματος υπό διάφορες μορφές στις μακεδονικές νεκροπόλεις είναι ιδιαίτερα αισθητή. Φυσικά, η εικόνα αυτή μπορεί εν μέρει να αποδοθεί στο γεγονός ότι στη Μακεδονία έχουν ανασκαφεί νεκροπόλεις σε μεγαλύτερο ποσοστό νεκροπόλεις στη Μακεδονία, σε σχέση με άλλα μέρη του ελληνικού κόσμου.

Το ταφικό νόμισμα επιβιώνει στα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά–πρωτοχριστιανικά νεκροταφεία της Μακεδονίας, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια, αλλάζοντας σταδιακά χαρακτήρα καθώς οδεύουμε προς το Μεσαίωνα. Πράγματι, σχεδόν σε όλα τα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά νεκροταφεία της Μακεδονίας έχει παρατηρηθεί εκτενής χρήση ταφικών νομισμάτων (υπάρχουν φυσικά εξαιρέσεις, όπως το υστερορωμαϊκό νεκροταφείο του Κλείτου· βλ. Βραχιονίδου 2017, 110). Στα Νέα Κερδύλλια Σερρών παρατηρείται ο εντυπωσιακός αριθμός των 1589 νομισμάτων μέσα σε μόλις 146 τάφους από τους συνολικά 246, με το ποσοστό των ταφών που κτερίζονται με νόμισμα να αγγίζει το 60% (Μάλαμα και Νταράκης 2008). Στον Πλαταμώνα Πιερίας, το ποσοστό των ταφών που περιέχουν νομίσματα ανέρχεται στο 50% (Παπαδοπούλου κ.ά. 2020, 136). Στο Λιμόρι Επανομής, 41 νομίσματα κατανέμονται σε 14 τάφους, ποσοστό 33% επί του συνολικού αριθμού τάφων (Παζαράς 1998α, 1998β, 1999). Στην Έδεσσα, σε ένα σύνολο 406 ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών τάφων, εντοπίστηκαν σε 90 από αυτούς συνολικά 223 νομίσματα, ποσοστό 22% επί του συνόλου (Χρυσοστόμου 2013). Στο νεκροταφείο της Διοκλητιανούπολης, ωστόσο, εντοπίζονται 20 νομίσματα σε 6 μόνο από τις 55 ταφές, ποσοστό μόλις 11% (Πέτκος 2002, 584–85).

Ως προς τα συμφραζόμενα, στις Σέρρες μόλις 38 νομίσματα εντοπίζονται μεμονωμένα σε ταφές. Όλα τα υπόλοιπα εντοπίζονται σε θησαυρούς, είτε με την τυπική έννοια του ταφικού θησαυρού ως κτερίσματος (βλ. παρακάτω), είτε διασκορπισμένα μέσα στον τάφο. Μόνο 27 ταφές έχουν νομίσματα ως μοναδικό κτερίσμα, ενώ σε όλες τις υπόλοιπες τα νομίσματα συνοδεύονται κατά βάση από κεραμική αλλά και από υάλινα αγγεία, και στη συνέχεια κοσμήματα. Πολύ συχνά είναι τα νομίσματα μετάβασης, είτε εντός του κρανίου, είτε στην παλάμη, είτε συνοδεύοντας τον νεκρό ή τους νεκρούς κατά την καύση. Θησαυροί μικροί ή και πολύ μεγάλοι εντοπίζονται κατά βάση στην περιοχή του θώρακα, αν και αυτοί που αποτελούνται από πολύ λίγα νομίσματα εντοπίζονται και σε άλλα σημεία, όπως γύρω από την περιοχή του κρανίου ή των κάτω άκρων.

Στην Έδεσσα, 65 νομίσματα, εκ των οποίων τα 21 υστερορωμαϊκά, εντοπίζονται μεμονωμένα, με τα υπόλοιπα σε θησαυρούς, αν και μικρότερους από αυτούς των Σερρών. Τα νομίσματα αποτελούν τη μοναδική κτέριση σε 28 ταφές, ενώ σε όλες τις υπόλοιπες συνοδεύονται και από άλλα αντικείμενα, σε μεγάλο βαθμό μεταλλικά. Και πάλι κυριαρχούν τα νομίσματα μετάβασης εντός του κρανίου ή στην παλάμη, αν και συχνός είναι και ο εντοπισμός τους στην περιοχή της λεκάνης και των κάτω άκρων.

Στη Διοκλητιανούπολη, σε 3 από τις 6 ταφές τα νομίσματα αποτελούν το μοναδικό κτερίσμα, ενώ στις υπόλοιπες συνοδεύονται από μεταλλικά αντικείμενα. Μόνο ένα νόμισμα εντοπίστηκε μεμονωμένο εντός ταφής, ενώ όλα τα υπόλοιπα κατανομούνται σε θησαυρούς από 2 έως 9. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση μιας ταφής με δύο νομίσματα, εκ των οποίων το ένα διάτρητο, όπως ακριβώς και στο Άργος.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα, επομένως, έρχονται σε αντίθεση με την άποψη ότι το ταφικό νόμισμα υποχωρεί κατά την ύστερη αρχαιότητα λόγω της περιφρόνησης του χριστιανισμού προς τα υλικά αγαθά (Μακροπούλου 2007, 454). Αντίθετα, με την έλευση της νέας θρησκείας το έθιμο σημασιοδοτείται εκ νέου. Πράγματι, έχει προταθεί ότι στο πλαίσιο της λειτουργίας του νομίσματος ως μέσου οικονομικής συναλλαγής, ενδεχομένως το ταφικό νόμισμα στα πρωτοχριστιανικά δεδομένα να στοχεύει στην εξαγορά των αμαρτιών του νεκρού (για σημερινά παράλληλα σε όχι και τόσο μακρινές περιοχές, βλ. Yordanova 2019, 457). Ακόμα και η τοποθέτηση του «οβολού» στο στόμα του νεκρού, προερχόμενη προφανώς από την αρχαία συνήθεια, τόσο ριζωμένη στη Μακεδονία, μπορεί να λαμβάνει νέο περιεχόμενο στο πλαίσιο μιας διαφορετικής κοσμοαντίληψης, καθώς προτείνεται ο συσχετισμός της με τη Θεία Κοινωνία που λαμβάνουν οι ετοιμοθάνατοι χριστιανοί (Stevens 1991, 219–21).

Τα νομίσματα των υστερορωμαϊκών νεκροταφείων της Μακεδονίας αποτελούν σε μεγάλο βαθμό νομίσματα μετάβασης, τοποθετούμενα μέσα στο στόμα ή στην παλάμη. Συχνά είναι και τα νομίσματα επισφράγισης, τοποθετούμενα κατά το κλείσιμο του τάφου σε διάφορα σημεία και ιδιαίτερα στην περιοχή των κάτω άκρων. Δεν λείπουν και οι περιπτώσεις νομισμάτων καθιέρωσης, με το άνοιγμα του τάφου, νομίσματα που εντοπίζονται κάτω από τη λεκάνη (Perassi 2011 και Doyen 2013). Οι θησαυροί αποτελούν συχνότερο φαινόμενο από ό,τι κατά τα προηγούμενα χρόνια και τοποθετούνται σε διάφορα σημεία του τάφου αλλά κατά βάση στο στήθος του νεκρού, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα του τελετουργικού σταδιακού σχηματισμού του θησαυρού κατά την ταφή. Νομίσματα με οπή, υπαρκτά αν και σπάνια, αποτελούν εντελώς ξεχωριστό είδος κτέρισης, μετατρέπόμενα πια σε κοσμήματα. Τα νομίσματα σπανίως αποτελούν το μοναδικό, ή ακόμα και το πολυτιμότερο κτερίσμα: συνηθέστερα εντοπίζονται συμπληρωματικά άλλων προσφορών.

Ως εκ τούτου, τα νομίσματα που δεν ανήκουν στην κατηγορία της μετάβασης αλλά εντοπίζονται διασκορπισμένα στον τάφο ή σε θησαυρούς, τείνω να πιστέψω ότι, αν και αντλούν από την αρχαιότερη ιδεολογία, απομακρύνονται πλέον από αυτήν και χάνουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους, μετατρέπόμενα σε απλά κτερίσματα όπως και όλα τα υπόλοιπα. Ενδεχομένως μάλιστα επιλέγονται στο πλαίσιο μιας μεγαλύτερης τάσης προς την κτέριση με μεταλλικά αντικείμενα, όπως παρατηρείται κατά την περίοδο αυτή, γενικά αλλά και στο Άργος (Χρυσοστόμου 2013, 423). Η αύξηση των θησαυρών δεν θεωρώ ότι σχετίζεται με την οικονομική άνθιση, ούτε και με τις συγκρούσεις στην περιοχή (αντίθετα με Χρυσοστόμου 2013, 424), αλλά περισσότερο με την εισροή μικρών υποδιαίρέσεων και τον επακόλουθο εκχρηματισμό που φέρνει το αυτοκρατορικό νόμισμα από τον 4ο αι. μ.Χ. κ.ε. Είναι παράλογο να ερμηνεύσουμε όλους αυτούς τους θησαυρούς ως αποτέλεσμα αποταμίευσης ή απόκρυψης. Θα μπορούσαμε μόνο να υποθέσουμε ότι ενδεχομένως όλοι αυτοί οι παράγοντες

συμβάλλουν γενικότερα στην αύξηση της τάσης αποταμίευσης ή/και απόκρυψης, και ενδεχομένως το ταφικό έθιμο ακολουθεί ή μιμείται την καθημερινή ζωή, μεταφέροντας ένα μέρος των αποταμιεύσεων στο επέκεινα.

3. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΩΝ ΑΠΟΘΕΣΕΩΝ ΣΤΙΣ ΤΑΦΕΣ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ ΟΡΕΣΤΙΚΟΥ

Παρατηρείται επομένως ότι το Άργος Ορεστικό ακολουθεί σε γενικές γραμμές την τάση του εθίμου, όπως διαμορφώνεται στην υστερορωμαϊκή Μακεδονία, εμφανίζοντας όμως κάποιες ιδιοτυπίες κοινές ίσως με το πολύ κοντινό νεκροταφείο της Διοκλητιανούπολης. Φαίνεται ότι στην περιοχή της Ορεστίδας, η κτέριση με νομίσματα δεν είναι ιδιαίτερα σπάνια, αλλά επαφίεται εντελώς στην προσωπική επιλογή των οικείων του νεκρού. Ως εκ τούτου, η χρήση ταφικών νομισμάτων στο Άργος Ορεστικό θα πρέπει να αποδοθεί εν μέρει στην κληρονομιά της περιοχής και εν μέρει στον ιδιαίτερο χαρακτήρα της θέσης και ενδεχομένως, στην επιρροή που ασκεί σε αυτόν η σχέση με τη Δύση. Όπως έχει ήδη αποδειχθεί παραπάνω, οι νομισματικές αποθέσεις του Άργους Ορεστικού μπορούν να ερμηνευθούν κατά βάση ως αποθέσεις καθιέρωσης ή επισφράγισης, αν και υπάρχει και μια σαφής περίπτωση νομίσματος διάβασης ενώ τα νομίσματα του T8/10 θα μπορούσαν και να είναι ταφικός θησαυρός.

Για μια συνολική ερμηνεία του φαινομένου της νομισματικής απόθεσης στις ταφές του Άργους Ορεστικού θα πρέπει να γίνει αναφορά στην αρχαιολογία του τελετουργικού. Ακολουθώντας τα συμπεράσματα του προαναφερθέντος συνεδρίου της Αθήνας (βλ. Doyen κ.ά. 2019), θεωρώ ότι η νομισματική απόθεση μπορεί να ερμηνευθεί βάσει της επιτελεστικής δύναμης του τελετουργικού. Συγκεκριμένα, το νόμισμα, αποτελώντας το ορατό κατάλοιπο της αόρατης σε εμάς διαδικασίας, ίσως προσφέρεται περισσότερο χάριν της ίδιας της χειρονομίας της απόθεσης, παρά ως καθαυτό κτέρισμα. Φέροντας μαζί του όλη την αρχαιότερη ιδεολογία, ίσως πλέον το νόμισμα αποτίθεται στον τάφο χωρίς πλήρη συνειδητότητα, απλώς επειδή «συνηθίζεται», δημιουργώντας κατά κάποιον τρόπο έναν άυλο «τόπο μνήμης» και συνδέοντας με αυτόν τον τρόπο την κοινότητα με το παρελθόν της. Αποθέτοντας το νόμισμα εντός της στοματικής κοιλότητας ή κοντά στη σορό, οι κάτοικοι του νέου οικισμού μιμούνται αυτό που έχουν δει στο παρελθόν να συμβαίνει, έτσι ώστε βασισμένοι στην παράδοση, να σφυρηλατήσουν μια νέα πολιτική-κοινωνική ταυτότητα (βλ. και Van Andrija 2019). Θεωρώ επομένως ότι τα νομίσματα στην Παραβέλα δεν αποτελούν απαραίτητα ένδειξη μιας πίστης στο επέκεινα, αλλά χρησιμοποιούνται για να «εκπαιδεύσουν» τους ίδιους τους ζωντανούς συμμετέχοντες στο τελετουργικό.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από ό,τι έχει προηγηθεί, θεωρώ πως έγινε σαφές ότι τα νομισματικά ευρήματα, αν και σχετικά λίγα σε αριθμό, συνοδεύουν και διαφωτίζουν με την παρουσία (ή και την απουσία) τους τις σταδιακές αλλαγές στην πολυδιάστατη χρήση της θέσης του Άργους Ορεστικού κατά τα τέλη της αρχαιότητας, για τουλάχιστον τρεις αιώνες. Ιδιαίτερη, λόγω της γεωγραφικής θέσης της στην τέταρτη μακεδονική μερίδα και κάτω από την Εγνατία, λόγω των πολιτικών επιλογών της ευρύτερης περιοχής, που τη διαφοροποιούν από την υπόλοιπη Μακεδονία για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, και λόγω της χρονολόγησης στο μεταίχμιο μεταξύ αρχαίου και μεσαιωνικού κόσμου, η θέση του Άργους Ορεστικού παρέχει ένα *unicum* σε ένα πεδίο που δεν έχει ακόμα μελετηθεί επαρκώς. Καθώς η θέση εξελίσσεται από δημόσιο χώρο με πολιτικό χαρακτήρα σε νεκροταφείο, χώρο λατρείας και, ενδεχομένως, τόπο μνήμης για την τοπική κοινότητα, ο χαρακτήρας των νομισματικών αποθέσεων διαφοροποιείται με χαρακτηριστικό τρόπο από τυχαίο έως σκόπιμο ή και τελετουργικό, όχι μόνο στην πάροδο του χρόνου, αλλά και κατά τόπους εντός της θέσης.

Η θέση δείχνει να διαφοροποιείται από την ευρύτερη περιοχή ήδη από την πρώτη φάση χρήσης της, η οποία είναι αόρατη στο νομισματικό υλικό. Κατά τη δεύτερη και τρίτη φάση, τα νομίσματα αποκαλύπτουν

ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες διεργασίες κατά τη μετάβαση από τον αρχαίο κόσμο στον μεσαιωνικό, καθώς ο χώρος λειτουργεί ως τόπος μνήμης για την Ορεστίδα. Η πολιτική αποστασιοποίηση από την υπόλοιπη Μακεδονία αντικατοπτρίζεται στα ευρήματα με τη μορφή της υπερεκπροσώπησης των αυτοκρατορικών κοπών έναντι των επαρχιακών, της έντονης παρουσίας των μικρασιατικών νομισματοκοπειών παράλληλα με τα βαλκανικά, και ενδεχομένως της απουσίας του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης. Ωστόσο, συνολικά το Άργος δεν μοιάζει να απέχει από την γενικότερη οικονομική τάση των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων, αρχικά προς τον ραγδαίο εκχρηματισμό και στη συνέχεια προς τον πληθωρισμό, κάτι που είναι ιδιαίτερα σαφές στο μεγάλο αριθμό των μικρών χάλκινων υποδιαρέσεων του 4ου αι. μ.Χ., ιδιαίτερα της περιόδου του Κωνσταντίου Β'. Τα μοτίβα απώλειας, ωστόσο, διαφοροποιούνται από την εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας στην περιοχή, καθώς προσαρμόζονται στην ανθρώπινη κίνηση στο χώρο που ακολουθεί την ιστορία της θέσης. Συγκεκριμένα, κατά το α' μισό του 5ου αι., η θέση μοιάζει να χαρακτηρίζεται από έντονη ανθρώπινη κινητικότητα, αν και τα νομίσματα αντιστοιχούν σε πολύ μικρές αξίες, εισάγονται κατά βάση μεμονωμένα και στις περισσότερες των περιπτώσεων καταλήγουν να αποτίθενται μέσω της τυχαίας απώλειας. Ως προς την ιδεολογία, το Άργος Ορεστικό μοιάζει να αντλεί από την εθιμική κληρονομιά της περιοχής της Μακεδονίας, διατηρώντας εξωτερικά το τελετουργικό, αλλά παραλλάσσοντας συνειδητά ή όχι με την πάροδο του χρόνου το περιεχόμενο, με αποτέλεσμα τα ταφικά νομίσματα να μετατρέπονται πλέον σε συμβατικά είδη κτέρισης μεταξύ των άλλων υλικών.

Καταλήγουμε λοιπόν στο ότι, αν και η ανασκαφική εικόνα του Άργους Ορεστικού δεν αντικατοπτρίζει τη νομισματική κυκλοφορία στην υστερορωμαϊκή Μακεδονία, αλλά αποτελεί περισσότερο μια διαδοχή στιγμιότυπων απώλειας ή τελετουργικής απόθεσης, η μελέτη του νομισματικού υλικού αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς τα ανασκαφικά νομίσματα μπορούν να φωτίσουν την ιστορική πορεία μιας θέσης. Οι ιδιαιτερότητες που εμφανίζει σε σχέση με την ευρύτερη περιοχή, πέρα από την αναγωγή τους σε πολιτικές επιλογές του παρελθόντος, θα πρέπει κατά τη γνώμη μου να αποδοθούν στην προσπάθεια μιας κοινότητας που έχει πρόσφατα μετακινηθεί και που έρχεται αντιμέτωπη με την αντικατάσταση ενός πολιτισμικού συστήματος από ένα άλλο, να διατηρήσει ζωντανή τη συλλογική μνήμη και τους δεσμούς με το παρελθόν, οι οποίοι την καθιστούν (ή την καθιστούσαν) ιδιαίτερη και ενδεχομένως, προνομιούχο, σε σχέση με την υπόλοιπη Μακεδονία.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την εμπιστοσύνη με την οποία με τίμησαν, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου προς τους ανασκαφείς, τον καθηγητή Δημήτρη Δαμάσκο, και ιδιαίτερα προς τον καθηγητή μου, Δημήτρη Πλάντζο, που μου πρότεινε τη δημοσίευση του παρόντος υλικού και, όπως πάντα, στάθηκε υποστηρικτικά δίπλα μου καθ' όλη τη διάρκεια της μελέτης και της συγγραφής, μέχρι και τη δημοσίευση. Θα ήθελα ακόμα να ευχαριστήσω την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καστοριάς κ. Ανδρομάχη Σκρέκα, για την παραχώρηση της άδειας μελέτης και δημοσίευσης. Επίσης, εγκάρδιες ευχαριστίες οφείλω στον Παναγιώτη Ιωσήφ για την ανεκτίμητη καθοδήγησή του σε κάθε μου εγχείρημα και για τις πολύτιμες πάντα παρατηρήσεις του. Η παρούσα μελέτη δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την εξαιρετική δουλειά της συντηρήτριας Αμαλίας Σιάτου και του φωτογράφου Νικολάου Στ. Στουρνάρα. Τέλος, ευχαριστώ το προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καστοριάς, και ιδιαιτέρως τον φύλακα Στέργιο Παπαδάμο για την εξαιρετική συνεργασία.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. N.10.15. (βλ. Δαμάσκος και Πλάντζος 2014, 6)

ΑΕ

Κάσσανδρος, 306–297 π.Χ.

Ε. Κεφαλή Ηρακλή με λεοντή δ.

Ο. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ. Ιππέας βαδίζων δ., χαιρετώντας με το δεξι χέρι και κρατώντας τα χαλινάρια με το αριστερό, στο πεδίο δ. άστρο.

5,14 γρ.   20 χιλ.   Άξονας 3   Δείκτης φθοράς 3

SNG Alpha Bank 913

Ψ11 ΤΠΑ1 επιφανειακό στρώμα αίθριο

2. N.14.2. (βλ. Δαμάσκος και Πλάντζος 2019, 9, 11)

Δηνάριο

Αύγουστος, 17 π.Χ.

Ε. AVGVSTVS DIVI F. Κεφαλή Αυγούστου δ.

Ο. M SANQVINIVS III VIR. Κεφαλή θεοποιημένου Ιουλίου Καίσαρα δ., πάνω τετράκτινος κομήτης.

3,72 γρ.   20 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 6 (αλλά δεν έχει νόημα η αντιπαραβολή με τα χάλκινα νομίσματα)

RIC I Augustus 338

T10 στρώμα καταστροφής βασιλική

3. N.14.12.

ΑΕ

Κοινό Μακεδόνων, 41–54 μ.Χ.

Ε. ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ. Προτομή αυτοκράτορα Κλαυδίου αρ.

Ο. ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ. Μακεδονική ασπίδα.

8,75 γρ.   25,5 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 3

RPC I 1612

Σ10 T10 ταφικό T2/14

4. N.14.1.

ΑΕ

Κοινό Μακεδόνων, 79–81 μ.Χ.

Ε. ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙΣΑΡ ΟΥΕΣΠΑΣΙΑΝΟΣ. Προτομή αυτοκράτορα Βεσπασιανού αρ.

Ο. ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ. Μακεδονική ασπίδα.

7,37 γρ.   24,5 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 5

RPC II 334

T9 επιφανειακό στρώμα κεντρικό κλίτος βασιλικής

5. N.16.1.

ΑΕ

Κοινό Μακεδόνων, 81–96 μ.Χ.

Ε. ΑΥΤ ΚΑΙΣΑΡ ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΣΕΒ. Προτομή Δομιτιανού δ. με στεφάνι δάφνης.

Ο. ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ. Μακεδονική ασπίδα.

9,15 γρ.   24 χιλ.   Άξονας 9   Δείκτης φθοράς 3

RPC III 635

Υ9 επιφανειακό στρώμα βασιλική

6. N.10.3. (βλ. Δαμάσκος και Πλάντζος 2014, 4)

ΑΕ

Κοινό Μακεδόνων, 238–244 μ.Χ.

Ε. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Κεφαλή Αλεξάνδρου δ. με διάδημα και κόμη με κυματιστούς βοστρύχους.

Ο. ΚΟΙΝΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ Β ΝΕ. Αλέξανδρος ιππεύων τον Βουκεφάλα προς τα δ., με τον χιτώνα να ανεμίζει πίσω, σηκώνοντας το δεξί του χέρι. Χαμηλά στο πεδίο αστέρι.

12,75 γρ.   26,5 χιλ.   Άξονας 1   Δείκτης φθοράς 6

RPC VII 2.156

Ρ16 εξωτερικά της αίθουσας

7. N.10.1. (βλ. Δαμάσκος και Πλάντζος 2014, 4)

ΑΕ

Θεσσαλονίκη, 235–238 μ.Χ.

Ε. Γ ΙΟΥΛ ΟΥΗΡ ΜΑΞΙΜΟΣ ΚΕ. Προτομή Μάξιμου δ. με θώρακα και ιμάτιο.

Ο. ΘΕCΣΑΛ-ΟΝΙΚΕΩΝ. Κάβειρος κατ' ενώπιον, κεφαλή αρ., κρατώντας ρυτό και σφυρί. Αρ. στο πεδίο βωμός, δ. χαυλιόδοντας ελέφαντα σε κυλινδρικό δοχείο.

11,82 γρ.   26 χιλ.   Άξονας 2   Δείκτης φθοράς 5

RPC VI 219

Ρ16 εξωτερικά της αίθουσας

8. N.12.16.

ΑΕ

Διοκαισάρεια Κιλικίας, 180–192 μ.Χ.

Ε. Μ ΑΥ ΚΟΜΜΟΔ ΑΝΤΩΝΕΙΝ CΕΒ. Προτομή Κομμόδου δ. με θώρακα και paludamentum.

Ο. ΑΔΡΙΑΝ ΔΙΟΚΑΙCΑΡΕΩΝ ΜΗΤΡΟ ΚΕΝΝΑ. Φτερωτός κεραυνός και τόξο.

8,37 γρ.   24 χιλ.   Άξονας 12;   Δείκτης φθοράς 3

RPC IX 1040

Ψ11 στρώμα καταστροφής αίθριο

9. M.12.55. (βλ. Δαμάσκος και Πλάντζος 2017β, 13–14)

ΑΕ2

Γαλέριος

Κύζικος, 309–311 μ.Χ.

E. GAL MAXIMIANVS P F AVG. Κεφαλή Μαξιμιανού δ. με δάφνινο στεφάνι.

O. GENIO A -VGVSTI. Genius γυμνός με χλαμύδα πάνω από τον αριστερό ώμο, ιστάμενος αρ., κάνοντας σπονδή με το δεξι χέρι και κρατώντας κέρασ αφθονίας στο αριστερό. Στο πεδίο αρ. Α, δ.*. Έξεργο: MKV

4,89 γρ.   25,5 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 5

Διάτρητο

RIC VI Cyzicus 53

Φ14-X14 T5/12 ταφικό, αίθριο

10. N.10.13.

AE2/ AE3

Κωνσταντίνος Α΄

Κύζικος, 336–337 μ.Χ.

E. CONSTAN-TINVS MAX AVG. Προτομή Κωνσταντίνου Α΄ δ., με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. GLOR-IA EXER-CITVS. Δύο στρατιώτες εραλδικά, γέρνοντας στα δόρατά τους, ανάμεσά τους τρόπαιο. Έξεργο: SMK?

1,65 γρ.   18 χιλ.   Άξονας 11   Δείκτης φθοράς 4

RIC VII Cyzicus 135

T8/10 ταφικό, αίθριο

11. N.10.7.

AE3

Κωνσταντίνος Β΄

Θεσσαλονίκη, 347–348 μ.Χ.

E. CONSTANS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίνου δ., με διάδημα, θώρακα και ιμάτιο.

O. VICTORIAE DD AVGGQ NN. Δύο φτερωτές Νίκες ιστάμενες εραλδικά, κρατώντας στεφάνι στο δεξι χέρι και κλαδί φοίνικα στο αριστερό. Έξεργο: ασαφές.

1,07 γρ.   15 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 4

RIC VIII Thessalonica 105

T8/10 ταφικό, αίθριο

12. N.10.8.

AE3

Κωνσταντίνος Β΄

Θεσσαλονίκη, 347–348 μ.Χ.

E. CONSTANS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίνου δ., με διάδημα, θώρακα και ιμάτιο.

O. VICTORIAE DD AVGGQ NN. Δύο φτερωτές Νίκες ιστάμενες εραλδικά, κρατώντας στεφάνι στο δεξι χέρι και κλαδί φοίνικα στο αριστερό. Έξεργο: SMTS

1,04 γρ.   18 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 4

RIC VIII Thessalonica 105

T8/10 ταφικό, αίθριο

13. N.10.14.

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Θεσσαλονίκη, 347–348 μ.Χ.

E. CONSTANS P F AVG. Προτομή Κώνσταντος δ., με διάδημα, θώρακα και ιμάτιο.

O. VICTORIAE DD AVGGQ NN. Δύο φτερωτές Νίκες ιστάμενες εραλδικά, κρατώντας στεφάνι στο δεξί χέρι και κλαδί φοίνικα στο αριστερό. Έξοργο: SMTSA

1,11 γρ.   17 χιλ.   Άξονας 5   Δείκτης φθοράς 4

RIC VIII Thessalonica 105

T8/10, Ω9-10, ταφικό, αίθριο

14. N.10.10.

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Ηράκλεια, 347–348 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Κεφαλή Κωνσταντίνου Β΄ με διάδημα δ.

O. VOT/XX/MVLT/XXX εντός στεφάνου. Έξοργο: SMH?

1,21 γρ.   14 χιλ.   Άξονας 11   Δείκτης φθοράς 3

RIC VIII Heraclea 45

T8/10, Ω9-10, ταφικό, αίθριο

15. N.10.12.

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Νικομήδεια/ Ηράκλεια/ Κύζικος, 347–348 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Κεφαλή Κωνσταντίνου Β΄ με διάδημα δ.

O. VOT/X X/MVLT/XXX εντός στεφάνου. Έξοργο: ασαφές

1,27 γρ.   15 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 4

Ενδεικτικά RIC VIII Nicomedia 58

T8/10, Ω9-10, ταφικό, αίθριο

16. N.10.11. (βλ. Δαμάσκος και Πλάντζος 2014, 7)

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Νικομήδεια/ Ηράκλεια/ Κύζικος, 347–348 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG ή CONSTANS P F AVG. Κεφαλή Κωνσταντίνου Β΄ ή Κώνσταντος με μαργαριταρένιο διάδημα δ.

O. VOT/X X/MVLT/XXX εντός στεφάνου. Έξοργο: SM?

1,67 γρ.   14 χιλ.   Άξονας 10   Δείκτης φθοράς 4

Ενδεικτικά RIC VIII Nicomedia 58

T8/10 Ω9-10 ταφικό, αίθριο

17. N.12.29.

Κωνσταντίνος Β΄

Ασαφές νομισματοκοπείο, 347–348 μ.Χ.

E. Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ ή Κώνσταντος δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. VOT/XX/MVLT εντός στεφάνου. Έξεργο: ασαφές.

1,35 γρ.   15 χιλ.   Άξονας 5   Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC VIII Heraclea 47

T2/12 Ω10-11 ταφικό, αίθριο

18. N.10.9.

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Ηράκλεια/ Κωνσταντινούπολη/ Κύζικος, 318–348 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TINVS P F AVG ή CONSTAN-TIVS P F AVG ή D N CONSTAN-S P F AVG. Προτομή αυτοκράτορα δ. με διάδημα, θώρακα και ιμάτιο.

O. VOT/XX/MVLT/XXX εντός στεφάνου. Έξεργο: ασαφές.

1,04 γρ.   15 χιλ.   Άξονας 11   Δείκτης φθοράς 4

Ενδεικτικά RIC VIII Heraclea 48

T8/10, Ω9-10, ταφικό, αίθριο

19. N.12.34. (βλ. Δαμάσκος και Πλάντζος 2017β, 13–4· Πλάντζος 2017, 31)

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Θεσσαλονίκη, 350–355 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. FEL TEMP REPARATIO. Στρατιώτης με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, βαδίζων αρ., κρατώντας ασπίδα στο αρ. χέρι και χτυπώντας με δόρυ στο δ. χέρι πεσμένο ιππέα που σηκώνει το αρ. χέρι. Έξεργο: εκτός πετάλου

2,06 γρ.   17 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 6

RIC VIII Thessalonica 192

Φ14-X14 T5/12 ταφικό, αίθριο

20. N.12.4.

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Αντιόχεια, 350–361 μ.Χ. (σπάνιος τύπος)

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. FEL TEMP REPARATIO. Στρατιώτης με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, βαδίζων αρ., κρατώντας ασπίδα στο αρ. χέρι και χτυπώντας με δόρυ στο δ. χέρι ιππέα που γέρνει στο λαιμό του αλόγου. Έξεργο: ασαφές

1,87 γρ.   16 χιλ.   Άξονας 5   Δείκτης φθοράς 5

RIC VIII Antioch 188

Ψ12 επιφανειακό στρώμα αίθριο

21. N.12.26.

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Αντιόχεια, 350–361 μ.Χ. (σπάνιος τύπος)

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.
 O. FEL TEMP REPARATIO. Στρατιώτης με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, βαδίζων αρ., κρατώντας ασπίδα στο
 αρ. χέρι και χτυπώντας με δόρυ στο δ. χέρι ιππέα που γέρνει στο λαιμό του αλόγου. Έξοργο: ANB

1,77 γρ.   16 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 4

RIC VIII Antioch 188

Ψ9-10 στρώμα καταστροφής αίθριο, εντός οικοδομήματος

22. N.12.20a

Κωνσταντίνος Β΄

Ασαφές νομισματοκοπείο, 352–361 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα
 (Αδιάγνωστος).

O. FEL TEMP REPARATIO. Στρατιώτης με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, βαδίζων αρ., κρατώντας ασπίδα στο
 αρ. χέρι και χτυπώντας με δόρυ στο δ. χέρι πεσμένο ιππέα που σηκώνει το αρ. (;) χέρι. Αριστερά στο πεδίο M.
 Έξοργο: ασαφές

1,07 γρ.   12 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC VIII Thessalonica 111

Ψ9-10 στρώμα καταστροφής, αίθριο, εντός οικοδομήματος

23. N.12.32.

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Ηράκλεια, 355–361 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. FEL TEMP REPARATIO. Στρατιώτης με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, βαδίζων αρ., κρατώντας ασπίδα
 στο αρ. χέρι και χτυπώντας με δόρυ στο δ. χέρι πεσμένο ιππέα που σηκώνει το δ. (;) χέρι. Αριστερά στο πεδίο
 M. Έξοργο: SMH?

2,20 γρ.   17 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 4

RIC VIII Heraclea 93

X11 στρώμα καταστροφής αίθριο

24. N.14.4.

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Κύζικος, 355–361 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. FEL TEMP REPARATIO. Στρατιώτης με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, βαδίζων αρ., κρατώντας ασπίδα στο
 αρ. χέρι και χτυπώντας με δόρυ στο δ. χέρι πεσμένο ιππέα που σηκώνει το δ. (;) χέρι. Αριστερά στο πεδίο M.

Έξεργο: εκτός πετάλου.

1,34 γρ.   16 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 4

RIC VIII Syzicus 115

Ψ13 επιφανειακό πάνω από το στρώμα καταστροφής, αίθριο

25. N.12.8. (βλ. Δαμάσκος και Πλάντζος 2017β, 11–2)

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Θεσσαλονίκη, 355–361 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. SPES REI-PVBLICE. Αυτοκράτορας ιστάμενος δ. με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, κρατώντας σφαίρα στο δεξί χέρι και δόρυ στο αριστερό. Αριστερά στο πεδίο άστρο. Έξεργο: S?

1,32 γρ.   15,5 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 4

RIC VIII Thessalonica 215

Ω12 στρώμα καταστροφής αίθριο

26. N.12.14.

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Θεσσαλονίκη, 355–361 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. SPES REI-PVBLICE. Αυτοκράτορας ιστάμενος δ. με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, κρατώντας σφαίρα στο δεξί χέρι και δόρυ στο αριστερό. Αριστερά στο πεδίο άστρο. Έξεργο: S?

0,73 γρ.   14 χιλ.   Άξονας 4   Δείκτης φθοράς 3

RIC VIII Thessalonica 215

Ψ9-10 στρώμα καταστροφής, αίθριο, εντός οικοδομήματος

27. N.14.5.

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Θεσσαλονίκη, 355–361 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίνου Β΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. SPES REI-PVBLICE. Αυτοκράτορας ιστάμενος δ. με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, κρατώντας σφαίρα στο δεξί χέρι και δόρυ στο αριστερό. Αριστερά στο πεδίο άστρο.

1,19 γρ.   16 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 3

RIC VIII Thessalonica 215

Ψ13 επιφανειακό πάνω από στρώμα καταστροφής, αίθριο

28. N.14.3.

ΑΕ3

Κωνσταντίνος Β΄

Ασαφές νομισματοκοπείο, 355–361 μ.Χ.

E. D N CONSTANTIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίου Β' δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. SPES REI-PVBLICE. Αυτοκράτορας ιστάμενος δ. με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, κρατώντας σφαίρα στο δεξί χέρι και δόρυ στο αριστερό. Έξεργο: εκτός πετάλου.

0,61 γρ.   15 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC VIII Thessalonica 213

Ψ13 επιφανειακό στρώμα αίθριο

29. N.12.38.

ΑΕ3

Κωνσταντίος Β'

Νικομήδεια/ Ηράκλεια/ Κύζικος, 355 – 361 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίου Β' δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. FEL TEMP REPARATIO. Στρατιώτης με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, βαδίζων αρ., κρατώντας ασπίδα στο αρ. χέρι και χτυπώντας με δόρυ στο δ. χέρι πεσμένο ιππέα που σηκώνει το δ. (;) χέρι. Αριστερά στο πεδίο M. Έξεργο: SM?

0,85 γρ.   17 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC VIII Heraclea 93

X10 X11 στρώμα καταστροφής αίθριο εντός οικοδομήματος

30. N.12.40. (βλ. Δαμάσκος και Σκρέκα 2017, 24)

ΑΕ3

Κωνσταντίος Β'

Θεσσαλονίκη, 355–361 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή αυτοκράτορα δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. FEL TEMP REPARATIO. Στρατιώτης με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, βαδίζων αρ., κρατώντας ασπίδα στο αρ. χέρι και χτυπώντας με δόρυ στο δ. χέρι πεσμένο ιππέα που σηκώνει το αρ. χέρι. Αριστερά στο πεδίο M. Έξεργο: SMTS.

1,65 γρ.   18 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 5

RIC VIII Thessalonica 208

X10 X11 T9/12 κλίμακα, ταφικό, αίθριο

31. N.12.1.

ΑΕ3

Κωνσταντίος Β'

Ασαφές νομισματοκοπείο, 355–361 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίου Β' δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. SPES REI-PVBLICE. Αυτοκράτορας ιστάμενος δ. με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, κρατώντας σφαίρα στο δεξί χέρι και δόρυ στο αριστερό. Έξεργο: ασαφές.

1,06 γρ.   15 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC VIII Thessalonica 213

Ω12 επιφανειακό στρώμα αίθριο

32. N.12.17.

Κωνστάντιος Β΄

Ηράκλεια, 355–361 μ.Χ.

E. D N IVLIANV-S NOB CAES. Προτομή Ιουλιανού δ. χωρίς διάδημα, με ιμάτιο και θώρακα.

O. FEL TEMP REPARATIO. Στρατιώτης με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, βαδίζων αρ., κρατώντας ασπίδα στο αρ. χέρι και χτυπώντας με δόρυ στο δ. χέρι πεσμένο ιππέα που σηκώνει το αρ. χέρι. Αριστερά στο πεδίο M. Έξοργο: SMHB.

1,78 γρ.   15 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 3

RIC VIII Heraclea 95

Ψ12 στρώμα καταστροφής αίθριο

33. N.12.18.

Κωνστάντιος Β΄

Αντιόχεια, 355–361 μ.Χ.

E. D N CONSTAN-TIVS P F AVG. Προτομή Κωνσταντίου Β΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. FEL TEMP REPARATIO. Στρατιώτης με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, βαδίζων αρ., κρατώντας ασπίδα στο αρ. χέρι και χτυπώντας με δόρυ στο δ. χέρι ιππέα που γέρνει στο λαιμό του αλόγου. Έξοργο: ασαφές.

2,27 γρ.   16 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 3

RIC VIII Antioch 191

Ψ9-10 στρώμα καταστροφής, αίθριο, εντός οικοδομήματος

34. N.12.20b

Κωνστάντιος Β΄ ή Ιουλιανός

Ασαφές νομισματοκοπείο, 355–363 μ.Χ.

E. Προτομή αυτοκράτορα δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. SPES REI-PVBLIC(A)E. Αυτοκράτορας ιστάμενος δ. με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, κρατώντας σφαίρα στο δεξί χέρι και δόρυ στο αριστερό. Έξοργο: ασαφές.

1,25 γρ.   13,5 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC VIII Thessalonica 213

Ψ9-10 στρώμα καταστροφής, αίθριο, εντός οικοδομήματος

35. N.12.30.

Κωνστάντιος Β΄ ή Ιουλιανός

Ασαφές νομισματοκοπείο, 355–363 μ.Χ.

E. Προτομή αυτοκράτορα δ.

O. SPES REI-PVBLICAE. Αυτοκράτορας ιστάμενος δ. με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, κρατώντας σφαίρα στο δεξί χέρι και δόρυ στο αριστερό. Έξοργο: δεν σώζεται.

1,32 γρ.   17 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 3

Αποσπασματικά σωζόμενο

Ενδεικτικά RIC VIII Thessalonica 213

X11 επιφανειακό στρώμα, αίθριο

36. N.12.36.

Κωνσταντίνος Β' ή Ιουλιανός

Ασαφές νομισματοκοπείο, 355–363 μ.Χ.

Ε. Προτομή αυτοκράτορα δ.

Ο. SPES REI PVBLIC(A)E. Αυτοκράτορας ιστάμενος δ. με περικεφαλαία, ιμάτιο, θώρακα, κρατώντας σφαίρα στο δεξί χέρι και δόρυ στο αριστερό. Έξεργο: δεν σώζεται.

0,74 γρ.   15 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 3

Αποσπασματικά σωζόμενο

Ενδεικτικά RIC VIII Thessalonica 213

X10 στρώμα καταστροφής εντός της βασιλικής

37. N.12.31.

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Α'

Ακυληία, 364–367 μ.Χ.

Ε. D N VALE-NS P F AVG. Προτομή Βάλεντος δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

Ο. RESTITV-TOR REI P. Αυτοκράτωρ ιστάμενος κατ' ενώπιον, με την κεφαλή δ., κρατώντας λάβαρο στο δ. χέρι και Νίκη πάνω σε σφαίρα στο αρ. χέρι. Έξεργο: SMAB.

2,2 γρ.   18 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 5

RIC IX Aquileia 8B

X11 επιφανειακό στρώμα αίθριο

38. N.12.37.

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Α'

Θεσσαλονίκη, 364–367 μ.Χ.

Ε. D N VALEN-S P F AVG. Προτομή αυτοκράτορα δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

Ο. SECVRITAS REIPVBLICAE. Νίκη βαδίζουσα αρ., κρατώντας στεφάνι στο δ. χέρι και φοίνικα στο αρ. Στο πεδίο δ. άστρο. Έξεργο: TES.

1,13 γρ.   14 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 4

RIC IX Thessalonica 18B

X10 T9/12 ταφικό, εντός οικοδομήματος, αίθριο

39. N.14.13.

ΑΕ3

Βάλης

Ηράκλεια, 364–367 μ.Χ.

Ε. D N VALE-NS P F AVG. Προτομή Βάλεντος δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

Ο. RESTITV-TOR REI PVBLICAE. Αυτοκράτωρ ιστάμενος κατ' ενώπιον, με την κεφαλή δ., κρατώντας λάβαρο στο δ. χέρι και Νίκη πάνω σε σφαίρα στο αρ. χέρι. Έξεργο: SMHB.

1,91 γρ.   19 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 5
RIC IX Heraclea 4C
T8/T9 επιφανειακό στρώμα βασιλική

40. N.10.2. (βλ. Δαμάσκος και Πλάντζος 2014, 6)

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Α΄

Θεσσαλονίκη, 364–375 μ.Χ.

E. D N VALENTINI-ANVS PF AVG ή D N VALEN-S PF AVG Προτομή Βαλεντινιανού Α΄ ή Βάλεντος δ., με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. GLORIA RO-MANORVM. Αυτοκράτορας βαδίζων δ. σέρνοντας αιχμάλωτο με το δεξί χέρι και κρατώντας λάβαρο στο αριστερό. Έξεργο: TESB.

1,92 γρ.   16 χιλ.   Άξονας 11   Δείκτης φθοράς 3
RIC IX Thessalonica 16B
ΤΠΑ1 πάνω από στρώμα καταστροφής αίθριο

41. N.12.22.

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Α΄

Θεσσαλονίκη, 364–375 μ.Χ.

E. D N VALENTINI-ANVS P F AVG. Προτομή Βαλεντινιανού Α΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. GLORIA RO-MANORVM. Αυτοκράτορας βαδίζων δ. σέρνοντας αιχμάλωτο με το δεξί χέρι και κρατώντας λάβαρο στο αριστερό. Έξεργο: TES.

2,36 γρ.   16,5 χιλ.   Άξονας 5   Δείκτης φθοράς 4
RIC IX Thessalonica 26A
Ψ11 στρώμα καταστροφής αίθριο

42. N.12.27.

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Α΄

Ασαφές νομισματοκοπείο, 364–375 μ.Χ.

E. D N VALEN-S P F AVG. Προτομή Βάλεντος δ., με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. SECVRITAS REIPVBLICAE. Νίκη βαδίζουσα αρ., κρατώντας στεφάνι στο δ. χέρι και φοίνικα στο αρ. Έξεργο: ασαφές

2,33 γρ.   17 χιλ.   Άξονας 1   Δείκτης φθοράς 4
Ενδεικτικά RIC IX Thessalonica 18B
Ψ9-10 στρώμα καταστροφής αίθριο εντός οικοδομήματος

43. N.12.28.

Βαλεντινιανός Α΄

ΑΕ3

Θεσσαλονίκη, 364–375 μ.Χ.

E. D N VALENTINI-ANVS P F AVG. Προτομή Βαλεντινιανού Α' δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. GLORIA RO-MANORVM. Αυτοκράτορας βαδίζων δ. σέρνοντας αιχμάλωτο με το δεξί χέρι και κρατώντας λάβαρο στο αριστερό. Έξεργο: ΤΕΣΔ.

2,5 γρ. 18 χιλ. Άξονας 6 Δείκτης φθοράς 4

RIC IX Thessalonica 16A

Ψ9-10 στρώμα καταστροφής, αίθριο, εντός οικοδομήματος

44. N.14.6.

ΑΕ3

Βάλης ή Βαλεντινιανός Α'

Ασαφές νομισματοκοπείο, 364–375 μ.Χ.

E. D N VALENTINI-ANVS P F AVG. Προτομή Βαλεντινιανού Α' δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. GLORIA RO-MANORVM. Αυτοκράτορας βαδίζων δ. σέρνοντας αιχμάλωτο με το δεξί χέρι και κρατώντας λάβαρο στο αριστερό. Έξεργο: εκτός πετάλου.

2,45 γρ. 18 χιλ. Άξονας 12 Δείκτης φθοράς 4

Ενδεικτικά RIC IX Thessalonica 26A

Ψ13 επιφανειακό πάνω από στρώμα καταστροφής, αίθριο

45. N.14.8.

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Α'

Ασαφές νομισματοκοπείο, 364–375 μ.Χ.

E. D N VALENTINI-ANVS P F AVG. Προτομή Βαλεντινιανού Α' δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. SECVRITAS REIPVBLICAE. Νίκη βαδίζουσα αρ., κρατώντας στεφάνι στο δ. χέρι και φοίνικα στο αρ. Έξεργο: εκτός πετάλου.

1,06 γρ. 15 χιλ. Άξονας 12 Δείκτης φθοράς 4

Ενδεικτικά RIC IX Thessalonica 27A

Ψ13 στρώμα καταστροφής αίθριο

46. N.12.39.

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Α' ή Βάλης

Ασαφές νομισματοκοπείο, 364–375 μ.Χ.

E. D N VALEN-S P F AVG. Προτομή Βάλεντος δ., με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. GLORIA RO-MANORVM. Αυτοκράτορας βαδίζων δ. σέρνοντας αιχμάλωτο με το δεξί χέρι και κρατώντας λάβαρο στο αριστερό. Έξεργο: ασαφές.

1,32 γρ. 16 χιλ. Άξονας 12 Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC IX Thessalonica 26B

X10 X11 T9/12 κλίμακα, ταφικό, αίθριο

47. N.12.11.

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Α΄

Θεσσαλονίκη, 364–375 μ.Χ.

E. D N VALEN-S P F AVG. Προτομή Βάλεντος δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, μάτιο και θώρακα.

O. GLORIA RO-MANORVM. Αυτοκράτορας βαδίζων δ. σέρνοντας αιχμάλωτο με το δεξί χέρι και κρατώντας λάβαρο στο αριστερό. Έξεργο: TES

1,73 γρ.   16,5 χιλ.   Άξονας 6   Δείκτης φθοράς 3

RIC IX Thessalonica 26B

Ψ12 επιφανειακό στρώμα αίθριο

48. N.12.19.

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Α΄ / Βαλεντινιανός Β΄ / Βάλης

Ασαφές νομισματοκοπείο, 364–375 μ.Χ.

E. Προτομή αυτοκράτορα δ. με διάδημα, μάτιο και θώρακα.

O. GLORIA RO-MANORVM. Αυτοκράτορας βαδίζων δ. σέρνοντας αιχμάλωτο με το δεξί χέρι και κρατώντας λάβαρο στο αριστερό. Έξεργο: ασαφές.

1,65 γρ.   15 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC IX Thessalonica 26A

Ψ9-10 στρώμα καταστροφής, αίθριο, εντός οικοδομήματος

49. N.12.13. (βλ. Δαμάσκος και Πλάντζος 2017β, 14; Πλάντζος 2017, 27)

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Α΄

Σίσακ, 367 – 375 μ.Χ.

E. D N VALENTINI-ANVS P F AVG. Προτομή Βαλεντινιανού Α΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, μάτιο και θώρακα.

O. SECVRITAS REIPVBLICAE. Νίκη βαδίζουσα αρ., κρατώντας στεφάνι στο δ. χέρι και φοίνικα στο αρ. Αρ. στο πεδίο άστρο. Έξεργο: R/O/H/TSISC

2,18 γρ.   18 χιλ.   Άξονας 1   Δείκτης φθοράς 6

RIC IX Siscia 15A

Ψ9-10 στρώμα καταστροφής, αίθριο, εντός οικοδομήματος

50. N.12.15.

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Α΄

Θεσσαλονίκη (:), 367–375 μ.Χ.

E. D N VALENTINI-ANVS P F AVG. Προτομή Βαλεντινιανού Α΄ δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, μάτιο και

θώρακα.

O. GLORIA RO-MANORVM. Αυτοκράτορας βαδίζων δ. σέρνοντας αιχμάλωτο με το δεξί χέρι και κρατώντας λάβαρο στο αριστερό. Στο πεδίο δ. Β. Έξοργο: ασαφές.

1,48 γρ.   16 χιλ.   Άξονας 11   Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC IX Thessalonica 26A

Ψ11 στρώμα καταστροφής αίθριο

51. N.10.5.

AE2

Θεοδόσιος Α΄

Νικομήδεια, 378–383 μ.Χ.

E. D N VALENTINIANVS P F AVG. Προτομή Βαλεντινιανού Β΄ δ., με διάδημα, θώρακα και ιμάτιο.

O. REPARATIO- REI PVB. Αυτοκράτορας κατ' ενώπιον, κεφαλή αρ., κρατώντας σφαίρα με Νίκη στο αρ. χέρι και ανασηκώνοντας με το δεξί γονατιστή γυναίκα φέρουσα πυργόμορφο στέμμα. Έξοργο: SMNB

3,2 γρ.   23,5 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 5

RIC IX Nicomedia 27b

Ω11 επιφανειακό στρώμα ανατολική στοά αίθριο

52. N.12.2.

AE

Θεοδόσιος Α΄

Ασαφές νομισματοκοπείο, 378 – 383 μ.Χ.

E. Προτομή αυτοκράτορα δ. (Θεοδόσιος, Βαλεντινιανός Β΄, Αρκάδιος, Γρατιανός) με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. VOT/XX/MVLT/XXX εντός στεφάνου.

0,87 γρ.   13 χιλ.   Άξονας 1   Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC IX Antioch 58B

Ω12 επιφανειακό στρώμα αίθριο

53. N.12.3. (αντίθετα με τους Δαμάσκο και Πλάντζο 2017α, 527)

AE2

Θεοδόσιος Α΄

Νικομήδεια (:), 378–383 μ.Χ.

E. D N GRATIA-NVS P F AVG. Προτομή Γρατιανού δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. REPARATIO- REIPVB. Αυτοκράτορας κατ' ενώπιον, κεφαλή αρ., κρατώντας σφαίρα με Νίκη στο αρ. χέρι και ανασηκώνοντας με το δεξί γονατιστή γυναίκα φέρουσα πυργόμορφο στέμμα. Έξοργο: SMN(?)

4,98 γρ.   21,5 χιλ.   Άξονας 7   Δείκτης φθοράς 4

RIC IX Nicomedia 27A

Ψ9-10 στρώμα καταστροφής, αίθριο, εντός οικοδομήματος

54. N.12.24.

ΑΕ4

Θεοδόσιος Α΄

Κύζικος (?), 378–383 μ.Χ.

E. D N GRATIA-NVS P F AVG. Προτομή Γρατιανού δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. VOT/V εντός στεφάνου. Έξεργο: SMK(?)

0,8 γρ.   13 χιλ.   Άξονας 5   Δείκτης φθοράς 3

RIC IX Cyzicus 20A

Ψ11 στρώμα καταστροφής αίθριο

55. N.14.9.

ΑΕ2

Θεοδόσιος Α΄

Νικομήδεια (:), 378–383 μ.Χ.

E. D N GRATIA-NVS P F AVG. Προτομή Γρατιανού δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. REPARATIO- REIPVB. Αυτοκράτορας κατ' ενώπιον, κεφαλή αρ., κρατώντας σφαίρα με Νίκη στο αρ. χέρι και ανασηκώνοντας με το δεξί γονατιστή γυναίκα φέρουσα πυργόμορφο στέμμα. Έξεργο: SMN?

4,89 γρ.   22 χιλ.   Άξονας 1   Δείκτης φθοράς 4

RIC IX Nicomedia 27A

Ψ13 στρώμα καταστροφής αίθριο

56. N.12.41. (αντίθετα με τους Δαμάσκο και Σκρέκα 2017, 24)

Θεοδόσιος Α΄

Θεσσαλονίκη (:), 378–388 μ.Χ.

E. D N THEODO-SIVS P F AVG. Προτομή Θεοδοσίου Α΄ (ή Γρατιανού) δ. με μαργαριταρένιο διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. VOT/X/MVLT/XX εντός στεφάνου. Έξεργο: TESB?

0,90 γρ.   13 χιλ.   Άξονας 12   Δείκτης φθοράς 3

RIC IX Thessalonica 49B;

X10 11 T9/12 κλίμακα, ταφικό, αίθριο

57. N.12.42. (αντίθετα με τους Δαμάσκο και Σκρέκα 2017, 24)

ΑΕ3

Βαλεντινιανός Β΄

Θεσσαλονίκη/ Ακυλία/ Σίσακ, 383–388 μ.Χ.

E. D N THEODO-SIVS P F AVG. Προτομή Θεοδοσίου Α΄ δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

O. GLORIA RO-MANORVM. Αυτοκράτορας βαδίζων δ., σέρνοντας αιχμάλωτο με το δεξί χέρι και κρατώντας λάβαρο στο αριστερό.

1,29 γρ.   16,5 χιλ.   Άξονας 2   Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC IX Thessalonica 60B

X10 11 T9/12 κλίμακα, ταφικό, αίθριο

58. N.12.9.

Βάλης/ Βαλεντινιανός Α' / Βαλεντινιανός Β'

Ασαφές νομισματοκοπείο, 364–388 μ.Χ.

Ε. Προτομή αυτοκράτορα δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα (Αδιάγνωστος).

Ο. GLORIA RO-MANORVM. Αυτοκράτορας βαδίζων αρ. σέρνοντας αιχμάλωτο με το αριστερό χέρι και κρατώντας λάβαρο στο δεξί,?

1,16 γρ.   12 χιλ.   Άξονας 11   Δείκτης φθοράς 3

Ενδεικτικά RIC IX Thessalonica 60B

Ψ11 επιφανειακό στρώμα αίθριο

59. N.14.11.

Βάλης/ Βαλεντινιανός Α' / Βαλεντινιανός Β'

Ασαφές νομισματοκοπείο, 364–388 μ.Χ.

Ε. Προτομή αυτοκράτορα δ. με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

Ο. GLORIA RO-MANORVM. Αυτοκράτορας βαδίζων αρ. σέρνοντας αιχμάλωτο με το αριστερό χέρι και κρατώντας λάβαρο στο δεξί,?

1,12 γρ.   16 χιλ.   Άξονας 4   Δείκτης φθοράς 1

Ενδεικτικά RIC IX Thessalonica 60B

X10 Ψ10 έδραση τοίχου αίθριο (καταστροφής)

60. N.12.12.

ΑΕ4

Θεοδόσιος Α'

Ασαφές νομισματοκοπείο, 388–393 μ.Χ.

Ε. Κεφαλή Θεοδοσίου Α' / Αρκάδιου/ Ονώριου/ Βαλεντινιανού Β' δ., με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

Ο. SALVS REI – PVBLICAE. Νίκη βαδίζουσα αρ., φέρουσα λάβαρο στο δεξί χέρι πάνω από τον ώμο και σέρνοντας αιχμάλωτο με το αρ. Στο πεδίο αρ. Ρ.

1,46 γρ.   16 χιλ.   Άξονας 9   Δείκτης φθοράς 2

Ενδεικτικά RIC IX Thessalonica 65A

Ψ9-10 στρώμα καταστροφής, αίθριο, εντός οικοδομήματος

61. N.12.23.

ΑΕ4

Θεοδόσιος Α'

Ασαφές νομισματοκοπείο, 388–393 μ.Χ.

Ε. Κεφαλή Θεοδοσίου Α' / Αρκάδιου/ Ονώριου/ Βαλεντινιανού Β' δ., με διάδημα, ιμάτιο και θώρακα.

Ο. SALVS REI - PVBLICAE. Νίκη βαδίζουσα αρ., φέρουσα λάβαρο στο δεξί χέρι πάνω από τον ώμο και σέρνοντας αιχμάλωτο με το αρ. Στο πεδίο αρ. Ρ.

0,65 γρ.   11,5 χιλ .   άξονας 6   Δείκτης φθοράς 1

Ενδεικτικά RIC IX Thessalonica 65A

Ψ11 στρώμα καταστροφής, αίθριο

62. N.14.7.

ΑΕ3-4

Θεοδοσιανή δυναστεία

Ασαφές νομισματοκοπείο, 425–457 μ.Χ.

Ε. Προτομή αυτοκράτορα δ.

Ο. Σταυρός εντός στεφάνου

0,29 γρ.   10 χιλ.   άξονας 4;   Δείκτης φθοράς 1

Ενδεικτικά RIC X Theodosius II (East) 440

Σ10 επιφανειακό στρώμα, βασιλική

63. N.12.7.

ΑΕ4

Ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων

Ασαφές νομισματοκοπείο

Ε. Προτομή αυτοκράτορα δ.

Ο. αδιάγνωστος

0,83 γρ.   14 χιλ.   Άξονας 9   Δείκτης φθοράς 1

Ψ12 επιφανειακό στρώμα αίθριο

64. N.10.6.

Ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων

Ασαφές νομισματοκοπείο

Ε. Προτομή αυτοκράτορα δ.

Ο. αδιάγνωστος

1,36 γρ.   12 χιλ.   Άξονας 3   Δείκτης φθοράς 1

Ω11 επιφανειακό στρώμα, αίθριο

65. N.10.4.

ΑΕ4

Ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων

Ασαφές νομισματοκοπείο

Ε. Προτομή αυτοκράτορα δ.

Ο. αδιάγνωστος

1,43 γρ.   15,5 χιλ.   Άξονας 1   Δείκτης φθοράς 1

Ψ10 επιφανειακό στρώμα, αίθριο

66. N.12.5.

ΑΕ4

Ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων

Ασαφές νομισματοκοπείο

Ε. Προτομή αυτοκράτορα δ.

Ο. αδιάγνωστος

1,03 γρ.   14,5 χιλ.   Δείκτης φθοράς 2

Ψ12 επιφανειακό στρώμα, αίθριο

67. N.17.1

Ε. Προτομή αυτοκράτορα δ.

Ο. αδιάγνωστος

Ασαφές νομισματοκοπείο

3,38 γρ.   20 χιλ.   Άξονας 9   Δείκτης φθοράς 1

Ταφή T2/17

68. N.12.6.

Ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων

Ασαφές νομισματοκοπείο

Αδιάγνωστο

0,79 γρ.   12 χιλ.   Δείκτης φθοράς 1

Ψ12 επιφανειακό στρώμα, αίθριο

69. N.12.21.

Ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων

Ασαφές νομισματοκοπείο

Ε. αδιάγνωστος

Ο. αδιάγνωστος

0,55 γρ.   13 χιλ.   Δείκτης φθοράς 1

Ψ9 10 στρώμα καταστροφής, αίθριο, εντός οικοδομήματος

70. N.12.35.

ΑΕ3-4

Ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων

Ασαφές νομισματοκοπείο

Ε. Προτομή αυτοκράτορα δ.

Ο. Αδιάγνωστος

1,97 γρ.   15 χιλ.   Δείκτης φθοράς 1

X10 στρώμα καταστροφής αίθριο

71. N.14.10

Αδιάγνωστο

0,59 γρ.   12 χιλ.   Δείκτης φθοράς 0

Ψ13 στρώμα καταστροφής, αίθριο

ΠΙΝΑΚΕΣ³

1

2

3

4

5

6

7

8

3 Ευχαριστίες οφείλονται στη Φωτεινή Περυσινάκη για τη γραφιστική επιμέλεια των πινάκων.

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

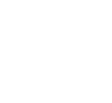
69

70

71

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Βελένη, Π. 1998. «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής σε θέση ελληνιστικών – παλαιοχριστιανικών χρόνων στην Αρέθουσα Ν. Θεσσαλονίκης». *AEMΘ* 9 (1995): 351–66.
- Arevalo Gonzalez, A. και E. Moreno Pulido. 2019. «Late Punic and Roman Burial Ritual in *Gadir/Gades*. Comparative Study through Monetary Deposition in Tombs». *Journal of Archaeological Numismatics* 9: 69–87.
- Bellinger, A.R. 1928. «A Constantinian Hoard from Attica». *AJA* 32.4 (1928): 496–501.
- Βραχιονίδου, Σ. 2017. «Το υστερορωμαϊκό νεκροταφείο του Κλείτου». *AEMΘ* 26 (2012): 101–10.
- Burnett, A. 2000. «The Coinage of Roman Macedonia». Στο *Οβολός 4, Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο. Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης*, επιμ. Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, 89–101. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Cantilena, R. (επιμ.). 1996. «Caronte – Un obolo per l'aldilà. Atti dell'incontro di studi su "La moneta in tomba: un obolo per Caronte?"». Università degli Studi di Salerno, Fisciano 20–22, febbraio 1995", *La parola del passato* 50, τόμοι 182–185, (1996).
- Chryssanthaki-Nagle, K. 2006. «La monnaie funéraire dans les nécropoles de Macédoine». Στο *Rois, cites, nécropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine*, επιμ. A.-M. Guimier-Sorbets, M. Hatzopoulos και Y. Morisot. *Meletemata* 45, 89 – 103. Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- _____. 2019. «Réussir le passage, réussir le trépas: le rite de l'obole à Charon en Macédoine et en Thrace égéenne revisitée». *Journal of Archaeological Numismatics* 9: 387–98.
- Δαμάσκος, Δ. 2008. «Τοπογραφικά ζητήματα της Ορεστίδας και η αναζήτηση της έδρας του Κοινού των Ορεστών». *AEMΘ* 20 (2006): 911–22.
- _____. 2018. «Η πλαστική της αρχαίας Ορεστίδας στα ρωμαϊκά χρόνια» στο *Γλυπτική και κοινωνία στη ρωμαϊκή Ελλάδα: καλλιτεχνικά προϊόντα, κοινωνικές προβολές. Διεθνές Συνέδριο, Ρέθυμνο 26–28 Σεπτεμβρίου 2014*, επιμ. Π. Καραναστάση, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Δ. Δαμάσκος, 217–225. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Δαμάσκος, Δ. και Δ. Πλάντζος. 2012. Αδημοσίευτο ανασκαφικό ημερολόγιο. Εφορεία Αρχαιοτήτων Καστοριάς.
- _____. 2014. «Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Άργους Ορεστικού». *AEMΘ* 24 (2010): 1–7.
- _____. 2017α. «Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Άργους Ορεστικού, 2009–2014». *Δωδώνη* 43–44 (2017): 517–31.
- _____. 2017β. «Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Άργους Ορεστικού». *AEMΘ* 26 (2012): 9–15.
- _____. 2019. «Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Άργους Ορεστικού». *AEMΘ* 28 (2014): 9–15.
- Δαμάσκος, Δ. και Α. Σκρέκα. 2017. «Ένα υπόγειο ταφικό μνημείο στη θέση Παραβέλα του Άργους Ορεστικού». *AEMΘ* 26 (2012): 17–24.
- Doyen, J.-M. 2007. *Economie, monnaie et société à Reims sous l'Empire romain*. Reims: Société Archéologique Champenoise.
- _____. 2013. «Entre amulettes et talismans: les monnaies trouées. Ce qui cache sous les apparences ». *Journal of Archaeological Numismatics* 3: I–XXXIX.
- _____. 2019α. «L'indice d'usure des monnaies en tant que substitut aux indices de fréquence». Στο *Coin Finds and Ancient Coin Use*, επιμ. S. Krnmcic και J. Chamero, 21–30. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- _____. 2019β. «Le geste et la parole – Une approche scénographique de la monnaie en contexte funéraire». *Journal of Archaeological Numismatics* 9: 7–26.
- Doyen, J.-M., X. Deru, B. Duchêne, S. Ferooz, A. Fossion, B. Gratuze, S. Nieto-Pelletier και Ph. Rollet. 2010. «Les monnaies du sanctuaire celtique et de l'agglomération romaine de Ville-sur-Lumes/Saint-Laurent (départ. des Ardennes, France)». *Moneta* 106: 339–40. Wetteren et Chalreuil – Mezieres.
- Doyen, J.-M., J.-P. Duchemin & P.P. Iossif (επιμ.). 2019. «Proceedings of the International Conference «A coin for the dead. Coins for the living. Charon's obol: the end of a Myth? »», *Journal of Archaeological Numismatics* 9 (2019). Bruxelles: CEN.
- Dubuis, O.F. 1999. *Trouvailles monétaires de tombes. Actes du deuxième colloque international du Groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires (Neuchâtel, 3-4 mars 1995)*. Lausanne : Les Editions du Zèbre.
- Ζωγράφου, Η. και Μ. Κυρανούδη. 2011. «Κρυονέρι Νέων Κερδυλλίων: το ρωμαϊκό νεκροταφείο και η περίπτωση διατήρησης οργανικών ινών σε χάλκινα νομίσματα». *AEMΘ* 22 (2008): 513–20.
- Iossif, P. 2016. «Using Site Finds as Basis for Statistical Analyses of the Seleucid Numismatic Production and Circulation. An Introduction to the Method». Στο *Les monnaies de fouille du monde grec (VIe–Ier s. a.C.). Apports, approches et methodes*. επιμ. F. Duyrat, C. Grandjean, 263–96. Bordeaux: Ausonius και École Française.
- Iossif, P. και E. Markou. 2023. *Strapped for Cash. Needy Soldiers, Reluctant Authorities. Studies on Military Payments in Greek and Roman Antiquity*. *Meletemata* 86. National Hellenic Research Foundation.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδη, Γ. 2007. «Νομός Γρεβενών (Κνίδη, Πριόνια) 2005». *AEMΘ* 19 (2005), 541–59.
- Κεραμάρης, Α. και Ε. Παπαγιάννη. 2002. «Υστερορωμαϊκό νεκροταφείο στη βιομηχανική περιοχή της Σίνδου». *AEMΘ* 14 (2000): 145–52.

- Knusel, C.J. και J. Robb. 2016. «Funerary Taphonomy: an overview of goals and methods». *JAS, Reports* (2016): 1 – 19.
- Κρεμύδη-Σισιλιάνου, Σ. 1996. *Η νομισματοκοπία της ρωμαϊκής αποικίας του Δίου*. Αθήνα: Ελληνική Νομισματική Εταιρεία.
- Κρεμύδη-Σισιλιάνου, Σ. 2002. «Ένας νομισματικός θησαυρός από το ιερό του Διός στο Δίον». *AEMΘ* 14 (2000): 367–76.
- Μακροπούλου, Δ. 2007. *Τάφοι και ταφές από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης (β' μισό 3ου αιώνα – 6ος αιώνας μ.Χ.)*. Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μάλαμα, Π. και Κ. Νταράκης. 2008. *Νεκροταφείο Ρωμαϊκών Χρόνων στα Νέα Κερδύλλια Σερρών*. Θεσσαλονίκη: 18η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Μέντζος, Α. και Δ. Κρικελίκος. 2013. «Οικία της όψιμης αρχαιότητας του Δίου». *AEMΘ* 23 (2009): 149–62.
- Μισαηλίδου-Δεσποτιδίου, Β. 2010. «Άφστις 2007». *AEMΘ* 21 (2007): 311–22.
- Παζαράς, Θ.Ν. 1998α. «Ανασκαφή νεκροταφείου στη θέση «Λιμόρι» Επανομής (1994)». *AEMΘ* 8 (1994): 241–52.
- _____. 1998β. «Ανασκαφή νεκροταφείου στη θέση Λιμόρι Επανομής (1995)». *AEMΘ* 9 (1995): 321–34.
- _____. 1999. «Ανασκαφή νεκροταφείου στη θέση Λιμόρι Επανομής (1997)». *AEMΘ* 11: 481–94.
- _____. 2008. «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο Μπγιάδουδι Επανομής». *AEMΘ* 20 (2006): 515–26.
- Παϊσίδου, Μ., Σ. Βασιλειάδου και Σ. Τζεβρένη. 2013. «Μετρό Θεσσαλονίκης 2009. Το έργο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων». *AEMΘ* 23 (2009): 255–66.
- Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, Χ., Ε. Γιαννικαπάνη, Α. Ιακωβίδου και Μ. Μήκα. 2000. «Οι ρωμαϊκές αποικίες στην ελληνική Μακεδονία». Στο *Οβολός* 4, *Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο. Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, 157–69. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Παπαδοπούλου, Ε., Χ. Κορομηλά και Β. Καραγιάννη. 2020. «Νεκροταφείο ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων από τις σωστικές ανασκαφές στον Πλαταμώνα Πιερίας το 2015». *AEMΘ* 29 (2015): 131–39.
- Παπαζώτος, Θ. 1995. «Ανασκαφή Διοκλητιανούπολεως. Οι πρώτες εκτιμήσεις». *ArchDelt* 43 (1988) Μελέτες: 195–218.
- Parker Pearson, M. 2000. *The Archaeology of Death and Burial*. Texas: University Press.
- Perassi, C. 2011. «Monete amuletto e monete talismano. Fonte scritte, indizi, realia per l'età romana». *Numismatica e Antichita Classiche* 50: 223–74.
- Περυσινάκη, Α. 2022. «Θησαυρός υστερορωμαϊκών νομισμάτων από τον Πειραιά». *AURA* 5 (2022): 219–36.
- Πέτκος, Α. 2002. «Ανασκαφή νοτιοδυτικού τμήματος τειχών Διοκλητιανούπολεως στο Άργος Ορεστικό Καστοριάς». *AEMΘ* 14 (2000): 581–90.
- Πλάντζος, Δ. 2017. «Άργος Ορεστικό: η Πανεπιστημιακή Ανασκαφή στη θέση Παραβέλα». *Θέματα Αρχαιολογίας* 1(1): 22–33.
- Psoma, S. 2009. «Tas Sitarchias kai tous Mithous ([Arist.] Oec. 1351b). Bronze Currencies and Cash-Allowances in Mainland Greece, Thrace and the Kingdom of Macedonia». *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 155: 3–38.
- Rathbone, D. 2013. «Earnings and Costs: Living Standards and the Roman Economy». Στο *Quantifying the Roman Economy: Methods And Problems*, επιμ. Α. Bowman και Α. Wilson, 299–326. Oxford: Oxford University Press.
- Ravetz, A. 1964. «The Fourth-Century Inflation and Romano-British Coin Finds 1. Patterns of Fourth-Century Coinage on Romano-British sites». *Numismatic Chronicle* 4: 201–31.
- Stevens, S.T. 1991. «Charon's Obol and Other Coins in Ancient Funerary Practice». *Phoenix* 45.3: 215–29.
- Στρατή, Α. & Α. Σινάκος. 2008. «Ανασκαφή υστερορωμαϊκού – παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου στο Κλειδί του νομού Φλώρινας». *AEMΘ* 20 (2006): 931 – 8.
- Temin, P. 2017. *The Roman Market Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Thompson, M. 1954. *Agora II. Coins: From the Roman through the Venetian Period*. Princeton: The American School of Classical Studies in Athens.
- Τουράτσογλου, Ι. 1993. *Η νομισματική κυκλοφορία στην αρχαία Μακεδονία (περ. 200 π.Χ. – 268–286 μ.Χ.)*. *Η μαρτυρία των θησαυρών*. Αθήνα: Ελληνική Νομισματική Εταιρεία.
- Van Andriga, W. 2019. «Coins for the dead and materiality of funerary rituals: concluding remarks», *Journal of Archaeological Numismatics* 9: 509-19.
- Van Genep, A. 2016. *Τελετουργίες διάβασης. Συστηματική μελέτη των τελετών*. Αθήνα: Ηριδανός.
- Walker A.S. 1997. «Excavation Coins: the Use and Misuse of Numismatic Evidence in Archaeology». Στο *Numismatic Archaeology. Archaeological Numismatics. Proceedings of an International Conference held to honour Dr Mando Oeconomides in Athens 1995*, επιμ. Κ.Α. Sheedy και Ch. Papageorgiadou Banis, 17–26. Oxford: Oxbow Monograph 75.
- Χρυσοστόμου, Α. 2013. *Αρχαία Έδεσσα. Τα νεκροταφεία*. (Μελέτες 5). Βόλος: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών.
- Yordanova, K. 2019. «The role of pre- Roman coins in funerary practices in the necropoleis of Apollonia and Messambria on the west Pontic littoral». *Journal of Archaeological Numismatics* 9: 445–60.

Ειδική Ενότητα

Special Section

FUNERARY ART IN THE EASTERN MEDITERRANEAN:
THE HELLENISTIC NECROPOLEIS OF ALEXANDRIA

Edited by Dimitris Plantzos and Nikolas Dimakis

Funerary art in the Eastern Mediterranean

The Hellenistic necropoleis of Alexandria

Editors of the Special Section

Dimitris Plantzos

National and Kapodistrian University of Athens

dkplantzos@arch.uoa.gr

ORCID ID: 0000-0002-7674-1062

Nikolas Dimakis

National and Kapodistrian University of Athens

nikdimakis@arch.uoa.gr

ORCID ID: 0009-0009-9146-8525

Based on an International Workshop that took place in Alexandria (15–24 September 2024), the papers included in this Special Section investigate mortuary practices, strategies of personhood and selfhood, as well as memory narratives in Hellenistic Alexandria and its reception in later eras. Bringing together scholars working on various aspects of Alexandrian archaeology, this section discusses funerary art under the light of recent theoretical breakthroughs in the study of the ancient world.

The Section' overriding scheme is that the necropoleis of Alexandria functioned as a collective memoryscape. Memoryscapes are immersive, multi-sensorial landscapes inviting their visitors to remember their individual or collective history within a space physically occupied by memorials and monuments. Actively redeploying architectural and sculptural materialities, cemeteries inscribe their visitors with stories and memories authored and edited by the communities that produced them. This is most evident in societies in flux, such as Alexandria in the 4th–1st century BCE, when cemeteries –what the Greeks themselves called *necropoleis*, that is “cities of the dead”– were organized and designed as ideological powerhouses of and for the community, meant to commemorate the dead whilst educating the living. One particular aspect of our research is to investigate the influence cemeteries exercise on future generations as cohesive devices for the life of the community: from commemorating the dead to propagating social norms and values (as in the case of the Early and Mid-Hellenistic cemeteries of Alexandria, mostly populated by naturalized immigrants) or to forging discourses of localized and globalized identities – ethnic, social, religious or other.

This Workshop, on which this Section is based, was organized in the framework of an international Research Program on Ptolemaic art and archaeology, under the general title “Funerary art in the Eastern Mediterranean (4th century – 1st century BCE): old connections and new beginnings”, funded by the Getty Foundation as part of its Connecting Art Histories Initiative and hosted by the National and Kapodistrian University of Athens (Department of History and Archaeology) in collaboration with the Archaeological Society of Alexandria.

We are grateful to Miguel de Baca and everyone at the Getty Foundation, Emad Khalil, Mark Kyriakos, and everyone at the Alexandria Center for Hellenistic Studies, and of course Mona Haggag, the Program's

co-director, and the Archaeological Society of Alexandria and its wonderful staff. Also, our multi-national group of students who attended the workshop and the parallel series of on-site classes and offered us their own insights and enthusiasm.

CONTENTS

1. Introduction: Alexandrian Memoryscapes (Dimitris Plantzos)
2. Some thoughts on the “Hellenistic Necropolis” (Nikolas Dimakis)
3. Shatby and Mostapha Kamel: Two 3rd century BCE cemeteries, two phases of funerary art in Alexandria (Mona Haggag)
4. Cremation: From Greece to Egypt (Hussein Abd El-Asiz)
5. Commemoration of the dead: Ptolemaic Alexandrian tomb stelae and *loculi* slabs (Fathia Gaber Ebrahim)
6. Styling social identity in Alexandrian funerary painting (Dimitris Plantzos)
7. Religious traditions and syncretism at the Western Necropolis (Kyriakos Savvopoulos)
8. Collective burial in Hellenistic Alexandria and Cyprus (Tom Landvatter)

Introduction

Alexandrian Memoryscapes

Dimitris Plantzos

National and Kapodistrian University of Athens

dkplantzos@arch.uoa.gr

ORCID ID: 0000-0002-7674-1062

ABSTRACT

This introductory essay explores the concept of “memoryscapes” within the urban and cultural fabric of ancient Alexandria. By analysing texts, monuments, and funerary art, it considers how the city was perceived as a site of wonder, grandeur, and collective memory during the late Hellenistic and early Imperial periods. The chapter examines how Alexandria’s urban landscape functioned as a “landscape of memory,” continually shaped by and shaping its inhabitants’ historical consciousness and cultural identity. These memoryscapes, both tangible and intangible, interweave physical spaces with ritual and artistic expression, preserving shared memory while evolving alongside shifting cultural narratives.

ALEXANDRIA. AT LAST.¹

“After three days’ sailing, we arrived at Alexandria. I entered the city by the Gate of the Sun, as it is called, and was instantly struck by the splendid beauty of the city, which filled my eyes with delight.” So recounts Kleitophon, a young Greek from Tyre, upon first glimpsing the city of Alexandria in Book V of *The Adventures of Leukippe and Kleitophon*, a fascinating romantic novel by Achilles Tatius (*Leukippe and Kleitophon* 5.1). Written sometime in the 2nd century CE, presumably in the city of Alexandria itself, the novel – a quintessential example of the Greek romantic genre, characterized by its emphasis on love, adventure, and the ultimate triumph of *eros* over adversity – centers on the passionate love affair between Leukippe, a beautiful maiden, and Kleitophon, her devoted suitor.

Their journey is fraught with trials and tribulations, including shipwrecks, kidnappings, pirates, bandits, and false deaths, weaving a complex tapestry of misfortunes and separations that test their love and fidelity (Reardon 1989, 170–75; Morales 2001). The narrative richly explores themes such as the power of fate, the endurance of love, and the interplay between reality and illusion. Tatius employs detailed descriptions, vivid imagery, and psychological depth to bring his characters’ experiences to life, immersing readers in the intensity of their trials and the sweetness of their eventual reunion (rewarding readers with the much-desired happy ending for their patience and endurance). The novel’s episodic structure, with its adventures and cliffhangers, keeps readers engaged while reflecting the unpredictability of life and love.

---

¹ The opening line in Mahfouz 1993 [1967], 1.

At the same time, the book envisions life in the Eastern Mediterranean during the late Hellenistic and early Imperial periods as one of cultural polyphony and religious syncretism, driven by an open economy reliant on maritime trade and its associated perils. It portrays a multi-ethnic community compelled to coexist yet not necessarily inclined toward tolerance.

In the quoted passage, the young protagonist, having endured a cascade of adventures that carried him from his native Tyre to Alexandria's outskirts, finally enters the fabled city for the first time – a city he has long heard about but never before seen.

Let us linger on his description:

“From the Gate of the Sun to the Gate of the Moon –for these are the guardians of the entrances– led a straight double row of columns, about the middle of which lies the open part of the town, and in it so many streets that walking in them you would fancy yourself abroad while still at home. Going a few hundred yards further, I came to the quarter named after Alexander, “Alexander’s place”, where I saw a second town; the splendor of this was cut into squares, for there was a row of columns intersected by another as long, at right angles. I tried to cast my eyes down every street, but my gaze was still unsatisfied, and I could not grasp all the beauty of the spot at once; some parts I saw, some I was on the point of seeing, some I earnestly desired to see, some I could not pass by; that which I actually saw kept my gaze fixed, while that which I expected to see would drag it on to the next. I explored therefore every street, and at last, my vision unsatisfied, exclaimed in weariness, ‘Ah, my eyes, we are beaten’” (*Leukippe and Kleitophon* 5.1; transl. S. Gaselee).

While for Kleitophon this marks his first time beholding the miraculous city at the height of its splendor, this was certainly not the case for the novel’s author or, one assumes, the majority of his readers. Tatius lived and wrote in Alexandria, and he was intimately familiar with the glories he describes as they present themselves to his astonished protagonist for the first time. His Alexandrian readership would have been equally well-acquainted with these marvels. For, throughout antiquity and pretty much to the present day, Alexandria was imagined as a city of unparalleled splendor, a beacon of cultural and intellectual achievement: renowned for its monumental architecture, including the towering Pharos lighthouse and the legendary Library, it was a cosmopolitan hub where Greek, Egyptian, and Eastern traditions converged, creating a vibrant, polyphonic society steeped in myth and wonder (Fig. 1).

Although the story itself is entirely fictional, however, employing a fantastical narrative to captivate a readership that delighted in the romance genre’s ability to enchant through make-believe, the description of Alexandria in *Leukippe and Kleitophon* is anything but imaginary. What we read here is precisely what Tatius himself would have experienced during his walks through the city’s central quarters. It is reasonable to assume that Alexandrian readers would have nodded in agreement as they read these passages, affirming, “yes, this is how it is”.

Kleitophon continues:

“Two things struck me as especially strange and extraordinary – it was impossible to decide which was the greatest, the size of the place or its beauty, the city itself or its inhabitants; for the former was larger than a continent, the latter outnumbered a whole nation. Looking at the city, I doubted whether any race of men could ever fill it; looking at the inhabitants, I wondered whether any city

Fig. 1. Map of Alexandria; etching, hand-colored. From Georg Braun and Frans Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum* (1575). © Metropolitan Museum of Art (inv. no. 2013.642). Gift of Elaine and Lewis Dubroff, 2013.

could ever be found large enough to hold them all. The balance seemed exactly even. [...] It was the greatest spectacle I ever beheld, for it was late evening and the sun had gone down; but there was no sign of night – it was as though another sun had arisen, but distributed into small parts in every direction; I thought that on that occasion the city vied with the sky for beauty” (*Leukippe and Kleitophon* 5.1; transl. S. Gaselee).

Alexandria, therefore, is in this text described as a sight to behold, a city of splendor and amazement – a distinction it was going to retain (Fig. 2). A site of wonder and memory: for the central spot, “a few hundred yards” further from the Gate of the Sun at the city’s easternmost edge, where the visitor would arrive on foot, along the city’s main thoroughfare, lined with “a straight double row of columns”, “and in it so many streets, that walking in them you would fancy yourself abroad while still at home”, where a “second town” would be seen, presumably with its streets running north to south, that is from the seafront to the banks of lake Mareotis, where “there was a row of columns intersected by another as long, at right angles”, presumably coming down from the palace quarter. The crossroads, we imagine, would look nothing less majestic than any *tetrapylon* known from the ancient world, from Apamea in Syria to Jerash in present-day Jordan, and beyond.

Fig. 2. The City of Alexandria (18th century); copper engraving. © Private Collection.

SOME CITIES REFUSE TO REPEAT THEMSELVES²

“It was in this area, among gardens and colonnades, that the culture of Alexandria came into being”, wrote E.M. Forster in 1922, in his emblematic *Alexandria*, his “history” of and “guide” to, as he called it, the “immense ghost city”, according to the book’s blurb: a site in the presumed vicinity of the Palaces of the Ptolemies and their Mouseion, a place of learning equipped with “imagination and knowledge”, also according to the same text (Forster 1986 [1922], 31). Conceived by the early Ptolemies as an active repository of global scientific knowledge and cultural memory, the Library of Alexandria stood as the monumental realization of a social as well as political ideal, a dynamic landscape encapsulating the ways societies remember and commemorate their pasts: through monuments, memorials, museums, literature, and nowadays media, that help shape collective memory and cultural identity (Stephens 2010). Think of how the Library’s modern reincarnation, the *Bibliotheca Alexandrina*, reflects modern Egypt’s values and ideologies through its allusion to the country’s antiquity as well as its dedication to the pursuit of knowledge through scholarship and science, as well as a commitment to education at all levels. Serving as a site of both commemoration and contestation (with regard to modernity and its discontents), the *Bibliotheca* constructs itself as a dynamic entity, a cultural landscape evolving in a scenery of shifting perspectives and societal needs, continually shaping and reshaping the ways in which we understand and engage with history.

2 O’ Grady 2006, 124 [“Cities”].

But let us return to Tattius: according to him, Alexandria's *tetrapylon* was the spot that was "named after Alexander", an "Alexander's place" assumed by some to be the site where Alexander's tomb actually lay. It is not my intention here to discuss the oftentimes revisited question of "the tomb", one that seems to fascinate Greeks and Egyptians alike, as well as so many others globally. It is of course quite likely (indeed *most* likely) that the Ptolemaic *Sema*, where all members of the dynasty were laid to rest, including their mythologized first leader, Alexander of Macedon, was to be found nearer the city's Eastern Gate, closer to an important thoroughfare leading from Akra Lochias and the palace quarter southwards, rather than the city center; even though other suggestions have been proposed with a higher or lower degree of plausibility (Kordosis 2023).

My purpose in this paper, however, is different: using the passage by Tattius I just quoted as my starting point, I would like to discuss briefly, and by means of an introduction to the papers that follow, the idea of cultural memory as a historical process, embedded in the urban fabric of an ancient city like Alexandria, as well as a form of social identity practiced and performed in close association with it. Think how, in the text, the sublime architecture and the enchanting surroundings –including the moving masses of people– inscribe to the amazed first-time viewer the magnificence of the place and the spatiality of its memory: as an ethnic Greek from Syria, as a boy from one historic Eastern-Mediterranean town visiting another, Kleitophon was able to recognize and appreciate a site named after a legendary ruler who lived more or less five hundred years before his own time. Modern historians identify such places, central to a city's urban grid as well as its history, as "memoryscapes"; that is intricate terrains where collective memories are mapped, narrated, and commemorated within the context of culture and history (e.g., Butler 2008; Phillips and Mitchell Reyes 2011; Árvay and Foote 2020; De Nardi and High 2020). This concept has emerged as a vital area of research in history and cultural studies, encompassing the ways societies remember and interpret their pasts, as well as engage with them. Through the analysis of memoryscapes, scholars seek to understand how historical events are memorialized and how these commemorations influence collective identity and cultural continuity.

THE SITUATION OF ALEXANDRIA IS MOST CURIOUS³

Memoryscapes are born at the intersection of memory and the cultural reenactment of social identities. They constitute the spatial and temporal dimensions of memory, including physical landscapes like monuments, memorials, and museums, as well as more abstract representations such as literature, oral histories, and media. Memoryscapes are both tangible and intangible, incorporating physical spaces and cultural practices that perpetuate memories of the past. These landscapes are not static; they evolve as societies reassess their histories and cultural narratives.

"Alexandria. At last. Alexandria, Lady of the Dew. Bloom of white nimbus. Bosom of radiance, wet with sky water. Core of nostalgia steeped in honey and tears." In the deeply emotional, heartbreaking opening lines of Naguib Mahfouz's *Miramar*, written in 1967, and as far as I know the only of his novels set entirely in Alexandria, as opposed to his native Cairo, Amer Wagdi, one of the story's multiple narrators, a retired journalist now well into his eighties, a man who lived through the glory days of the Egyptian national press, and the 1919 revolution led by Saad Zaghloul, returns –in body as well as in spirit– to the city (and the people) he loved in his youth (Mahfouz 1993 [1967], 1). His enthused gaze reminds us of the wide-opened eye description that Achilles Tattius put in the mouth of his own protagonist, eighteen or so centuries earlier. "The massive old building confronts me once again", says Amer. "How could I fail to recognize it? I have always known it. And yet it regards me as if we had shared no past. Walls paintless from the damp, it commands and dominates the tongue of land, planted with palms and leafy acacias, that protrudes out into the Mediterranean to a point where in season you can hear shotguns cracking incessantly" (Mahfouz 1993 [1967], 1). Wagdi's nostalgia is triggered by the sudden

---

3 Forster 1922 [1986], 5.

Fig. 3. Alexandria, the Corniche in the 1960s. © Private Collection.

Fig. 4. Terracotta lamp showing the waterfront of Alexandria (detail; 1st century CE). © The Trustees of the British Museum (inv. no. 1814.0704.179).

view of the Corniche, well familiar and strange at the same time (Fig. 3). Here, geography sides with urban planning to generate memory and recollection: for when, today, we behold the breathtaking waterfront view of the city from the promontory of Qaitbay and its vicinity, we seem to repeat, even unconsciously, an ancient *topos* going back to the Hellenistic and Roman years, one reflected, among others, in a series of oil lamps from the early Imperial period, reproducing Alexandria's majestic waterfront as a three-century old palimpsest, with its domed buildings, its arches, and its porticoes (cf. Fig. 4; see Bernhard 1956).

As memoryscapes, cities as old as Alexandria serve as physical embodiments of personal or collective memories, offering a way to examine how societies construct and maintain their historical consciousness. Think of how, later in *Miramar*, Amer will confess: “I have paid a nostalgic visit to the Athenaeus, Pastroudis, and the Antoniadis, and sat for some time in the lobbies of the Cecil and the Windsor, the places where pashas and foreign politicians used to meet in the old days, the best places to pick up news. I saw no one I knew, only a few foreigners, Westerners and Orientals, and made my way home (i.e., the novel’s title guesthouse, ‘Miramar’) [...]” (Mahfouz 1993 [1967], 12). So we are able to appreciate how monuments and landmarks are key components of memoryscapes, serving as physical representations of collective memory. What for ancient Alexandria was a place named after its founder, perhaps even housing his tomb, for a post-revolutionary Alexandria still retaining some fond memories of its colonial past, were the by then decolonized vestiges of its erstwhile cosmopolitan grandeur, the smoke-stained lobbies of its imperial hotels. Such structures are often imbued with symbolic meanings that reflect the values and ideologies of the societies that create them (or their transformations in the eras to come).

Memoryscapes therefore are dynamic fields of communal activity, reflecting changes in societal values, historical interpretations, and cultural practices. As new generations confront and reinterpret the past, memoryscapes evolve to accommodate these shifting perspectives. This process is evident in the ongoing efforts to address historical injustices and provide more inclusive and accurate representations of history. The process of remembering and commemorating the past through memoryscapes can as a result evolve into a form of cultural resistance. For marginalized groups, creating and maintaining memoryscapes can serve as an assertion of their place in history and society. Monuments and memorials in particular are prominent features in urban memoryscapes, as they are strategically placed in cityscapes to commemorate significant events, individuals, or movements, offering a focal point for collective remembrance.

Think, for example, of the way the colossal statue of Egyptian statesman Saad Zaghloul, created on a state commission by Egypt’s leading sculptor Mahmoud Mokhtar in the early 1930s, and erected on 27 August 1938 in the center of Alexandria, facing the Mediterranean and the city’s historic eastern harbor, stands to this day as an ideological powerhouse for modern Egypt and the Egyptian nation at large (Fig. 5): made from Aswan granite, and accompanied by imageries alluding to the country’s Pharaonic heritage and Alexandria’s Ptolemaic origins, the statue occupies the space habitually associated with the Caesareum, the temple Cleopatra meant to dedicate to her lover Anthony (which may however have been started by one of her predecessors: cf. Goddio and Grataloup 2021). Completed by Augustus, the temple was replaced by a church in the 4th century CE, with its two obelisks still standing till the 1870s, when they were taken to London and New York respectively.

Hence, city areas and landmarks, such as Saad Zaghloul’s memorial park I just mentioned, serve as powerful memoryscapes, where the physical environment intersects with collective memory to shape communal identities and historical narratives. These urban spaces are more than mere locations; they are imbued with cultural, historical, and emotional significance, acting as tangible embodiments of a community’s shared past. Memoryscapes, as a result, are deeply intertwined with cultural identity. They provide a sense of continuity and belonging, connecting individuals and communities to their past. By engaging with memoryscapes, people can affirm their identities and values, reinforcing a shared sense of history and purpose.

For a city like Alexandria, built from scratch, though at the intersection of two powerful historical and cultural trajectories, this sense of “history and purpose” was present from day one, and the need for its people to “affirm their identities and values” appeared quite formidable early on. This was already evident in one of Alexandria’s most important foundational texts known to us, the so-called “Satrap Stela”, the granite hieroglyphic slab dating from the seventh year of Alexander IV, that is, 311 BCE (Simpson 2003, 392–97). Although well studied by several generations of scholars, some aspects of its text remain rather obscure; it does, however, clearly refer to Alexandria’s settlement by Ptolemy Soter making his residence, “named the Fortress of the King of Upper and Lower Egypt, the Beloved of the ka-spirit of Amon, the Chosen of Re, the Son of Re, Alexander, whose former name was Rakotis, on the shore of the great green sea of the Greeks”, having assembled “many

Fig. 5. Alexandria, Saad Zaghloul Memorial Park (May 2023). © Author.

Greeks with their horses and many ships with their troops” just about that time it seems. Crucially, the stela states that it was Ptolemy who “brought back the sacred images of the gods which were found within Asia, together with all the ritual implements and all the sacred scrolls of the temples of Upper and Lower Egypt”, and that “he restored them in their proper places” (transl. R.K. Ritner).

One of the best examples of Ptolemy’s ideology put into action, the stela presents Alexander’s former general and Egypt’s future king as pious and munificent, as opposed to the irreverent and barbaric Persians, an ideology Ptolemy seems to have inherited from Alexander himself. The whole idea behind the narrative regarding the restoration of abducted statues and sacred images to their temples, is one of reverence to tradition and a solemn promise that cultural traditions are to be respected. At the same time, the text makes sure to commemorate the city’s long-dead founder and his connection to Egyptian cultic tradition: in a sense, Alexandria is here framed as a *lieu de memoire*, a site of memory dedicated to its own historical trajectory (Nora 1989).

Yet, as the recent reopening and final completion of the Shatby necropolis excavation showed us (see Shatby 2024), Alexandria structured itself around active memoryscapes –its cemeteries– ostensibly dedicated to commemorating the dead, in fact however acting as focal points for the community of the living. Directed by Mona Haggag and Kyriakos Savvopoulos, under the auspices of the Archaeological Society of Alexandria and the State Archaeological Service of Egypt, the recent excavation at Shatby encouraged a rethinking of the ways Alexandrian society imagined itself through the commemoration of their dead. Necropoleis in Ptolemaic Alexandria carried a strong memory of its population’s Greco-Macedonian heritage, primarily encapsulated in the morphology of their architecture: colonnades, architraves and façades, posts, pillars and pylons, all seemed to reconnect the newly fashioned cities of the dead with the homelands the new Alexandrians have left behind. In that, Alexandria was familiar to its new inhabitants and its visitors even when they had never seen it before – exactly in manner Kleitophon’s first visit to the fabulous city is recounted by Achilles Tatius.

Fig. 6. Alexandria, Shatby necropolis; Hypogeum A, the courtyard (May 2023). © Archaeological Society of Alexandria & Egyptian Ministry of Tourism and Antiquities.

In many ways, the burial complexes such as those in Shatby, or Mustafa Kamel, mirror the life of the living, imagining the afterlife as a slightly improved version of Alexandria as they experienced it during their lifetime (Venit 2002). In that, burial practices in Alexandria, and in Ptolemaic Egypt in general, seem to depart from what we understand as standard Greek or Macedonian custom. For in Pella, Aigai, or Thessaloniki, the tomb or the burial complexes seemed solely to signify the dominion of death and the dead, an outwardly palace ruled by Hades and Persephone, peopled by the souls of the righteous. This was standard Orphic doctrine, well represented in Greek literature and art of the late classical and the early Hellenistic periods. In Macedonia and the rest of Greece, the tomb was permanently sealed, never to be re-entered by the living, unless new burials had to be made in the case of family tombs of the Macedonian or the cist types.

As it has been well illustrated, however, by many scholars working on Alexandrian burial practices, in Alexandria these practices are patently different: the well laid-out, open-air courtyards in Shatby, Mustafa Kamel and elsewhere were most certainly designed in order to accommodate the living rather than the dead (Fig. 6); they were meant to set the stage, as it were, for the performance of a series of important funerary rites, both during and immediately after the funeral proper, as well as in due intervals after that, in terms of the memorial services many contemporary religions practice today (Savvopoulos 2014; Tricoche 2014). Such memorial services are meant to confirm, enhance, and promote a sense of family, community, and identity through the commemoration of a social group's dearly departed (who are thus idolized or heroized even in immaculate, thoroughly idealized versions of what the community in question is all about: "de mortuis nil nisi bonum", goes the Latin aphoristic recommendation, perhaps going back to Chilon of Sparta, urging the living never to speak ill of the dead, as this would most certainly tarnish the community's reputation, and affect all its members, dead and alive).

Funerary art, furthermore, and most notably the plethora of painted stelae guarding the individual burial niches, and providing an interface of sorts between the realm of the dead and the world of the living, had its role in turning cemeteries into dynamic memoryscapes: as a physical space where collective and individual

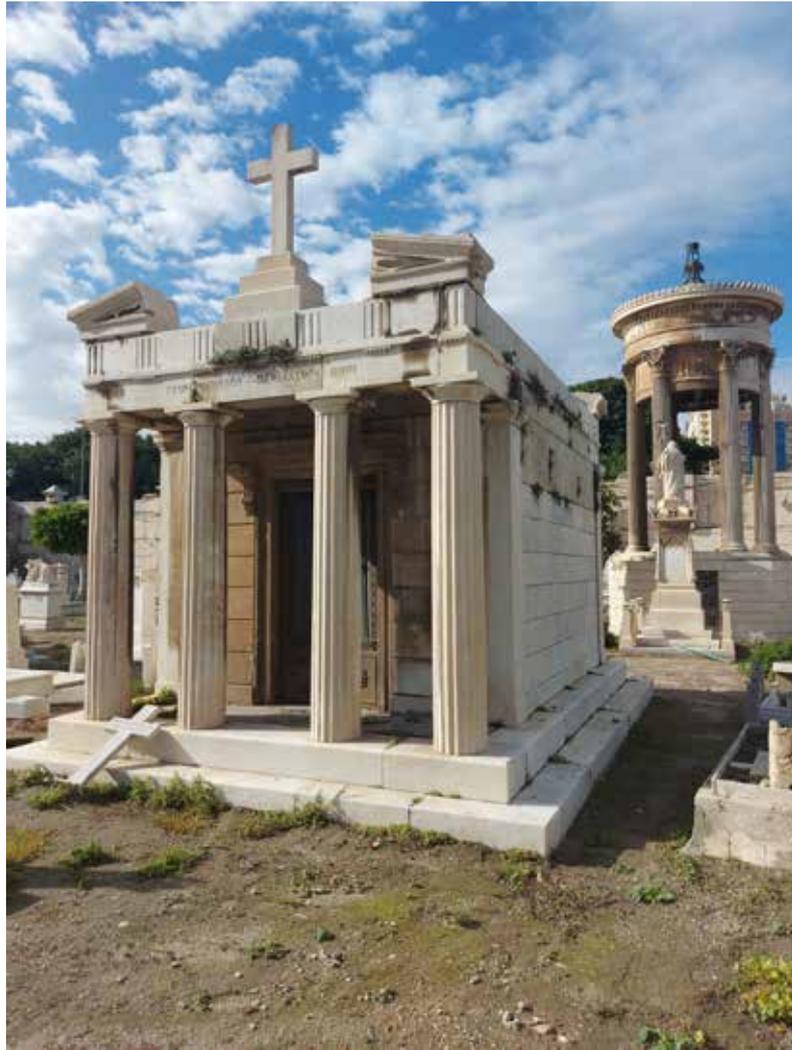

Fig. 7. Alexandria, Greek Community Cemetery (January 2022). © Nikolas Dimakis.

memories are preserved, expressed, and experienced cemeteries are memoryscapes par excellence, both in the days of the Ptolemies and our own (and here please allow me to use the cemetery of the Greek Community of Alexandria to illustrate my point; Fig. 7): filled with gravestones, monuments, and other markers that bear the names, dates, and often personal inscriptions or symbols that commemorate the lives of the deceased, cemeteries serve as tangible representations of memory, allowing the living to remember and honor those who have passed away. More than that, the type and form of the monuments are designed to reflect the cultural, religious, and historical contexts in which they were created – or, as in the case of the neoclassical mausoleums adorning the Greek cemetery in Alexandria, connect the present community with its heritage, often eclectic or even imagined. The design, layout, and iconography of cemeteries and monuments adorning them can speak to us about the values, beliefs, and social structures of their particular time and place. As such, cemeteries act as repositories of collective memory, preserving the legacy of communities and societies. As designed landscapes intended to evoke certain emotions and reflections through the arrangement of graves, pathways, trees, and monuments, cemeteries create a space where memory is not just preserved but also experienced and felt by those who visit; in this, they may be seen as “Landscape of Memory”, that is environments shaped by memory itself.

BIBLIOGRAPHY

- Árvey, A., and K. Foote 2020. "The spatiality of memoryscapes, public memory, and commemoration." In *The Routledge Handbook of Memory and Place*, edited by S. De Nardi, H. Orange, St. High, and E. Koskinen-Koivisto, 129–37. London and New York: Routledge.
- Bernhard, M.L. 1956. "Topographie d'Alexandrie: Le Tombeau d'Alexandre et le Mausolée d'Auguste." *RA* 47: 129–56.
- Butler T. 2008. "Memoryscape: integrating oral history, memory and landscape on the river Thames." In *People and their Pasts. Public History Today*, edited by P. Ashton and H. Kean, 223–39. London: Palgrave Macmillan.
- De Nardi, S., and High, St. 2020. "Memoryscapes." In *The Routledge Handbook of Memory and Place*, edited by S. De Nardi, H. Orange, St. High, and E. Koskinen-Koivisto, 117–18. London and New York: Routledge.
- Forster, E.M. 1986 [1922]. *Alexandria. A History and a Guide*. London: Michael Haag.
- Goddio, F., and Grataloup, C. 2021. "The Caesarium." In *Constructing, Remaking and Dismantling Sacred Landscapes in Lower Egypt from the Late Dynastic to the Early Medieval Period*, edited by D. Robinson and F. Goddio, 33–80. Exeter: Short Run Press.
- Phillips, K.R. and G.M. Reyes, eds. 2011. *Global Memoryscapes. Contesting Remembrance in a Transnational Age*. Tuscaloosa, AL: The University of Alabama Press.
- Kordosis, M. 2023. *Ο τάφος του Μ. Αλεξάνδρου / The Tomb of Alexander the Great*. Athens: Papazisis.
- Mahfouz, N. 1993 [1967]. *Miramar*. London: Doubleday.
- Morales, H. 2001. "Introduction." In *Achilles Tatius. Leucippe and Clitophon. Translated with Notes by Tim Whitmarsh. Introduction by Helen Morales*, edited by T. Whitmarsh, vii–xxxii. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Nora, P. 1989. "Between memory and history: les *Lieux de Memoire*." *Representations* 26: 7–24.
- O' Grady, D. 2006. *My Alexandria. Poems and Prose*. Alexandria: Bibliotheca Alexandrina.
- Reardon, B.P. 1989. *Collected Ancient Greek Novels*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Savvopoulos, K. 2014. "The polyvalent nature the Alexandrian elite Hypogea: a case study in the Graeco-Egyptian cultural interaction in the Hellenistic and Roman periods." In *Alexandria ad Aegyptum. Multiculturalism in Antiquity*, edited by M. Haggag and R. Soussa, 101–21. Porto: Coimbra University Press.
- Shatby 2024, 10 December. "Alexandrian Necropolis. The Hellenistic Tombs at Shatby." *New Research in Alexandria*. Available at <https://alex.arch.uoa.gr/>
- Simpson, W.K. 2003. *The Literature of Ancient Egypt. An Anthology of Stories, Instructions, Stelae, Autobiographies, and Poetry*. New Haven and London: Yale University Press.
- Stephens, S. 2010. "Ptolemaic Alexandria." In *A Companion to Hellenistic Literature*, edited by J.J. Clauss and M. Cuypers, 46–61. Malden, MA and Oxford: Wiley-Blackwell.
- Tricoche, A. 2014. "Jardins funéraires d'Alexandrie aux époques hellénistique et romaine." *Archéologie des jardins : analyse des espaces et méthodes d'approche*, edited by P. Van Ossel and A.-M. Guimier-Sorbets, 47–55. Montagnac: M. Mergoïl.
- Venit, M.S. 2002. *Monumental Tombs of Ancient Alexandria. The Theater of the Dead*. Cambridge: Cambridge University Press.

Some thoughts on the “Hellenistic Necropolis”

Nikolas Dimakis

National and Kapodistrian University of Athens

nikdimakis@arch.uoa.gr

ORCID ID: 0009-0009-9146-8525

ABSTRACT

As a key element in the urban landscape of the Hellenistic period, the “Hellenistic necropolis” functioned not only as a burial ground, but also as a field on which social status, identity, and the interplay of cultural influences were represented. Drawing from observations on the architectural forms, layout, and cultural significance of notable necropoleis such as those at Alexandria and Aigai, these notes, part of the author’s forthcoming monograph on death and burial in Hellenistic period, stress how the “Hellenistic necropolis” reflects the Hellenistic world’s multifaceted nature. Furthermore, the influence of local customs and multiculturalism on funerary architecture, and the broader implications of necropoleis for understanding social hierarchy and cultural memory are examined.

INTRODUCTION

The Hellenistic period, spanning from the death of Alexander the Great in 323 BCE to the Roman conquest in 31 BCE, was marked by the diffusion of Greek culture across a vast territory, including Egypt, the Near East, and parts of Central Asia. This period saw significant transformations in urban planning, art, and architecture that sometimes only became visible much later, in the 1st and 2nd centuries CE (e.g., Chaniotis 2018), or outside the strict political confines of the Hellenistic Oikoumene in places like Southern Italy (Fig. 1). Among these developments were the large-scale necropoleis –cities of the dead– constructed in newly founded Hellenistic cities. These necropoleis, located on the outskirts of urban centers, were not only burial grounds, but also places of remembrance, social stratification, and cultural exchange. This paper aims to discuss the architectural forms and layouts of Hellenistic necropoleis and their cultural and social roles in Hellenistic society. Through a survey of spatial organization, typology of tombs, and decorative elements, this study highlights the role of necropoleis in expressing power, identity, and cultural syncretism in the Hellenistic world, and comprises a small part of the author’s forthcoming monograph on death and burial in Hellenistic Greece.

THE HELLENISTIC WORLD AND ITS URBAN DEVELOPMENT

The vast territories conquered by Alexander the Great led to the establishment of new cities that became centers of Greek culture, trade, and governance. These cities, such as Alexandria, Antioch, and Pergamon, were marked by a complex blend of Greek and local influences, producing a cosmopolitan environment. Urban planning

Fig. 1. Ipogeo C, Ipogeo dei Cristallini, Napoli, Italy (© N. Dimakis).

followed Greek principles, including the Hippodamian grid system, which was adapted to the needs of larger, multicultural populations. In parallel with the construction of monumental public buildings and temples (e.g., Iliopoulou 2019), the urban design extended to the creation of necropoleis. These spaces were carefully planned and often reflected the social stratification of the living population. The monumentalization of tombs in Hellenistic necropoleis mirrored the rise of wealthy elites and the importance of personal and familial legacy, particularly in the context of the emerging monarchies and aristocratic rule.

FUNERARY PRACTICES AND BELIEFS

Hellenistic funerary practices were deeply rooted in Greek traditions but were also influenced by the cultural and religious practices of the regions into which Hellenistic rule expanded. The burial of the dead, the construction of monumental tombs, and the rituals associated with death and the afterlife were central to expressing an individual's social identity (e.g., Dimakis 2016). Elite families invested in grand tombs to assert their status and ensure their remembrance (e.g., Campanelli 2017).

Religious beliefs about the afterlife varied, with influences from Greek, Persian, Egyptian, and local traditions (Dimakis 2024). For example, the Egyptian concept of the afterlife was integrated into the architecture and decoration of some Hellenistic tombs in Egypt, while Persian Zoroastrian burial practices influenced the form of tombs in Anatolia (e.g., see Colburn 2020). Despite this diversity, the overarching aim of funerary monuments remained consistent: to honor the deceased and ensure their place in collective memory.

FORM AND LAYOUT OF THE HELLENISTIC NECROPOLEIS

The term “necropolis” (the “city of the dead” in Greek) derives from Strabo, who visited Alexandria around 30–25 BCE. He referred to the area west of the cemeteries as “the suburb of the Necropolis”, a designated place where the Alexandrian society of the living and the collective world of their dead converged (Strabo, *Geography*, XVII, 1. 10). In this same location, funeral and religious rituals were performed alongside simple daily activities. In modern research, the term “necropolis” is misleadingly used to describe common cemeteries, while the essence of the term lies in describing burial spaces where the boundaries between the living and the dead are unclear. Hellenistic necropoleis (plural) were typically located outside city limits, on their outskirts or outside the city walls, adhering to ancient Greek customs that prohibited burials within city limits to maintain public health, religious sanctity and the need for separation of the living from the polluting dead (Fig. 2). The layout of Hellenistic necropoleis typically followed the organizational principles of the cities they served, and often reflected their habitation sequence. Many necropoleis were arranged along major roadways leading out of the city gates, often reflecting a radial or grid pattern that mirrored the city’s own spatial planning. This alignment with the urban structure highlights the necropolis’s role as an extension of the city itself, reinforcing the continuity between the world of the living and the world of the dead which actually contradicts the frequently asserted by modern scholars “ancient Greek prohibitions”, thus highlighting that our overreliance on single sided theories arranged along the dual schemes of good/bad, sacred/profane, dead/living etc., is not always trustworthy, or at least not corroborated by the burial evidence itself (e.g., see Parker 1983).

Accessibility to burial grounds was of major concern in Hellenistic Greece; access for the ekphora, the second part of the three-act drama of the ancient Greek funeral, which could entail a pompe (procession) of several hundred meters from the settlement and the house of the dead, was certainly facilitated in this way. Even a few hundred meters distance through rough fields is quite a long way to transport a body considering the slow walking pace for the performance of lament and for the elderly to keep on track. If funerals did indeed take place before dawn, as written sources inform us, when visibility was rather low, then the effort would have been even greater. Hellenistic cemeteries are therefore placed alongside roads and in relatively flat areas. It is probable that this association of cemeteries with roads was mainly down to sheer convenience rather than anything else.

Major tombs, especially those of elite individuals or royal families, were frequently positioned along central roads or near the entrances to the necropolis (Fig. 3). This axial arrangement created a processional path for visitors, emphasizing the importance of certain individuals in the social hierarchy. In contrast, common graves were often located on the periphery, reflecting the social stratification within the necropolis. The general layout indeed featured a network of pathways and avenues, facilitating easy navigation through the necropolis.

The separation of burial areas within the necropolis –where monumental tombs were located closer to main thoroughfares and simpler graves were pushed to the edges– also mirrored social divisions in Hellenistic society. This spatial organization allowed for the public display of wealth and status, with the more elaborate and visible tombs serving as constant reminders of the deceased’s social position.

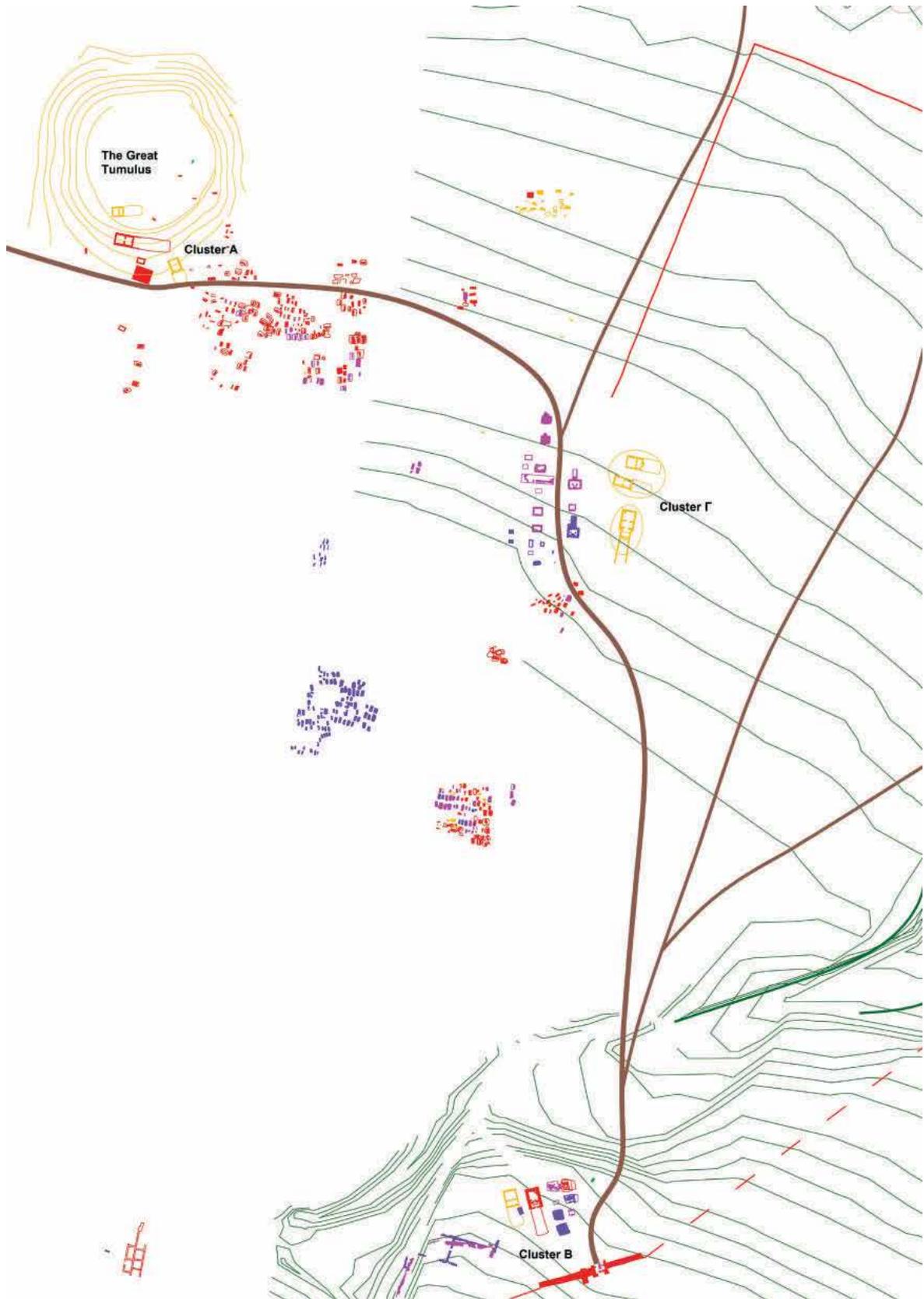

Fig. 2. The SW part of the necropolis at Aigai in Macedonia, Greece (© Kottaridi 2020, 28, fig. 1).

Fig. 3. Diaphenes tumulus at Aigai in the Yunusemre district of Manisa, Turkey (© <http://www.nekropergeol.org/en/sites.html> [accessed on 26/1/2025]).

MORTUARY VARIABILITY

Already by the mid-4th century BCE a tendency towards simple and rather inexpensive grave forms seems to emerge in every region in the broadly defined “Greek world” (Dimakis 2016). Simple pit graves would have been modest; conglomerate was sometimes used as a lid, although relatively flat stone slabs were more frequent. Burials in tile graves, however, was a very popular way of disposing off the dead, while they were certainly cheap. By the Hellenistic period the dead were buried in tile graves in most parts of the Greek world, suggesting that the tile grave was probably not a grave form employed by a specific social group, but rather a trend imposed by economic even intrinsic choices. This is not surprising; at any given moment a society may include more than one grave type without the people themselves making any distinction between them.

In addition to the rather simple and unremarkable grave forms, however, various monumental tombs of considerable wealth and splendor were increasingly constructed by the late-fourth century BCE (e.g., see Fedak 1990; Venit 2002; Gortzelany 2019; Berns and Huguenot 2020). By the term “monumental tombs” here I refer to a rather heterogeneous group of large, mainly free standing burial monuments of considerable expenditure and rareness that seem to embrace the concept of “monumentality” and that are composed of a number of elements to qualify the denotation; for something to be monumental in the context of the ancient world, it must be made of a durable material, display a high level of technical achievement (of course relative to the period) and to be of a “monumental” size; lastly, monumentality usually possesses a ritualistic element relating to its use. These burial monuments may vary from large peribolos tombs and small size chamber tombs to larger burial complexes and Macedonian tombs, that were used for both individual and multiple burials distributed in numerous sarcophagi against their internal walls. Such tombs are extremely rare in earlier periods of time in Greece, in contrast to the Hellenistic when they are widely dispersed. They are in urban or peripheral cemeteries, or in isolation, and in rather prominent places such as alongside roads, amid or overseeing arable land.

Fig. 4. Hypogea and simpler burial forms lying side by side at the cemetery of Shatby, Alexandria, Egypt (© Breccia 1912).

If we regard the effect of permanence monumental tombs were provided with due to their large-scale construction as aiming to memorialize their owners' status as prominent individuals, then these people must have been members of the spending, and rather heterogeneous, Hellenistic "elite". Possessors, or at least representatives, of political, religious, economic or symbolic power derived their wealth mainly from extensive landholdings, but also from trade, taxes, harbor dues, royal donations etc., and were able of even helping a city in military or financial extremity. Be they urban bourgeoisie and/or wealthy landlords, those buried in monumental tombs used the same eloquent means, monumental tombs, for promoting their political and territorial claims in a period, the Hellenistic, when these were of considerable importance. Since some of these tombs contained multiple burials, these claims were also transferable or were not solely relating to individuals. To the extent that the task of building large-scale tombs required a long-term commitment as well as the ability to control resources and coordinate substantial investments of labor, monumental tombs could also be regarded as placed where the economic and social focus of their owners were; burial at a "central place" could be equated with reflecting elite regard for urban life, and burial at a remote location with landholding. Their placement, next to or even far from modest grave types, functioned as an additional mode of appraisal, creating hierarchical relationships among the dead; e.g., those buried in the burial complexes (Hypogea) at Shatby in Alexandria were emphatically separated from those buried around them in simpler grave forms (Breccia 1912; Rummel and Schmidt 2019) (Fig. 4). It is thus made possible to assume that in the Hellenistic period monumental tombs created a sense of group identity, or even of distinct identities. The combination of architectural grandeur and elaborate decoration served both a commemorative and political function, reinforcing the power and influence of those buried therein.

Fig. 5. Hypogeum I at Mustapha Kamel, Alexandria, Egypt (© N. Dimakis).

THE CULTURAL AND SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE HELLENISTIC NECROPOLIS

One of the defining features of the Hellenistic necropolis was the blending of Greek, Persian, Egyptian, and local architectural and artistic traditions. This cultural syncretism is particularly evident in the necropolis at Alexandria, where tombs exhibit a fusion of Greek and Egyptian elements (e.g., Empereur and Nenna 2001, 2003). Hypogeum I at Mustapha Kamel, for instance, combines Greek architectural forms with Egyptian motifs, reflecting the city's multicultural population (Fig. 5) (e.g., see Adriani 1936; Bonacasa and Minà 2015). Similarly, the necropolis at Petra demonstrates a blend of Greek and Nabataean styles, with rock-cut tombs featuring classical Greek façades alongside local architectural motifs. This synthesis of styles highlights the cosmopolitan nature of Hellenistic society, where cultural exchange was a fundamental aspect of life.

Examining the layout of Hellenistic necropoleis reveals profound cultural and social implications that extend beyond mere funerary practices. The spatial organization of these burial grounds reflects a complex interplay between the individual, community, and the divine. Interments often occurred within meticulous clusters, suggesting that kinship ties and familial identities were paramount, allowing for the celebration of familial legacies. Moreover, the architectural styles and ornamentations found in these necropoleis highlight the wealth and social stratification of the deceased, embodying the aspirations and values of society at large. Memorial structures served not only as final resting places but also as pedagogical sites for the living, imparting narratives of glory and remembrance, hence reinforcing communal bonds and collective memory (Fig. 6). Consequently, the arrangement of Hellenistic necropoleis encapsulates a rich tapestry of societal ideals, encapsulating how cultural norms and identities were articulated through spatial and material expressions. The necropoleis of the Hellenistic period were more than just burial grounds; they were dynamic cultural landscapes that reflected the social, political, and religious values of the time. Through their monumental architecture, spatial organization, and artistic decoration, these necropoleis served as both places of commemoration and as public statements of power and identity.

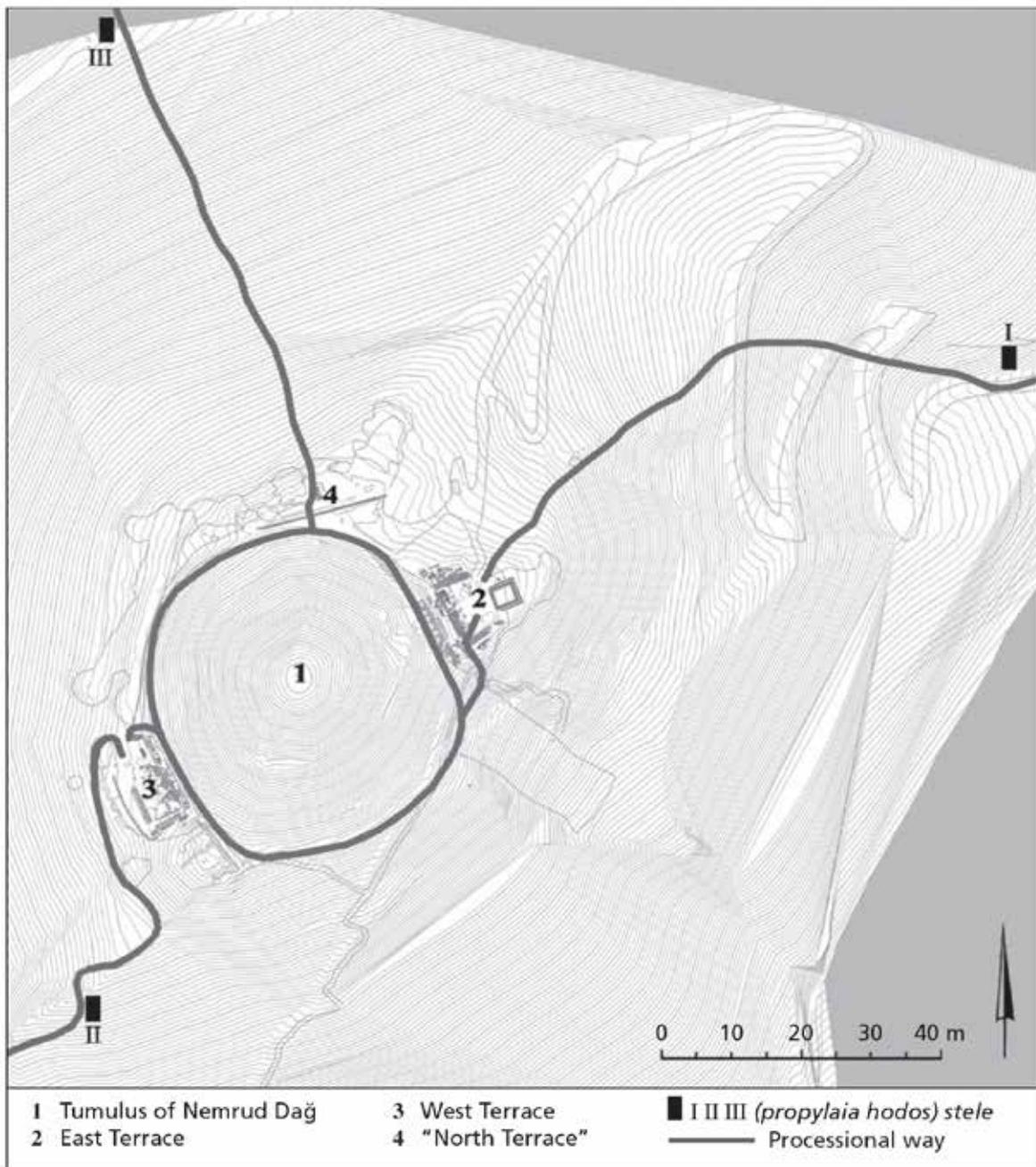

Fig. 6. Contour map of the Hierothesion of Antiochos I of Commagene with a reconstruction of the processional roads and the entrance stelai, Nemrud Dağ, Turkey (© Versluys 2017, 57, fig. 2.10).

The variety of tomb forms, from rock-cut tombs to grand mausolea, illustrates the diversity of influences that shaped Hellenistic funerary practices. At the same time, the consistent emphasis on the commemoration of the elite underscores the importance of status and legacy in Hellenistic society. As a result, Hellenistic necropoleis offer valuable insights into the complexities of urban planning, social hierarchy, and cultural identity in the ancient world.

In this brief discussion of the Hellenistic necropoleis' main features, one quickly recognizes their multifaceted roles in the societies that constructed them. These extensive burial grounds were not merely functional spaces for interring the dead; rather, they emerged as significant cultural landscapes that reflected the sociopolitical structures and religious beliefs of their time. The careful planning and elaborate designs of these necropoleis –

often incorporating monumental tombs, intricate sculptures, and a variety of grave goods– indicate a profound respect for the dead and a desire to communicate social status and familial legacy. Ensuring that the deceased transitioned appropriately into the afterlife was of paramount importance, thereby influencing the architectural choices and burial practices within these sites. Thus, Hellenistic necropoleis serve as essential markers of identity and continuity in a rapidly changing world, underscoring the interconnectedness of life, death, and community.

BIBLIOGRAPHY

- Adriani, A. 1936. *Annuaire du Musée Greco-Romain (1933/34 – 1934/35): La Nécropole de Moustafa Pacha*. Alexandria: Whitehead Morris.
- Berns, Ch., and C. Huguenot, eds. 2020. *Griechische Monumentalgräber. Regionale Muster und ihre Rezeption im ägäischen Raum in klassischer und hellenistischer Zeit*. Düren: Shaker Verlag GmbH.
- Bonacasa, N., and P. Minà 2015. “The ‘Great Peristyle Tomb’ in the Mustapha Pasha Necropolis.” *Bulletin de la Société Archéologique d’Alexandrie* Vol. 49 part I: 155–75.
- Breccia, E. 1912. *La Necropoli di Sciatbi*. Cairo: Imprimerie de l’Institut français d’archéologie orientale.
- Campanelli, S. 2017. “Family Cult Foundations in the Hellenistic Age. Family and Sacred Space in a Private Religious Context.” In *Understanding Material Text Cultures: A Multidisciplinary View*, edited by M. Hilgert, 131–202. Berlin and Boston: De Gruyter.
- Chaniotis, A. 2018. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Colburn, H. P. 2020. *Archaeology of Empire in Achaemenid Egypt*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Dimakis, N. 2016. *Social Identity and Status in the Classical and Hellenistic Northern Peloponnese: The Evidence from Burials*. Oxford: Archaeopress.
- Dimakis, N. 2024. “Θάνατος και Λαϊκή Θρησκεία. Θρησκευτικές Απηχίσεις σε Ταφικά Σύνολα των Ελληνιστικών Χρόνων.” In *Καλλίνικος. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Πάνο Βαλαβάνη από τους Μαθητές του*, edited by E. Dimitriadou and N. Dimakis, 395–404, Athens: Kapon Editions.
- Empereur, J.-Y., and M.-D. Nenna, eds. 2001. *Nécropolis I. Études Alexandrines 5*. Cairo: Institut français d’archéologie orientale.
- _____, eds. 2003. *Nécropolis II. Études Alexandrines 7*. Cairo: Institut français d’archéologie orientale.
- Fedak, J. 1990. *Monumental Tombs of the Hellenistic Age: A Study of Selected Tombs from the Pre-Classical to the Early Imperial Era*. Toronto: University of Toronto Press.
- Gortzelany, D. 2019. *Macedonia-Alexandria: Monumental Funerary Complexes of the Late Classical and Hellenistic Age*. Oxford: Archaeopress.
- Iliopoulou, F. 2019. *Η Προέγγιση του Τοπίου κατά την Ελληνιστική Περίοδο με Παράδειγμα την Αρχαία Μεσσήνη*. Athens: Argonautis.
- Kottaridi, A. 2020. “The Royal Necropolis of Aigai 2012–2013: Five New Royal Tombs and the Solution to an Old Problem.” In *Macedonian Fragments*, edited by A. Kottaridi, 27–35. Ephorate of Antiquities of Imathia.
- Parker, R. 1983. *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Rummel, Ch., and S. Schmidt. 2019. *Die frühhellenistische Nekropole von Alexandria-Shatby, mit einem Beitrag von Aude Simony*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Strabo 1917-1932, *The Geography of Strabo*, Volume VII, Book XVII, Translated by H. L. Jones, Loeb Classical Library, Cambridge, London and Massachusetts.
- Venit, M.S. 2002. *Monumental Tombs of Ancient Alexandria: The Theater of the Dead*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Versluys, M.J., ed. 2017. *Visual style and Constructing Identity in the Hellenistic World. Nemrud Dağı and Commagene under Antiochos I*. Cambridge: Cambridge University Press.

Shatby and Mostapha Kamel

Two 3rd century BCE Cemeteries, Two Phases of Funerary Art in Alexandria

---

Mona Haggag

Affiliation

hendalius@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8990-8776

ABSTRACT

Much of Alexandria's ancient architecture, both civic and funerary, has not survived the passage of time. A considerable portion of its funerary monuments was lost even after being recorded by 19th- and 20th-century explorers. Today, only a small fraction remains. Yet, these surviving structures, along with early reports and drawings of now-vanished tombs, provide invaluable insights into the funerary landscape of ancient Alexandria. While scholars have not reached a consensus on the dating of many tombs –whether extant or lost– there is broad agreement that the Shatby cemetery constitutes the city's earliest burial ground, followed chronologically by the Mustafa Kamel cemetery. This paper examines how both cemeteries influenced later Alexandrian funerary architecture in terms of layout and decoration. It also highlights distinctive innovations introduced by early Alexandrian architects, particularly in tombs commissioned by the upper classes – features that reflect a localized and evolving architectural identity.

Since its foundation, Alexandria has undergone cycles of prosperity and decline; yet it has continuously endured as a living urban organism. Over the centuries, much of its material heritage, both civic and funerary, has either vanished, been subsumed into later constructions, or deteriorated beyond recognition. Among the most substantial remains are its funerary complexes, which survive in greater numbers than other categories of ancient architecture. These structures offer not only a window into ancient death rituals and funerary customs but also, by extension, into the social identities and lived experiences of the city's inhabitants.

In antiquity, Alexandria was flanked by two major cemeteries, situated to the east and west of the city's formal limits. The western necropolis was an extensive complex, featuring embalming facilities, ritual areas, and landscaped gardens. It was described by the geographer Strabo in the 1st century BCE as a "City of the Dead" (*Geography* 17.1.10). By contrast, the eastern necropolis experienced steady encroachment as the city expanded eastward; in time, residential development fragmented what had once been a contiguous funerary landscape. Based on current chronological frameworks, it is widely accepted that the eastern necropolis is earlier, containing the burials of those who died soon after Alexandria's foundation.

A combination of natural degradation and intensive urban development has led to the widespread destruction of Alexandria's necropoleis. Many tombs uncovered during the late 19th and early 20th centuries were subsequently lost to modern expansion, particularly during the rapid urbanization of the 20th century.¹ A notable

---

1 Neroutsos was the first to investigate the tombs of Hadra necropolis: Neroutsos 1875, 17–23; 1888, 110–16. Hogarth excavated a

example is the Hadra cemetery, situated southeast of the ancient city, which was destroyed to accommodate the Cairo – Rosetta railway. One of its loculus chambers, documented by Evaristo Breccia, was relocated to the Shatby site. Excavation records describe the cemetery as comprising subterranean chambers with *kline*-style sarcophagi and rows of loculi, some with corridors extending 20 to 40 meters to allow for successive interments. Numerous artifacts from Hadra, such as Tanagra figurines and Hadra hydriai, are now housed in the Graeco-Roman Museum of Alexandria and date to the late 4th and early 3rd centuries BCE.

The tomb of Sidi Gaber Thiersch, located near the Cleopatra district along the seashore, met a similar fate, having been submerged due to rising sea levels (Thiersch 1904, 1–6, pls. I–III). This tomb comprised a courtyard, a burial unit with a *kline* chamber and anteroom, and a *loculus* room, and is dated to the late 3rd or early 2nd century BCE (Adriani 1966, 140). In the Ibrahimia district, additional tombs belonging to soldiers or mercenaries (3rd century BCE, Brown 1957, 4–23) and a Jewish tomb were likewise destroyed. Modern development also resulted in the complete dismantling of the El-Abd cemetery, situated along the seashore in Ibrahimia, along with the adjacent El-Haddad tomb. The El-Abd cemetery, recently rediscovered through rescue excavations by the Supreme Council of Antiquities, consisted of extensive *hypogea* with *klinai* and *loculus* chambers spanning from the early Ptolemaic period to the early Byzantine era. The El-Haddad tomb, a single *hypogeum*, likely dates to the 2nd or 1st century BCE, though neither site has yet been formally published.

Another notable example is the Antoniades tomb, located within the gardens of Sir John Antoniades. Despite its significance, the tomb has long suffered from neglect and is now largely filled with modern debris. Although dated to the late Ptolemaic period (end of the 1st century BCE), it retains an architectural layout of earlier Alexandrian tombs. The complex consists of a square courtyard, a large anteroom, and a shallow burial chamber with rows of *loculi* and a decorative *kline* in relief on the front wall. Additional burial chambers flank the courtyard to the north and south (Thiersch 1904, 6; Adriani 1966, 143–144, no. 90).

The Ceccaldi tomb, once located on the promontory west of Stanley Bay, has since vanished. It was named after its discoverer, who initially misidentified it as a temple dedicated to Venus-Arsinoe. In fact, it was a *hypogeum* with a peristyle courtyard, dated to the 3rd century BCE (Ceccaldi 1896, 268–72).

Today, only two sites from the eastern necropolis remain visible and accessible: the cemeteries of Shatby and Mostafa Kamel. These surviving complexes offer critical testimony to the scale and character of what was once a vast and architecturally rich Alexandrian burial landscape.

When it comes to the western necropolis, the case is not much different. The recently uncovered Gabbari cemetery, part of the western burial grounds in use from the Ptolemaic through the Roman periods, was dismantled to make way for the construction of the Gabbari bridge (Empereur and Nenna 2001, 2003). Several tombs in the Souq El-Wardian (Mafrousa) area, dating to the 2nd century BCE (Breccia 1907, 63–74), now lie within privately owned or corporate properties and are no longer accessible. Other individual tombs from the Gabbari area have been completely dismantled, including the 1st century BCE Girgis tomb (Adriani 1966, 160–61, no. 116), the Roman-period Habashi tomb (Habachi 1937, 270–85), the 1st century BCE Fort Saleh tomb I (Breccia 1932, 32–7), the Fort Saleh Riad Tomb, a Late Ptolemaic *hypogeum* discovered by Henri Riad and mentioned by Adriani (Adriani 1966, 264–65, fig. Zb) and the Fort Saleh *triclinium* tomb, discovered by Botti and drawn by Adriani (Adriani 1966, 154, no. 100 bis). The same fate befell the Wardian tombs, confusingly referred to by Adriani as the Mina El-Bassal tombs (Adriani 1956a, 17–33).

The only accessible cemeteries of the western necropolis that remain intact date to the Roman period. Chief among them are the catacombs of Kom El-Shokafa (Botti 1902a, 6–12), which include the Tigran Pasha tomb (Adriani 1956b, 62–86) that was originally hewn from the rock in the eastern necropolis and later relocated to

---

limited part one decade later: Hogarth and Benson 1894–1895, 13–7. Breccia (1912–1920) carried out extensive excavations in the area of El-Moassat looking at Street L2' in El-Falaki map: Breccia 1913, 15–33; 1930, 99–132; 1931–1932, 9–21. Adriani continued further to the southeast in Ezbet Makhlof area looking at the street L3' and in the area of El-Manara modern cemetery situated directly to the south side of the main Canopic Street (L1): Adriani 1934, 28–32; 1940, 65–122; 1952c, 1–27.

this site. Two additional burial chambers have been transferred to the gardens of Kom El-Shokafa: one from Wardian, a triclinium chamber discovered by Breccia (1912a, 4–15; formerly GRM 20986), and another from Gabbari, the so-called Stagni tomb (Venit 1999, 641–69). The Saqia tomb, also from Wardian, is now exhibited in the Graeco-Roman Museum (GRM 27029 & 27030). This *hypogeum* includes a courtyard and a burial chamber with two *klinai*. Its painted decoration featuring a *saqia* (a mechanical water-lifting device) and rural scenes, is highly distinctive. Although the date of the tomb remains debated, its layout and architectural features suggest a Ptolemaic origin (Riad 1964, 169–72).

The Grand Catacomb of Wardian also survives. This large early Roman hypogeum is notable for its circular central chamber, from which three *triclinia* extend radially (Adriani 1966, 162–71, no. 118). The site has since been absorbed into the area of the harbor warehouses, limiting public access. Meanwhile, ongoing excavations by the Supreme Council of Antiquities in the Gabal El-Zaytoon district of Gabbari have brought to light a series of Hellenistic and Roman tombs. These include subterranean, multi-chambered complexes, some featuring *klinai* dating from the Ptolemaic period.

The necropolis on Pharos Island comprised two principal cemeteries: Anfoushy and Ras El-Tin. Of these, only the Anfoushy tombs, to the west of Anfoushy Bay, remain partially extant, though in a deteriorated state. Dated to the second half of the 2nd century BCE, the complex originally included six tombs. Of these, the third and fourth are heavily damaged, while the sixth has been entirely lost. Tomb I at Anfoushy features a courtyard, two burial units each consisting of a large anteroom and a main chamber and three ancillary rooms intended for ritual use. The courtyard is constructed along the southeast and northwest sides, while the remaining walls are rock-cut and decorated with painted ornamentation (Botti 1902b, 13–5; 1902c, 6–36; Breccia 1914a, 111–20; 1921, 55–69; Adriani 1952a, 56; 1952b, 48–54). The Ras El-Tin tombs, now located within the grounds of the Ras El-Tin Palace, are currently inaccessible to visitors.

The pioneering excavators of these cemeteries meticulously documented their discoveries through detailed drawings and architectural reconstructions. These visual records have significantly enriched our understanding of Alexandrian funerary monuments and continue to offer critical insights into the development of their architectural forms and decorative programmes.

Although scholarly consensus on the precise dating of Alexandria's Hellenistic cemeteries remains elusive, it is widely accepted that the Shatby pit tombs and Hypogeum A represent the city's earliest burial structures. Located northeast of the ancient city limits along the seashore, the Shatby cemetery has suffered extensive losses. Most of its original tombs –both surface-level pit graves and subterranean hypogea– have disappeared. The current cemetery site spans approximately 3,618 square meters and once featured numerous shallow pit tombs, marked by a variety of grave monuments including stepped rectangular towers, altars, and earthen mounds. At the time of discovery, many such markers were recorded (Breccia 1905, IV; 1912b, I–XXXII), but today, only nine stepped towers remain.

Shatby was originally excavated by Evaristo Breccia between 1904 and 1910. More recently, a comprehensive project was undertaken between 2021 and 2023 to restore, conserve, and develop a site management plan for the cemetery. This initiative was led by the Archaeological Society of Alexandria in collaboration with the Cyprus Institute and with research consultancy provided by the National and Kapodistrian University of Athens, and was funded by the A.G. Leventis Foundation (*Alexandrian Necropolis* 2024). The new investigations uncovered previously unknown sections of the cemetery and led to the production of a revised site plan (Fig. 1). These findings have deepened our understanding of the site's layout and features, supporting the interpretation that Shatby served as a prototype for the planning and decoration of later Alexandrian funerary complexes.

From the last quarter of the 4th century BCE, Alexandrians began to inter their dead at the Shatby cemetery. Surface pit tombs from this early phase have yielded funerary material datable to that period. These initial burials appear to have prompted the need to expand the site's capacity through the excavation of subterranean complexes carved into the bedrock. Designed to accommodate funerary cult and ritual activity, these *hypogea* marked a significant transition in burial practice. The emergence of multi-chambered rock-cut tombs

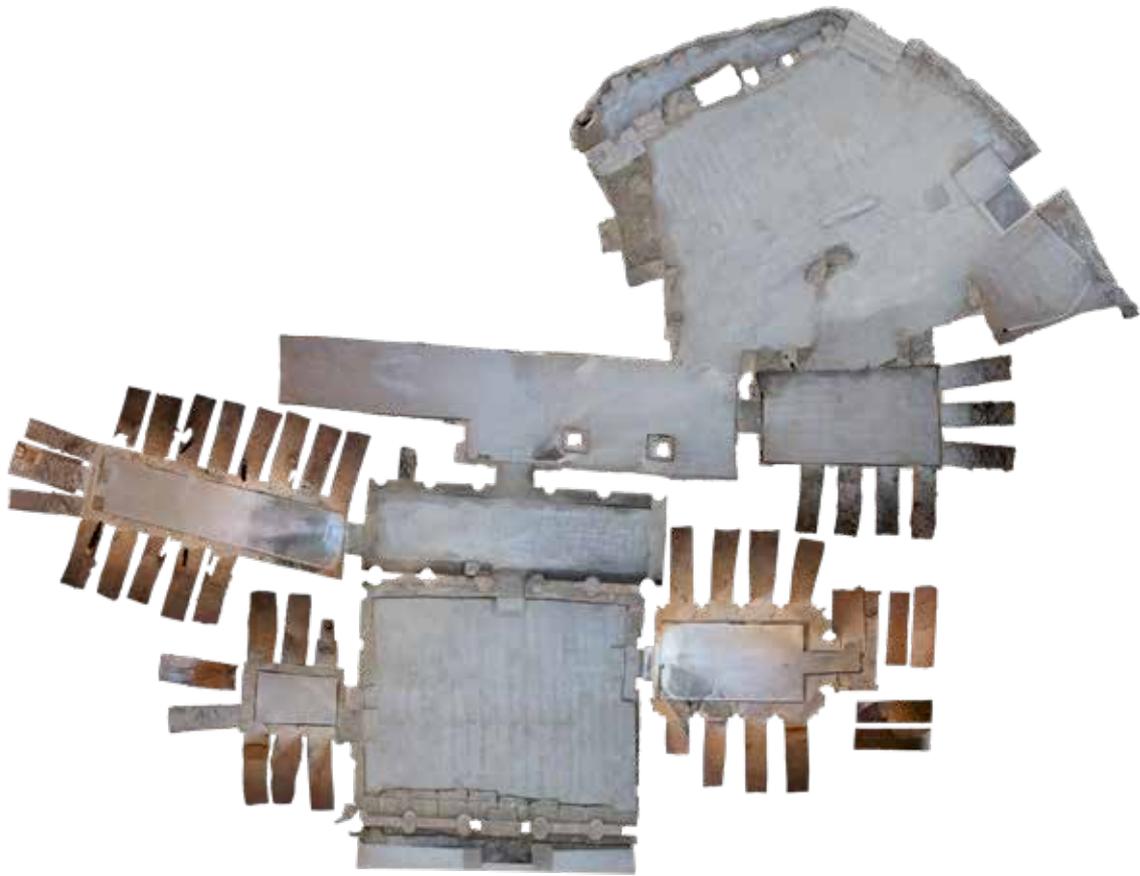

Fig. 1. The new plan of Hypogeum A after the discovery of the south entrance. © The Archaeological Society of Alexandria.

responded to the social and commemorative needs of Alexandria's upper classes, who sought to preserve their memory and affirm their status through monumental burial. These tombs typically housed multiple burial chambers, likely intended for families or members of specific social or professional associations.

The iconography and inscriptions found on tombstones from the Shatby and Hadra cemeteries attest to the diverse origins of those buried there. Many of the deceased had migrated to Alexandria from various regions of the Greek world, including mainland Greece, Asia Minor, and North Africa. What united them, however, was their membership in Alexandria's upper social strata and their integration into the city's elite networks. While their tombs reflect distinctly Alexandrian architectural and decorative forms, they also convey a strong sense of cultural pride in their Hellenic origins. This cultural identity was articulated not only through iconography and epigraphy, but also through the funerary rituals performed by family and community members, rituals whose importance is underscored by the spatial design and ornamentation of the tombs themselves.

Following its designation as the capital of Egypt in 305/4 BCE, Alexandria experienced rapid demographic growth and an influx of new settlers. This expansion necessitated the extension of the city's eastern boundary, the most viable direction for urban development. As a result, the Shatby cemetery, originally situated at the city's eastern fringe, was gradually abandoned, giving way to new burial grounds further east, including those at Ibrahimia, El-Abd, Sidi Gaber, and most notably, the Mostafa Kamel cemetery, which became the most densely developed. Chronologically following Shatby, the Mostafa Kamel cemetery adheres to the same fundamental layout: rock-cut chambers arranged around an open courtyard designed to facilitate funerary ritual. This configuration emerged as the architectural standard for elite tombs in Alexandria, defining what is now referred to as the "monumental tomb" type.

The principal cemetery at Shatby comprises three complexes of subterranean chamber tombs, each intricately hewn into the bedrock and featuring barrel-vaulted ceilings. A defining architectural element across all three hypogea is the open courtyard (*aule*), which, despite variations in size and layout, serves as the focal point of each complex. Among them, Hypogaeum A is the earliest, most expansive, and most elaborately decorated. It opens with an *aule* bordered by attached Doric semi-columns, creating a pseudo-peristyle effect. Around this central court, burial chambers are symmetrically carved into the eastern, western, and northern sides.

Hypogaeum B, located northwest of Hypogaeum A, is slightly later in date and more compact in scale.² It consists of a small central courtyard, flanked on the east by a chamber with a built bench and on the west by a burial room featuring *loculi* arranged in superimposed rows. These *loculi*—rectangular recesses cut horizontally into the walls—were designed to accommodate one or more bodies or cinerary urns. They were typically sealed with slabs, which were often painted or sculpted with imagery related to the deceased or the afterlife. Some slabs bear inscriptions identifying the dead, occasionally accompanied by brief epitaphs. Once sealed with stucco, the *loculi* were intended to remain permanently closed. The complexes at Shatby provide some of the earliest known examples of this burial form in Alexandria, which would later become the dominant mode of interment across Egypt and other Hellenistic centers.

Hypogaeum C, located west of Hypogaeum A, was excavated between 2012 and 2013 by the German mission from Augsburg University (Schmidt and Rummel 2015, 49–67; Rummel and Schmidt 2019, 54–66). Access to the tomb is provided via two staircases descending to a central courtyard. Doorways on the northern and western sides of the court were intended to lead into additional chambers likely a burial chamber and a visitors' room. However, excavation of these doorways was abruptly halted at a certain depth, and construction of the complex was deliberately abandoned. As a result, Hypogaeum C remains in an unfinished state and appears never to have been completed.

Alexandria's multi-chambered tombs typically combine two architectural ground plans. The first is the so-called "oikos type," in which rooms are arranged sequentially along a linear axis, one opening into the next. This layout, inspired by Macedonian funerary and domestic architecture, is exemplified by the eastern burial unit at Shatby (Fig. 2) (Pagenstecher and Sieglin 1919, 112–25). The second, often integrated into the same complex, involves the distribution of burial chambers around a central open court, a feature also prominent at Shatby. Together, these two design principles define the characteristic spatial logic of early Alexandrian monumental tombs. As at Shatby, courtyards were a central architectural feature in nearly all Hellenistic multi-chambered tombs. These courts took one of three primary forms: a true peristyle, with free-standing columns surrounding the space; a pseudo-peristyle, where columns are engaged with the surrounding walls; or a plain, unadorned court. Typically combined with the oikos-type plan, these tombs featured spacious anterooms often larger than the burial chambers themselves. *Loculi* were frequently incorporated into these architectural settings, either as part of the original design or added later as burial needs evolved.

Mostafa Kamel necropolis was discovered in the 1930s by Achille Adriani (1936). Of the original seven tombs,³ only four complexes survive today; the others have been lost. They follow the Alexandrian type of funerary architecture with the same plan that combines the *oikos* with the *peristyle*, as well as using *loculi* side by side the *klinai*. The altar formed an integral part of the courts' layout. The anterooms are usually larger than the burial chambers they lead to.

The courtyard of Mostafa Kamel Tomb I (Fig. 3) is a pseudo-peristyle surmounted by an attic, a feature inspired by Macedonian designs. The tomb includes three *kline* rooms and two additional chambers likely

2 Excavated by Breccia (1912b) between 1910–1913, it was re-excavated by the mission of Augsburg University headed by Stefan Schmidt and Christof Rummel, who documented its plan for the first time. Schmidt and Rummel 2015, 49–67; Rummel and Schmidt 2019, 45–54.

3 The tombs are oriented south-north, beginning with tomb I and II beside each other, tombs III–VII lie successively to the north. Tombs V–VII have completely vanished.

Fig. 2. The eastern burial unit of Shatby Hypogeum A. © The Archaeological Society of Alexandria.

intended for ritual use.⁴ The court of Tomb II has only two freestanding columns in antis on the southern side, supporting a Doric frieze and a cornice that runs around the other sides (Fig. 4). Tomb III follows an axial planning but places a large central court at its core, connecting the flanking rooms. The north side is dominated by a high platform with a theater stage design (*proskenion*), fronted by a façade of six engaged Doric columns supporting an architrave, frieze, and cornice (Fig. 5). Three doors are positioned within the central intercolumniations, while the lateral spaces feature false doors, a decorative motif characteristic of Alexandrian tombs. This dramatic architectural composition functions as an anteroom to the *kline* chamber. The southern side of the court opens at a semi-circular unit composed of a room and an exedra. Although much of Tomb IV has been lost, particularly its northern section, likely containing the *kline* chamber, the nearly square courtyard remains. It is a true peristyle, with free-standing Doric columns arranged in pairs between the corner angles on all four sides. Tombs V and VI have been destroyed, but Adriani's plans (1936, pl. XXXV) show them each with small courtyards. Tomb VII consisted only of a pit grave.

In 1983, rescue excavations led by Ahmed Abd El-Fattah, uncovered another tomb complex, Tomb VIII (Leclant and Clerc 1985, 339). In 1994 more rescue trenches were dug by M. Rodziewicz, and in 2003 a mission of Palermo University headed by Nicola Bonacasa carried out archaeological, topographical and GPR pilot surveys at the site. Excavation of this tomb has never been completed (Adriani 2000, pls. XXV, XXVI; Bonacasa and Minà 2015, 155–75). The tomb is situated southwest of Tomb II and dates back to the middle of the 3rd century BCE. It seems to be the largest and most elaborate of all other tombs in Mostafa Kamel, hence called “the Great Peristyle Tomb”. The uncovered section of the tomb features a pseudo peristyle court with a Doric hexastyle façade leading to the other architectural units.

⁴ There is no consensus among specialists on a specific date for the tombs of the Mostafa Kamel necropolis, including the excavator himself. Adriani 1936, 173–74; 1966, 133; 1972, 116–17. However, Venit discussed the different opinions and, by comparing the evidence, concluded that tombs 1 and 3 date to the first half of the third century BCE, three or four decades after Hypogeum A at Shatby. Tomb 2 dates to the second half of the same century: Venit 2002, 45, 51 and notes.

Fig. 3. The court of Mostafa Kamel Tomb I. © M. Haggag.

Fig. 4. The court of Mostafa Kamel Tomb II. © M. Haggag.

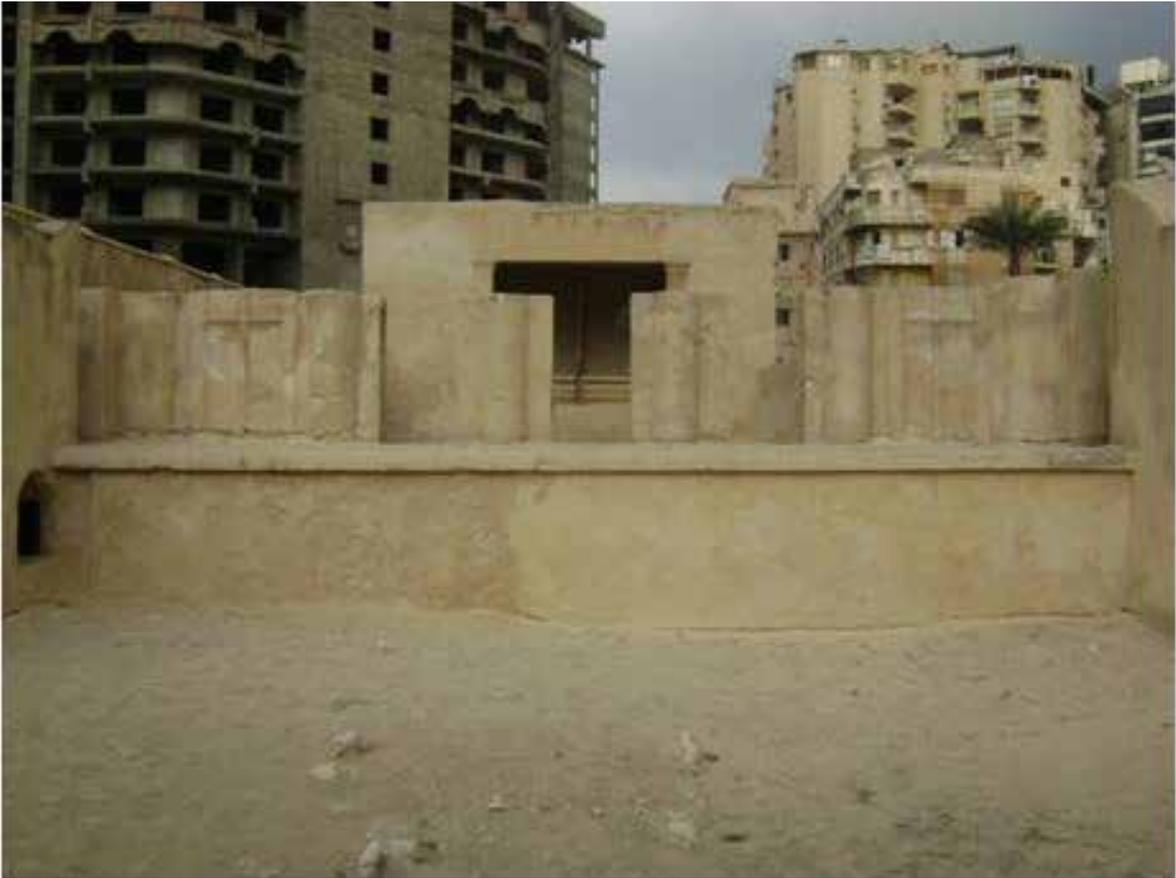

Fig. 5. The anteroom leading to the north *kline* chamber in Mostafa Kamel Tomb III, designed in imitation of a theater stage with a hexastyle Doric façade. © M. Haggag.

Visiting the tomb was a meaningful ritual act for the family and friends of the deceased. Funerary banquets and commemorative rites were often conducted within the tomb complex, necessitating architectural spaces that accommodated the living as well as the dead. The open court, adapted from Hellenistic domestic architecture, was central to this design. It allowed natural light and air to circulate through the complex and helped disperse the smoke and vapors from sacrifices and meals. These courtyards were typically equipped with a water source and one or more altars for ritual use. Their walls were often decorated with vivid painted designs or stucco reliefs that imitated masonry or architectural motifs in illusionistic fashion. In the tombs of Mostafa Kamel, the color palette and decorative schemes closely parallel those found at Shatby, reflecting a shared visual language and symbolic intent.

At Shatby, the southern wall of the courtyard is constructed from masonry blocks, likely quarried and shaped from the surrounding bedrock (Fig. 6). This construction technique recurs in several other Alexandrian tombs, including Tombs II, III, and IV at the Mostafa Kamel cemetery, as well as in the courtyard of Anfoushy Tomb I.

False windows and doors held particular symbolic significance in early Alexandrian funerary architecture. Shatby provides the earliest known examples of these elements. In Hypogeum A, for instance, a false window remains visible in the western part of the northern wall of the north corridor – an area decorated in the same illusionistic style as the *aule* itself.⁵ False doors, in particular, became a recurring motif in Alexandrian tombs, whether painted or carved in relief, as seen in Mostafa Kamel Tomb III (see Fig. 5). The same motif was also frequently employed in the design of loculus sealing slabs.

⁵ False windows are also a Macedonian inspiration, examples of which are attested in the façades of Euridice's tomb which is the earliest, the great tomb and the tomb of the judgement in Lefkadia, Haddad 2018, 2_32, fig. 2 a_b; Gortzelany 2019, fig. 31.

Fig. 6. The southern wall of the court of Hypogeum A in Shatby, constructed with blocks cut from the mother rock. © The Archaeological Society of Alexandria.

The Doric order predominates in the architectural design of early Alexandrian tombs particularly at Shatby and Mostafa Kamel. The Ionic order is also attested, notably in the eastern burial unit of Shatby (see Fig. 2). A loculus sealing slab from Shatby (GRM 17886) found in the northwestern burial chamber known as the Philoteknos Hall, is decorated with a false door that intriguingly combines Doric elements with Corinthian capitals on the antae. The Corinthian order appears again in Mostafa Kamel Tomb I, where the anta capital at the entrance to one of the *kline* chambers is rendered in Corinthian style (Fig. 7).

In the courtyard of Mostafa Kamel tomb I the architect employed an unusually refined interpretation of the Doric order (Fig. 8). The columns are tall and slender, resulting in wide intercolumniations. On the north and south sides of the frieze, each span between columns contains three triglyphs with wide *viae* occupied by square metopes. In contrast, the east and west friezes contain only two triglyphs per intercolumniation, with narrower *viae* and rectangular metopes, an arrangement not previously attested in Doric design. This deviation appears to have been a practical solution to accommodate passageways to rooms located behind the eastern and western sides of the court. It seems that in the Alexandrian architecture, there was no contradiction between the utility and functionality of the building and the beauty of its external appearance.

The eastern burial unit of Shatby Hypogeum A contains a spacious rectangular anteroom, with four large loculi carved into each of its long walls (see Fig. 2). These walls are articulated by five Ionic semi-columns with Attic bases and low capitals, supporting an architrave surmounted by a dentil frieze. In this room, the Alexandrian carvers deviated from the typical Greek architectural practice of having a single column in the corner; instead, they placed two columns at the corners (Fig. 9), and the reason for doing this is yet unknown. If we assume that the architect was trying to achieve more solid corners in the rock-cut tomb, especially in such a weak mother rock, such an assumption is challenged by the appearance of a similar feature in the northwestern corner of the open court (Fig. 10). However, the south-west corner of the *aule* has a quarter column instead of the half columns in the other corners. A similar arrangement, that is two quarter-columns conjoined, appears in the corners of the court in Mostafa Kamel Tomb I (see Fig. 3), suggesting that this treatment may have

Fig. 7. The Corinthian capital of the anta of the entrance to the *kline* chamber in Mostafa Kamel Tomb I. © M. Haggag.

Fig. 8. The arrangement of the Doric frieze in the court of Mostafa Kamel Tomb I. © M. Haggag.

evolved into a distinctive Alexandrian motif: the so-called “heart-shaped” column, characteristic of Hellenistic architectural vocabulary in the city.

Fig. 9. The double columns in the corners of the anteroom of the eastern burial unit of Shatby. © The Archaeological Society of Alexandria.

From temple design, Macedonian tombs inspired the elaborate façades for the burial chambers, usually tetrastyle Doric or Ionic. A defining feature of these façades is the central doorway flanked by false windows. At Shatby, the rear wall of the anteroom features a façade with a large entrance flanked by a pair of Ionic semi-columns decorating the two lateral walls (see Fig. 9). In the two intercolumniations are false windows; the one to the south is closed by two shutters, while the other lacks them. The columns flanking the entrance support an entablature with an architrave, a dental frieze and a triangular pediment adorned with a relief of a Macedonian shield in the center of the tympanum.⁶ Such elaborate entrances for an internal unit inside the tomb are evident in Macedonian funerary architecture. It appears in the royal tombs of Vergina and other elite burials elsewhere.⁷ On the opposite wall of the chamber, a similarly ornate exit façade appears, this time with two Ionic columns, an architrave of three fasciae, a dentil frieze, and a cornice with *cymation* moulding (Fig. 11).

The anteroom of Shatby Hypogeum A leads to a smaller chamber that houses two double sarcophagi sculpted in the form of banqueting couches (*klinai*) (Fig. 12), reminiscent of those found in the dining halls of elite Greek and Macedonian households. Such double *klinai* are exceedingly rare in Alexandrian funerary contexts and are otherwise only attested at the Gabal El-Zaytoun cemetery. At Shatby, the two *klinai* are arranged in a Γ-shaped configuration, another unusual feature.⁸ Each bears three carved pillows on both sides, evoking the luxurious lifestyle described by Athenaeus (6.255e), who notes a youth reclining with three pillows beneath his head and

6 The Macedonian shield appears to have been repeatedly represented as we find it adorning a tympanum of one of the *loculi* slabs from Shatby with illusionistic façades (GRM 17486).

7 The earliest Macedonian tomb to have such a feature is that of Euridike at Vergina, dated 430 BCE, in addition to tombs II, III and that of Rhomaios at Vergina, other examples are found in the tombs of Soteriades at Dion, the tomb of the judgment at Lefkadia and the tomb of Agios Athanasios; Gortzelany 2019, 47–76.

8 Attested in a very few examples such as in Stavroupouli in Macedon and Midas in Phrygia.

Fig. 10. The double columns in the northwestern corner of the open court of Shatby hypogeum A. © The Archaeological Society of Alexandria.

Fig. 11. The Ionic architectural décor of the exit of the *kliné* chamber in the eastern burial unit of Shatby. © The Archaeological Society of Alexandria.

two under his feet. In Alexandrian contexts, no other *klinai* with three pillows have been recorded; known examples typically feature only one or two.

Fig. 12. The double kline sarcophagi of the eastern burial unit in Shatby hypogeum A. © The Archaeological Society of Alexandria.

The *klinai* in Shatby are also accompanied by carved grave stelae (see Fig. 12), a feature otherwise unattested in Alexandria except in a Roman-period tomb excavated by Breccia in 1914. Known as the Ramleh Sporting Club Tomb and located between Sporting and Cleopatra along Tramway Street, this tomb reportedly included three sarcophagi, the central one bearing a stela carved as a temple façade with a triangular pediment (Breccia 1914b, 53–6). No images or drawings survive, likely due to the disruption of World War I. Aside from this exception, no other examples of sculpted stelae integrated into Alexandrian sarcophagi are currently known.

The *klinai* at Shatby rest on a 20 cm high base (see Fig. 9), a feature also observed in the Sidi Gaber Thiersch Tomb and Ras El-Tin Tomb VIII. In other Alexandrian tombs, such as Mostafa Kamel II, Anfoushy II, and the Antoniadès tomb, the floor of the *kline* chamber is elevated above the preceding anteroom, and in some cases, the *kline* is sculpted in relief. While the *prothesis* (the ritual laying out of the body) was originally conducted outdoors in Greece until Solon's reforms, Lucian (*On Funerals* 12) describes this rite as occurring inside tombs in Alexandria. The visibility of the *kline* from the *aule* in Hypogeum A suggests it served this very function, allowing mourners a final view of the deceased during the funerary rites.

BIBLIOGRAPHY

- Adriani, A. 1934. *Scoperte e scavi Alessandria: Scoperte di tombe. Tombe ellenistiche delle necropoli di Hadra, Annuario del Museo Greco-Romano I (1932–1933)*. Alexandria: Whitehead Morris.
- _____. 1936. *Annuaire du Musée Greco-Romain (1933/34–1934/35): La Nécropole de Moustafa Pacha*. Alexandria: Whitehead Morris.
- _____. 1940. *Fouilles et découvertes A. Alexandrie IV: Nécropole A. Fouilles dans la Nécropole Orientale I: Nécropole de la rue d'Aboukir, II: Nécropole de Ezbet El Makhoulouf, Annuaire 3 (1935–1939)*. Alexandria: Société de Publications Égyptiennes.
- _____. 1952a. "Necropoles de L'île de Pharos. I. Section d'Anfouchy." *Annuaire 4 (1940–1950)*. Alexandria: Société de Publications Égyptiennes.
- _____. 1952b. "Necropoles de L'île de Pharos. I. Section de Ras el Tine." *Annuaire 4 (1940–1950)*. Alexandria: Société de Publications Égyptiennes.
- _____. 1952c. *Nouvelles découvertes dans la Nécropole de Hadra, Annuaire 4 (1940–1950)*. Alexandria: Société de Publications Égyptiennes.
- _____. 1956a. "Scavi et scoperte alessandrine (1949–1952) C. Nuove scoperte nella necropoli occidentale." *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie 41*: 17–33.
- _____. 1956b. "Ipogeo dipinto della via Tigrane Pascia." *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie 41*: 62–86.
- _____. 1966. *Reportorio d'arte dell'Egitto Greco-Romano, Series C*. Rome: L'Erma di Bretschneider.
- _____. 1972. *Lezioni sull'arte Alessandrina*. Naples: Libreria Scientifica.
- _____. 2000. *La tomba di Alessandro: Realtà, ipotesi e fantasia*. Documenti e recherche d'Arte Alessandrina VI, edited by N. Bonacasa and P. Minà. Rome: L'Erma di Bretschneider.
- Alexandrian Necropolis 2024. Alexandrian Necropolis. The Hellenistic Tombs of Shatby*. <https://alex.arch.uoa.gr/> [20 December 2024]
- Athenaeus 2002: *The Deipnosophists*, Volume 2, Book 6, Translated by C. B. Gulick, Loeb Classical Library, Cambridge, London and Massachusetts.
- Bonacasa, Nicola & Patrizia Minà 2015. "The 'Great Peristyle Tomb' in the Mustapha Pasha Necropolis." *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie 49* part I: 155–75.
- Botti, G. 1902a. "Rapport adressée par le Dr. G. Botti III. La découverte du grand hypogée de Kom el Hadid." *Le Musée Gréco-Romain d'Alexandrie en 1900 et 1901*: 6–12.
- _____. 1902b. "Première visite à la nécropole d'Anfoushy à Alexandrie." *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie 4*: 13–15.
- _____. 1902c. "Description sommaire de La nécropole d'Anfoushy." *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie 4*: 16–36.
- Breccia, E. 1905. "La Necropoli di Sciatbi. Primo Rapporto Provisorio." *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie 8*: 55–101.
- _____. 1907. "La tomba dipinta di Such el-Wardian." *Le Musée Egyptien, Recueil de monuments et de notices sur les fouilles d'Égypte II*: 63–74.
- _____. 1912a. *Fouilles et restauration des monuments. Rapport sur la marche du service du Musée pendant l'Année 1910 et 1911*. Alexandria: Société de Publications Égyptiennes.
- _____. 1912b. *La Necropoli di Sciatbi*. Cairo: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale.
- _____. 1913. *Fouilles 2: Fouilles de Hadra, Rapport sur la marche du Service du Musée en 1912*. Alexandria: Société de Publications Égyptiennes.
- _____. 1914a. *Alexandria ad Aegyptum: A Guide to the Ancient and Modern Town, and to Its Graeco-Roman Museum*, Bergamo, Istituto Italiano d'arte grafiche.
- _____. 1914b. "Notiziario." *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie 15*: 52–64.
- _____. 1921. *Fouilles II: Nécropole d'Anfoushy, Rapport sur la marche de Service du Musée Gréco-Romain pendant l'exercice 1919–1920*. Alexandria: Société de Publications Égyptiennes.
- _____. 1930. "Nuovi scavi nelle Necropoli di Hadra." *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie 25*: 99–132.
- _____. 1931–1932. "Nouvelles fouilles dans la nécropole de Hadra." *Le Musée Gréco-romain (1931–1932)*: 9–21.
- _____. 1932. "II. Fouilles et trouvailles 5, Nécropole Occidentale." *Le Musée Gréco-romain (1925–1931)*: 32–7.
- Brown, B.R. 1957. *Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian Style*. Cambridge: Archaeological Institute of America.
- Ceccaldi, G.-C. 1896. "Le temple de Vénus Arsinoé au Cap Zephyrium, environs d'Alexandrie d'Égypte." *RA 19*: 268–72.
- Empereur, J.-Y., and M.-D. Nenna. eds. 2001. *Nécropolis I. Études Alexandrines 5*. Cairo: Institut français d'archéologie orientale.
- _____, eds. 2003. *Nécropolis II. Études Alexandrines 7*. Cairo: Institut français d'archéologie orientale.
- Gortzelany, D. 2019. *Macedonia-Alexandria: Monumental Funerary Complexes of the Late Classical and Hellenistic Age*, Translated by Iwona Zych. Oxford: Archaeopress and Muzeum Narodowe w Krakowie.
- Habachi, B. 1937. "Two Tombs of the Roman Epoch Recently Discovered at Gabbari." *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie 31*: 270–85.
- Haddad, N. 2018. "The Macedonian Tomb Façade Formation and its Significant Role and Critical Stage for the

- Development of Hellenistic and Late Classical Façade Morphology." *Atiner's Conference Paper Series*, No. His. 2018–2561, Athens: 2–32.
- Hogarth, D.G., and E.F. Benson. 1894–1895. *Report on Prospects of Research in Alexandria with Note of Excavations in Alexandrian Cemeteries, Egypt Exploration Fund Archaeological Report*. London: Council of the Society for the Promotion of Hellenic Studies.
- Leclant, J., and G. Clerc. 1985. "Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan 1983-1984, l'Égypte 4, Alessandria." *Orientalia* 54: 339–40.
- Lucian, *On Funerals*, translated by A. M. Harmon, Loeb Classical Library, IV, 1961.
- Neroutsos, T.D. 1875. *Notice sur les fouilles récentes exécutées à Alexandrie 1874–75*. Alexandria: A. Moures.
- _____. 1888. *L'ancienne Alexandrie: Étude archéologique et topographique*. Paris: Leroux.
- Pagenstecher, R., and E. Sieglin. 1919. *Nekropolis: Untersuchungen über Gestalt und Entwicklung der Alexandrinischen Grabanlagen und ihrer Malereien*. Leipzig: Giesecke & Devrient.
- Riad, H. 1964. "Tomb Paintings from the Necropolis of Alexandria." *Archaeology* 17: 169–72.
- Rummel, C., and S. Schmidt. 2019. *Die frühhellenistische Nekropole von Alexandria-Shatby, mit einem Beitrag von Aude Simony*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Schmidt, S. and C. Rummel. 2015. "Shatby Revisited." *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie* 49, part I: 49–67.
- Strabo 1917–1932, *The Geography of Strabo*, Volume VII, Book XVII, Translated by H. L. Jones, Loeb Classical Library, Cambridge, London and Massachusetts.
- Thiersch, H. 1904. *Zwei antike Grabanlagen bei Alexandria*. Berlin: Georg Reimer.
- Venit, M.S. 1999. "The Stagni Tomb: Cultural Interchange and Gender Representation in Roman Alexandria." *AJA* 103: 641–69.
- Venit, M.S. 2002. *Monumental Tombs of Ancient Alexandria: The Theater of the Dead*. UK: Cambridge University Press.

Cremation

From Greece to Egypt

Hussein Abd El-Aziz

University of Alexandria

memphites@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8990-8776

ABSTRACT

Cremation was employed in Greece since the Neolithic period in the 7th millennium BCE. The corpse was placed on a pyre composed of crossed beams of wood approximately fitting the size of the dead. Although pyres were completely consumed with fire, Greek pottery provided images representing them during the Classical period. Homer, as the earliest literary source, described the process. Experimental Archaeology replicated the process and presented a better understanding in relation to the suitable amount of wood logs used, intensity of fire and the nature of the ashes.

When Alexander the Great began his conquests, the Greeks, whether soldiers or immigrants brought this custom with them as a non-indigenous practice to Egypt, where the funerary practices used were different, as preserving the body of the dead was a necessary measure in the afterlife. Cremation was attested by the presence of certain types of hydriae known as Hadra vases, which were almost exclusively employed as cinerary urns. They indicated that cremation was practiced for about a century until the beginning of the 2nd century BCE.

This paper surveys some aspects related to cremation in Greece and Egypt.

Cremation as a mortuary practice had been observed in various contexts of Greek Prehistory from the Early Neolithic period (7th millennium BCE.). Both types of cremation, primary and secondary, had been applied (Kontonikolas 2018, 1–3, 67–9, fig. 3.7).

In primary cremation, a pyre was constructed in a pit and after burning, the pit was filled up with earth covering the bones in situ. The pit measured approximately 1 by 2 meters and its depth was approximately 1 meter. A layer of straw was possibly littered under the pyre to render it more combustible. Sometimes the pyre pits were provided with ventilation holes to achieve the optimal burning process. In the secondary cremation, the pyre was constructed on the ground and after burning the ashes were collected and preserved in a cinerary urn and kept in the grave (Robinson 1942, 152–53). It was preferable to set up the pyre outdoors. Generally, the ancient Greek sources do not offer sufficient knowledge about the technicalities of cremation (Noy 2000, 190).

The activities surrounding the cremation of the corpse, though hardly apprehended and seldom documented in textual and tangible records, are significant constituents of cremation practices. These activities vary greatly in different cultural contexts, and may include different participants and viewers, whether immediate members of the family or other groups of the public (Kontonikolas 2018, 29).

Cremation practices vary widely across different social, indigenous, and spiritual contexts, reflecting a complex background. This diversity needs to be considered in relation to factors such as sex, age, culture and

Fig. 1. Golden Larnax of Philip II, Vergina, ca. 336 BCE. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4a/Image_larnax_of_philip.jpg

social status. In some instances, the ashes were entirely gathered, and in other instances, only some of them were collected. Furthermore, grave goods may be burnt with the corpse or placed with it after the cremation ceremony (Kontonicolos 2018, 30).

The earliest and most well-known and frequently referenced instance of cremation in ancient Greek textual sources is the funeral of Patroclus in the 23rd Book of *The Iliad* (23.1–261). The narrative begins with Achilles instructing the Myrmidons to drive their horses around Patroclus' corpse thrice. Then he placed his hands on Patroclus' corpse, vowing to avenge his death by feeding Hector's corpse to dogs and slaughtering twelve noble Trojans at his funeral. After a magnificent banquet, Achilles fell asleep and he saw Patroclus' ghost urging him to hasten the process of cremation and ensure their bones are placed in the same urn. The next morning, Agamemnon commanded the soldiers to fetch wood logs from Mount Ida for the funeral pyre. The Myrmidons cut locks of their hair and placed them on Patroclus' corpse. Achilles cut a long lock and placed it in Patroclus' hands. A meal was prepared and a large pyre was erected. Patroclus' corpse was laid on top of the pyre and he was covered by the fat of sacrificed animals. Various animals, including two of Patroclus' dogs, four horses and twelve young Trojan captives, were sacrificed and piled around him on the pyre along with honey and oil jars.

When Achilles failed to set fire on the pyre, he prayed to the gods for a favorable wind, which they provided, allowing the pyre to burn until the next morning. Then the fire was extinguished with wine. Achilles and his men carefully collected Patroclus' bones, wrapped in fat and covered with linen cloth, and they placed them in a golden urn. Then, a circle was drawn around the pyre and a mound was set up over it. Achilles then announced the start of funeral games, which included chariot racing, wrestling, boxing, archery, and a footrace, with prizes such as cauldrons, tripods, horses, mules, oxen and female slaves.

For Hector (*Iliad* 24.707–804.), the Trojans spent nine days gathering large piles of logs, and on the tenth day they placed Hector's body on top of the pyre and set it aflame. The following morning, a large crowd assembled to extinguish the embers with red wine. Hector's brothers and comrades picked up his white bones, covered them with a purple cloth, placed them in a golden urn, and buried the urn in a grave. Afterwards, they heaped big stones and set up mound on it. Then, they returned for a funeral feast at Priam's palace.

Such elaborate funerary rituals, including the collection of cremated remains in a cloth and their burial in a Golden container, incorporated various traditions suitable for the royal burial of Philip II (fig. 1). The 4th century BCE. Tomb II at Vergina featured a burial reminiscent of Homeric descriptions, complete with two golden urns containing ashes wrapped in a purple cloth adorned with flowers (Fig. 1; see Kontonicolos 2018, 42).

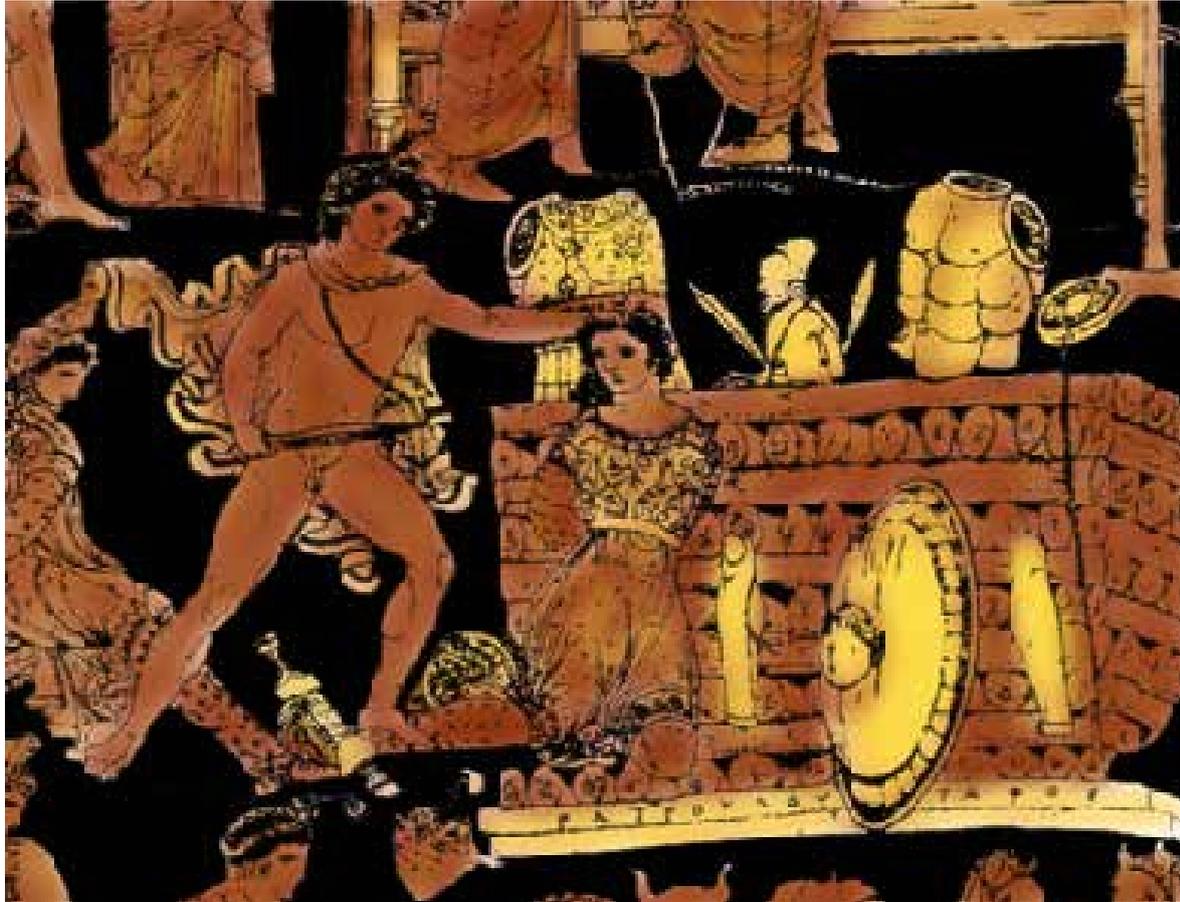

Fig. 2. Representation of the pyre of Patroklos with grave goods. Apulian red figure volute Krater from Canosa. Painter of Darius, ca. 330 BCE. Naples Archaeological Museum. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_funeral_of_Patroklos_Roscher3NP_0863_cropped_and_colorized.png

Regardless of cost, personal choice, religious belief or social status, cremation can practically meet different needs, such as easiness of transportation of the ashes in a vessel for burial, and preventing the corpse from being exhumed, desecrated or abused. Some people also prefer to be consumed by fire rather than by maggots or dogs, as Achilles said of Hector's body, "*I will not give Hector, son of Priam, to fire to prey on, but to dogs*" (*Iliad* 23.182–184).

Generally, cremation was more expensive than modest forms of inhumation and less expensive than lavish forms of inhumation in which sarcophagi were used (Robinson 1942, 149). It was always less common than inhumation.

The general structure of the cremation process has continued in essence over time, though there must have been variations. These variations must have been affected across different times and places by cultural, ethnic and religious factors, taking into consideration aspects such as gender, age and social status.

Though pyres were completely consumed with fire, and consequently we do not have tangible remnants of any, Greek pottery provided us with images representing pyres during the Classical period (Fig. 2). The pyre was constructed from superimposed intersected rows of dry wood logs. Fuel could be added to keep the pyre aflame until the body was totally turned into ashes. The use of pyre is still employed in modern times in South-East Asia (Fig. 3).

Constructing a funeral pyre required significant skill and a professional pyre builder. The Romans had an official in charge of pyres. To maintain the function of the pyre, it was necessary to overheat the structure to ensure the perfect process of cremation. Despite professional construction, pyres were unpredictable and could malfunction. Pliny the Elder (*The Natural History* 7. 52. 173; 53.186) recounts the cases of two men, in different

Fig. 3. Cremation pyre on the bank of Bagamati River, Nepal. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e8/Bagamati_cremation.jpg

contexts: one woke up on the blazing pyre, apparently he had slipped into a diabetic coma, and another was thrown off the pyre by the intensity of flames. Plutarch (*Tiberius and Caius Gracchus* 13.4–5) describes an instance when the corpse of a victim of poisoning burst open and smothered the pyre. Sometimes, in cases of emergency, the pyre was erected hastily using available wooden beams, such as when Pompey was killed on the coast of Egypt; his associates gathered pieces of a broken boat to erect his pyre (Noy 2000, 190).

The logs of wood used in the construction of the pyre are supposed to be of local available wood. Apart from the account of *The Iliad* (23.110–123) that Agamemnon sent soldiers to fetch logs from Mount Ida for the pyre of Patroclus, this idea is impractical, because the logs should be at hand to meet the requirements of the cremation instantly at any time. In my opinion, the availability of dry wood logs is indispensable, for the process of cutting the wood may take a long time and arduous work and the trees could be at a distance, while the deceased might be putrefied and decomposed awaiting cremation. Accordingly, storage of dry wood logs had to be accessible, as is the case in present India (Cenzon-Salvayre 2018, 132, fig. 29).

The amount of wood needed for a funeral pyre can vary, based on several factors, including the size of body and the type of wood used; Heracles mentioned oak for his pyre (Sophocles, *Trachiniae* 1194–1195), and the desired intensity of the fire. Generally, it takes a substantial amount of wood to ensure complete cremation. It typically requires around 300–400 kg. of wood to fully cremate a human body. The size of the pyre could be large enough to accommodate larger number of corpses. The pyre of Patroclus accommodated 4 horses, two dogs and 12 Trojan captives, in addition to the weapons of Patroclus and Hector (*Iliad*, 23.165–178).

When Alexander had the pyre of Hephæstion established, he ordered a part of the walls of Babylon to be demolished, and the bricks were employed in building a huge platform, over which a massive pyre of seven tiers was erected. It was decorated with various gilt figures, warriors, archers, prows, animals, hunting scenes, centaur fights and lions devouring bulls (Diodorus 17. 115.1–5). It was constructed at the cost of 10000 talents or more (Arrian, *Anabasis Alexandri*, 7, 14.8).

Various grave goods often accompanied the deceased on the pyre. They included weapons, jewelry, pottery, personal items and food and drinks.

Fig. 4. Cinerary urn decorated with geometric designs from the Athenian agora, ca. middle of the 9th century BCE. Keramikos Museum. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Geometric_Cremation_urn_Athens_Agora_Museum.jpg

When we think about the content of the cinerary urns, we may have in mind the film scenes in which the content of vases is pulverized. As a matter of fact, in modern times, a certain machine called cremulator is used to grind and pulverize the bones. This was not the case in ancient traditions. We expect that the process of combustion cracks and distorts the bones (Musgrave et al. 1984, 61), but it cannot fragment the bones to such tiny pieces to be consistent with the size of the urn and to be arranged properly, for some pieces may reach 20 centimeters in length or more; hence the bones collected after cremation might be hammered so that the urns can contain them easily (Musgrave 1990, 285). Nevertheless, the common tendency over the causes of fragmentation of bones considers them as a result of raking and collapse of the wood logs of the pyre, in addition to the intensive heat and quenching of the embers with cold water or wine.

The ashes of Philip II may offer a different example (Musgrave et al. 1984, pl. II; 1990, 77–8). The king should have a magnificent and well-built pyre, which was given full care and attention; accordingly the expected result would be perfect with no malfunction. Nevertheless, the ashes contain large chunks of bones, especially the shin, femur, pelvis, mandible and cranial bones with limited bone fragmentation. These bones could not be contained by any cinerary urn, but they fit into a chest, because it has a wide horizontal space. Otherwise, the bones should be hammered and fragmented to small pieces to fit effortlessly into normal urns.

The bone colors could be black, brown or white based on the oxygen exposure, the duration and intensity of fire. It takes from 7 to 8 hours and the temperature should reach at least 700° Celsius to achieve the right function and ensure the proper cremation to have white fragments of bones (Iserson 1994, 262–63; Noy 2000, 186–87; Kontonikolas 2018, 112). As a matter of fact, cremation experiments give diverse estimates with a limited margin of difference owing to diverse factors such as the magnitude of the pyre, the size of the body, the nature of the wood logs or the weather conditions whether cold, hot, humid or dry.

The weight of the ashes ranges from 1 to 4 kg., according to the stature and condition of the dead. In some cases the weight is less than kilogram, because only parts representing each organ are selected (Kontonikolas 2018, 114).

There was no particular type of pottery vessels that was used for cinerary urns, but different types were used such as jugs, amphorae and hydriae etc. (Fig. 4). Bases of bowls, plaster stoppers and caps were used as covers. Additionally, these urns were occasionally covered with drinking cups placed upside down. Sometimes other materials were used for cinerary urns, such as bronze, silver and gold. The cinerary urns are supposed to serve

as a new symbolic skin or body for the dead. In many instances, urns may have firstly served domestic purposes or were of types generally found in daily life. Moreover, other materials were sometimes used to hold ashes. For example, the remains were wrapped in cloth or leather instead of being placed in an urn (Kontonikolas 2018, 22–3).

In Egypt, during his excavations at Gurob, Flinders Petrie was intrigued by a large number of imports, particularly Mycenaean pottery, and several unusual features, including groups of burnt objects. He proposed that these might indicate Greek cremation practices (Kelder 2022, 7). However, this theory has been recently challenged (Gasperini 2018), suggesting that Petrie's burnt objects are more likely the remnants of looted graves possibly from the dynastic Third Intermediate Period, with burning probably being a rough method used by plunderers to extract metals. Despite the doubts about a Mycenaean cremation tradition at Gurob, the findings at the site are indicative of commercial relationships with prehistoric Greece (Kelder 2022, 7).

Though limited, Greek presence in Egypt is attested sometime before the advent of Alexander the Great. In the 7th century BCE., there were Greek communities at Memphis and Naukratis. Greek merchants founded the city of Naukratis and settled there. King Psamaticus I relied on Greek and Anatolian mercenaries, so he established them in two fortresses in Maria, Daphne and some other areas (Villing 2022, 15). The Saite fort at Tell Qedwa, which housed Egyptian troops and Greek mercenaries, has yielded extramural cremation burials (Mumford 2010, 346). Consequently, the practice of cremation, though rare and exceptional, was employed by Greek mercenaries in Egypt before the Macedonian conquest.

After the advent of Alexander the Great, Egypt was open for the Greeks to settle in. The early Ptolemies attracted mercenaries, especially Macedonians and Greeks, and were keen to settle them perpetually, granting them agricultural lands that would be inherited by their children if they remained in the army. They also encouraged merchants and immigrants to come to Egypt. Hence, the Macedonians and Greeks spread throughout Egypt, especially in the metropoleis of the nomes. Logically, they brought with them cremation custom among other traditions they practiced in their homelands (Rostovtzeff 1941, 284–87).

The discovery of cinerary hydriae known as Hadra vases represented a clear evidence of cremation practice in Egypt. Regrettably, the origins of most Hadra vases, as well as the conditions under which they were discovered, remain unidentified. Most of them were found in Alexandria and some were found outside of Egypt. Although the remains of pyres were not noticed by the excavators, some of them were discovered in the Gabbari tombs recently. Unfortunately, there are no comprehensive and in-depth studies of cremation in Egypt, although this is bound to be achieved in the CEAlex edition of “*Necropolis 3*”, which is currently in preparation.

The Hadra vases are the predominant form of cremation urns not only in Egypt, but also in some other parts of the Hellenistic world. They were found in different areas like Crete, Rhodes, Cyprus, mainland Greece, South Russia, Turkey, South Italy and Cyrene. They were used from the beginning of the 3rd to the beginning of the 2nd centuries BCE. (Cook, 1966, 7, note 3). However, other forms of cinerary urns were discovered (Cook 1966, 33, pl. XVII).

There are two main types of Hadra vases, defined by the way they are decorated: the first is decorated with a brownish, dark brown or black motifs on a clay colored ground, among which there are some dozens of inscribed ones (Fig. 5). The principal provenance of production is believed to be Crete (Callaghan 1980, 34). They feature simple motifs, including geometric patterns, various plant foliage, fauna elements as well as mythical creatures.

The second type is covered with a thin white coating with polychrome decorations, which disappear easily (Guimier-Sorbets and Morizot 2005, 146). It is believed that a minor portion of this type is of a local fabric because of its coarse texture, while the major part is imported from Crete (Ballet 1998, 196); for more than a hundred vases, which have a fine texture, are discovered in Rhodes. The polychrome decorations included still life motifs such as box, sword, mirror or shield etc. (Fig. 6). The designs on them may define the gender of the dead like a shield for man and a mirror for woman (Cook 1966, 11). In addition, some other limited types of vases were used as cinerary urns besides the Hadra vases.

Fig. 5. Clay colored ground Hadra vase inscribed with the name of an ambassador and the date of his death 213 BCE. Metropolitan Museum of Art. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245557>

Fig. 6. White ground Hadra vase with the depiction of a shield decorated with the head of the Gorgon Medusa from the 3rd century BCE. The Metropolitan Museum of Art. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/245582>

Two scholars of the CEAlex, have conducted large scale osteoarchaeological studies on Hadra vases found in the Gabbari hypogea. They have proved that the stratigraphic arrangement of the bones follows the anatomical order of the body, starting from the feet bones and ending with the cranial bones. This arrangement might be explained as an effort to reassemble the body in a new form (Grevin and Bailet 2001, 294). It is noteworthy that the arrangement of the bones of Philip II followed the anatomical order (Andronikos, 1984, 232). In one urn the bones were sprinkled with red color, symbolizing a connection with the chthonic gods, and in another, remains of a textile were found (Grevin and Bailet 2001, 52).

At Elhaddad site (Alexandria, eastern necropolis), two cinerary urns were found side by side in a recess: one contained the cremated bones in anatomical order and the other contained the burnt ashes of soft tissues mixed with charcoal and other intrusive materials.¹ In Tuna el-Gebel (the necropolis of Hermopolis Magna), a Hadra vase was found inside another cylindrical alabaster vessel possibly for protection (Lembke et al. 2022, 218–23, figs. 17–23).

Research on Hadra vases as Greek artifacts has suggested that cremation in Alexandria was a practice introduced by Greeks, rather than a native custom. However, considering the origins of the city's founders, it is more logical to consider Macedonia specifically for precedents in cremation practices rather than Greece as a whole. Both men and women were cremated. The grave goods for cremations were not considerably dissimilar to those for inhumations, with comparable types of objects found in both (Borowik 2020, 56).

Cremation was not based on family traditions, for members of the same family practiced both customs of inhumation and cremation as evident in varied graves. It was not confined to the Greeks; for instance, there is a Hadra vase with a Punic inscription, and another has the ashes of a Galatian woman. It was practiced by various groups, as evidenced by inscriptions on several vases pertaining to foreign officials and ambassadors who died in Alexandria and mercenary soldiers (Borowik 2020, 56–7). These inscriptions may be useful in providing some information about the ancient Alexandrian society, such as the nationalities of the dead, their titles, or the date of burial. Some of them also bear the signatures of some artists, potters, or those responsible for the burial process.

1. This information is extracted from a talk with the osteoarchaeologist Ayah Salem with her consent.

The cost of the urn and the funerary pyre indicated a certain socio-economic status, requiring a level of wealth to afford it. Given that the elite were of Greco-Macedonian origin, it was plausible for some of the people of Alexandria and other cities to practice this custom.

The Egyptians kept corpses preserved by means of mummification to meet the requirements of the afterlife. Therefore, it is reasonable to conclude that cremation was practiced by the immigrants, while mummification may have been carried out by both, since many Greeks eventually adopted this practice over time (Landvatter, 2013, 212). In the Roman period, mummification grew more prevalent, while cremation became a marginal practice and it was not as relatively widespread as it had been during the Ptolemaic era (Guimer-Sorbets and Morizot 2005, 139).

The decline in cremation might indicate a relationship with the Greek immigration, which appears to have intensively diminished at the end of the third century BCE (Landvatter 2013, 108; Borowik 2020, 57–8). The lack of immigrant manpower drove Ptolemy IV to recruit 20000 Egyptians, for the first time, to fight in Raphia battle (Polybius, *Histories*, 5, 65. 9; 107. 1-3).

Although ancient customs were difficult to eradicate from societies, cremation rapidly declined, likely because it was neither deeply rooted nor widely established in Egypt. Its practice was mostly confined to some affluent residents of Alexandria and the provincial capitals. Over time, these elites integrated into society and adopted other widely practiced options, such as inhumation or mummification.

ANCIENT LITERARY SOURCES

- Arrian. *Anabasis Alexandri*. 1966. V–VII. Translated by E. Iliff Robson. The Loeb Classical Library.
- Diodorus of Sicily. 1963. XVII. Translated by C. Bradford Welles. The Loeb Classical Library.
- Homer. *The Iliad*. 1925. Vol. II. Translated by A.T. Murray. The Loeb Classical Library.
- Pliny. *Natural History*. 1961. VII. Translated by H. Rackham. The Loeb Classical Library.
- Plutarch. *Lives, Tiberius and Caius Gracchus*. 1959. Vol. X. Translated by Bernadotte Perrin. The Loeb Classical Library, 1959.
- Polybius. *The Histories*. 1923. Vol. III. Translated by W. R. Paton. The Loeb Classical Library. 1923.
- Sophocles. *Trachiniae*. 1913. Vol. II. Translated by F. Storr. The Loeb Classical Library.

BIBLIOGRAPHY

- Andronikos, M. 1984. *Vergina: The Royal Tombs and the Ancient City*. Athens: Ekdotike Athinon..
- Ballet, P. 1998. “Les céramiques d’Alexandrie aux périodes hellénistique et romaine.” *Bulletin de la Société française d’archéologie classique*. 1: 193–99.
- Borowik, M. 2020. “*Funerary Practices in Ancient Alexandria in the Graeco-Roman Period (332 BC–AD 642). Examples for Syncretism in Alexandrian Tombs and Necropolises*.” MA. Thesis, University of Warsaw.
- Callaghan, P. 1980. “The Trefoil Style and Second-Century Hadra Vases.” *BSA* 75: 33–47.
- Cenzon-Salvayre, Carine. 2018. “*Le bûcher funéraire dans l’Antiquité: une approche narchéologique, bioarchéologique et historique d’après l’étude des structures de crémation en Gaule méridionale*.” Vol. 1. Ph.D. diss., Aix-en-Provence.
- Cook, Brian F. 1966. *Inscribed Hadra Vases in the Metropolitan Museum of Art*. Papers no. 12. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Gasperini, V. 2018. *Tomb Robberies at the End of the New Kingdom: The Gurob Burnt Groups Reinterpreted*. Oxford: Oxford University Press.
- Grevin, Gilles and Paule Bailet. 2001. “Fouille d’hydries funéraire à crémation d’époque ptolémaïque, tombe B1 de la nécropole de Gabbari.” In *Etude osteologique, Nécropolis 1*, edited by J.-Y. Empereur and M.D. Nenna, 291–94. Cairo: Institut français d’archéologie orientale.
- Guimier-Sorbets, A.-M. and Y. Morizot. 2005. “Des buchers de Vergina aux hydries de Hadra, découvertes récentes sur la crémation en Macédoine et à Alexandrie.” *KTEMA Civilizations de l’Orient de la Grèce et de Rome antiques*. No. 30. 137–52.
- Iserson, K.V. 1994. *Death to Dust: What Happens to Dead Bodies?* Tucson: Galen Press.
- Kelder, Jorrit M. 2022. “From Thutmose III to Homer to Blackadder: Egypt, the Aegean, and the ‘Barbarian Periphery’ of the Late Bronze Age World System.” In *Egypt and the Classical World Cross-Cultural Encounters in Antiquity*, edited by J. Spier and S.E. Cole, 4–14. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Kontonikolas, M.A. 2018. “*Cremation, Society, and Landscape in the North Aegean, 6000–700 BCE*.” Ph.D. diss., University of California.
- Landvatter, T.P. 2013. “*Identity, Burial Practice and Social Change in Ptolemaic Egypt*.” Ph.D. diss., Michigan University.
- Lembke, K., S. Abdel Malik, and A. Derbala. 2022. “A New Ptolemaic Hypogeum with a Hadra Vase at Tuna el-Gebel.” *MDIK* 211–26.
- Mumford, Gregory D. 2010. “Settlements – Distribution, Structure, Architecture: Pharaonic.” In *A Companion to Ancient Egypt*, Vol. 1, edited by A.B. Lloyd, 326–49. Wiley-Blackwell: Malden, MA and Oxford.
- Musgrave, R.A., H. Neave, and A.J.N.W. Prag. 1984. “The Skull from Tomb II at Vergina: King Philip II of Macedon.” *JHS* Vol. 104: 60–78.
- Musgrave, J. 1990. “Dust and Damnd Oblivion: A Study of Cremation in Ancient Greece.” *BSA* Vol. 85: 271–99.
- Noy, D. 2000. “Half-burnt on an Emergency Pyre: Roman Cremations which Went Wrong.” *GaR* Vol. 47, no. 2: 186–96.
- Robinson, D.M. 1942. *Excavations at Olynthus, Necrolynthia, A Study in Greek Burial Customs and Anthropology*. Part XI. Baltimore: John Hopkins Press.
- Rostovtzeff, M. 1941. *Social and Economic History of the Hellenistic World*. Vol. 1. Oxford: Clarendon Press.
- Villing, A. 2022. “Mediterranean Encounters: Greeks, Carians, and Egyptians in the First Millennium BC.” In *Egypt and the Classical World Cross-Cultural Encounters in Antiquity*, edited by Jeffrey Spier and Sara E. Cole, 15–41. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.

Commemoration of the dead

Ptolemaic Alexandrian tomb stelae and *loculi* slabs

Fathia Gaber Ebrahim

University of Alexandria

Fathia.gaber@alexu.edu.eg

ORCID ID: 0000-0002-8665-2805

ABSTRACT

Tomb stelae and loculi slabs from Ptolemaic Alexandria offer valuable insights into the funerary practices of the Greeks who lived and died in Egypt. Far from serving merely as tomb markers, these stelae reveal how Greeks adapted to life far from their homeland, embodying the materialization of memory, identity, and values in Alexandria. These commemorative monuments reflect the cultural pluralism of Ptolemaic Alexandria, blending Egyptian, Greek, and broader Hellenistic motifs to forge a distinctive visual and symbolic language that articulated the city's multicultural identity. The rituals associated with their erection, the content of their inscriptions, and their artistic vocabulary offer important perspectives on how individuals and communities engaged with notions of ancestry, the afterlife, and self-representation. The stelae also expose the social dynamics of the period, including class distinctions, religious syncretism, and the use of art and text to negotiate personal and collective memory. This paper explores their iconography, inscriptions, and contextual significance, revealing how these objects functioned as enduring connections between the living and the dead.

INTRODUCTION

Unlike Egyptian stelae, which primarily aided the deceased in the underworld or supported them in their afterlife (Jequier 1924, 351–53; Wilkinson 1992, 149), Greek tomb stelae were intended to address the living. They served as tools for the living to commemorate the dead and to remind themselves of their virtues. Additionally, they highlighted the deceased's achievements and social status in their adopted homeland (Adam 1966, 108; Woodford 1986, 142). In other words, they provided a profound medium for expressing respect and honor for the deceased within the community of the living. Studying these stelae offers a deeper understanding of how individuals were honored and their contributions recognized beyond death.

Inscribed stelae functioned not only as personal memorials but also as public declarations of the deceased's role within society. They provide valuable insights into the social, political, and cultural contexts of Ptolemaic Alexandria. The use of Greek language and iconography on these stelae attests to the multicultural character of Alexandria during this period, where Greek culture was prominent yet intricately blended with local Egyptian customs.

Ptolemaic tomb stelae present a diverse repertoire of symbolic and artistic elements that both honor the deceased and communicate their social standing, achievements, and belief systems. These elements include inscriptions and iconography featuring wreaths, crowns, papyrus scrolls, divine figures, and scenes of religious

ritual, such as offerings at altars. Together these components form a vivid visual and textual narrative that preserves the memory of the departed within the cultural and religious framework of Ptolemaic society.

STATISTICAL STUDY

A statistical survey was conducted on Ptolemaic relief and painted stelae and *loculi* slabs from Alexandria, drawing on all available data and visual documentation from scholarly publications and museum collections. The study focused on artifacts securely dated to the Ptolemaic period and identified approximately 88 painted examples and 63 sculpted ones, though some lack precise provenance. The predominance of painted stelae points to a clear preference for polychromy, in line with the Greek tradition of coloring sculpture and architectural elements. Color was not employed to mimic nature but to accentuate specific features and enhance the aesthetic impact of the object (Picard 1935, 208–9; Richter 1950, 150–56).

Similar coloring techniques were applied to sculpted stelae in Alexandria. Chemical analyses augmented by infrared and X-ray imaging undertaken by the National Centre for Research and Restoration in French Museums (C2RMF), have identified the use of a range of pigments, most notably red and yellow ochre, in the painted surfaces. Alexandrian artisans demonstrated remarkable skill in both the original application and the maintenance of polychromy, even accounting for the inevitable degradation over time (Kakoulli 1998, 191–95). The use of Egyptian blue was especially prevalent, extending beyond Egypt into Macedonian funerary contexts and prominently featured on the Vergina stelae in Greece (Romiopoulou and Brecoulaki 2002, 108–15; Brecoulaki 2006, 423–25), as well as on stelae from Alexandria.

Of the 63 sculpted stelae and *loculi* slabs attributed to Alexandria, only 32 have well-documented provenance linking them to specific tombs within the city. Their distribution is as follows:

SHATBY	HADRA	GABBARI	CANOPUS
13	16	1	2

Of the 88 painted pieces, only 71 have well-documented provenance, as follows:

SHATBY	HADRA	IBRAHIMIA	WARDIAN	MEX GABBARI	ANFOUSHY
15	26	19	1	9	1

The ancient cemeteries of Alexandria are broadly divided into two main zones. The eastern necropolis was predominantly used during the early Ptolemaic period for the burial of Greeks and other foreign residents. In contrast, the indigenous Egyptian population was primarily interred in the western cemetery, traditionally referred to as the *Necropolis* or “City of the Dead” (Noshy 1937, 40–1).

As the preceding data indicate, Ptolemaic stelae are more frequently attested in tombs of the eastern necropolis than in the western sectors. This distribution reflects the demographic patterns of the time, with Greek immigrants and other non-native populations largely concentrated in the eastern districts of the city. The thematic content of the stelae and *loculi* varies considerably and may be classified into several principal categories, as outlined below:

Children	Dexiosis	Everyday life	Militaries	Symposium & reclining	Religious & Funerary
25	34	14	37	13	9

Children (25 occurrences): Representations of children, often shown playing with pets such as dogs and birds, frequently draw inspiration from Attic funerary art (Vermeule and Brauer 1990, 24). While stylistic and iconographic differences are evident, particularly in the incorporation of local elements, Alexandrian stelae are distinctive for associating children with divine imagery. Notably, figures resembling Harpocrates and other

Fig. 1. Alexandria, Egypt. Limestone stela; woman dying during childbirth. Late 4th century BCE Graeco-Roman Museum inv. no. 83.

religious symbols appear, reflecting both Hellenistic and Egyptian influences in the construction of childhood identity and commemoration.

***Dexiosis* scenes (34 occurrences):** The motif of *dexiosis*, depicting a farewell handshake, originated in Attic funerary stelae of the 5th and 4th centuries BCE and also appears in earlier Egyptian art, as evidenced by an example from North Saqqara (Soleiman 1999, cat. no. 1). In Alexandrian contexts, *dexiosis* scenes manifest in several variants, most commonly showing two standing figures clasping hands an image widely associated with familial bonds and funerary parting in Greek visual culture. This motif also appears on vases associated with death rituals.

In contrast to Attic stelae, where compositions may include four or more individuals, Alexandrian examples tend to be more restrained, usually portraying only two or three figures. Furthermore, while the deceased on Attic monuments is not always shown engaging in the handshake, they are often depicted in conversation. This selective adaptation highlights both continuity with and divergence from Athenian commemorative conventions (Conze 1893, 359).

Everyday Life Scenes (14 occurrences): common in Attic stelae, particularly during the classical period. They are also frequently found in Alexandrian stelae, which often portray the wealthy deceased accompanied by a servant holding a jewelry box, or the deceased engaged with his or her children. Among the everyday life scenes that appeared on Alexandrian stelae is the depiction of a woman in childbirth. In this scene, the woman, who may have died during childbirth, is represented sitting on a delivery bed, typically with a bare torso, while two women support her, as seen in a stela (Fig. 1) dated to the end of the 4th century BCE at the Graeco-Roman Museum of Alexandria (inv. no. 83; Schmidt 2003, Pl. 2. no. 3).

Militaries (37 occurrences): the largest category; indicates a significant focus on military themes, likely due to the strategic and historical importance of the Ptolemaic Army. The depictions varied, showing either the soldier alone with his weapons or in scenes with family members, servants making offerings at altars, or portrayed as knights.

Symposium and Reclining (13 occurrences): these scenes serve as illustrations or references to family and social gatherings, highlighting the city's cultural vitality.

Fig. 2. Alexandria, Egypt. Fragmentary limestone stela from Hadra. 3rd century BCE. Graeco-Roman Museum inv. no. 24148.

Fig. 3. Alexandria, Egypt. Limestone stela from Shatby; child with pet. 3rd-2nd century BCE. Graeco-Roman Museum inv. no. 19044.

Religious and Funerary (9 occurrences): the smallest category, though still significant, reflects the intersection of ritual, belief, and death practices by depicting the deceased in acts of adoration to the gods, making offerings at altars, or imitating a god.

KEY SIGNS OF COMMEMORATION

Architectural façades

Most sculpted and painted Alexandrian stelae feature architectural frames surrounding the main panel. These often take the form of traditional architectural elements, consisting of two pillars or columns with entablatures. However, some stelae include an architrave, frieze, and triangular or curved pediment. Many Greek architectural influences are evident in these frames, utilizing pillars with a Doric frieze composed of triglyphs and metopes that are devoid of any decorations, as seen in the stela from Hadra dating back to the 3rd century BCE (Fig. 2) at the Graeco-Roman Museum (inv. no. 24148; Schmidt 2003, pl. 6 no. 20). The Ionic columns also appeared on a unique stela from Shatby (Fig. 3) dating back to the 3rd – 2nd century BCE at the Graeco-Roman Museum (inv. no. 19044; Dinsmoor 1975, 51–65; Schmidt 2003, pl. 12 no. 42). Those pediments were typically adorned with an egg-and-dart frieze (Robertson 1971, 69–147). The Corinthian order on the Alexandrian stelae exhibited variations and was distinguished by the unique design of the Alexandrian Corinthian capital (McKenzie 2007, 86–90).

Fig. 4. Alexandria, Egypt. Limestone stela from Hadra; child. 2nd century BCE. Graeco-Roman Museum inv. no. 3714.

Fig. 5. Alexandria, Egypt. Limestone stela from Shatby; man facing snake. 4th–3rd century BCE. Graeco-Roman Museum inv. no. 153.

Divine figures and deities, adoration, offerings and sacrificial imagery

Some stelae and slabs depict the presence of gods and goddesses, such as Harpocrates, Agathodaemon, Osiris, Anubis, and Hermes. Additionally, some of the children illustrated on these sculpted stelae are associated with various gods or other religious symbols. For instance, a child in a stela from Hadra, dating back to the 2nd century BCE at the Graeco-Roman Museum (inv. no. 3714; Fig. 4), is shown sitting inside a primitive form of an open lotus, similar to Harpocrates, who was regarded as the shining sun (El-Khachab 1971, 132–45; Schmidt 2003, pl. 30 no. 92). The seated figure of the deceased on the lotus flower may symbolize his renewed life as the god Harpocrates. Another example depicts a soldier accompanied by his servant, who is holding the soldier's military equipment. The soldier is shown shaking hands with the god Hermes. This same motif of Hermes shaking hands with a soldier also appears on a stela from Naucratis, where the inscription notes that the deceased was a soldier (Wace 1946, 24–32 pl. I fig. 1). Some of the children depicted on the Alexandrian stelae are associated with the god Anubis, as they are shown alongside two jackal statues positioned on pillars flanking the child.

Some stelae show the deceased seated on the left, receiving offerings and adoration, raising his hand toward a snake positioned in front of him, similar to a stela from Shatby dating back to the 4th–3rd century BCE at the Graeco-Roman Museum (inv. no. 153; Fig. 5). In some instances, three snakes are shown in front of the deceased in the same position (Schmidt 2003, pl. 15 no. 56), possibly alluding to the Alexandrian Trinity of Isis, Serapis, and Harpocrates.

Another stela from Hadra, dating back to the 2nd century BCE at Ismailia Museum (inv. no. 1406; Fig. 6), depicts a standing, bearded figure on the right, holding a stick in his hand and accompanied by a dog. He is offering a circular plate to a snake (Schmidt 2003, pl. 17 no. 58), suggesting that he may have been a shepherd or a priest. The act of making an offering to a snake has had funerary significance since the time of ancient Egyptian civilization and continued in Egypt during the Hellenistic and Roman eras. The snake was regarded as the messenger of the god Osiris, necessitating worship and sacrifices to appease it (Lewis 1973, 27–63; 34 fn. 27).

Fig. 6. Alexandria, Egypt. Limestone stela from Hadra; man with dog performing libation opposite a snake. 2nd century BCE. Ismailia Museum inv. no. 1406.

Fig. 7. Alexandria, Egypt. Limestone stela from Shatby; painted knot. 3rd century BCE. Graeco-Roman Museum inv. no. 10688.

Alexandrian-painted stelae and slabs depicting religious themes are rare. However, there are two stelae from Shatby dating back to the 3rd century BCE, one of them at the Graeco-Roman Museum (inv. no. 10688; Fig. 7) illustrates symbolic subjects through the representation of colorful pinned ribbons, featuring a large knot in the center, with two bands tapering to pointed ends that hang from the knot. This imagery may symbolize elements used in funerary processions for the deceased (Breccia 1912, pl. xxxiii no. 38). The composition appears similar to that of a painted cinerary Hadra urn. It is possible that both the stela and the urn were created by the same artist or belonged to the same deceased individual, likely a soldier, as suggested by the shield and body armor depicted around the Hadra vase (Breccia 1912, 33–4 no. 51). It is also noteworthy that this symbolic form appears similarly on the Vergina stelae in Greece (Brecoulaki 2006, 150–51).

There is an intriguing *loculus* slab (Fig. 8), which was discovered by M. Rodziewicz in 1981 near Shatby. Based on its overall design, some scholars have interpreted it as a panel representing Nilotic scenes, dating back to the 2nd century BCE (Venit 1988, 71–91; 2002, 112–13). This view was refuted by its excavator (Rodziewicz 1992, 329–37). I agree with the latter, as he observes that this *loculus* has no connection to the nature of the Nile – an observation clearly illustrated in the mosaic of Palestrina. Instead, it depicts a religious and mythological theme. The figures are portrayed on two levels: the lower level features individuals inside a temple, complete with a roof rendered in perspective. To the right, a woman sits on a throne, possibly Persephone, the wife of Hades. To the left, another woman holds a man next to the stairs. Additionally, there is a representation of the ferryman, Charon, in his boat on the river Styx, ready to transport souls to the underworld. All these elements suggest a scene from the underworld or may refer to the journey of the deceased as they approach the gates of Hades.

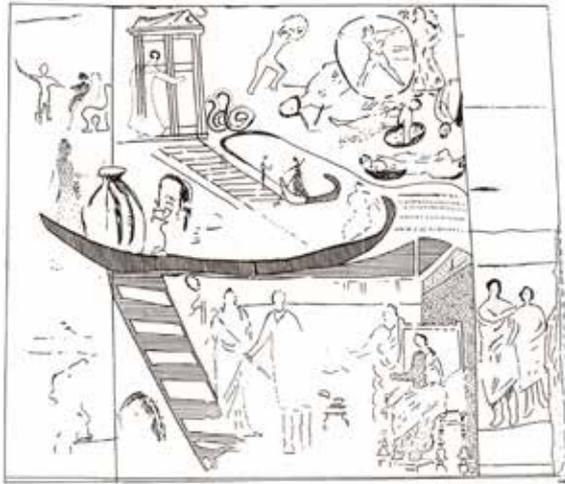

Fig. 8. Alexandria, Egypt. Limestone loculus slab allegedly discovered near Shatby; Nilotic scenes? 2nd century BCE. Drawing by M. Rodziewicz.

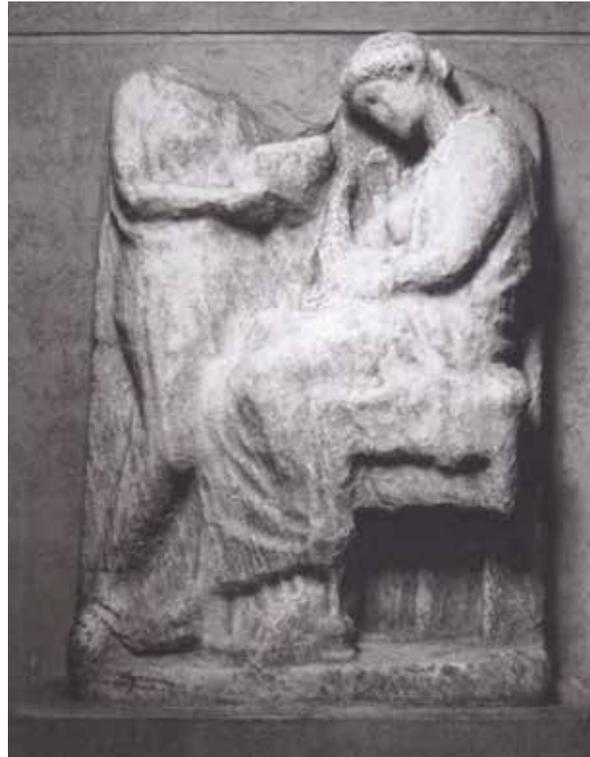

Fig. 9. Alexandria, Egypt. Limestone stela; woman with maid. Early Hellenistic. Graeco-Roman Museum inv. 3893.

Iconography and other symbols

The deceased were often depicted in an idealized form, portraying them as youthful and healthy, akin to a hero. Various symbols and motifs served as visual representations, including wreaths, crowns, laurel leaves, and symbols of wealth and status, such as jewelry. In one example, the deceased woman is shown sitting to the right of a sculpted stela at the Graeco-Roman Museum (inv. 3893; Fig. 9), with a maid standing in front of her, presenting a jewelry box (Schmidt 2003, Pl. 1 no. 1). This depiction resembles an Attic stela housed in the National Museum of Athens (inv. no. 726; Ghisellini 2000, fig. 3). In the Alexandrian-painted stela, the deceased similarly sits to the right of the stela, with a maid in front of her, potentially presenting a jewelry box as well (Breccia 1907, 35–86; Fig. 14). This topic is prevalent in Attic stela, with the most famous example being the stela of Hegeso (Charbonneaux 1943, 80–1). The depiction of servants accompanying the deceased, along with the jewelry box on the Alexandrian stela, may indicate the high social status of the deceased (Leader 1997, 683–99).

Inscriptions and epitaphs

Short Greek inscriptions and epitaphs often include names, titles, and ethnic affiliations, as well as notable deeds. These inscriptions appeared in large numbers on many of the painted and sculpted stela of Ptolemaic Alexandria.

The inscription on a sculptured stela from Hadra, dated to the 3rd century BCE, based on the characters of the inscription (Breccia 1911, 152 no. 292), or the end of the 4th century BCE (Schmidt 2003, 82). The remains of a stela featuring a temple façade include a recessed panel that displays the head of a child. The inscription contains the child's name, the father's name, and the child's ethnic or geographical origin, Kleon Antipatrou Salaminios, that is: Kleon, son of Antipatros from Salamis (Botti 1900, 576 no. 425; 1902, 85–107 no. 111; Schmidt 2003, 82).

Another example of an inscription on a painted stela from Mex or Gabbari, now in the Louvre, dates to the 4th – 3rd century BCE. The stela depicts a *dexiosis* scene painted against a light red background. On the left, a seated woman extends her right arm toward another woman standing in front of her. The inscription on the architrave reads “Gorgis, daughter of Heraclitus from Samos” (Rouveret 2004, 83–4). Many other examples of sculpted and painted Alexandrian stelae feature short inscriptions that mention names and indicate ethnic origins from various regions in Greece, North Africa, and among the Gauls, particularly the soldiers who are prominently represented in numerous painted examples. This representation reflects the privileges they gained in the city.

The epitaphs on the Alexandrian stelae are relatively few. One of these lengthy epitaphs, is a rare example of an inscription on the back of the stela rather than the front, as is typical for Alexandrian stelae. This stela is dated to the 2nd – 1st century BCE (Breccia 1911, 162 no. 315; Schmidt 2003, 105). The stela features the customary temple façade, and within the recessed panel, there is a depiction of a man reclining on a couch. The inscription consists of seven lines:

Πατρίδος ἐγ Μιλήτου ἐσθλόν
 γόνον ὦδε τὸ Σώσου γῆ ᾤερά
 Λιβύης τόνδε Νικόλαον ἔχει,
 ὃς πᾶσιν θνητοῖς ἐεν φίλος
 ἐδὲ θεοῖσιν. Ἄλλὰ τὸ τῆς
 κοινῆς ἦλδε τύχης μόριμον.
 Νικόλαε χρηστέ, χαίρε.

(Breccia 1911, 162 no. 315; Schmidt 2003, 104-5, no. 55.)

“*This is the holy land of Libya (Egypt), containing the remains of Nicolaos, son of Susus, a nobleman of long descent from the citizens of the city of Miletus. He was well-regarded and close to both humans and gods. However, it is the hand of fate that affects everyone. Farewell, my beloved Nicolaos, the revered*”. I believe this stela was crafted in a workshop before its inscription. When the user sought to write this epitaph, they could not find sufficient space on the front, as is customary; therefore, they inscribed the epitaph on the back. The inscription commemorates the deceased Nicolaos, a nobleman from Miletus. He was buried in the sacred land of Libya, which in antiquity referred to all regions of North Africa, including Egypt, particularly the western desert.

Daily life and achievements

On Alexandrian stelae and slabs, depictions of the deceased’s achievements often include scenes of significant events and moments from their life, farewell scenes, and representations of their profession. *Dexiosis* scenes appeared on Attic stelae in the 5th and 4th century BCE. In any case, farewell scenes on Alexandrian stelae come in various forms. One common type features two standing figures shaking hands, a motif frequently found in Greek funerary reliefs. These scenes symbolize the concept of family. It is believed that one of the seated figures in a farewell scene represents the deceased, while the standing figure is still alive (Davies 1985, 627–40) or may have died before the sitting person, so he is welcoming him to the other world.

In Alexandrian farewell scenes, it was customary to depict only two individuals on the surface of the stela. However, some stelae feature three figures. Typically, the third figure is a child, a servant, or a maid, or the deceased woman is accompanied by two of her children (Schmidt 2003, pl. 5 no. 15). Sometimes the number of depicted figures on Attic stelae can reach as many as seven (Conze 1893, no. 359), a phenomenon not observed in Alexandrian stelae.

Fig. 10. Alexandria, Egypt. Limestone slab; woman dying during childbirth. Late 4th–early 3rd century BCE. New York, Metropolitan Museum of Art inv. no. 04.17.1.

Fig. 11. Alexandria, Egypt. Limestone stela; woman with child. Hellenistic period. Graeco-Roman Museum inv. no. 85.

In the previous scene of childbirth (Fig. 1), women in labor are depicted. The issue of women dying during childbirth has been a topic of discussion in Greece since the 4th century BCE. However, this scene is notable for the presence of a bearded man supporting the woman, which contrasts with the traditional image of a nurse or doctor (Vermeule and Brauer 1990, 25). In the childbirth scene depicted on the painted stela at the Metropolitan Museum New York (inv. no. 04.17.1), the woman is shown sitting on a delivery bed with her torso exposed (Fig. 10), while draping a himation over her lower body. Her stomach appears swollen, and a young girl supports her, while another woman holds her right arm (Merriam 1887, 261–68 pl. II).

In everyday life, common scenes depict the deceased interacting with their children. The deceased woman is illustrated sitting to the right in a highchair at the Graeco-Roman Museum (inv. no. 85; Fig. 11), extending her hand with a bird or doll to her baby, who sits on the floor (Schmidt 2003, 88), also the man is shown standing and presenting a doll to one of the two children accompanying him on the stela (Fig. 12) at the Graeco-Roman Museum (inv. no. 23354; Schmidt 2003, 101). This theme is prevalent in several Attic stelae, whether portraying servants offering a baby to the deceased or a child standing between the arms of his mother (Conze 1893, 19 no. 58, pl. xxvi). But I believe that the Alexandrian stelae are distinguished by their portrayal of the intimate relationship between the deceased and their children, particularly through the presence of dolls that the deceased offers to them, more so than in their Attic counterparts.

On some stelae, the deceased is depicted sitting alone on a chair, as in a stela at the Graeco-Roman Museum (inv. no. 97; Fig. 13) and one at Brussels (inv. no. 5289; Fig. 14), both from Alexandria, with the deceased depicted sitting, holding a thin stick in his right hand. These examples are reminiscent of a stela from Athens, which shows a man in a similar position on the left, also holding a thin stick diagonally. However, in the Alexandrian example, remnants of a bird, likely an ibis, appear in front of the man. The bird's beak is positioned in front of the man's head, as suggested by Schmidt (2003, 26). He also posits that this individual is a philosopher. The Egyptian bird may indeed be the ibis, which symbolizes Thoth, the god of science and knowledge in ancient

Fig. 12. Alexandria, Egypt. Limestone stela; man with children. Hellenistic period. Graeco-Roman Museum inv. no. 23354.

Fig. 13. Alexandria, Egypt. Limestone stela; man in chair. Hellenistic period. Graeco-Roman Museum inv. no. 97.

Egypt (Botti 1900, 181 no. 15; Schmidt 2003, 26; 94–5; Ashour 2007, 599). Therefore, I believe that these figures could represent teachers, given the renowned status of Alexandria as the city of the *Mouseion* and the Library, which were centers of learning and education.

Military life and emblems

Soldiers are depicted in Alexandrian stelae in various positions, often standing alone. In these sculpted stelae, they are shown wearing military attire and accompanied by weapons such as the round shield and the lance. The round shield is associated with the Greek army, where soldiers known as *hypaspists* (“adjutants”) served in the Macedonian army since 360 BCE. Their primary role was to protect the battalion wing of the phalanx, the heavy infantry, whose essential weapon was the long lance, or *sarissa* (Bull 1991, 19–21; Schmidt 2003, 99). The oval shield, which has been associated with Gallic soldiers since the third century BCE, is also depicted on painted stelae from Alexandria featuring Gauls. This large shield extends up to the neck of the soldier (Brown 1957, 18–9; Rouveret 2004, 55–6).

Soldiers are occasionally depicted alongside others, as seen in a painted stela at the Louvre (inv. no. MNC 825; MA 3632; Fig. 15). In this depiction, the soldier wears the Macedonian *kausia* and holds a sword in his right hand. Next to him stands a young man in profile, holding two spears on his left shoulder, possibly a servant, one of his sons, or a relative (Rouveret 1998, 175–90; 2004, 45–6). The stela in Fig. 16, also at the Louvre (inv. no. MNC 830, MA 3637), depicts a soldier standing and holding a spear in his left hand, while a large shield rests beside him. Next to the soldier, a young man extends his hand, holding an unidentified object (Rouveret 2004, 55–6). On another *loculus* slab at the Metropolitan Museum in New York (inv. no. 04.17.4; Fig. 17), a standing soldier shakes hands with one of the two young girls in front of him, while the other girl raises her arm to say goodbye (Merriam 1887, 261–68 pl. ii).

Fig. 14. Alexandria, Egypt. Limestone stela; man in chair. Hellenistic period. Brussels, Art and History Museum inv. no. 5289.

Fig. 15. Alexandria, Egypt. Limestone stela; soldier with attendant. Late 4th–early 3rd century BCE. Paris, the Louvre inv. no. MNC 825; MA 3632.

Fig. 16. Alexandria, Egypt. Limestone stela; soldier. Late 4th–early 3rd century BCE. Paris, the Louvre inv. no. MNC 830; MA 3637.

Fig. 17. Alexandria, Egypt. Limestone slab. Soldier with his daughters. Late 4th–early 3rd century BCE. New York, Metropolitan Museum of Art inv. no. 04.17.4.

Fig. 18. Alexandria, Egypt. Limestone stela from Shatby. Horseman. Late 4th – 3rd century BCE. Graeco-Roman Museum inv. no. 10228.

In the Ptolemaic tomb stelae of Alexandria, there is a notable depiction of soldiers on horseback or as knights. This imagery alludes to the heroic hunter or warrior, a theme commonly found in tombs from northern Greece (Cole 2019). These painted funerary monuments from Alexandria typically date back to the late 4th to 3rd century BCE, and commemorate members of the Ptolemaic cavalry, including Macedonian and Thessalian soldiers, as indicated by the accompanying inscriptions.

In Ptolemaic Alexandria, the diverse population facilitated a cross-cultural exchange of funerary practices. Immigrant residents, including mercenaries who served in the Ptolemaic army, brought their cultural and artistic traditions from their homelands. These traditions were incorporated into their burials, as exemplified by the depiction of a soldier on horseback. This imagery not only highlighted the deceased's military status but also established a connection with Macedonian and Ptolemaic royal iconography. On the painted stelae, the soldier is depicted riding a galloping horse, as seen in an example from Shatby dating back to the 4th – 3rd century BCE at the Graeco-Roman Museum (inv. no. 10228; Fig. 18). In some instances, he is followed by his servant. The soldier typically wears a shield and a cuirass for chest protection, carries a sword in his belt, and his chlamys billows behind him, reminiscent of the movement of Alexander the Great in the Pompey mosaic (Stewart 1993, fig. 21; Laisné 1995, 190–93). The knights in the previous examples resemble the knight's frieze in Tomb I at Mustafa Kamel, where they are depicted in a similar style, riding horses with two priests beside them making offerings at the small altars (Adriani 1933–35, 15–176 pl. xxvii).

CONCLUSIONS

The incorporation of architectural temple façades suggests the tomb's grandeur and reflects the esteemed status of the deceased, emphasizing the sacred nature of the burial site and the honored position of those interred within it. Stelae and slabs featuring depictions of gods or their symbols – particularly those associated with the afterlife, such as Osiris and Anubis – symbolize divine protection and the promise of an afterlife, conferring blessings and safeguarding the deceased. Imagery of offerings signifies the provision for the deceased in the afterlife and represents the ongoing care of their living relatives.

Scenes often portray the journey to the afterlife and the deceased's acceptance into the divine realm. The idealized depiction of the deceased –shown as youthful or heroic, regardless of their actual age at death– serves to honor their eternal beauty and vigor. Symbols and motifs such as wreaths, crowns, and laurel leaves visually convey honor, victory, and immortality, while also signifying divine protection. Depictions of jewelry, fine clothing, and other indicators of wealth underscore the deceased's high social standing.

Short Greek inscriptions or lengthy epitaphs on these stelae and slabs frequently praise the virtues and accomplishments of the deceased. Common names, such as Isadora (“gift of Isis”) and Herakleitos (“glory of Hera”), often suggest divine favor. Greek inscriptions also reveal the diverse ethnicities of the deceased, including individuals from Kos, Miletus, Pisidia, Salamis, Troy, Thessaly, Libya, and Cyrene. The concentration of deceased individuals from a particular ethnicity within the same cemetery, such as the Gallic soldiers commemorated in the Ibrahimia cemetery, points to the presence of distinct communities, such as the Ptolemaic garrison in this region.

The depiction of the deceased's achievements, including scenes of significant events or even their professions, served to celebrate their contributions and legacy. For instance, the portrayal of a deceased individual as a courageous soldier may symbolize their triumph over death.

Collectively, these elements create a rich and powerful visual and textual narrative that honors the deceased, highlights their status, and preserves their memory. These commemorations serve both as personal tributes and public affirmations of the individual's importance, firmly embedded within the cultural and religious framework of Ptolemaic society, ensuring their eternal remembrance and honor.

BIBLIOGRAPHY

- Adam, S. 1966. *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods*. London: Thames & Hudson.
- Adriani, A. 1936. *Annuaire du Musée Greco-Romain (1933/34–1934/35): La Nécropole de Moustafa Pacha*. Alexandria: Whitehead Morris Limited.
- Ashour, S. 2007. “Representations of Male Officials and Craftsmen in Egypt during Ptolemaic and Roman Ages. A Study in Plastic Arts.” Ph.D. diss., Alexandria University and Università degli studi di Palermo.
- Botti, G. 1900. *Catalogue des monuments exposés au musée Gréco-Romain d’Alexandrie*. Alexandria: A. Mourès.
- . 1902. “Bulletin épigraphique.” *Bulletin de la Société Archéologique d’Alexandrie* 4: 85–107.
- Breccia, E. 1907. “La Necropoli de l’Ibrahimieh.” *Bulletin de la Société Archéologique d’Alexandrie* 9: 35–86.
- . 1911. *Iscrizioni greche e latine. Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire* 57. Cairo: Imprimerie de L’Institut Français D’ Archéologie Orientale.
- . 1912. *La Necropoli di Sciatbi. Catalogue général des antiquités égyptiennes [Musée d’Alexandrie]*. Cairo: Imprimerie de L’Institut Français D’ Archéologie Orientale.
- Brecoulaki, H. 2006. *La peinture funéraire de Macedoine, emploi et fonctions de la Couleur, IV-II av. J.C.* Athens: Centre de recherches de l’antiquité grecque et romaine; Fondation nationale de la recherche scientifique.
- Brown, B.R. 1957. *Ptolemaic Paintings and Mosaics and the Alexandrian style*. Monographs on archaeology and fine arts 6. Cambridge, Massachusetts: Archaeological Institute of America.
- Bull, S. 1991. *An Historical Guide to Arms and Armor*. Edited by T. North. New York: Checkmark Books.
- Charbonneaux, J. 1943. *La sculpture grecque Classique*. Paris: Éditions de Cluny.
- Cole, S.E. 2019. “Ptolemaic Cavalrymen on Painted Alexandrian Funerary Monuments.” *Arts* 8(2): 58–81.
- Conze, A. 1893. *Die attischen Grabreliefs*. Vol 1. Berlin: W. Spemann.
- Davies, G. 1985. “The significance of the hand shake motif in classical funerary art.” *AJA* 89(4): 627–40.
- Dinsmoor, W.B. 1975. *The Architecture of Ancient Greece: an account of its historic development*. London: Batsford.
- El-Khachab, A.M. 1971. “Some gem-amulets depicting Harpocrates seated on a lotus flower.” *JEA* 57: 132–45.
- Ghisellini, E. 2000. “La stele funeraria attica del museo Greco-romano di Alessandria.” *Eirene: studia graeca et latina* 36: 74–88.
- Jéquier, G. 1924. *Manuel d’archéologie égyptienne: Les éléments de l’architecture*. Manuels d’archéologie et d’histoire de l’art. Paris: Auguste Picard.
- Kakoulli, J. 1998. “Late Classical and Hellenistic Monumental Paintings. Techniques, Materials and Analysis, Research Laboratory for Archaeology and History of Art.” Ph.D. diss., Oxford.
- Laisné, C. 1995. *Art of Ancient Greece. Painting, Sculpture, Architecture*. Paris: Terrail.
- Leader, R.E. 1997. “In death not divided: Gender, family, and state on classical Athenian grave stelae.” *AJA* 101(4): 683–99.
- Lewis, S. 1973. “The iconography of the Coptic horseman in Byzantine Egypt.” *JARCE* 10: 27–63.
- McKenzie, J.S. 2007. *The Architecture of Alexandria and Egypt, c. 300 B. C. to 700 A.D.* Pelican history of art. New Haven, London: Yale University Press.
- Merriam, A.C. 1887. “Painted Sepulchral Stelae from Alexandria.” *AJA* 3: 261–68.
- Noshy, I. 1937. *The Arts in Ptolemaic Egypt: A Study of Greek and Egyptian Influences in Ptolemaic Architecture and Sculpture*. London: Oxford University Press.
- Picard, C. 1935. *Manuel d’archéologie grecque: la sculpture. I. Période archaïque*. Manuels d’archéologie et d’histoire de l’art. Paris: Éditions Auguste Picard.
- Richter, G.M.A. 1950. *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*. New Haven: Yale University Press.
- Robertson, D.S. 1971. *Greek and Roman Architecture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rodziewicz, M. 1992. “On Alexandrian Landscape Paintings.” *Roma E L’Egitto Nell’Antichità Classica. Atti del I Congresso Internazionale Italo-Egiziano*, edited by G. Pugliese Carratelli, 329–37. Rome: Istituto Italiano di Cultura.
- Romiopoulou, K., H. and Brecoulaki. 2002. “Style and Painting Techniques on the Wall Paintings of the ‘Tomb of the Palmettes’ at Lefkadia.” In *Color in Ancient Greece: The role of color in Ancient Greek Art and Architecture 700–31 B.C.*, edited by M.A. Tiverios and D.S. Tsifakis, 107–15. Thessaloniki: Aristotelian University of Thessaloniki – Research Center Lambrakis.
- Rouveret, A., 1998. “Un exemple de diffusion des techniques de la peinture hellénistique: les steles Alexandrines du musée du Louvre.” *Collection de l’École française de Rome* 244: 175–90.
- . 2004. *Peintures grecques antiques: la collection hellénistique du musée du Louvre*. Paris: Fayard Musée du Louvre.
- Schmidt, S. 2003. *Grabreliefs im griechisch-romischen museum von Alexandria*. Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo. Ägyptologische Reihe 17. Berlin: Achet-Verlag.
- Soleiman, N.M.S. 1999. “The Influence of Ancient Egyptian

- Civilization on the Tomb Stelae in Egypt from the Beginning of the Greek Era till the End of the Coptic Era." M.Sc. Thesis, Alexandria University, Faculty of Tourism and Hotels.
- Stewart, A. 1993. *Faces of Power: Alexander's Image and Hellenistic Politics*. Hellenistic culture and society 11. Berkeley: University of California Press.
- Venit, M.S. 1988. "The Painted Tomb from Wardian and the Decoration of Alexandrian Tombs." *JARCE* 25: 71-91.
- _____. 2002. *Monumental Tombs of Ancient Alexandria: The Theater of the Dead*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vermeule, C.C. and A. Brauer. 1990. *Stone sculptures: the Greek, Roman, and Etruscan collections of the Harvard University Art Museums*. Cambridge: Harvard University Art Museum.
- Wace, A.J.B. 1946. "A Grave Stele from Naucratis." *Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie* 36: 24-32.
- Wilkinson, R.H. 1992. *Reading Egyptian Art, A Hieroglyphic Guide to Ancient Egyptian Painting and Sculpture*. London: Thames & Hudson.
- Woodford, S. 1986. *An Introduction to Greek Art*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Styling social identity in Alexandrian funerary painting

Dimitris Plantzos

National and Kapodistrian University of Athens

dkplantzos@arch.uoa.gr

ORCID ID: 0000-0002-7674-1062

ABSTRACT

This paper explores the dynamics of social identity through the lens of funerary art in Hellenistic Alexandria, focusing on its fluid cultural, ethnic, and social constructs. Drawing upon a rich corpus of material, including painted funerary stelae, it examines how Alexandrian tombs served as spaces for narrating personal and communal identities in a cosmopolitan society. The analysis situates these representations within the broader artistic tradition of skiagraphia, demonstrating how tonal shading and physiognomic features convey not only lifelike portraits but also the ethos and social roles of the deceased. By contextualising these visual narratives against administrative practices, legal statuses, and the city's multi-ethnic milieu, the paper argues that Alexandrian funerary art transcends mere mortuary function, reflecting ideological processes tied to identity, privilege, and memory. Through comparative perspectives drawn from Greek and Egyptian traditions, this research further reveals how artistry in funerary monuments articulated racial, cultural, and social hierarchies, embodying tensions between assimilation and differentiation. The study ultimately illustrates how Hellenistic Alexandria's funerary art offers critical insights into pre-modern identity politics and the interplay between art, culture, and society in the ancient world.

We live in a world deeply shaped by social identities. We define ourselves through categories such as ethnicity, nationality, gender, sexual orientation, religious beliefs, or even dietary choices. We may identify as Egyptian or Greek, Christian, Muslim, or agnostic, man, woman, or part of the diverse spectrum of gender identities. We can be pacifist vegetarians, militant vegans – or virtually anything else. For every possible label, there is likely a fraction of the population that aligns with it. We construct our singular, often exclusionary sense of “self” around these predefined clusters of physical and cultural traits, which we regard as expressions of our social and cultural identities. This process helps us navigate not only the challenges of our present world but also those posed by our own pasts. For, in the words of British sociologist and cultural theorist Stuart Hall, “identities are the names we give to the different ways we are positioned by, and position ourselves within, the narratives of the past” (Hall 1990, 225).

And positioning ourselves is what we have learned to do best in late modernity. Assisted by information technology and its breathtaking advances in the last thirty years or so, we have learned to digitally manipulate our images, crafting our *selves* via the art of self-portraiture – both pictorial and literal. Our images describe us as culturally constructed subjects – national, gendered, embodied. We offer ourselves to ourselves and others as well-framed subjects, both identified and identifiable, as a way of explaining ourselves, or indeed as a way to tell (or even paint) our own stories with our own words: as suggested by Italian-born cultural theorist Teresa de Lauretis, identities are narratives constructed by the subject so that their experience acquires meaning (cf. de Lauretis 1984, 158–86).

How feasible is it to trace such cultural politics in pre-modernity? Alexandria, like Rome, was one of the most “modern” cities of the classical world; it appears to have epitomized cosmopolitanism millennia before the concept even existed. Reflecting on this, one might consider Alexandria the youngest metropolis of the classical era. Yet, despite its modern characteristics, we are unlikely to find significant traces of a latent “modern” sensibility concerning social identities in a place like Hellenistic Alexandria. In the late 20th and early 21st century, national identity –often intertwined with the religious denomination assigned at birth– remains a crucial determinant of who we are. Whether Greek or Egyptian, Christian or Muslim, these labels shape our day-to-day experiences, offering a sense of belonging and meaning. Take the present author, for example: born in Alexandria to Greek parents, I was raised and educated as an “Egyptiot-Greek” – a term that, in those days, carried ambiguous significance. This identity, assigned at birth, was designed to define me as both unique and privileged. In our world, preserving those foundational traits, whether factual or imagined, continues to signify who we are – what we have always been, immutable and definitive.

Not so much in those days. Greeks and Macedonians seemed more ready to “go native” as soon as they emigrated to Egypt –or Syria, Persia and Babylonia for that matter– and what we understand today as predetermined and unchangeable cultural traits were in fact back then perceived as anything but. My favorite example of such fluidity comes from an early Hellenistic text, *Mime I* by Herodas, composed sometime in or about 270 BCE: in it, we find a young woman sitting in misery in some unnamed Greek town, waiting in vain for her fiancé’s return. An elderly matchmaker visits her in order to suggest an alternative proposition, another man, more readily available. To make her case, she explains how the elusive boyfriend is not likely to return any time soon. For it has been “ten months [...] since Mandris [the boy’s name] departed for Egypt and he has not sent [his intended] a single line. The house of the Goddess Aphrodite is there [meaning “in Alexandria”]; everything, everything there is and which can be, is in Egypt: riches, palæstrae, power, happiness, glory, spectacles, philosophers, young boys, temples of the brother-loving gods, an excellent King, a museum, wine, all the good things one could desire, women without number – by Persephone, Mistress of Hades, the sky is not so glorified by bearing so many stars! [...] how must you feel as you sit warming your chair?” (vv. 23–26; see the discussion in Lewis 1986, 10–4).

Admittedly, what Herodas’s matchmaker is describing is a newly-found –a modern if you will– desire for sights, wonders, and earthly delights unbecoming of traditional Greek values; an overpowering need to taste all the new land had to offer, the city American papyrologist Naphtali Lewis once called “Eldorado on the Nile” (Lewis 1986, 8). The luring destination for every Hellenistic vagabond –Greek or otherwise– who wished to chase his fortune away from home. One is reminded of *Idyl 14*, penned by Theocritus at about the same time as the *Mime* by Herodas I just mentioned: a young man, Aischines, is in distress in the aftermath of his bitter betrayal by his mistress, who has gone off with another man. Aischines contemplates leaving his native land, and his friend Thyonichus, concurs: “if so be thy mind is made up to go thy ways abroad, I’ll tell thee the best paymaster a freeman can have; King Ptolemy. [...]: a kind heart, man of parts, a true gallant, and the top o’ good-fellowship; knows well the color of a friend, and still better the look of a foe; like a true king, gives far and wide and says no man nay – albeit one should not be forever asking, Aischines. So if you are happy to clasp the warrior’s cloak over your right shoulder, and dare to stride on both legs as a hardy foeman brandishing his shield, run off to Egypt tomorrow” (vv. 57–70).

I often think of those young men portrayed by Herodas and Theocritus – the faithless, absent drifter of the former and the cocky, heartbroken wanderer of the latter; of the lives they may have lived in their newly-found home and the deaths they may have died. And, as luck and archaeology would have it, it is about the latter we get to hear (or indeed *see*) more than about the former. Take for example one of the painted limestone slabs from Alexandria, today kept at the city’s Graeco-Roman Museum (Fig. 1). It belongs to a type readily recognizable as Greek, with its simplified *naiskos* typology, and the characteristic pediment crowning it. It shows a cavalry man –no doubt the deceased– galloping to the left, chased by his footman. The horseman is suited in Graeco-Macedonian military gear – with a corselet over his tunic, a chlamys flying behind him, and high boots. The whole composition, paralleled by similar ones from Greece and the rest of the Hellenistic world (be they painted

Fig. 1. Alexandria, Egypt. Limestone grave slab; a horseman with groom. 3rd century BCE. Alexandria, Graeco-Roman Museum inv. no. 10228.

or sculpted) identifies the man as one of the original settlers or perhaps one of the first wave of emigrants – the likes of Mandris and Aischines we were just talking about.

The slab seems too early to be of a much later cavalry officer named Dryton, a Cretan whom we have come to know pretty well from surviving papyri archives. Dryton lived and served during the 2nd century BCE, first in the Greek-speaking town of Ptolemais and then in the native-populated town of Pathyris, where he was posted for the rest of his career. Indeed, he remarried there, a young wife from Cyrene (her name does not survive in the texts available to us), whose father was doubly named Ptolemy and Pamenos and was –like his own father and his father’s brother before him– a foot-soldier serving in the Ptolemaic army at Pathyris (Lewis 1986, 88–104). Still, they all identify as something else than what they are – Cretans and Cyreneans two or three generations on.

Carrying both a native Egyptian and a Greek/Macedonian name is not uncommon in Ptolemaic Egypt (as it was not uncommon in Seleucid Babylonia). In papyri documents surviving from the 3rd and the 2nd century BCE, we find that settlers continued to identify as “Greek” or “Macedonian” until late, even though they tend to be bilingual more often than not, and carry mixed cultural backgrounds often enough: thus, in the year 158 BCE, a man called Ptolemy, son of Glaukias the Macedonian as he says, identifies himself as a “Greek” to claim his privileges against the natives (Lewis 1986, 69–87). On the other hand, and as time progresses, it is common to come across Ptolemaic subjects carrying two names – one Egyptian and one Greek, thus not always being able to tell which came first: this way, an Asklepiades we know from some papyri is also identified as Menkhes in some documents (and sometimes with both names: Lewis 1986, 104–7), a Polemon is also named Petesoukhous (Lewis 1986, 122–23). In other situations, we come across civilians with Greek names identified as siblings with civilians carrying native Egyptian names, and so on.

Fig. 2. Alexandria, Egypt. Limestone grave stela; soldier with daughters; Second half of the 3rd century BCE. New York, Metropolitan Museum of Art inv. no. 04.17.4.

Fig. 3. Alexandria, Egypt. Limestone grave slab; soldier. Second half of the 3rd century BCE. New York, Metropolitan Museum of Art inv. no. 04.17.5.

Does this mean the newcomers got along with those they perceived as the “natives”? Certainly not. Remember: identities are narratives active in the present, that is processes that help us overcome present experiences. What these experiences may have been, we can often tell from the way these men and women are portrayed on their funerary monuments. Young Aeschines, as described by Theocritus, would have experienced life in the barracks before dying a more or less honorable death surrounded by his comrades and perhaps family. The Ptolemaic rulers engaged a substantial number of soldiers and officials, granting land to specific military groups as a strategy to ensure their allegiance and augment land-based revenue. Immigrants constituted approximately 5% of the population, originating from regions such as Cyrenaica, Greece, the Aegean islands, Macedonia, the Balkans, Asia Minor, and Judea, along with smaller contingents from the Levant and the western Mediterranean (Fischer-Bovet 2018, 212). Ethnic denominations are often recorded on legal and fiscal documents as well as funerary stelae. A soldier in a blue cloak is shown bidding farewell to two young girls, presumably his daughters, on his own funerary slab from the second half of the 3rd century BCE (Fig. 2). He is identified as Isidorus, a Galatian; the slab comes from a large tomb in Alexandria, allegedly discovered in 1884. Another slab depicting a Galatian soldier comes apparently from the same tomb (Fig. 3). Here, we can also see the oval-shaped shield typically associated with Galatian mercenaries in that period, or perhaps the particular military unit as part of the Ptolemaic army.

Based on our modern notions of nation and ethnicity, we tend to identify these ethnic denominations as standardized state labels, like our own. Yet, there seem to be some crucial differences: the most extensive diversity in ethnic labelling from Ptolemaic Egypt is evident in legal contracts, petitions, and tax lists; additionally, official correspondence concerning land allotments to individual soldiers often specified their legal ethnic identity (Fischer-Bovet 2018, 212–20). The early Ptolemaic system of identification was formalized through a royal ordinance (*prostagma*) dated to around 275 BCE, which outlined how individuals were required to declare their official identity in various contexts, such as legal disputes and contractual agreements. Although the ordinance

itself has not survived, its content is partially reconstructed from two documents used by officials and notaries. These specify that individuals had to declare their identity according to one of three categories: soldiers, citizens, and others, with distinct requirements for each group. Soldiers, in particular, were obligated to state their ethnic origin (*patris*), which was instrumental in determining their legal or fiscal status – two concepts not always synonymous in Ptolemaic Egypt. Notably, from the Middle and Late Ptolemaic periods, ethnic labels often became conventional rather than strictly accurate, functioning as “legal ethnic labels” indicative of occupation or social rank, rather than true reflections of ethnicity. “Social status” is here understood as a matter of lifestyle, education, and hereditary or occupational prestige (Fischer-Bovet 2018, 221).

Administrative reasons may also lie behind the tendency to identify with ethnic designations the deceased on funerary *stelae* from other parts of the Hellenistic world, such as the important harbor-city of Demetrias in Thessaly (von Graeve and Preusser 1981; Helly 1992; Stamatopoulou 2016). As the effective capital of the Macedonian kingdom for a long stretch in Hellenistic history, and as an important port of trade, Demetrias attracted –like Alexandria– a diverse crowd of businessmen, entrepreneurs, and traders, as well as mercenaries and other military personnel. Their funerary slabs, like those of Alexandria, identify them as men (and women) of their class and social importance, advertising their wealth and social acceptance by their peers. The evocation of their ethnics on their funerary monuments –we hear of people from Amphipolis, from Thebes, Crete or from as far as Sicily and beyond– makes us wonder, based on the example of Alexandria, whether it might also serve an administrative or even bureaucratic purpose.

In Ptolemaic Alexandria at least, legal and fiscal status came with privileges –or lack thereof– and the meticulous classifications we find in our records seem to support that. The Ptolemies distinguished between Egypt’s native population and their fellow-Greek and other newcomers, on whom they relied for military service among other things. This distinction was racial rather than ethnic. As has been well argued in the last thirty years or so, especially with reference to archaeological research into ancient, biologically defined cultures, race is a social construction involving a series of social decisions that not only privilege a rhetoric of biological essentialism in accounting for race, but also determine which biological features to privilege in assigning racial categories (e.g., skin color), the meanings that such features are presumed to signify (e.g., serving as signs of supposed social or intellectual inferiority) and the subsequent uses to which they are put (e.g., rationalizing forms of discrimination: see Mirza and Dungworth 1995; McCoskey 2002; cf. Plantzos 2023, 2024). Rather than considering race a static concept, one that holds the same connotations and consequences regardless of context, we may treat race as a dynamic formation, that is, as a sociohistorical process by which racial categories are created, inhabited, transformed, and destroyed (Omi and Winant 1994, 55). According to this view, we may use the concept of race and racial distinction to denote the shifting organizational principles that establish identity, and structure its meanings and representations.

Returning to the funerary *stelae*, these seem to pay meticulous attention to representing their owners as persons framed by social and cultural processes: items of dress, household and sympotic paraphernalia, posturing and gesturing, Ptolemaic *stelae* proceed to portray their sitters through a sophisticated repertoire of strong cultural references. In this, they are fundamentally Greek: drawing from Greek art’s ability to convey cultural context through subtle narrative allusions, the *stelae* create a pictorial world in which to place their recently deceased owners. If the *stela* with the soldier bidding farewell to his two daughters suggests a newly-founded home away from home –the privileged life of an emigrant and the family he built in and for the land of the opportunity– the repeated appearances of cavalry men on these *stelae* might suggest a systematic attempt to portray cultural as well as ethnic distinction, which in the Ptolemaic regime largely also meant privilege (Riggs 2002; Cole 2019).

And of course there is race. Alexandria may have become a cultural and ethnic melting pot upon its inception, racial tensions however were always present, even if not readily represented by contemporary art and literature (at least not in the art and literature of the Greeks). As far as the legal and fiscal policies of the Ptolemies suggest, there was a clear distinction between newcomers and natives (McCoskey 2002). A piece of literature often cited to document the tense relations between Greeks and Egyptians in Ptolemaic Alexandria

Fig. 4. Alexandria, Egypt. Limestone grave slab; soldier with servant boy. Second half of the 3rd century BCE. New York, Metropolitan Museum of Art inv. no. 04.17.6.

comes from Theocritus once again: in *Idyll* 15, we follow the merry outing of two Greek Alexandrian women (albeit of Syracusan origins), Gorgo and Praxinoa, who are planning to attend the Greek festival of Adonis in the city's royal district. As the two women cross the crowded streets of Alexandria to get to their destination, Praxinoa is heard fuming against the city's local population: "Ye gods, what a crowd! How and when will we ever | Get through this mob? Ants without number or measure! | You've done many commendable things, Ptolemy, | Since your father has been among the immortals. No villain | Creeps up upon one in the street, Egyptian-wise, bent on mischief, | As in the past – a trick that pack of rogues used to play, | One as bad as the other, all of them scoundrels." (vv. 44–50; transl. Thelma Sargent).

Praxinoa's colonial arrogance, a harshly offensive narrative of imagined social and cultural superiority promoted by Theocritus himself, must be quite close to the true sentiments of the Greek settlers in the early 3rd century BCE, when the poem was written. The reference to the public order policies of Ptolemy Philadelphus seems to be confirming the racial tension revealed from the legal and fiscal papyri, as well as the various types of petitions we have in our disposal. And as papyrologists often observe, "occupations associated with Greek names within the Ptolemaic administration are generally of higher status than those attached to Egyptian names" (McCoskey 2002, 29; see also Fischer-Bovet 2018, 225).

Style, therefore, besides the overbearing presence of Greek lettering, may have been used to suggest race. Facial features and skin color were also demonstrably employed, as for example in a funerary slab showing yet another soldier in blue cloak, receiving a large, metallic-looking kantharos from a boy, who is also shown clasping his master's shield and spear (Fig. 4). Emphatically dark-skinned and crooked-nosed, the boy is racially defined as a native, next to his fair-skinned master, whose skin tones are carefully painted so that they suggest his prolonged, manly exposure to the sun rather than his racial make.

The slabs in question represent notable efforts in Hellenistic *skiagraphia*, the Greek term for creating images using tonal gradation rather than linear definition (Plantzos 2018, 129–31). The figural decorations on these *stelae* reveal repeated, layered brushstrokes that blend pigments intricately to develop and refine color values. This technique crafts an illusion of depth and contour, skilfully suggesting three-dimensionality on an inherently flat surface.

Skiagraphia was an elaborate painting technique based on tonal shading and color contouring, aiming at recreating the sense of volume and plasticity in skin, fabric, or metal and wooden surfaces. Rather than wishing to portray things (and figures) as they *were* –as Plato was complaining in the *Republic* and the rest of his works– *skiagraphia* succeeded in showing things as they *appeared* to our eyes, a proposition any idealist would find appalling, yet one any art enthusiast would applaud; hence, *skiagraphia* and visual trickery in Greek painting soon became ends in themselves.

In the meantime, however, painterly styles were used to denote semblance, and indeed physiognomy. Notary documents from Egypt betray a certain bureaucratic anxiety to identify a contract's co-signatories or even witnesses. Individuals are often identified by means of the scars they may carry, or the tone of their skin. Thus, Dryton, whom we met earlier, identifies himself in his will as “of medium height, dark-skinned, with a scar on his right eyebrow, and bald” (which is rather odd if you think about it, considering that when his will would finally be read he would not be there to witness the proceedings or be identified by the parties concerned; see Lewis 1986, 89). Elsewhere, on a papyrus from 174 BCE, a man is described as light-skinned, with long hair worn brushed up, long-faced and hooked-nosed (Lewis 1986, 88).

Post-Aristotelian peripatetics deployed physiognomics as an apparatus by means of which to classify human characters. “Soul and body react on each other”, we read in *Physiognomonics* (4), a text in antiquity believed to have been penned by Aristotle himself, and at any rate springing from a long theoretical tradition going back to the Babylonians (see Brekoulaki 2012). Skin complexion and eye color (as well as shape) were primarily thought to convey a person's abilities and weaknesses: a pale complexion and bright eyes were the sign of a charitable man, while pale and dull eyes were thought to betray a man's lack of sensitivity. A brave man, in comparison, was thought to have been endowed with a bright eye –neither too wide-opened nor half-closed– and a rather dry, not too moist skin; whereas a pale or pinkish complexion were thought to be tell-tale signs of intelligence. Regarding the depiction of the eyes, in particular, we are well aware of the attention paid by both painters and sculptors –notably Apelles and Lysippos– to representing Alexander's forceful character and “lion-like” qualities, an effort also evidenced in Hellenistic coinage and seal cutting. Recent studies have shown that although great care seems to have been taken in Late Classical and Hellenistic painting to produce believable images of the human body, especially in contexts such as those of the royal burials at ancient Aigai in Macedonia, it is not always possible to chart a clear, a one-to-one relation as it were of the images to the philosophical doctrines that may have inspired them (esp. Brekoulaki 2012). This is more prominent in the Frieze of the Hunt, from the so-called Philip's Tomb at present-day Vergina, where the pinkish complexion of the men portrayed seems to advertise those men's *tryphe* (“life in luxury”) rather than their masculine bravery.

Be that as it may, although what we currently know from Alexandria pales in comparison to the far superior examples from Late Classical Macedon, it is evident that even less skilled artisans took great care to convey believable representations of the men and women they depicted. How much of this effort stems from Late Classical Greek painting's obsession with verisimilitude and lifelikeness, or whether it reflects a deeper engagement with physiognomics –the theory that physical appearances reveal personality traits and qualities– remains uncertain. Equally unclear is the extent to which the former is influenced by the latter, that is, to what degree the desire to produce faces true to life reflects a broader belief that nature itself embodies inherent truths. If nothing else, Alexandrian funerary paintings, even by modest means, demonstrate a deliberate effort to depict skin tone through the sophisticated layering of pigments and variations in color and hue. Shading is applied, naturally, to suggest volumes and contours, the intricacies of garment folds, and the plasticity of naked flesh. When depicting soldiers, a particularly notable effort is made to render tanned complexions – masculine bodies bronzed by long periods of exercise or battle under the sun, away from the comforts of home. This approach hearkens back to

Fig. 5. Alexandria, Egypt. Limestone grave *stela*; family scene. Late 4th – early 3rd century BCE. New York, Metropolitan Museum of Art inv. no. 04.17.2.

traditions of Archaic and Classical painting. In such works, as in the partially surviving monumental funerary *stela* from Demetrias, which shows two soldiers standing side by side, tonal shading not only conveys physical form, but also serves to express character. It becomes a visible marker of identity, encapsulating the way they lived and how they died.

The contrast between a paler skin complexion reserved for females and a darker one featured by males is well illustrated by yet another funerary painted *stela* from Alexandria, depicting a darker-looking seated man bidding farewell to a standing woman (Fig. 5). Another dark-skinned man, wearing a dark violet himation, stands behind the seated man in the center. The pale yellow and violet tones of the garments, rendered quite diaphanous in some areas, especially on the standing female, betray expert command of *skiagraphia*, and so does the delicate rendering of the facial features, paler for the woman and decidedly darker for the men. Another intriguing feature of the *stela* in question is its *mise en scene*: the background of the scene is divided vertically into two areas, grey on the left and violet on the right. The painter has thus managed to convey the quiet, sombre tone of the scene, as well as suggest to the viewer the sense of a closed space, alluding to the *oikos* now mourning one of its prominent members. Once again, the point of the scene is not only to elaborate on the way these people lived their lives within their communities, but also the respect they receive from their social milieu now that their lives reach their biological completion.

This way of doing things, or reacting to things done to you, comes pretty close to what the Greeks –philosophers and laymen alike– understood as *ethos* – a fluid trope rather than a fixed trait. Painting –as any Greek philosopher would have it, from Plato and Aristotle to their followers down to the Imperial period– was all about depicting a soul's *ethos*, what most thinkers described as *ethographia* (see Brecolaki 2015; cf. Plantzos 2018, 133–75). Pigment layering and tonal shading is evident in most painted faces from Alexandria,

Fig. 6. Amathus, Cyprus. Limestone grave *stela*; youth holding bird. 3rd or 2nd century BCE. London, The British Museum inv. no. 1894.1101.716.

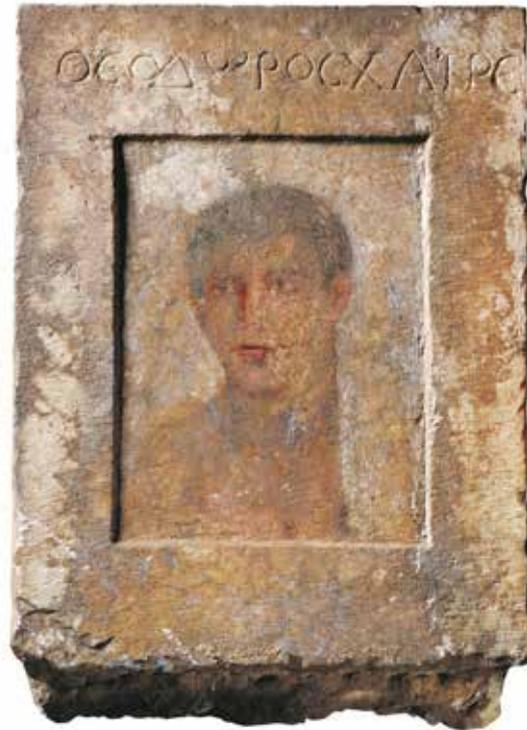

Fig. 7. Thebes (Boeotia). Painted grave *stela*. Portrait of young man. Thebes, Archaeological Museum.

even if their state of preservation is not quite complete. We may be certain, however, that the best among the Alexandrian funerary *stelae* would depict their subjects with the delicacy we find elsewhere in the Greek world or the Ptolemaic realm itself for that matter: a good example is the limestone pedimental *stela* from Amathus in Cyprus, dating from the 3rd or 2nd century BCE, showing a youth in a sleeved red chiton, enveloped in a long, white himation, and holding a bird, presumably a dove, in his left hand (Fig. 6). The style is linear rather than painterly, with strong outlines, though in the face the artist seems to have tried to denote the boy by distinguishing his facial features (the shape of the eyes and mouth especially), as well as in the shape of the head, the short-cropped hair and so on. A much more accomplished example comes from Thebes, in central Greece (Fig. 7): the bust of a young man is portrayed in a slight three-quarters turn to his right, wearing an orange-red chiton and a creamy-white himation hanging over his left shoulder. He is named Theodoros, and is greeted – *CHAIRE* – as an esteemed member of his community. Dating from the later second or the early first centuries BCE, this example betrays expert use of *skiagraphia* and tonal gradation.

Did the painters of those funerary *stelae*, as those of the ones from Alexandria, try to represent not just their models' likenesses but their souls as well? Social identities, to be sure, were not limited to the person's role in society, his or her age, profession, family ties and community interactions. They also conveyed their religious beliefs and social values as it were – in a way portraiture in Hellenistic Alexandria, and one could argue in the Hellenistic world at large – was a gateway to the sitter's soul. Nowhere is this more evident, than in the so-called "Fayum portraits" from late Hellenistic and Imperial Egypt (Doxiadis 1995; cf. Plantzos 2018, 336–41). Egyptian mummy portraits of the Early Imperial period offer good examples for studying how Graeco-Roman painting sought to depict a man's or a woman's (or a boy's or girl's for that matter) *ethos*: as an overall outlook towards humanity and the human condition, society and communal living, to life itself and to death that constituted life's inevitable termination.

Funerary art from Alexandria, therefore, in many ways the Hellenistic city par excellence, affords us a generous glimpse into the ways we, ourselves, wish to represent the pasts we populate and the bodies we inhabit. As such, it is trying –iconographically as much as stylistically– to make sense of present experience.

BIBLIOGRAPHY

- Brekoulaki, H. 2012. “Άνδρείκελον: το χρώμα του δέρματος στην αρχαία ελληνική ζωγραφική.” In *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, edited by P. Adam-Veleni and K. Tzanavari, 339–50. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Cole, S.E. 2019. “Ptolemaic cavalymen on painted Alexandrian funerary monuments.” *Arts* 8(2): 58–81.
- de Lauretis, T. 1984. *Alice Doesn't. Feminism, Semiotics, Cinema*. London: Macmillan.
- Doxiadis, E. 1995. *The Mysterious Fayum Portraits. Faces from Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson.
- Fischer-Bovet, C. 2018. “Official identity and ethnicity: Comparing Ptolemaic and Early Roman Egypt.” *Journal of Egyptian History* 11: 208–42.
- Hall, S. 1990. “Cultural identity and diaspora.” In *Identity. Community, Culture, Difference*, edited by J. Rutherford, 222–37. London: Lawrence and Wishart.
- Helly, B. 1992. “Stèles funéraires de Démétrias: recherches sur la chronologie des remparts et des nécropoles méridionales de la ville.” In *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη Δ.Ρ. Θεοχάρη*, 349–65. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Lewis, N. 1986. *Greeks in Ptolemaic Egypt*. Oxford: Oxford University Press.
- McCoskey, D.E. 2002. “Race before ‘whiteness’: Studying identity in Ptolemaic Egypt.” *Critical Sociology* 28(1–2): 13–39.
- Mirza, M.N., and Dungworth, D.B. 1995. “The potential misuse of genetic analyses and the social construction of ‘race’ and ‘ethnicity.’” *OJA* 14(3): 345–54.
- Omi, M. and Winant, H. 1994². *Racial Formation in the United States from the 1960s to the 1990s*. 2nd ed. New York and London: Routledge.
- Plantzos, D. 2018. *The Art of Painting in Ancient Greece*. Athens and Atlanta, GA: Kapon Editions and Lockwood Press.
- _____. 2023. “The archaeology of exclusion: Repatriation, whiteness, and a lost daughter named Carrie.” *AURA* 6: 99–116.
- _____. 2024. “Bones never lie’: forensic archaeology as a vehicle for archaeomenality.” *CAS Sofia Working Paper Series* 14: 76–103.
- Riggs, C. 2002. “Facing the dead: Recent research on the funerary art of Ptolemaic and Roman Egypt.” *AJA* 106(1): 85–101.
- Stamatopoulou, M. 2016. “The banquet motif on the funerary stelai from Demetrias.” In *Dining and Death. Interdisciplinary Perspectives on the ‘Funerary Banquet’ in Ancient Art, Burial and Belief*, edited by C.M. Draycott and M. Stamatopoulou, 405–80. Leuven: Peeters.
- von Graeve, V., and Preusser, F. 1981. “Zur Technik der griechischen Malerei auf Marmor.” *JdI* 96: 120–56.

Religious traditions and syncretism at Alexandria's Western Necropolis

---

Kyriakos Savvopoulos

Centre for the study of Ancient Documents, University of Oxford
savvopoulos1977@googlemail.com
ORCID ID: 0009-0005-4573-6948

ABSTRACT

Alexandria's Western Necropolis functioned as a true "city of the dead," intimately connected to the world of the living. From the Ptolemaic to the Roman period, its monumental hypogea –including Anfushi, the Saqiya Tomb, Girghis and Fort Saleh, Kom el-Shoqafa, the Tigrane Pasha Street Tomb, and the Persephone Tombs– developed into key settings in which religious practices, funerary beliefs, ideologies, and cultural identities were negotiated and materially expressed. Within these subterranean funerary structures, Egyptian, Greek, and later Roman elements are not merely combined, but purposefully orchestrated into Alexandrian "gateways" to imagined afterlives of gardens, gazeboes, chthonic symposia, and the realm of Osiris. Seen as "multi-coloured knots" in the city's social fabric, these monuments reveal a consistent integration of visual and ritual languages drawn from multiple traditions, where Osiris, Sarapis, Persephone, Hades, Bes, Anubis, "pharaohs," and elite Alexandrians inhabit a shared symbolic landscape. In this context, syncretism appears not as the erosion of identities, but as an Alexandrian strategy for articulating death, afterlife, remembrance, and social presence within a dynamic multicultural environment.

*"The first remarkable place [...] was the suburb of the Necropolis, that is, the City of the Dead. There, with admirable customs, Greeks and Romans took care to bury their dead. But we must not imagine this place as sad and sorrowful, like our cemeteries, whose appearance terrifies us. A thousand magnificent tombs were erected there, accompanied by splendid chapels, adorned everywhere with gold and marble."
(Hanna Diab 1707, 122, no. 254.)*

Alexandria was renowned not only for its iconic landmarks like the Lighthouse and the Royal Quarters, but also for its vast necropolis –the "city of the dead"– as Geographer Strabo calls it (17.6). Indeed, Strabo could not find a more appropriate term to describe the vast areas to the west and east of the city walls (as well as to the north, on the island of Pharos), occupied by an extensive and highly complex underground network of corridors and structures, hewn into the city's bedrock.

This network is characterized by systematic development and organization to serve the needs of a populous and highly diverse society, accommodating funerary practices of all classes and traditions. A notable feature is the use of cemeteries not only as a final resting place for the deceased, but also as a point of contact with the Alexandria of the living. Many burial complexes include gathering spaces, areas for rituals, water supply facilities, and numerous utilitarian rooms that testify to the presence of life and vibrant activity – at least unusual for

Fig. 1. View of the West Necropolis remnants (area of Mex), 1906. Paul Fleury Photographic Archive. Paul Getty Foundation.

cemeteries in the Greek mainland. As Strabo notes in the passage quoted above, “there are many gardens and groves and facilities for the embalming of the dead”.

The Necropolis of Alexandria emerges as a timeless “tourist” destination of the city, attracting visitors both in antiquity and much later, in medieval and early modern times, even up to the 19th century (Fig. 1). Monumental remains of the necropolis, especially those of the western sector, the primary concern of this article, are frequently the subject of surprise and admiration in the memoirs of various travellers from East and West, who passed through the Alexandria of ruins searching for its ancient grandeur. Local “experts” contributed to this as well, always ready to reveal the great “secrets” hidden in the “underground” Alexandria:

“If we believe the Arabs, the catacombs connect underground with the pyramids of Memphis. Such views about their extent are certainly exaggerated. But they are no more so than other giant architectural achievements, and deserve to be investigated.”

(Sonnini de Manoncour 1799, 152–53)

Visible monumental remains of the necropolis are also included in the early and extremely valuable archaeological records beginning at the end of the 18th century, first among them the famous Napoleonic *Description de l'Égypte*. In the two centuries of archaeological research that followed, the cemeteries have (and still do) represent the best-preserved category of archaeological remains from the Ptolemaic and Roman periods – a generous source of data offering a wealth of information on art and architecture, religion, funerary customs, as well as the formation and evolution of Alexandrian cultural identity. A key factor in this was the fact that a significant portion of the cemeteries remained untouched by modern construction until the early decades of the 20th century. Thus, archaeologists were able to carry out both systematic and timely rescue excavations that revealed impressive funerary structures in all wings of the Necropolis.

PTOLEMAIC PERIOD

Ptolemaic Alexandria was a city where religion, politics, and cultural identity were in continuous negotiation. The fusion of Greek and Egyptian traditions was not merely the outcome of royal policy, but also the result of the lived experiences and daily choices of its inhabitants, reflecting broader dynamics of interaction, adaptation, and coexistence across this Cosmopolis.

Developments in the city of the living directly and indirectly influenced the Necropolis. As early as the 3rd century BCE, Egyptian deities such as Isis, Harpokrates (a symbol of rebirth), and Bes (the protective, jovial guardian) sporadically appeared in the funerary sphere of Greek Alexandrians, such as those of Mustapha Kamel necropolis. Their presence suggests that Egyptian beliefs had already begun to shape the funerary practices of non-Egyptians, paving the way for a broader diffusion of Egyptian traditions across cultural and ethnic boundaries in the later Ptolemaic period (Adriani 1936; Venit 2002, 37–67).

Beyond these influences, Alexandrians also drew inspiration from key aspects of the city's religious life, notably the ruler cult. Living in a prosperous metropolis guided by rulers deified through their charisma and achievements, Alexandrians may have responded in kind – elevating their dead to the status of *heroes*. This elevation served both immediate and long-term purposes, whether commemorating personal or family achievements or reflecting the deceased's social standing. As a result, elite *hypogea* were designed with dedicated spaces, furnishings, and an ambience that recalled funerary temples. These spaces celebrated –and materially enacted– the relationship between the city and its ancestors, where the esteemed dead were to be treated as *ισόθεοι* (“equal to gods”), as attested by the Alexandrian epigrams of the era (i.e. epigram of Ammonios, *CPI* 69). In return, the deceased reinforced the social prestige of their living descendants and secured ongoing favor.

By the 2nd and 1st centuries BCE, the interaction between Greek and Egyptian traditions had profoundly reshaped Alexandria's landscape, leaving a clear imprint on its World of the Dead. Egyptian beliefs and burial customs had become increasingly appealing to Alexandrians of diverse linguistic and social backgrounds. Yet this diffusion was not a passive process: it unfolded through what may be termed “Alexandrianization” – a deliberate adaptation of contents, forms, practices, and visual styles to align with the city's composite identity and *modus vivendi*. Within this adaptive environment, the figure of Osiris, the central guarantor of the Egyptian afterlife, entered new configurations of meaning and representation.

The Egyptian concept of life after death was personified by Osiris, the king of the underworld, who retained his traditional iconography and function in Alexandria, as exemplified in tombs such as Anfushi II, Fort Saleh, and Ghirgis. Yet Osiris also appears to have been subtly recalibrated to the city's multi-cultural landscape, as Alexandrian tombs often accommodated stylistic preferences departing from pharaonic funerary settings. Several Alexandrians chose to project a Greek self-image in their tombs—or selected a symposium kline as a final resting place—reflecting elite Greek and Hellenistic practices cultivated during life. At the same time, there are cases in which Osiris shares the tomb's space with Greek deities in a mode of mutual, non-disruptive coexistence, a phenomenon visible in the bilingual architectural and decorative programs of many monuments. Ultimately, Osiris seems to have adjusted to the predominantly Greek-speaking environment of the city, as suggested by the near-total absence of hieroglyphic inscriptions in Alexandrian tombs, apart from a few demotic texts on grave goods such as those found in the Anfushi Necropolis.

The implications of these developments are brought into sharp focus in the necropolis of Anfushi, where Egyptian forms and concepts appear with a clarity and consistency unmatched elsewhere in late Ptolemaic Alexandria.

Fig. 2. Anfushi II. Wall scene of the staircase upper Landing.

THE ANFUSHI NECROPOLIS: ALEXANDRIA'S GATEWAY TO THE REALM OF OSIRIS

Originally located on Pharos Island (present-day peninsula of Anfushi), the Anfushi Necropolis is the setting in which the Egyptian dimension of Alexandria's World of the Dead becomes most clearly articulated (Guimier-Sorbets 2015). The discovery of extensive mummy remains in the Anfushi Necropolis and the nearby cemetery of Ras el-Tin, together with the Egyptian references embedded in the tomb architecture, has led scholars to identify this zone as a funerary context serving the Egyptian population of Alexandria—particularly those residing on Pharos Island and in the western districts of the city (Botti 1902a, 14; Breccia 1914, 9; Adriani 1952a, 54, fig. 27). Yet the evidence from the 2nd and 1st centuries BCE suggests a more intricate reality, one that challenges straightforward ethnic or cultural assignments and calls for a reassessment of who was buried in this part of Alexandria.

Despite the apparent Egyptian influence, none of the tombs in the Anfushi Necropolis can be classified as traditional Egyptian tombs. Several architectural elements incorporated into Anfushi tombs seem to derive from Egyptian temple architecture rather than funerary traditions. For instance, the floors within the burial units gradually elevate from chamber to chamber, a feature common in Egyptian temple architecture across the Egyptian Chora. Yet, many Greek-style decorative elements are also present, especially on the ceilings, creating a bilingual visual program.

The layout of the Anfushi hypogea corresponds to that of the tombs in the eastern necropolis, with chambers organized around courtyards. Of course, unlike the tombs of Shatby and Mustapha Kamel, the decoration of Anfushi tombs is heavily reliant on Egyptian stylistic conventions. Still, in some of them we also find a similar pattern of decoration on the walls, painted imitation of opus isodomum, leaping out under the 2nd–1st century BCE subsequent layers of decoration that were covering the walls upon the discovery, suggesting hypogea of both east and necropolis and Pharos Island may have originally shared common stylistic references.

In Anfushi Tomb II, a noticeably different atmosphere, compared to the tombs of Mustapha Kamel and Shatby, is immediately apparent as one descends the stairs leading from the ground level to the underground courtyard. On the first landing of the stairs, an Egyptian-style wall scene depicts the deceased, dressed as an “Egyptian priest,” standing between Horus, the falcon-headed god, and a Pharaonic couple offering a jar to the deceased or performing a purification ritual (though the current state of the painting complicates a definitive interpretation; Fig. 2). Botti (1902a, 13) suggested that the Pharaonic couple may represent a king and queen,

Fig. 3. Anfushi II. Wall scene of the staircase lower Landing.

Fig. 4. Anfushi II. General view of Chambers 1 and 2.

while Adriani (1952b, 64) identified the male figure as Osiris. Botti's assumption seems more plausible, as the male figure lacks the typical attributes of Osiris found in Egyptian funerary art. Additionally, the discovery of several Ptolemaic statues in Pharaonic dress, such as those from the Pharos lighthouse area (Stanwick 2002, C22 and C27) or Hadra (Savvopoulos and Bianchi 2012, no. 29), suggests that it was common in 2nd and 1st century Alexandria for the Ptolemies and their queens to be portrayed in Pharaonic and Isis dress.

Osiris, however, appears in his typical form on the second, lower landing of the stairs, enthroned, wearing his Atef crown and the typical robe, holding his scepters, and receiving the deceased. If the Pharaonic couple on the upper landing truly represents an anonymous Ptolemaic couple in Pharaonic dress, the stairway of the tomb seems to symbolize the passage from the Kingdom of the Ptolemies –the realm of the living– to the Kingdom of Osiris – the realm of the dead (Fig. 3).

In the courtyard of Anfushi II, two Egyptian-style gateways with segmental pediments, once flanked by sphinxes, lead to the two burial units of the tomb (respectively, Chambers 1–2, and Chambers 3–4). Upon entering the first burial unit (Chambers 1–2), visitors find themselves in a vestibule with elaborate wall decoration, divided horizontally into two parts (Fig. 4). The lower part of the walls is decorated with a painted imitation of alabaster orthostats. The upper half reveals two different phases. The earliest consists of Greek-style isodomic blocks, which were later covered with Egyptian-style checkerboard-patterned horizontal bands. Egyptian *pschent*, *hemhem*, and feather crowns are depicted on large tiles in the middle checkerboard zone, serving as “heraldic” symbols for the palace of King Osiris and his Queen, Isis.

From the vestibule, a decorative Egyptian-style doorframe with a segmental pediment, papyrus-form columns, and the typical Egyptian “broken” lintel, flanked by two sphinxes, leads to the burial chamber. The use of the broken lintel, a common feature in Egyptian temples, was symbolic and practical, allowing for the statue of the god (sometimes on a sacred bark) to be carried out to the public during annual celebrations (Venit 2002, 94). In this context, the broken lintel in Alexandrian tombs can be interpreted as a funerary version symbolising the “resurrection” of the deceased and their communication with the world of the living.

As in the vestibule, the burial chamber's walls are decorated with the Egyptian checkerboard motif, interrupted by larger tiles featuring painted Egyptian crowns. On the back wall of the chamber, an Egyptian *naiskos* (a small temple structure) is carved, symbolising the deceased's final destination in the realm of Osiris.

However, the ceiling of the burial chamber contains the most prominent Greek decorative element in the tomb. Visitors must look up to see a “Trellis and Tapestry” design, which fills the ceiling's squares with Greek-style multi-figure scenes, possibly inspired by Greek mythology (though these are now illegible). While the

Fig. 5. Anfushi V. Chamber 4. Loculus in the form of Egyptian Naos.

Fig. 6. Anfushi V. Chamber 2.

design's function seems purely decorative, it underscores the multicultural environment the tomb's owners experienced during their lifetime. Despite their Egyptian ethno-cultural background, the tomb's owners sought to incorporate this distinctly Alexandrian Hellenistic atmosphere into their final resting place.

Regarding the identity of the tomb's occupants, the wall scenes and architectural features suggest an Egyptian background for the deceased. However, Greek names are inscribed on the walls and grave goods, which at first glance might seem "incompatible" to such context. But in 2nd and 1st century BCE Alexandria, such apparent "contradictions" were not unusual. As mentioned earlier, Egyptians who sought to rise within the Ptolemaic state bureaucracy would undergo a process of Hellenization, adopting Greek names, education, and public lifestyle. Nevertheless, this process would not preclude them from performing traditional Egyptian roles – such as that of an Egyptian priest – while preserving their Egyptian names, language, and customs in private spheres.

ALEXANDRIAN CONCEPTIONS OF "PARADISE": ANFUSHI TOMB V AND THE SAQYIA TOMBS

Anfushi Tomb V offers another striking example of the distinctive funerary decoration found in the monumental hypogea of Alexandria. Unfortunately, the tomb is currently closed to visitors due to the rising water table, which has already caused significant damage to the wall decorations. Chambers 1, 4, and 5 feature elements similar to those in Anfushi Tomb II, with motifs appearing on both the walls and ceilings. In Chamber 4, one of the loculi is sealed with a slab-shaped like an Egyptian naos, symbolising entry to the realm of the dead (Fig. 5).

Burial Chamber 2 contains a carved funerary kline, adorned with a painted imitation of a shroud. The three interior walls surrounding the kline are painted with trees, separated by painted doorframes (Fig. 6). The back wall and lateral walls above the kline depict trees interspersed with piers. Notably, there is no attempt to show perspective or depth in these images. Between each dock, a date palm or deciduous tree is painted. These trees are rendered in a cursory, decorative style, yet they fit into a larger design that contrasts with their seemingly hasty execution. The ceiling features a painted imitation of a tent, contributing to the room's immersive atmosphere. Together, the painted walls evoke the illusion of a "gazebo" set in a lush garden or grove. This design encapsulates the Alexandrian vision of "paradise," where the deceased reclines on a luxurious kline beneath a canopy, enjoying a serene afterlife (Venit 2002, 87).

Fig. 7. Anfushi V. Chamber 5.

Fig. 8. The Saqiya Tomb, Wardian, wall scenes, today in the Graeco-Roman Museum.

Similarly, Chamber 5 features a monumental loculus of unusually large proportions, with walls decorated with representations of trees and woven tent designs (Fig. 7). When viewed as a three-dimensional space, the chamber resembles another “gazebo” nestled within a botanical garden, creating an idyllic environment for the afterlife.

This decorative scheme has no parallel in the Greek world and can be interpreted as an *Interpretatio Hellenistica* (or “*Alexandrina*”) of the nature scenes commonly found in Egyptian elite tombs, where the dead are depicted spending their afterlife in gardens with pools, abundant flora, and fauna (cf. the garden shrine depicted on a wall painting from the tomb of Ipy from the 19th Dynasty: Smith 1958, 218, figs. 369–370).

A similar, but more advanced in articulation, depiction of such (after-)lifetime “paradise” can be found in the wall decorations of another tomb located in the western necropolis, the so-called Saqiya Tomb, now lost but still famous for its wall scene of a watermill (Saqiya), currently displayed in the Graeco-Roman Museum (Fig. 8).

The chronology of the tomb has long been debated, with suggested dates ranging from the late Ptolemaic to the early Roman or even early Christian period. However, based on stylistic and iconographic considerations, a rather convincing interpretation is that of Venit, who places the monument between the 2nd and 1st centuries BCE. Venit emphasizes that motifs such as the shepherd figure, although later common in Christian iconography, derive from Hellenic artistic tradition and in this context do not indicate a Christian attribution (Venit 2002, 109–115).

The scene is a masterpiece of Alexandrian painting, showing a waterwheel turned by two oxen, urged on by a piping boy. A pond filled with plants and waterfowl occupies almost a third of the preserved image. The oxen move counter-clockwise around the Saqiya, which is set under an arbor with a vine trained over it. On the left side of the image, a boy, now heavily damaged, is depicted holding panpipes to his mouth and carrying a switch or stick across his left shoulder, walking toward the viewer.

On the north side of the projection of the east wall, at a right angle to the Saqiya scene, a Herm of Pan stands within an enclosure. Adjacent to this, a herdsman and his flock decorate the projection between the room with the zone-style wall and the one with the Saqiya and the herm. Only the herdsman’s raised arms and the upturned hoof of an animal he carries on his shoulders are preserved. To his right, two dogs sit –one facing outward, the other looking back at the shepherd– while trees and rocks form the backdrop. Below the green

Fig. 9. *Ba* bird, once painted on the sarcophagus of Saqyia Tomb, Wardian.

Fig. 10. Girghis Tomb, Gabbari.

line upon which the shepherd stands, clumps of grass suggest fields, where a small flock of sheep, including a lamb gambolling next to its mother, are depicted. Additionally, a ship is shown drinking from a pool, with two grazing sheep beneath it. At the bottom of the image, along a green ground line, a bony jackal sits, lurking in the shadows.

Indeed, such an idyllic environment of relaxation and joy, seemingly inspired by Alexandria's countryside, would have represented the ideal final destination for the elite Alexandrians. However, like many of his Egyptian counterparts from the Pharaonic period, the Alexandrian deceased appears to have been concerned not only with the composition of the natural environment, but also with the provision of essential resources for the after-life. These included water and agricultural products, believed to sustain the *Ba* (the soul), which is depicted as a bird on the surface of his/her sarcophagus (Fig. 9; see Smith 1958, 220, fig. 373 for a similar example).

CHTHONIC SYMPOSIA WITH OSIRIS

We may conclude our tour of the Ptolemaic West Necropolis with two remarkable examples –the Girghis and Fort Saleh tombs– both discovered in the present-day area of Gabbari. These tombs provide striking evidence of Alexandria's cultural interplay, where Greek and Egyptian elements coexist in a single funerary space.

In the Girghis tomb, the back wall of the burial chamber presents a composite setting (Fig. 10). A rock-cut sarcophagus in the form of an *amphikephalos kline* reflects an elite Greek lifestyle, reinforced by carved military armature on the back wall, indicating the deceased's high-ranking status. However, at the center of the same wall, an Egyptian-style *naos*, similar to those in the Anfushi tombs, is also carved, demonstrating adherence to Egyptian funerary traditions.

A similar synthesis of traditions is evident in the northernmost chamber of the Fort Saleh tomb. This chamber was designed as a deep niche, framed by columns inscribed with lotus motifs at the base and crowned with composite floral capitals supporting a straight lintel – an unmistakable Greek architectural feature. Yet, an Egyptian broken lintel is attached to the inner faces of the columns. Within this space, a rock-cut *amphikephalos kline*-sarcophagus occupies the lower portion, while the back wall is adorned with Egyptian religious imagery. A *pseudo-naos* crowned with *uraei* at the center once contained a painted depiction of Osiris, standing frontally with a crook and flail. Below, rearing serpents and traces of additional painted figures –Isis, Thoth, and Horus– suggest a broader Egyptian divine presence. Flanking the tomb niche, two mummiform figures of Osiris remain faintly visible (Fig. 11).

It does not take much effort to recognize that the individuals buried in the Girghis and Fort Saleh tombs – like those in Anfushi, Mustapha Kamel, and Shatby– represent only some of the countless “multi-colored knots”

Fig. 11. Fort Saleh Tomb, Gabbari.

in Alexandria's diverse social fabric. Over time, this complex cultural tapestry took on its own distinct identity, one that no longer needed to be explicitly categorized by its constituent parts. While we can still distinguish what is "Greek" and what is "Egyptian" in these material compositions, such expressions of identity should be primarily understood as *Alexandrian* – a concept shaped by each individual's perspective and needs. Here, Greek and Egyptian elements do not stand in opposition, but instead complement one another, serving multiple purposes – from the articulation of composite cultural identities to the ultimate preparation for the afterlife.

The Girghis and Fort Saleh tombs demonstrate how Egyptian funerary beliefs became integral to Alexandrian self-understanding, embedding ideas of the afterlife within the city's evolving cultural landscape. Through their architecture and decoration, these monuments communicate the social position and personal background of the deceased while also emphasizing the transition into the afterlife as a meaningful continuation of one's existence.

ROMAN PERIOD

The necropolis of the Roman period has developed in the same pattern as in the Ptolemaic period, with considerable extensions on all sides and systematic reuse of preexisting structures. No hypogea have survived from the Roman phase of the East Necropolis, except the impressive painted decoration of the so-called Tigrane Pasha (street) Tomb, which was extracted from its structure and now is hosted in the site of Kom El Shoqafa. The Western Necropolis hosts the impressive four-storey underground complex of Kom El Shoqafa, including the tomb with the most elaborate architecture and decoration found so far in Alexandria. Yet, extensive cemeteries have been excavated in the present area of Gabbari, from which only the so-called Great Catacomb survives, today closed to the public due to its poor state of preservation.

The Roman-period hypogea vividly illustrate the advanced stage of cross-cultural dialogue unfolding within the funerary sphere. What emerges most profoundly across these examples is the deceased's aspiration to secure a favorable destiny beyond death. Egyptian funerary beliefs, with their detailed vision of the afterlife, appear to dominate this "World of the Dead" as the most efficacious and enduring model.

Mummification practices became more widespread than ever, with the architectural and decorative programmes of the tombs often reflecting this preference. Yet the engagement with Egyptian tradition remained distinctly Alexandrian – defined by negotiation and interplay with the Greek tradition. Persephone, Hades, and other Greek deities continued to offer their presence and protection, frequently sharing tomb space with

Fig. 12. Kom El Shoqafa. General view of the Main Tomb.

their Egyptian counterparts. Greek and Egyptian forms and contents were brought together in various ways – through juxtaposition, fusion, and hybridity. In line with the same Alexandrian principles of adaptation, the Roman dimension also emerges, lending a socio-political inflection to the funerary repertoire and further enriching Alexandria’s cultural palette.

THE GREAT CATACOMB OF KOM EL SHOQAFa: GODS, PHARAOHS AND SACRED LEGIONARIES IN SERVICE OF THE PROMINENT DEAD

Things get quite complicated in the elite hypogea of the highest ranks of Alexandrian society of the period. There could be no better representative of such a cast of people than the Main Tomb at Kom el-Shoqafa, which represents the most well-preserved, monumental and lavishly decorated tomb of ancient Alexandria. The Main Tomb is shaped like an Egyptian temple, with the façade composed of a segmental pediment and papyri-form pilasters and columns. Still, it could be identified as Egyptian only within an Alexandrian context, meaning several Greek and Roman elements have been inserted in various areas of the inner structure (Fig. 12).

Moving into the *pronaos*, the visitor stands between two statues placed in niches in Egyptian style on the two lateral walls (Figs. 13 and 14). These statues represent two tomb owners, combining an Egyptian-style body with individual portrait characteristics, dated to the Flavian Period, probably Vespasian’s reign (69–79 CE; Venit 2002, 129). While the portrait represents the image and status of the dead during their lifetime, the Egyptian body seems particularly critical in a funerary context. In Egyptian tradition, statuary in a tomb environment – usually in royal and courtier burials– serves ceremonial purposes such as the Opening of the Mouth ceremony. After this ceremony, the mummy or statue of the dead would have been “able” to eat, breathe, see, hear and enjoy the offerings and provisions the priests and visitors brought to them, thus sustaining the Ka (living spirit; David 1999, 154).

In the case of the Main Tomb, the so-called “opening-of-the-mouth” ritual may have assumed a distinctly Alexandrian form, though no conclusive evidence currently allows us to reconstruct how it was performed

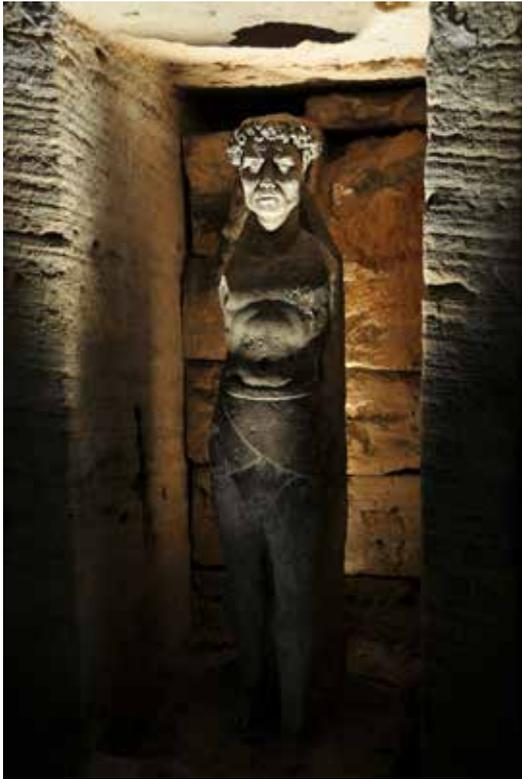

Fig. 13. Kom El Shoqafa. The male statue in the pronaos.

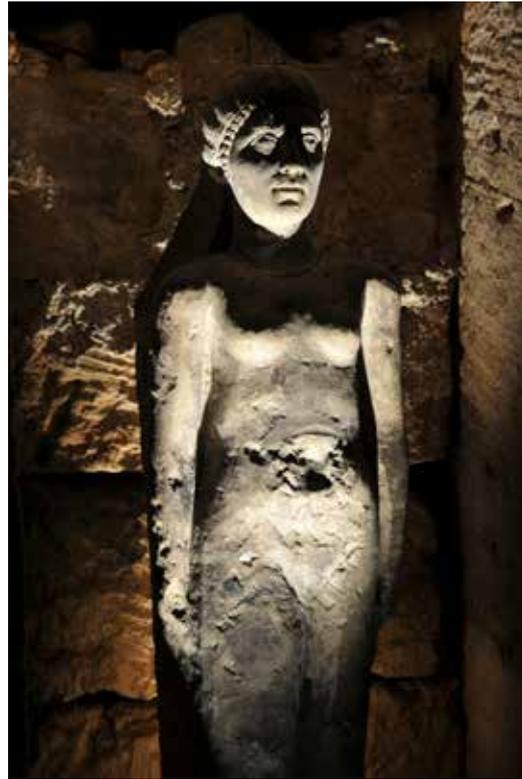

Fig. 14. Kom El Shoqafa. The female statue in the pronaos.

in this context. Even if such a rite was adapted locally, the statues themselves still convey a clear intention: emerging from their niches or false doors, they appear to greet and receive the living into their new abode, much like the young Alexandrian figure in the Gabbari Stele. In this way, the pronaos becomes a liminal space – a threshold where the worlds of the living and the dead intersect.

The back wall of the anteroom forms the façade of the main burial chamber, where Egyptian, Greek, and Roman elements are combined. The doorframe is bound by a torus moulding and supports a cavetto cornice decorated with a winged sun disc and crowned with a frieze of rampant *uraei-cobra*. Yet, the doorway is flanked at each side by an Agathos Daimon, standing on an Egyptian-style trapezoid base, as the guardian of the burial chamber's entrance. Each Agathos Daimon wears the *pschent* crown, but it also supports a Thyrsus and Kerykeion in its coils, which are attributes of Dionysus and Hermes respectively. There are typical Roman shields above each Agathos Daimon figure, with an image of Medusa.

The burial chamber hosts three niches in a cruciform (“triclinium”) arrangement, which contain Roman stone sarcophagi with garlands and masks. In contrast, the upper part of the niches is decorated with an Egyptian-style scene. The back wall of the central niche presents the funeral of Osiris, who is laid on his royal lion-shaped bed, surmounted by Thoth, Horus and Anubis in the role of the priest, a typical theme throughout Egyptian funerary tradition (Fig. 15).

Interestingly, scholars have observed “mistakes” in the scene, such as the depiction of three Canopic jars instead of four. Yet, by the time the Main Tomb was designed, Canopic jars had long disappeared from the canonical panoply of funerary equipment for almost 1000 years, if not longer. What is represented here is not a detailed rendering of a traditional Egyptian burial, but an evocation created by arranging vignettes that recall the Pharaonic funerary ambience. The emphasis, therefore, falls on the narrative's broader meaning rather than on precise pictorial detail, while the essential theme remains unchanged. Above all, such scenes suggest a more deliberate engagement with, and a deeper familiarity with, the long history of Egyptian funerary tradition within Alexandrian society.

Fig. 15. Kom El Shoqafa. The wall scene above the central niche: Funeral of Osiris.

Fig. 16. Kom El Shoqafa. The wall scene above the two later niches: act of worship to Apis-bull (Sarapis) by a Pharaoh.

A scene of a Pharaoh venerating the Apis-bull is presented on the back walls of each of the two lateral niches (Fig. 16). Apis stands on a podium, while Isis, on the right, embraces the god with her open-winged arms. The bull figure seems to represent a statue on a base, like this discovered in the Alexandrian Serapeion, rather than an actual bull. Considering the tomb's exceptional monumentality and precise dating, the participation of "Pharaohs" in the scenes can lead us to a series of questions. Would it be possible for the wall scenes on the back walls of the two lateral niches to represent the Roman Period Alexandrian cult of Apis? Is there a political-ideological symbolism behind these scenes? Who were the owners of the most monumental tomb preserved in Alexandria? What could their role have been in the public life of Alexandria?

Beginning with the latter point, the overall structure of the tomb strongly suggests that its occupants belonged to the highest social strata. Moreover, the depiction of pharaohs standing before the statue of the Apis bull may evoke acts of reverence to Apis performed by Roman emperors during this period. This could plausibly include Emperor Vespasian, whose reign coincides with the proposed date of the tomb. Notably, Vespasian is known to have participated in rituals at the Alexandrian Serapeion, located only a few hundred meters from the Kom el-Shoqafa necropolis (according to Venit (2002, 143), the Pharaoh of the Main Tomb represents Vespasian). If the tomb's residents were indeed of the highest social rank, such scenes may imply their role in the relationship between the Emperor and Sarapis (and the city).

Through these scenes (as well as their Flavian style portraits), the Main Tomb's owners might have desired to forge a relationship with the Roman "pharaohs" of Egypt as a reflection of their high status in Alexandrian society and possible involvement in the Roman state machinery. Probably for this reason, the two guards of the burial chamber flanking the exit are dressed in typical Roman military costume, as the exceptional case of a high-ranking Roman-Alexandrian demands. Still, the guards were not just ordinary Roman legionaries, but two different versions of the Egyptian god Anubis –one with a snake tail– in his eternal role as a guard of the necropolis, who adopted the characteristic military fashion of the era. Still, this can't be considered a purely Roman-period innovation. The soldier-dressed Bes used to do a similar job on behalf of the Alexandrian dead since the 3rd century BCE (Fig. 17).

THE TIGRANE PASHA STREET TOMB: INITIATION TO THE MYSTERIES OF THE DEAD

The Tigrane Pasha Street Tomb represents the only example in this study from the Roman phase of the East Necropolis. Although the tomb is lost, archaeologists managed to safely remove most of the exceptional wall

Fig. 17. Kom El Shoqafa. The Main Tomb burial chamber, towards the entrance. Fig. 18. Tigrane Pasha Street Tomb. Back wall of the central niche: mummy-funeral scene.
Two relief figures of Anubis-legionaries flank the exit.

decoration of the main burial chamber, once hosting three sarcophagi in triclinium arrangements. Today, the tomb decoration is displayed at the site of Kom el Shoqafa in a little museum, recalling the original shape of the triclinium chamber. The tomb dates probably to the Hadrianic era (Venit 2002, 147).

On each of the lateral walls of the entrance corridor, a male figure (upper part) and an Apis bull (lower part) are depicted on each side of the corridor. The males wear a Nemes headdress and a short garment. Each figure is carrying a round vessel. They have been interpreted as Isis' servants (Venit 2002, 147). On the short walls of the burial chambers, two crowned Agathoi Daimones are depicted, with false bears and crowns on their heads.

Inside the burial chamber, the back walls of the three niches bear painted scenes, which seem to compose one program. The back wall of the central niche shows a mummy lying on a bed and flanked by two female figures. Behind each woman is a pedestal, on which a crowned falcon stands (manifestation of Horus) (Fig. 18). The funerary couch has been identified as being a late Greek or Roman type, like the characteristic rhomboid pattern of the mummy binding. The two female figures seem to imitate Isis' and Nephthys' appearance, typical participants in such scenes in favor of the dead. Above the mummy, a winged solar disc holds out a garland. The upper parts of the pilasters that flank the central niche are each decorated with a seated figure of Anubis.

The central painting in the left niche depicts a male figure standing frontally; he has been thought to be the deceased (Venit 2002, 153), or even Osiris himself (Empereur 1995, 23–4). He is flanked by two seated jackals (animal manifestation of Anubis) looking upwards and two winged figures in tunics and leggings (Fig. 19). At the corner of the scene, there are two huge eggs tied with fillets set on high stands, which are symbols of rebirth. On top of the scene, there is a winged solar disc. The male figure clasps his hand before his torso, holding green palms between them. His head could be shaved or covered with a cup, slightly turned away from the frontal position. Most of the body is naked, apart from his middle part, which looks to remain wrapped in mummy bands.

In the central painting of the right niche, a male is depicted wearing a tunic, leggings and a nemes-style headdress, kneeling in front of a female (Fig. 20). Both figures hold palm trees, while extending their arms. The female figure wears a diadem with an uraeus on it. Her garment is similar to the female figures in the central niche. Behind the central figure, another male figure stands in profile to the right. He has his left foot advanced, standing in a traditional Egyptian pose. He holds out a large green censer in his left hand. He holds a snake-shaped crook in his right hand. Again, a winged disc flanks the scene from above.

Death, "resurrection," and an afterlife sustained by the presence of deities, such as Isis and Nephthys, appear to form the central thematic thread of these wall scenes. However, in terms of style and composition, although the imagery aspires to an Egyptian appearance, it fails to meet the formal criteria of Egyptian art. The painter was evidently unfamiliar with the conventions of traditional Egyptian visual language. Instead, the scenes reflect a Greco-Roman idiom: real-life model figures are depicted in Egyptian-style dress, yet the iconographic details and material culture are characteristic of the Roman period. The funerary *kline* in the central niche, for example,

Fig. 19. Tigrane Pasha Street Tomb. Back wall of the left niche: "resurrection" scene.

Fig. 20. Tigrane Pasha Street Tomb. Back wall of the left niche: kneeling figure in front a winged figure (Isis?).

is rendered in three-quarter perspective –a distinctly non-Egyptian convention– while shadows are used beside the figures, and the mummy is wrapped in the rhomboid banding typical of Roman-era burial practices.

Based on such a general idea of Egyptian art (if at all), the painter of the tomb seems to compose his scenes, dragging inspiration from Alexandria's religious life (and funerary rites). Indeed, there could have been no better source of inspiration than the Isiac mysteries performed by their followers. Perhaps he even used some of them and their sacred equipment as models. The *situlae*, for example, held by the servants of Isis at the entrance corridor represent actual aspects of the Isiac cults. Also, the funeral scene might have copied aspects of a proper funeral in Roman Alexandria. Therefore, regardless of the result in strictly artistic terms, we shall still be thankful to the Tigrane tomb painter for offering an insight into such rites.

Having penetrated the Alexandrian world of the dead, Egyptian eschatological beliefs and the fundamental concept of life after death became integral to Alexandria's cultural life and identity. For Alexandrians, existence may extend beyond death in the afterlife. This notion would bring some of the otherworld's protagonists to the front in a civic context. This is what Osiris Hydreios represents in the context of Isiac cults, for instance, as part of the divine environment of the co-dated so-called Ras el Soda Temple: the need of every individual to be prepared for what comes after death, the afterlife. For such an objective, people must follow a consistent and pious religious life in the company of the appropriate Gods. The owners of the Tigrane Tomb assert exactly this: as faithful adherents of Isis during life, they now place their hope for a favourable destiny beyond death in her care.

THE PERSEPHONE TOMBS: THE DUAL GAZE OF THE AFTERLIFE

The last examples come from the so-called *Nebengrab*, also called the Hall of Caracalla, a section of underground galleries adjacent to the Great Catacomb of Kom el Shoqafa. These are the so-called Persephone Tombs, two Naiskos-form burial niches, each hosting a sarcophagus, named after the central theme of their decorative program. In both Persephone tombs, the niche walls are covered with a double-narrative decoration program, creating a "trptych" around the sarcophagus composed of two mythological scenes. In each case, one Greek and one Egyptian are horizontally arranged in two registers. Each register represents a myth of death and resurrection, specific to its own culture, respectively Greek and Egyptian, the Abduction of Persephone and the Death and Resurrection of Osiris (Fig. 21).

Being almost identical to each other, the wall decoration of the two Persephone Tombs will be examined in parallel, based on their recent re-publication after an advanced digital documentation process with admirable results (Guimier-Sorbets et al. 2017). The Egyptian decorative program is arranged in the same manner

Fig. 21. Persephone Tombs central wall scene (identical in both tombs). Upper register: Funeral of Osiris. Lower register: Abduction of Persephone.

as in the Kom el Shoqafa and Tigrane Pasha street Tombs. The upper register on the central back wall depicts Osiris's typical funeral. Osiris' mummy lies on a royal lion-shaped bed. Anubis, who stands above him, attends the appropriate rituals. Isis, from the right side, and Nephthys, from the left, flank the funerary couch. Finally, Horus is depicted at the two corners of the scene, on the left side as a Pharaoh with a human head, while on the right side, with a falcon head.

On the lower register, the abduction of Persephone by Hades is depicted. On the right side, the scene presents Persephone, held by Hades, on Hades' *Tethrippon* chariot (which four horses draw). In the middle of the scene, Aphrodite is depicted with Eros above her left shoulder, with next to her on the left, Athena, and finally, at the end of the left side, Artemis.

The niches' two lateral walls complete the narrative of each register. The scenes of the Egyptian register present aspects of the process from the funeral to the afterlife, with the contribution of a series of gods. These scenes are traditionally placed on the lateral walls rather than in frontal view towards the visitor. They are considered themes regarding exclusively the dead and the involved gods – unlike the prosthesis of the mummy on the funerary bed, which is also a social event.

On the left wall of the upper register of Tomb 1 are two enthroned images of Isis and Thoth. The latter projects a falcon image of Horus, a symbol of rebirth, wearing the crown of Upper Egypt. Between the gods is the Osirian symbol from Abydos, also known as the Reliquary of Osiris, who had been dismembered by his brother Seth. The upper register of the right wall in Persephone Tomb 1 presents an Osirian resurrection scene. The 'Osiris' figure –the portrait takes more discussion– is presented in the typical Osiris robe, decorated with the characteristic rhomboid pattern, in the typical resurrection stance, between two altars and two seated figures, Ptah-Sokar-Osiris, the Memphite "God Creator" in the funerary role, and his counterpart Sekhmet, the Egyptian goddess of war and healing (Bianchi 1995, 125, 140; Shaw and Nicholson 2002, 230, 273–74).

On the left-wall upper register of Tomb 2, we find a typical figure of Osiris, bearing all his typical characteristics: (1) the atef crown, (2) the stance, with his forearms, turned towards his chest, (3) the typical robe with the rhomboid pattern. The god stands in the middle of the scene between two enthroned figures of Thoth (right) and Isis (Isis). As in the left wall, Thoth projects a falcon image of Horus with his left hand. On the left-wall upper register of Tomb 2, a figure in Osirian dress and stance –portrait is unclear– with the head surrounded by a star-disc- between Ptah (right) and a Baboon-headed god, Babi or Thoth, according to the 2021 publication (69-70), although Ptah would certainly couple well with the Lion goddess Sekhmet.

In the left-wall Greek (lower) register of both tombs, Persephone collects flowers with her companions, Athena, Artemis, and Aphrodite, while Hades has just appeared at the scene. The right-wall lower register provides a view of the Underworld, with the notorious three-headed dog Cerberus standing at its gate. To the left, Hermes, the soul leader god, would guide the dead to their final destination.

The figured-painted decoration is also found on naiskos' architectural frame. The pilasters of the naiskos bear images of Bes, while at the pediment is a solar disc flanked by figures of the Apis-bull and Thoth.

The role of the Egyptian scenes seems straightforward towards the desire of the dead to achieve eternal life, a destiny similar to that of Osiris, king of the Underworld, from funeral to resurrection. Accordingly, the Greek register follows a narrative form from left to right, before, during, and after the Abduction of Persephone. Still, to the eyes of the viewer, it is the abduction scene juxtaposed with Osiris' funeral that dominates the tomb's environment.

In the case of the Greek register, it is worth having a more thorough look at what else is promoted, along with the apparent concept of death and rebirth. We may start by carefully considering each figure's position in the central scene composition. While the abduction comprises the key theme, the Hades chariot is not presented in the middle of the scene but in the right corner, almost escaping from the frame, already on its way to the underworld. Left of Hades' chariot, Aphrodite stands in the middle of the scene in a relatively relaxed frontal pose along Eros, appearing as almost "ignoring" the main act to the right, where Persephone has turned her head and body towards her companions, desperately extending her arm. In contrast, in the left corner, Artemis and Athena seem to have the expected reaction, turning to the side of Persephone. In any case, figures in both corners point to the position of the central figure of Aphrodite, with the postures of their bodies, and by staring at the center, creating a symmetric arrangement to the scene, with Aphrodite in its center.

Yet, in relation to the Egyptian register, Aphrodite is located just under the central figure of Osiris. Her ever-desirable image and everything it represents (beauty, pleasures, desires, and happiness) would undoubtedly contradict the mummy figure of Osiris, who, in this specific scene, is more related to the sadness of death. Yet, Aphrodite may further represent the happiness and joy of the eternal life that the tomb owner desires to achieve after following the practices indicated in the Egyptian register.

Aphrodite got intensively involved in the funerary matters of the Roman period through her association with Isis and Hathor. Her image is frequently found in tombs of Roman Egypt, either as a figurine or as a coffin and shroud decoration. In the latter case, Hathor-Aphrodite may bear the portrait of a female dead as an expression of her desire to obtain rebirth and the afterlife, synchronising her desires with the capacities of the goddess (Riggs 2005, 41- 83).

This may also create second thoughts on this so-called "Osirian figure" of the Egyptian register of the left lateral wall, as, at least from what is visible in the published photo, there seems to be an attempt to create a portrait in frontal view, unlike the typical depictions of Osiris, and all other figures of the Egyptian registers that present their heads in profile. Perhaps it is also not a coincidence that the figure bears a star-like crown, similar to the female figure in Stagni Tomb, which most probably represents a dead female with Isis-Aphrodite characteristics (Venit 1999, 641-49; 2002, 159-64). Suppose this is true for the case of Persephone Tomb, there are still unpassable obstacles in recognising the figure's gender, as both females and males may be presented in Osirian resurrection robes and poses. Considering the prominent position of Aphrodite in the lower register as the de facto protagonist, at least in scene-arrangement terms, we cannot exclude the possibility of this tomb representing a female Alexandrian.

After more than three centuries of Greco-Egyptian interaction, such scenes can no longer be described as simple juxtapositions of two distinct religious or artistic systems. The divine figures represented in each register could typically find counterparts in the other, much like the overlapping dynamics observable in the life of the city itself – through fusion, synnaos associations, or the exchange of names and iconographic features. Within this context, Greek and Egyptian deities ceased to function as symbols of separate worlds; instead, they coexisted along a shared divine spectrum that reflected the hybrid character of the Alexandrian society. In a

city that had long internalized syncretism, drawing upon all available symbolic resources was both a pragmatic adaptation and a meaningful spiritual strategy.

These cross-cultural interactions gave rise to complex systems of meaning—multivalent, adaptive, and no longer confined to the interpretive frameworks of a single tradition. Rather than signalling the “erosion” of distinct identities, as an uninitiated observer like the Greek historian Polybius might have assumed, they mark the emergence of a shared symbolic repertoire forged through coexistence, negotiation, and the lived experience of an intricately entangled society. What emerged was not a superficial fusion born of expedience, but a composite language of symbols and practices capable of articulating the complexity of a world in which cultural boundaries were fluid and continually traversed. In this context, expressive patterns and practices were shaped less by doctrine than by the choices, affiliations, and aspirations of individuals navigating the porous contours of multicultural life.

BIBLIOGRAPHY

- Adriani, A. 1936. *Annuaire du Musée Greco-Romain (1933/34 –1934/35): La Nécropole de Moustafa Pacha*. Whitehead Morris Limited. Alexandria.
- _____. 1952a. “Necropoles de L’île de Pharos. I. Section de Ras el Tine.” *Annuaire du Musée Greco-Romain* 4 (1940–1950). Société de Publications Égyptiennes. Alexandria: 48–54.
- _____. 1952b. “Necropoles de L’île de Pharos. B. Section d’Anfouchy.” *Annuaire du Musée Greco-Romain* 4 (1940–1950). Société de Publications Égyptiennes. Alexandria: 55–128.
- Botti, G. 1902a. “Description sommaire de la necropole d’Anfouchy.” *Bulletin de la Société Archéologique d’Alexandrie* 4:16–36.
- _____. 1902b. “Première visite à la nécropole d’Anfouchy à Alexandrie.” *Bulletin de la Société Archéologique d’Alexandrie* 4: 13–15.
- Bianchi, R.S. 1995. *Who’s Who in Egyptian Mythology*. Scarecrow Press. New York.
- Breccia, E. 1914. *Alexandria ad Aegyptum: Guide de la ville ancienne et moderne et du musée graeco-romain*. Istituto Italiano D’Arti Grafiche. Bergamo.
- CPI = Bowman, A., Crowther, C., Hornblower, S., Mairs, R., and Savvopoulos, K. 2021. *Corpus of Ptolemaic Inscriptions*. Part 1: *Greek, Bilingual and Trilingual Inscriptions from Egypt*. Oxford University Press. Oxford
- David, A.R. 1999. *Handbook to Life in Ancient Egypt*. Oxford University Press. Oxford.
- Diab, H. 1707. *Voyage d’un maronite alépin en compagnie et au service de Paul Loucas, pèlerin français*, Vatican Library, Manuscripts of Paul Sbath vol. 1.
- Diodorus = 1963. Diodorus Siculus. *Library of History*, Volume VIII: *Books 16.66-17*. Translated by C. Bradford Welles. Loeb Classical Library 422. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts.
- Empereur, J.Y. 1995. *A short Guide to the Catacombs of Kom el Shoqafa Alexandria*. Harpocrates. Alexandria.
- Guimier-Sorbets, A-M. 2015. “Vers un au-delà bienheureux: les peintures des tombes d’Anfouchy et de Kôm el-Chougafa à Alexandrie.” *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions & Belles-Lettres*: 399–413.
- Guimier-Sorbets, A-M, A. Pelle, and M. Mervat Seif el-Din. 2017. *Resurrection in Alexandria: the painted Greco-Roman tombs of Kom al-Shuqafa*. Translated by C. Clement. Centre d’Études Alexandrines. American University in Cairo Press. Cairo
- Riggs, C. 2005. *The Beautiful Burial in Roman Egypt. Art, Identity, and Funerary Religion*. Oxford University Press. Oxford.
- Savvopoulos, K., and Bianchi, R. S. 2012. *Alexandrian Sculpture in the Graeco-Roman Museum*. Graeco-Roman Museum Series 1. Bibliotheca Alexandrina. Alexandria.
- Shaw, I., and Nicholson, P. T. 2002. *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. British Museum Press. London.
- Smith, W.S. 1958. *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. Penguin Books. London and New Heaven.
- Sonnini de Manoncour, C.S. 1799. *Voyage dans la Haute et Basse Égypte. Tome Premier (1777–1778)*, Buisson, Paris. 152–53.
- Strabo = 1932. *The Geography of Strabo*. Volume VIII, Book 17. Translated by H.L. Jones. Loeb Classical Library 267. Harvard University Press. London and Cambridge, Massachusetts.
- Stanwick, P.E. 2002. *Portraits of the Ptolemies. Greek Kings as Egyptian Pharaohs*. University of Texas Press. Austin.
- Venit, M.S. 1999. “The Stagni Painted Tomb. Cultural Interchange and Gender Differentiation in Roman Alexandria.” *AJA* 103: 641–49.
- _____. 2002. *The Theater of the Dead. The Monumental Tombs of Alexandria*. Cambridge University Press. Cambridge.

Collective Burial in Hellenistic Alexandria and Cyprus

Tom Landvatter

Reed College, Portland-OR

landvatt@reed.edu

ORCID ID: 0000-0002-6075-810X

ABSTRACT

Collective burial structures –tomb complexes built for the purpose of interring multiple individuals– are one of the most important aspects of the funerary landscape of Alexandria. These structures first appear in the earliest cemetery of Alexandria, Shatby, with the tomb known as Hypogeum A. Some similar structures in Cyprus are usually considered to have been constructed as a result of Alexandrian influence, in particular the Tombs of the Kings. While the architectural influence is undeniable, the nuances of practice and meaning of collective burial were different in each place. In Cyprus, though the Hellenistic period saw some definitive changes in tomb architecture, collective burial itself as a mortuary practice had been the norm across the island since late Neolithic. This paper considers collective burial as a practice in general, while also examining specific Hellenistic tombs in Alexandria and Cyprus, taking into account both architectural form and the nature of collective burial itself. In both Alexandria and Cyprus, there is a clear distinction between two levels of collective burial: inclusion in a communal tomb such as a hypogeum, and multiple burial within a specific context, one that might result in comingled remains. The specific meaning behind each choice, however, remains particularly Alexandrian and Cypriot.

INTRODUCTION

The practice of collective burial during the Hellenistic period is interesting for two reasons, one more broadly archaeological, and the other related to the specific culture-history of the Ptolemaic Eastern Mediterranean. On the one hand, collective burials are difficult to study: most theoretical approaches to mortuary archaeology, especially in the processual tradition (e.g., O’Shea 1984, 1996) have focused on individual burials and grave assemblages, while collective tombs overall have been under-theorized. There is work to be done in determining the limits of what social information is possible to extract from a collective burial context. As to culture-history, Hellenistic-era material of areas under Ptolemaic rule has usually been treated solely as part of distinct regional archaeological histories (e.g., of Cyprus, Crete, etc.) or, in the case of Egypt itself, as part of a distinct discipline. But it is also possible to consider the Ptolemaic empire as a whole. Is there such a thing as a specifically Ptolemaic material culture? What material can be called simply Hellenistic as opposed to Ptolemaic? There are some commonalities in material culture and practice across regions during the Ptolemaic period, so perhaps it is worth treating the area and time period more holistically.

This paper compares collective burial practices in Alexandria and Cyprus during the Ptolemaic-period as a way to begin to address both these questions. Cyprus was the most important Ptolemaic possession outside of Egypt, and as such provides the most natural region to investigate potential pan-Ptolemaic practices. Ptolemy

killed the king of Kition in 312 BCE, and while the island was seized by Demetrius Poliorketes in 306 BCE, Ptolemy recaptured it for good in 294, until it was ceded to Rome in 58 BCE. By the time of Ptolemy's conquest, Cypriots across the island had long been practicing burial in communal burial structures, while in Alexandria communal burial structures developed organically within the first decades of the city's founding. This paper will look at just a few tombs in detail: two *hypogea* in Alexandria (Hypogeum A in Shatby and Hypogeum A in Manara); the Tombs of the Kings near Nea Paphos; and a Hellenistic tomb excavated at Pegeia. I argue that in both Cyprus and Alexandria there is a distinction between inclusion in a communal burial structure and interment in a truly mixed burial context, which has implications for our understanding of how identity is articulated in both places. However, before delving into the specifics of the Cypriot and Alexandrian practices, I am going to discuss collective burials generally and theoretical approaches to them.

COLLECTIVE TOMBS

A collective tomb is defined by three variables: number of burials, duration of time, and continuity of space. To be a collective tomb, it must contain multiple interments; the interments must have been deposited successively over time, rather than all at once as in a mass grave; and the interments must be in the same location or structure (Dédérix et al. 2018). This terminology is necessarily broad, and encompasses a large number of tombs that we might otherwise consider distinct. For example, this definition makes no presumption as to the relationship between people buried in a given tomb. This definition thus lumps together family tombs, where inclusion is based on kinship, and tombs managed by non-kinship based groups such as burial clubs or associations. For most archaeological cases, we do not have textual information that definitively states the organizing principle of a given collective tomb. Collective tombs were common in many places in many periods, and the reasons that people favored this type of practice must have been particularly locally situated. The specific architecture of a communal tomb structure, which can vary widely, does not figure in this definition, but rather the tomb's use as a place of multiple burial.

Outside of the problem of definition, the very nature of a collective tomb makes it difficult to study. In the processualist tradition of mortuary analysis, beginning with Binford (1971) and Brown (1971) and continued through O'Shea (1984, 1996), the strength of mortuary evidence for answering social questions comes from the nature of the burial as an archaeological deposit. Funerary practices are generally conservative, and are conducted according to certain rules and rituals that tend to change slowly over time. Since every individual interment is done according to these certain rules, and since funerary rites are performed and enacted by the living, the treatment of each individual interment must be related in some respect to an identity associated with the deceased: the deceased is being treated in a way that is deemed appropriate for them by the living (O'Shea 1996). The intentional and purposeful nature of mortuary treatment means that patterns we find in mortuary evidence must reflect real distinctions recognized by the living society. This does not mean that we can assume a one-to-one correlation between patterns in mortuary data and the structure of the living society, as some early processualist attempts at mortuary analysis assumed (e.g., Tainter 1975) and which post-processualists rightly criticized (e.g., Hodder 1980). However, this does mean that patterns recognized in mortuary data are real distinctions recognized by the living society in some capacity.

With collective tombs, this type of mortuary analysis is far more difficult to do. Each individual interment in a collective tomb remains the result of intentional ritual action done according to specific rules; but the reality of multiple depositions in a single context makes interpretation far more complicated. In a collective tomb, a given context is no longer the result of a single archaeological depositional event, but rather the accumulation of multiple events over generations or even hundreds of years. In attempting to do mortuary analysis along the lines outlined above, this fact presents several problems. First, there is the difficulty in determining the rate of deposition in a collective tomb: were burials made at a steady rate, or were there long interruptions between

depositions (Dederix et al. 2018)? The answer has implications not just for the chronology of the tomb, but for determining the group actually using the tomb (one extended family over time, another group usurping it later, etc.). Second, there is the issue of the grave assemblage. Depending on the nature of deposition within the tomb, it may be impossible to confidently associate any particular grave goods with any specific individual.

This difficulty in associating specific grave goods with specific interments is demonstrative of the problems for mortuary analysis in the processualist (or at least processual-ish) tradition when it comes to communal burial. Proper mortuary analysis relies on finding patterns in the relationship between variables of a given archaeologically attested burial context. These variables can be defined as (1) bioarchaeological data; (2) the treatment of the body, including cremation vs. inhumation vs. mummification, positioning of the body, etc.; (3) the quantity and variety of grave goods associated with the interment; (4) grave architecture, including the size and elaborateness of the tomb, both internal and outwardly accessible/visible; and (5) the placement of the grave within the larger cemetery landscape. Given this, the potential disturbance of earlier burials that is inherent in each subsequent burial in a collective tomb is a real problem for interpretation: once grave goods can no longer be associated with a particular interment, the ability to recognize patterns becomes difficult, and hence the ability to extract meaningful social information is impeded.

We can, however, analyse collective burial and collective tombs to some degree as a variable within a system of mortuary practice. Collective burial relates to two of the variables outlined above. First, the choice of collective versus individual interment can be categorized as a type of body treatment; and second, there is the collective tomb itself, which relates to grave architecture. While these are often conflated, I am particularly interested in the role that the *act* of collective burial played as opposed to the development of collective burial structures. This is where a comparison of Alexandria and Cyprus can be fruitful: in the former, collective tombs and collective burial developed in tandem under new social conditions, while in Cyprus collective burial had long been normative practice, but tomb architecture developed under Ptolemaic influence. We also have to consider the difference between interment in a collective burial structure, and burial in a space that results in comingled remains; the two are not necessarily coterminous. This dynamic is worth interrogating, to get at the potential roles and meanings of collective burial in different parts of the Ptolemaic empire.

COLLECTIVE TOMBS IN ALEXANDRIA

Collective tomb structures are present from the very foundation of Alexandria. Shatby, the earliest attested cemetery of the Hellenistic city, consists of a combination of cist tombs, with and without burial monuments, as well as more elaborate underground chambers approached via a *dromos* (Breccia 1905, 1912). Most crucially, Shatby includes Hypogeum A, the earliest attested, purpose-built collective burial structure in the city. The recent excavations carried out by the Archaeological Society of Alexandria and its associates have revealed the full extent of the structure, while the work of Stefan Schmidt has been critical in reassessing the nature of the structure itself (Schmidt 2010; Rummel et al. 2019). Hypogeum A consists of an open court meant as a communal gathering space, along with several galleries containing multiple *loculi*, including the main chamber (room “h” in Breccia’s original plan) centered on the burials contained within two elaborate, stone-cut *klinai* sarcophagi. This sets the pattern for later iterations of the *hypogeum* type in Alexandria: a central communal chamber with rooms branching off that contain *loculi* for individual interments, either cremations or inhumations.

For the purposes of this paper, however, I will largely set Shatby aside and focus on the Hadra cemetery, and in particular the Manara section. While Hypogeum A in Shatby is critically important for understanding the development of mortuary practice in Alexandria, very few tomb assemblages from Shatby can be reconstructed due to Breccia’s recording methods. The Hadra cemetery is better recorded, excavated largely by Achille Adriani over the course of many years and multiple rescue excavation projects.

The Manara section of Hadra is particularly important: excavated in 1940 by Achille Adriani, initially only a selection of tombs was published in the fourth volume of the Graeco-Roman Museum's *Annuaire* (Adriani 1952). However, Marie-Dominique Nenna's publication (Nenna 2012) of the raw data from Adriani's notebooks from the Manara area excavations enables us to get the fullest picture of Alexandrian mortuary practice in the eastern necropoleis. While a full analysis of the Manara material is beyond the scope of this paper, we can use the material from Manara to better define what collective burial looks like in Alexandria. There is also, definitively, a distinction between the act of collective burial within in a single *loculus*, and the inclusion of a burial in a communal structure. These are two separate iterations of collective burial, which may or may not co-occur.

Some basic statistics from Manara cemetery are presented in Table 1. In terms of grave architecture, the cemetery overall was similar to Shatby with cist (*fossa*) graves with and without monuments, and underground *hypogea* meant for multiple interments. Some significant differences were the presence of single *loculi* accessed via *dromoi* or a shaft, as well as *loculi* directly cut into a rock face without any associated structure. There were 69 individual burials found at Manara, four of which were cremations, and 16 of which (all inhumations) were individual burials within a communal burial structure. Twenty-five of these burials had grave goods, and inclusion in a collective *hypogeum* structure (or not) appears to have had no bearing on whether an individual received grave goods (or not). There are 13 burial contexts that contained multiple burials, only four of which were in communal *hypogea*. Just over half ($n = 7$) of these multiple burial contexts contained only two individuals; three individuals were present in five contexts, and one context contained four. Of these 13 burial contexts, eight were mixed cremation-inhumation contexts, four contained only inhumations, and only one of which consisted solely of cremations. It may be the case that there is a certain preference for a mixed burial if an individual is cremated, since cremations on their own are quite rare.

Table 1. Summary of basic information from Manara cemetery. Derived from Nenna 2012.

Individual Burials	Multiple Interment Contexts
Total: 69	Total: 13
16 burials in hypogea	4 in hypogea
4 cremations	8 mixed inhumation/cremation
	4 inhumation only
	1 cremation only

Just this quick overview of the material indicates how there is a difference between inclusion in a *hypogeum*, and collective burial itself, which can occur in any burial structure. For instance, the single context with the most interments (three cremation and one inhumation), burial 127 in Manara section C (Nenna 2012, 141), was a single *loculus* accessed via a shaft, not a *loculus* in a larger *hypogeum* structure. Hence, it seems that there were two different types of collectivity being enacted in Alexandria. It is worth taking a look at Hypogeum A in Manara (*not* the Hypogeum A in Shatby) to see how this plays out in more detail.

Hypogeum A, in area B of the Manara section of the Hadra necropolis (Fig. 1; Table 2), contained 13 *loculi*, 12 of which were accessed directly for a central, communal space. *Loculus* 13 was an apparent later addition, carved out of and extending perpendicular to the south wall of *loculus* eight. All of the *loculi* in the Hypogeum were occupied, with three multiple interment contexts: *loculi* 10, 11, and 12. *Loculus* 10 contained two inhumations, *loculus* 11 three inhumations, and *loculus* 12 two inhumations and one cremation. Only five *loculi* had any grave goods, four of which were single interment graves.

Though our evidence is sparse, this *hypogeum* can give us some interesting insight into the relationship between the two types of collective burial: within a communal structure, and then a multiple burial within a single *loculus*. What seems clear in Manara Hypogeum A is that the decision to be buried collectively in a single

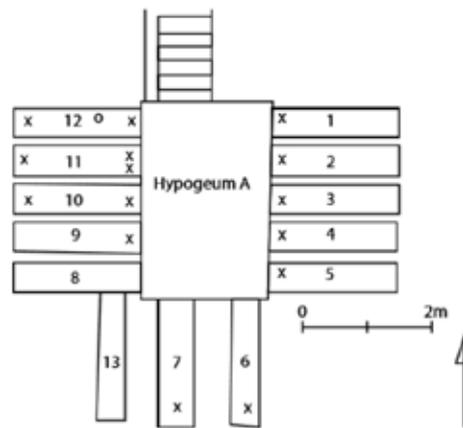

Fig. 1. Hypogeum A, Manara, after Fig. 6a in Nenna 2012. X = position of inhumation, if known; O = position of cremation.

Table 1. Summary of basic information from Manara cemetery. Derived from Nenna 2012.

Loculus #	Total individuals interred	No. of cremations	No. of inhumations	Single or Multiple Interment? (S/M)	Mixed Cremation/Inhumation? (Y/N)	Grave goods? (Y/N)
HypA.1	1	0	1	S	N	N
HypA.2	1	0	1	S	N	Y
HypA.3	1	0	1	S	N	N
HypA.4	1	0	1	S	N	N
HypA.5	1	0	1	S	N	Y
HypA.6	1	0	1	S	N	N
HypA.7	1	0	1	S	N	Y
HypA.8	1	0	1	S	N	N
HypA.9	1	0	1	S	N	Y
HypA.10	2	0	2	M	N	N
HypA.11	3	0	3	M	N	N
HypA.12	3	1	2	M	Y	Y
HypA.13	1	0	1	S	N	N
Totals	18	1	17	15 sg.; 3 m.	1	5

loculus exists as a variable independent of any other aspect of that burial. For instance, with respect to the grave assemblage, the multiple-interment *loculi* in Hypogeum A could include grave goods, as could single-interment *loculi*, while the multiple-interment *loculi* could include all inhumations, or mixed inhumation-cremation burials.

What is most telling is the organization of the burials within Hypogeum A. As stated above, only three of the 13 *loculi* have more than one interment (numbers 10, 11, and 12), located on the west side of the *hypogeum* nearest the entrance. While one could argue that these specific contexts were the result of a lack of space –every other *loculus* was full, so multiple interment was necessary– it is just as likely that this was an intentional choice, and not one made out of necessity. Proof of this is *Loculus 13*: this *loculus* was clearly added later, and contains only one interment. Since the construction of new *loculi* was an option even in a cramped space such as Hypogeum A, it seems that the use of *loculi* for multiple burials was not, or at least was not solely, due to practical constraints of space. To be buried in a communal structure was one choice; to be buried in a *loculus* with more than one burial was another.

It is, I think, crucial to consider the meaning of collective burial in a single *loculus* and collective burial in a purpose-built communal structure as distinct. The development of the communal burial structure in Alexandria, beginning in Shatby with Hypogeum A, is intertwined with the development of Alexandria's social fabric. Stefan Schimdt (2010) proposed that Hypogeum A in Shatby was a structure built to serve the needs of a "burial club", or association of non-blood related individuals, who combined resources to cover funerary expenses and rituals. This makes sense as a response to the diverse, immigrant social fabric of the early city: old social ties would have been severed and new ones, not necessarily familial, would have to be constructed in their place to fulfil normal funerary obligations. Since that proposal, however, Schmidt has become more convinced that Shatby's Hypogeum A served a family tomb rather than for a burial club, though he admits there would be no structural difference between a family tomb and one for a burial club (Rummel et al. 2019, 139). Both a tomb for a burial club and one for a family would fulfil a similar need in Schmidt's eyes for a kind of social integration in the new, cosmopolitan social environment of Alexandria.

What is so interesting about these new collective burial structures, of which both Hypogeum A at Shatby and Hypogeum A at Manara are representative, is that though they are focused on the collective they are simultaneously, as Schmidt points out, clearly very focused on the visibility of the individual within that collective (Rummel et al. 2019, 140–41). The use of the individual *loculus* allows for the articulation of an individual identity within a collective one, whether that collective is an extended family unit or a burial organization, such that the individual still remains identifiable. The burial of multiple individuals in a single *loculus* defeats this purpose, however, as remains become comingled. Mixed burial in a single *loculus* clearly has a different motivation, independent of inclusion in the collective burial structure overall.

COLLECTIVE TOMBS IN CYPRUS

Unlike in Alexandria, where collective burial and collective burial structures can be called an innovation, in Cyprus during the Hellenistic period collective burial was nothing new. Inhumation interment of multiple individuals in a rock-cut, subterranean chamber tomb had been normal on Cyprus since the late Chalcolithic, becoming widespread during the Early Bronze Age Philia culture (Keswani 2004, 55). Up to the Hellenistic period, most of these tombs could be classified as either "cave-like", with a single usually irregularly cut chamber, or as regularly-cut, with one or more usually rectangular chambers (Parks 1999; Carstens 2006). Beginning in the late Cypro-Archaic period, there is a preference for regularly-cut chamber tombs over cave-like ones, but cave-like tombs persisted and were in use for the duration of the Hellenistic period. Unlike in Alexandria, then, we encounter a long-standing tradition of communal burial on the island, but one in which for the most part there is not clear emphasis on individuality within a collective. Most burials were made in a single chamber, emphasizing the collective over the individual, as individuals became easily comingled. But what changes during the period of Ptolemaic rule?

For the Hellenistic period, most attention has been focused on the so-called "Tombs of the Kings" near Nea Paphos, which were largely excavated by Sophocles Hadjisavvas in the 1970s and 1980s (Hadjisavvas 2014). The most important monuments at the site are eight rock-cut communal tombs, with associated *loculi* and cist graves, which range from more simple chamber tombs (tombs 1 and 2) to elaborate structures centered on an open-air, columned atrium (tombs 3, 4, 5, 6 7). The Tombs of the Kings are usually discussed as examples of Alexandrian influence in Hellenistic Cypriot architecture, and the similarities between the atrium tombs and the early communal tombs of Alexandria, especially those of Mustafa Kamel, have long been a subject of discussion (Guimier-Sorbets and Michaelides 2009). The atrium-style chamber tomb does not have a clear Cypriot precedent, and so some influence from Alexandria seems clear.

But is also clear that the Tombs of the Kings are not a direct copy of an Alexandrian type: there are key differences between the atrium-type as it appears in Cyprus and in Alexandria. In Cyprus, freestanding columns

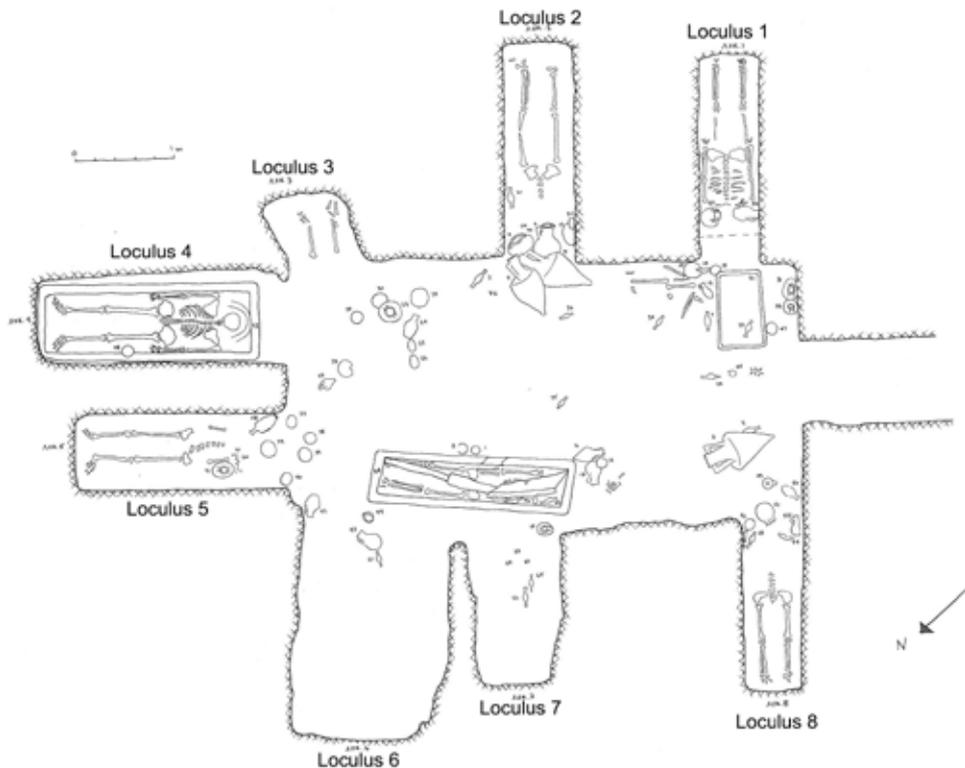

Fig. 2. Plan of Tomb P.M. 3534 (after Raptou et al. 2002: Fig. 1).

are used in the atrium tombs, while the best-preserved tomb at Mustafa Kamel, Tomb 1, has instead engaged columns. In fact, only Mustafa Kamel Tomb 4 has a courtyard with a true peristyle courtyard, and it is poorly preserved. The Cypriot tombs have wells in courtyards, like Alexandria, but not altars, unlike Alexandria (Guimier-Sorbets and Michaelides 2009, 221–24). In fact, the tomb with the clearest Egyptian influence is Tomb 8 of the Tombs of Kings, which has no architectural parallel in Alexandria at all; however, two limestone falcons, now in the Paphos District Archaeological Museum, were found associated with this tomb, and appear to be Egyptian-style Horus falcons. Thus, in many ways, the Tombs of the Kings *feel* Alexandrian, rather than are truly Alexandrian. The most important innovation for the Cypriot tombs, from a functional perspective, was the inclusion of an open court that provided for continuous access, rather the solely at the time of burial (Guimier-Sorbets and Michaelides 2009, 231). But of course, plenty of Alexandrian tombs did not in fact have this feature either.

So, what are we to make of these structures, and the people buried in them? What does collective burial *do* for them? While the Tombs of the Kings are usually attributed to officials from Alexandria based in Nea Paphos (Guimier-Sorbets and Michaelides 2009, 231–32), this does not have to be the case and is in fact unlikely that they solely are for them. There are a few examples of atrium types found outside of Nea Paphos, which means that it is not solely restricted to Paphian Ptolemaic elite. In a place where collective burial has been the norm for thousands of years, what does it mean for a Cypriot to be buried in collective tomb that takes as its inspiration a foreign, Alexandrian form? I do not have an answer yet, but the work that collective burial is doing in Cyprus must be different in some respect from what it is doing in Alexandria.

Though the majority of attention has been paid to the Tombs of the Kings, there is great architectural variety in tomb architecture across Hellenistic Cyprus. One innovation that appears, it seems, during the Hellenistic period, is the addition of *loculi* to some Cypriot-style chamber tombs (on dating see Parks 1999, 211, *contra* Carstens 2006, 152). An exhaustive overview of these types is beyond the scope of this article, but we can see this in a well-excavated and published chamber tomb from Pegeia (Fig. 2; Raptou et al. 2002), which is entirely

Hellenistic in date. The tomb was able to be mapped properly, with all grave goods recorded. Some objects were solely funerary (e.g., bronze wreaths and gold leaves) or were perishable (e.g., egg offerings), most were middle-quality ceramics, including amphorae, plates, bowls, jugs, and unguentaria (Raptou et al. 2002, 217). Individual interments could not be dated with enough accuracy to reconstruct the full use-history of this chamber tomb, even though the context is near-perfectly preserved.

It is, however, worthwhile to consider the use of space in this tomb, as above with Hypogeum A in Manara. The eleven burials in the Pegeia tomb were distributed across seven different *loculi* (*Loculi* 1–5, 7–8), two sarcophagi (Sarcophagus A and C), and one area (Area A) (Raptou et al. 2002, 224–26). Interestingly, for the most part each interred individual was buried in a discrete place. All of the *loculi* contained only one interment each; one individual was buried in Area A; and sarcophagus A contained one individual. Only sarcophagus C contained comingled remains, one male and one female. Like in Hypogeum A in Alexandria, it seems that inclusion in the collective tomb marked one thing – probably family affiliation, though one cannot be sure, especially since collective burial structures were normative practice in Cyprus – while burial together within in a single burial context, as with sarcophagus C, signals something else. The presence of *loculi* in this tomb make it much easier to clearly separate individuals from the collective. This is not the case in every Hellenistic Cypriot tomb, of course. The Hellenistic and Roman period tombs of at Mağara Tepeşi in the Malloura valley (T25–28), for instance, included far more individuals in a tomb, ranging from 25 to 42 individuals, with most remains being found comingled – though some of this was undoubtedly due to later looting (Harper and Tung 2012). But the use of *loculi* and the adoption of other clear discrete spaces for burial in Cypriot tombs (e.g., *arcosolia*, as in Tsambres tomb 15; see Dray and du Plat Taylor 1951) can be seen as a potential innovation, and which has implications for our understanding of collective burial and its meaning on Cyprus in the Hellenistic period.

CONCLUSION

So, what can we conclude, if anything, about communal burial in both Alexandria and Cyprus during the Hellenistic period? The work represented in this paper is all quite preliminary, but we can begin to think about what kind of social work communal burial is doing in both Cyprus and Alexandria. In Alexandria, I believe we can think largely in terms of innovation. The large *hypogea* were created to fulfil a specific social purpose, namely fostering social integration and creating social ties, whether that was via a burial association or in an extended family unit (Rummel et al. 2019). But burial in a *hypogeum* is a distinct thing in and of itself, as opposed to multiple interment in a single burial context. The structure of Alexandrian *hypogea* allows for the articulation of a kind of individuality within the collective (Rummel and Schmidt 2019), but the actual practice of multiple interment within a specific burial context (e.g., in a single *loculus*) is a clear negation of that individuality. The reason for that choice, and the identity it signals, is clearly distinct.

In Cyprus, there are clear introductions of certain tomb elements from Alexandria, in particular the open, accessible court and (to a certain extent) the peristyle tombs. But these types are restricted where they are found, and while they are innovative to an extent, they can also be seen as a development of indigenous Cypriot tomb types as opposed to a direct adoption of an Alexandrian type. The use of the *loculus* (a feature found in tombs well beyond Alexandria and Cyprus) is a development that perhaps also indicates an interest in articulating a sort of individual identity in burial that was not emphasized in prior periods. Since burial in communal structures was the norm on Cyprus, the meaning behind burial in a communal structure must have some different significance compared to Alexandria. But the occasional focus on the individual in death, as opposed to solely the collective, may signal a more significant influence from the wider Ptolemaic, and Hellenistic, world than the architectural innovations favored by elites around Nea Paphos.

Collective burials are difficult to approach, but are a potentially very interesting avenue of further research. In particular, it is important to consider these tombs both in their particular local context, and in conversation

with other sites across the Ptolemaic Mediterranean. It is clear of course that there is more work to be done, and we cannot as of yet fully interrogate systems of mortuary behavior that underlies the communal tombs of the Hellenistic period. Comparisons, however, can yield potentially fruitful results, in particular between Alexandria and Cyprus.

BIBLIOGRAPHY

- Adriani, A. 1952. *Annuario del Museo Greco-Romano, 1940–1950*. Alexandria: Whitehead. Morris.
- Binford, L. R. 1971. “Mortuary Practices: Their Study and Their Potential.” In *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices: Memoirs of the Society of American Archaeology* 25, edited by J.A. Brown, 6–29. Washington: SAA.
- Breccia, E. 1905. “La Necropoli di Sciatbi.” *BSRAA* 8: 55–100.
- _____. 1912. *La Necropoli di Sciatbi*. Cairo: IFAO.
- Brown, J.A., ed. 1971. *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices: Memoirs of the Society of American Archaeology* 25. Washington: SAA.
- Carstens, A.M. 2006. “Cypriot Chamber Tombs.” In *Panayia Ematousa II. Political, Cultural, Ethnic and Social Relations in Cyprus. Approaches to Regional Studies*, edited by L. Wriedt Sørensen and K. Winther Jacobsen, Monographs of the Danish Institute at Athens 6. Aarhus, 125–79.
- Déderix, S., A. Schmitt, and I. Crevecoeur. 2018. “Towards a Theoretical and Methodological Framework for the Study of Collective Burial Practices.” In *Gathered in Death Archaeological and Ethnological Perspectives on Collective Burial and Social Organisation*, edited by A. Schmitt, S. Déderix, and I. Crevecoeur, 21–9. Presses universitaires de Louvain, Louvain-La-Neuve.
- Dray, E., and J. du Plat Taylor. 1951. “Tsambres and Apendrika: Two Classical and Hellenistic Cemeteries.” *RDAC* 1937–1939: 24–123.
- Guimier-Sorbets, A-M., and D. Michaelides. 2009. “Alexandrian Influences on the Architecture and Decoration of the Hellenistic Tombs of Cyprus.” In *Egypt and Cyprus in Antiquity*, edited by D. Michaelides, V. Kassianidou, and R.S. Merrillees, 216–33. Oxford: Oxbow Books.
- Hadjisavvas, S. 2014. *Digging up the Tombs of the Kings, A World Heritage Site*. Nicosia: Neapaphos.
- Harper, N.K., and T.A. Tung. 2012. “Burial Based on Kinship? The Hellenistic-Roman and Venitian-Period Tombs in the Malloura Valley.” In *Crossroads and Boundaries: The Archaeology of Past and Present in the Malloura Valley, Cyprus*, edited by M.K. Toumazou, P.N. Kardulias, and D.B. Counts, 247–48. Boston: American Schools of Oriental Research.
- Hodder, I. 1980. “Social Structure and Cemeteries: a Critical Appraisal.” In *Anglo-Saxon Cemeteries*, edited by T. Watts, 161–70. Oxford: BAR (v. 82).
- Keswani, P. 2004. *Mortuary Ritual and Society in Bronze Age Cyprus*. London: Equinox.
- Nenna, M.-D. 2012. “La fouille du secteur el-Manara dans la nécropole de Hadra (Alexandrie) en 1940: l’apport des documents d’archives (carnet de fouilles des inspecteurs du Musée gréco-romain d’Alexandrie et photographies de Loukas Benakis).” In *L’enfant et la mort dans l’Antiquité II. Types de tombes et traitement du corps des enfants dans l’antiquité gréco-romaine. Actes de la table ronde internationale organisée à Alexandrie, Centre d’Études Alexandrines, 12–14 novembre 2009*, edited by M.-D. Nenna, 209–52. Alexandria: Centre d’Études Alexandrines.
- O’Shea J.M. 1984. *Mortuary Variability: an Archaeological Investigation*. Orlando: Academic Press.
- _____. 1996. *Villagers of the Maros: a Portrait of an Early Bronze Age Society*. New York: Plenum Press.
- Parks, D. 1999. “Burial Customs of Roman Cyprus: Origin and Development.” Ph.D. diss., University of Missouri-Columbia.
- Raptou, E., E. Stylianou, and E. Vassiliou. 2002. “A Hellenistic Tomb in Pegeia (P.M. 3534).” *RDAC* 2002: 201–34.
- Rummel C., S. Schmidt, A. Simony. 2019. *Die frühhellenistische Nekropole von Alexandria-Shatby*. Studien zur Antiken Stadt, 17. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Schmidt, S. 2010. “Nekropolis – Grabarchitektur und Gesellschaft im hellenistischen Alexandria.” In *Alexandria und das ptolemäische Ägypten: Kulturbegegnungen in Hellenistischer Zeit*, edited by G. Weber, 136–59. Berlin: Verlag Antike.
- Tainter, J. 1975. “The Archaeological Study of Social Change: Woodland Systems in West-Central Illinois.” Ph.D. diss., Northwestern University.

Βιβλιοκρισίες

Reviews

Book review

Athina Gerochristou

National and Kapodistrian University of Athens

a.gerochristou@arch.uoa.gr

ORCID ID: 0000-0002-8982-6049

A. Tsuneki, N. Hironaga, and S. Jammo. Eds. 2022. *The Neolithic Cemetery at Tell el-Kerkh*. Al-Shark – University of Tsukuba: Studies for West Asian Archaeology 5. Excavations Reports of Tell el-Kerkh Northwestern Syria 2. Oxford: Archaeopress. ISBN: Paperback: 9781803270265 | Digital: 9781803270272, pp. 422, figs. 322, tables 75.

The edited volume *The Neolithic Cemetery at Tell el-Kerkh* by Tsuneki, Hironaga, and Jammo, along with contributions from six additional scholars, represents an important contribution to Near Eastern archaeology, offering a systematically detailed examination of the Neolithic mortuary practices in the site. This volume was selected for review due to its comprehensive scope and the unique insights into Neolithic burial practices and the social and cultural transformations of the early agricultural societies. More specifically, this volume processes and presents data from the 1997–2002 and 2005–2010 excavation seasons (see also Tsuneki et al. 2007), focusing on the discovered cemetery located in Northwest Syria. This extensive report synthesizes published data (e.g., Jammo 2014, 2018, Jammo and Tsuneki 2020; Tsuneki 2010, 2011, 2012, 2013; Tsuneki and Hydar 2011) as well as new evidence, and constitutes the second volume in a series, following Volume I by Arimura (2020), which was dedicated to the site's lithic tools and implements. Prior to this final report, the works of Tsuneki and Hydar (2011) and Jammo (2018) provided crucial preliminary insights into the burial practices at Tell el-Kerkh.

The volume includes eleven chapters, a conclusion, an appendix, and references. A. Tsuneki's Chapter 1 serves as the volume's introduction, providing essential background information on the Tell el-Kerkh site. The first archaeological investigation of the Tsukuba University in the Rouj Basin, conducted from 1990 to 1992, sought to understand the transition from hunter-gatherer to farmer-herder societies and the development of social complexity. Tsuneki offers a comprehensive overview of the site, encompassing its chronological and geographical context, enhanced by detailed topographic and geological maps. He also outlines the periods, durations, operational procedures, and personnel involved in each excavation season. Finally, the chapter includes an analysis of the Rouj Basin's chronology, supported by detailed chronological tables.

In Chapter 2, K. Hisada examines the geological context of the site, detailing the available geological sources within the Rouj Basin. Subsequently, in Chapter 3, A. Tsuneki presents the site's stratigraphy using a variety of topographic maps, square sections graphs, and photographs of key artifacts recovered from different layers across the excavation squares. The stratigraphy of each square is analyzed in a consistent methodological approach. Furthermore, the structures identified within each layer are briefly discussed, accompanied by supporting photographs and plans.

Chapter 4, authored by S. Jammo, provides a concise overview of the burial types discovered at the Tell el-Kerkh cemetery. Jammo categorizes the burials of the 244 individuals into four primary types: a) primary burials, the most prevalent type observed; b) secondary burials/pits; c) cremation burials/pits; and d) urn

burials. Additionally, an unclassified category is noted. The chapter includes photographs and drawings of the cemetery's overall layout, as well as detailed plans of each area occupied at different stratigraphic layers. Furthermore, several tables detailing the sex and age distribution of the deceased, alongside charts illustrating the distribution of burial types within each layer, are presented.

Chapter 5, authored by A. Tsuneki, N. Hironaga, S. Jammo, Y. Miyauchi, and Y. Tatsumi, forms the core of this volume, presenting a comprehensive catalogue of the cemetery's burials. The chapter begins with a tabular burial list, followed by detailed descriptions of each individual burial, accompanied by high-quality photographs and illustrations. These descriptions systematically document burial number, excavation square and layer, burial type, sex and age of the deceased, body position, orientation, and side, head and face placement, and the presence or absence of grave goods. Supporting photographs and illustrations of the burials, skeletal remains, and associated artifacts are included. The information is presented with exceptional clarity, and the visual aids effectively complement the textual descriptions. The exemplary presentation of the burial data serves as a model for similar archaeological reports.

In Chapter 6, S.P. Dougherty provides an in-depth examination of the human remains from Tell el-Kerkh, focusing on those excavated between 2002 and 2010 and examined from 2008 to 2010. The author acknowledges that this analysis is incomplete due to the inability to continue research in Syria. The chapter details the state of bone preservation, accompanied by charts illustrating regional variations in skeletal preservation. A detailed mortuary profile of the deceased is provided, along with numerous tables outlining preservation and fragmentation scores for each bone category (i.e., skull, vertebrae, sacrum, ribs, sternum, clavicle, scapula, humerus, radius, ulna, hands' long bones, os coxa, femur, tibia, fibula, feet long bones, and tarsals). Further tables present age and sex distribution by burial type, postcranial measurements, and estimations of stature and body mass. Moreover, the chapter extensively discusses infectious diseases, dental pathologies, traumas, osteoarthritis, and other degenerative joint changes. The chapter concludes with appendices containing an analytical catalogue of the human remains, sex and age determination data, adult and non-adult postcranial osteometric data, and odontometrics of permanent teeth.

Chapter 7, authored by Y. Itahashi and M. Yineda, presents a radiocarbon dating of both human bones and previously unpublished charcoal samples. The chapter outlines the materials and methods used, and the results are presented in tabular form. In Chapter 8, S. Jammo explores the theme of body transformation. The chapter begins with a general overview of Pottery Neolithic funerary practices, followed by a discussion of burial disturbances, detached heads, headless individuals, and skull removal (see also Jammo 2014) during the Pottery Neolithic at the Tell el-Kerkh cemetery. Jammo endeavors to establish criteria for the selection of individuals subjected to postmortem treatment by outlining the profile of those whose skulls were removed. Notably, this chapter provides a detailed illustration of the retrieval, manipulation, and circulation of human remains, offering significant insights into the diverse practices at the Tell el-Kerkh cemetery.

Chapter 9, authored by N. Hironaga, explores the significance of cremation. The chapter discusses the terminology associated with cremation and presents relevant examples from Pre-Pottery Neolithic and Late Neolithic periods. The focus, however, is on the Tell el-Kerkh cremation burials, analyzed through tables categorising cremation types, and age and sex distribution, supplemented by photographs and plans of crematorium pits and associated offerings. In Chapter 10, Y. Itahashi and M. Yoneda present the stable isotope analyses of human and animal bones. The materials and methods employed are briefly outlined, while the results are presented through a series of tables and isotopic value charts.

The concluding Chapter 11, authored by A. Tsuneki, synthesizes the previously presented data. As earlier indicated by Jammo and Tsuneki (2020), and further emphasized in this chapter, the 2007–2010 seasons revealed a “large-scale outdoor Pottery Neolithic cemetery” spanning approximately 200 m², contrasting with the individual burials found during earlier excavation seasons. Tsuneki provides also a concise summary of burial practices in western Asia from the Epipalaeolithic to the Pre-Pottery Neolithic periods. Finally, he outlines the formation process of this “outdoor communal cemetery” in Squares E252, E270, and E271, Layers 7 to 4. While

acknowledging that questions regarding Pottery Neolithic burial practices remain, he posits that Tell el-Kerkh transitioned from a site with “traditional house burials”, where the graves were separated from dwellings, to a communal cemetery. Tsuneki further argues that this communal cemetery was organized into family and clan burial units, each dedicated to family burials for decades. The book concludes with an appendix by N. Hironaga detailing Neolithic burials excavated outside the main cemetery, followed by a list of references and an extensive Arabic abstract.

The exceptional scale of the Tell el-Kerkh cemetery, encompassing over 240 individuals, presents an unparalleled opportunity for advancing scholarly comprehension of Neolithic mortuary practices. This volume offers a unique and invaluable perspective, not only on the specific context of the site, but also on the broader trajectory of burial archaeology within the ancient Near East. The work’s strength resides in its capacity to synthesize complex excavation data into a coherent and compelling narrative, thereby bridging the divide between detailed excavation findings and broader socio-cultural interpretations.

This meticulously detailed volume is an indispensable resource for understanding Neolithic burial practices at Tell el-Kerkh. Through its systematic analysis and thorough documentation –including detailed presentation of data, and detailed photographs, illustrations, and plans– this edited volume significantly advances our knowledge of Neolithic mortuary traditions in the region and for Near Eastern archaeology. Serving as a foundational text for future research on burial practices, this publication will significantly influence scholarly discourse on the subject. It is a valuable resource for scholars and researchers alike, and its inclusion in academic library collections is strongly recommended.

BIBLIOGRAPHY

- Arimura, M. 2020. *The Neolithic Lithic Industry at Tell Ain el-Kerkh*. Al-Shark 4. Excavation Reports of Tell el-Kerkh, Northwestern Syria 1. Oxford: Archaeopress.
- Jammo, S. 2014. "Skull Removal Practice in the Ancient Near East Neolithic of Tell el-Kerkh, Syria." *Tsukuba Archaeological Studies* 25: 47–66.
- _____. 2018. *Beyond Death: The Tale of a Neolithic Society and the Study of an Outdoor Communal Cemetery at Tell el-Kerkh, Northwest Syria*. Ph.D. diss., University of Tsukuba.
- Jammo, S. and A. Tsuneki. 2020. "The Outdoor Communal Neolithic Cemetery of Tell el-Kerkh, Northwest Syria." In *Proceedings of the 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Vol. 2, edited by A. Otto, M. Herles, K. Kaniuth, L. Korn, and A. Heidenreich, 171–82. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Tsuneki, A. 2010. "A Newly Discovered Neolithic Cemetery at Tell el-Kerkh, Northwest Syria." In *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May 5th–10th 2009*, edited by P. Matthiae, F. Pinnock, L. Nigro, and N. Marchetti, 697–713. Wiesbaden: Sapienza – Università di Roma 2.
- _____. 2011. "A Glimpse of Human Life from the Neolithic Cemetery at Tell el-Kerkh, Northwest Syria." *Documenta Praehistorica* 38: 83–98.
- _____. 2012. "Tell el-Kerkh as a Neolithic Mega Site." *Orient* 47: 29–66.
- _____. 2013. "The Archaeology of the Death in the Late Neolithic: A View from Tell el-Kerkh." In *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, edited by O.P. Nieuwenhuys, R. Bernbeck, P.M.M.G. Akkermans, and J. Rogasch, 203–12. Turnhout: Brepols.
- Tsuneki, A. and J. Hydar. Eds. 2011. *Life and Death in the Kerkh Neolithic Cemetery*. Tsukuba: University of Tsukuba.
- Tsuneki, A., J. Hydar, T. Odaka, and A. Hasegawa. 2007. *A Decade of Excavations at Tell el-Kerkh, 1997–2006*. Tsukuba: University of Tsukuba.

Έλενα Κ. Παρτίδα

Υπουργείο Πολιτισμού

epartida@culture.gr

ORCID ID: 0000-0002-4613-9185

Jeremy McInerney. 2024. *Centaurs and Snake-Kings: Hybrids and the Greek Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN: 978-1-009-45910-5, σσ. 354.

Το θέμα του βιβλίου είναι συναρπαστικό, καθώς προϋποθέτει ακροβασία στο μεταίχμιο διαφορετικών φασμάτων, αφ' ενός της νόησης, της λογικής και των αισθήσεων, αφ' ετέρου της φαντασίας, του μυθώδους και του υπερφυσικού. Εκεί, ανάμεσα στο εξωπραγματικό και το εξωτικό, ισορροπεί το υβριδικό στοιχείο ή στοιχείο. Η διάκριση αυτών των φασμάτων είναι λεπτή σαν τριχοειδής αρμός. Ο συγγραφέας, Jeremy McInerney, ψηλαφίζει τις υποστάσεις και διαστάσεις του υβριδισμού με αφετηρία τον Αισχύλο (*Επτά επί Θήβας*), όπου η μορφή της Σφίγγας αναφέρεται ως τέρας κι έκτοτε εμβληματοποιείται. Τις απαρχές του υβριδισμού εντοπίζει στην άρρηκτη σχέση συνύπαρξης του ανθρώπου με τα ζώα. Αποστασιοποιημένος από την ανθρωποκεντρική σκοπιά, βλέπει την φύση με όλα της τα πλάσματα, εξαίροντας τον ρόλο των ζώων στην ανθρώπινη κοινωνία, η οποία διδάσκεται από αυτά.

Η Έχιδνα, η Μέδουσα, ο Κέρβερος είναι τέρατα εκπορευόμενα από τρομακτικά στοιχεία της φύσης. Προκαλούνται από φόβο και η τερατομορφία τους, με την σειρά της, προξενεί φόβο. Αναζητώντας τι ορίζει το τερατώδες, ο McInerney εστιάζει στην διαφορετικότητα, δηλαδή την υπέρβαση των γνωστών κατηγοριών. Τα τέρατα συνιστούν απειλή κατά της καθορισμένης τάξης πραγμάτων και των ορίων που εμείς έχουμε θέσει, καθιερώσει, θεσπίσει. Επιχειρώντας να πλησιάσει την ευφάνταστη οπτική των αρχαίων Ελλήνων στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον κόσμο, ο McInerney αντιμετωπίζει το υβριδικό ως μία παραλλαγή, αφού οι Κένταυροι και ο Πήγασος καταδεικνύουν πως ο υβριδισμός δεν είναι πάντα ταυτόσημος με το τερατούργημα. Εκδηλώνει μία «ανωμαλία», υπό την έννοια ότι παρεκκλίνει από την κανονικότητα, δηλαδή δεν εμπίπτει στις γνωστές ταξινομήσεις. Όμως, η ίδια η παραδοχή της παρέκκλισης φανερώνει ότι μια πολιτισμένη κοινωνία αφήνει χώρο στην αβεβαιότητα, αφήνει περιθώριο για ιδέες, εικόνες, μορφές ενδεχομένως ανατρεπτικές για την κοσμική τάξη. Η δυναμική ενός πολιτισμένου περιβάλλοντος εν μέρει πηγάζει από την «ανοιχτότητα» και δεκτικότητα του, τις επαφές, την επικοινωνία, την όσμωση που υποθάλπει την εισροή του νεόφερτου. Ο McInerney βλέπει το θέμα υπό το πρίσμα της εξωστρέφειας των ελληνόφωνων της Μεσογείου – εξωστρέφεια που καλλιέργησε την ειρηνική ανταλλαγή ιδεών και αγαθών. Τούτος ο διάλογος διεύρυνε το πνεύμα και τις δυνατότητες.

Τα μειζογενή όντα δίνουν μορφή σε φαινόμενα, αναμιγνύοντας το οικείο με το παράδοξο, την φύση με το δέος. Η συχνή τους απεικόνιση επιβεβαιώνει πως ενσωματώθηκαν στην πολιτισμένη κοινωνία, την καθημερινή ζωή, δημόσια, θρησκευτική, καλλιτεχνική. Πλέον το «ανώμαλο» δεν νοείται ως αφύσικο ή μη κανονικό, αλλά ως εκτός κατηγοριοποίησης. Αντικατοπτρίζει την ανοιχτόμυαλη θεώρηση των αρχαίων, που φαίνεται πως είχαν επίγνωση των όσων μπορεί να υπάρχουν αλλά δεν γνωρίζουμε. Αναλύοντας την εικονογραφική σύσταση του μειζογενούς όντος, ο McInerney διαπιστώνει ότι πρόκειται για συγκερασμό ανθρώπου και ζώου. Μεμονωμένα τα μέλη που απαρτίζουν αυτό το πλάσμα είναι γνωστά και αναγνωρίσιμα· ως σύνθεση, όμως, το όλον είναι

καινοφανές – πράγμα που υποδηλώνει αχαλίνωτη φαντασία. Διττός, λοιπόν, ο στόχος της μελέτης του: αφ' ενός να διαλευκάνει την σημασία των πολλών μειζογενών όντων, αφ' ετέρου να φωτίσει τις εντάσεις και αγωνίες που βρήκαν διέξοδο σε αυτά τα μορφικά περίεργα όντα. Έχει ενδιαφέρον ότι στην αρχή του βιβλίου ο συγγραφέας προτιμά τον όρο «μορφές» αντί «όντα» ή «πλάσματα», αφού στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν. Κατ' αυτόν τον τρόπο θεωρώ ότι τονίζει την υπόστασή τους ως απεικασμάτων. Ωστόσο αυτό μεταβάλλεται, καθώς ο αναγνώστης προχωρά και οι όροι προσαρμόζονται στις αποκαλύψεις και την κλιμάκωση της εξιστόρησης. Εμμέσως επιβεβαιώνεται ένα από τα διδάγματα του βιβλίου, πως όλα στη ζωή είναι ευμετάβλητα.

Μειζογενή όντα υπήρχαν ήδη από την Εποχή του Χαλκού και συναντήθηκαν μ' εκείνα της Αιγύπτου και της Εγγύς Ανατολής σε μία κοινή, πλούσια πολιτισμική σφαίρα. Στους Αρχαίους χρόνους, στον αντίποδα της ρευστότητας στέκεται η ευνομία (τάξις) και η σωστή συμπεριφορά (θέμις). Στη «φωνή» της Αρχαϊκής εποχής, τον Ησίοδο, απηχούνται τα περισσότερα μειζογενή όντα και τέρατα. Ενέχουν την έννοια του διαφορούμενου και εκφράζουν αβεβαιότητα, ανασφάλεια, αγωνία. Η κανονικότητα, λοιπόν, απειλείται από υβρίδια που αντιπροσωπεύουν το αλλότριο και αλλόκοτο, το οποίο ίσως και να υπάρχει κάπου μακριά. Εφ' όσον υπάρχουν άλλες γλώσσες και ήθη, είναι αναμενόμενο να υπάρχουν και άλλες μορφές: εν μέρει άνθρωποι, μονόποδα, Κύκλωπες, Αρμασποί κ.ά., που θα κατοικούσαν στις παρυφές του πολιτισμένου κόσμου. Οι υποστάσεις ανθρώπου και ζώου συμπλέκονται, συμφύρονται, κι έτσι προκύπτει ένα υπεράνθρωπο ον με μαγικές, υπερφυσικές δυνάμεις. Η συνειδητοποίηση ότι πάντα υπάρχουν εναλλακτικές θεωρήσεις που αποσταθεροποιούν τις κατηγοριοποιήσεις μας είναι αφ' εαυτής ωφέλιμη για τον αναγνώστη, καθώς μειώνει την αλαζονεία του. Τη Μεσόγειο ο McInerney την αντιμετωπίζει ως μία μικρή οικουμένη πολιτισμών. Οι κοινές κοσμολογικές αντιλήψεις φαίνονται στην διασταύρωση της κοσμογονίας του Ησιόδου με εκδοχές της Μεσοποταμίας-Ανατολίας (Χετταίων, Βαβυλωνίων). Στην αρχέγονη μάχη εναντίον των θεών, τα τερατώδη υβρίδια με υπεράνθρωπες δυνάμεις ήταν πολυσύνθετα και απρόβλεπτα, αφού διαρκώς αναμορφώνονταν ή ανασυναρμολογούνταν. Ήταν αναγκαίο να ηττηθούν για να αποφευχθεί το χάος. Ωστόσο, ανάμεσά τους υπήρχαν κάποια αγαθά, ευεργετικά.

Συναρπαστική στη Βαβυλωνιακή κοσμολογία είναι η σύνδεση των τεράτων με θέματα οικολογίας, υδρογεωλογίας, περιβάλλοντος, με την άνοδο στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα ή του αλμυρού νερού σε σχέση με τους ποταμούς, και, τελικά, το πώς αυτά τα φαινόμενα προσωποποιούνται, π.χ. στην σύζευξη των τεράτων του γλυκού και του αμυρού νερού, τα ιχθυόμορφα και λοιπά δηλωτικά της εμπειρίας των ανθρώπων της αντίστοιχης περιοχής. Καίτοι παράξενα εξωτικά αμφίβια στην όψη, ήταν γνωστικά και ευεργετικά ως συνετοί συμβουλάτορες. Το βιβλίο φέρνει στην επιφάνεια ορισμένα κοινά μεταξύ Ελλάδας και Εγγύς Ανατολής, ως προς τον μύθο, τις καταβολές του, την ηρωολατρεία, κ.ά.

Μολονότι διαπιστώνει παραδόξως περιορισμένη επιρροή από τους Αιγύπτιους θηριοκέφαλους θεούς, ο McInerney πραγματεύεται τις επιρροές μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου σε επίπεδο θεολογίας (π.χ. τις θεότητες-ψυχοπομπούς, αντιπαραβάλλοντας τον Άνουβι με τον Ερμή), και καταλήγει στον Μινώταυρο, τον οποίο θεωρεί απότοκο όχι της Αιγυπτιακής αλλά της Μυκηναϊκής εμπειρίας των Κρητών, δηλαδή του Μυκηναϊκού «ελέγχου» που ασκήθηκε στη Μινωϊκή Κρήτη. Ο τερατώδης Μινώταυρος θα εξολοθρευτεί τελικά από τον ιδρυτή της δημοκρατίας, αφού όμως δοθεί έμφαση στην ανθρώπινη φύση του (αξίζει εδώ να αναλογιστούμε την εξανθρωπισμένη εκδοχή της Μέδουσας και των Σειρήνων στην Ύστερη Ελληνιστική/Ρωμαϊκή εποχή, στην κοσμηματοτεχνία, τη γλυπτική, το ψηφιδωτό). Εντάσει, λοιπόν, το υβριδικό ρεπερτόριο σε μία ανατολική «κοινή» ιδεών και μορφών που προσαρμόζονται με άζωνες τον ηρωισμό, την κοσμική τάξη έναντι του χάους, την στενή συνύφανση ανθρώπου και ζώων. Σ' αυτό το Μεσογειακό δίκτυο, το πλούσιο σε επαφές και αλληλεπιδράσεις, λέξη-κλειδί είναι η κινητικότητα πληθυσμών, τεχνιτών, εμπόρων, μεταναστών. Στην καρδιά της ελληνικής κουλτούρας βρίσκεται η θάλασσα. Τη, δε, Μεσογειακή λεκάνη ο McInerney βαπτίζει «υγρή ήπειρο». Ως ειδοποιό διαφορά της Ελλάδας προκρίνει το γεωγραφικό της περιβάλλον, την πολυπόικλη και πολυσχιδή γεωγραφία και –πρωτίστως– την διασύνδεση νησιών, χερσονήσων, κόλπων, μυχών, αλλά και ορεινών περιοχών και κοιλάδων, που καθιστά τον τόπο πρόσφορο για επικοινωνία. Η κατάτμηση, επομένως, του ελλαδικού χώρου σε μικροπεριβάλλοντα και η διασύνδεση αυτών ανοίγει τη ροή επαφών. Ως επαφή νοείται η έκθεση στο καινούριο, σε αλλιώτικα σύμβολα, εμβλήματα, γλώσσες, λατρείες, ήθη, τόπους, άρα σε

μία απέραντη δυναμική (ο φραγμός του αλλόγλωσσου θα ξεπεραστεί, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω). Υπό αυτές τις συνθήκες, το υβριδικό εκφράζει τη ρευστότητα των φαινομένων – που δεν αποκλείεται να κρύβουν απειλή.

Σημαντικό μέρος της δυναμικής του βιβλίου έγκειται στα διαφορετικά πρίσματα που χρησιμοποιεί ο McInerney προκειμένου να καταδείξει την πολυσημία του υβριδικού. Έτσι, αναφέρεται στην επιστήμη της γνωστικής/νοητικής νευροψυχολογίας, που αναδεικνύει το μηχανισμό του μυαλού να αυτο-πειθείται πως ό,τι αντιλαμβάνεται ως παρουσία είναι αληθινό, έστω και αν πρόκειται για μία εξωπραγματική, αντι-γεγονοτική κατάσταση. Ένα άλλο δυνατό εργαλείο του συγγραφέα είναι οι παρεκβάσεις, όπως π.χ. στο ζήτημα της γλώσσας, του ρόλου που πιθανότατα διαδραμάτισαν οι Έλληνες μορφωμένοι της Κύπρου στην τροποποίηση και διάδοση του Φοινικικού αλφαβήτου, και της διαπίστωσης ότι στις ζώνες επαφών το ξένο στοιχείο, το αλλοδαπό και αλλόγλωσσο, δεν προξενούσε καμία έχθρα. Ξαφνιάζει ευχάριστα τον αναγνώστη η στιγμιαία μεταπήδηση στην άλλη άκρη της Μεσογειακής λεκάνης για να μάθει την ετυμολογική προέλευση του Monaco από την σύζευξη του Φοινικικού θεού Melqart με τον Ηρακλή Μόνοικο. Τέτοια παραδείγματα τεκμαίρουν πως μία κοινή θεϊκή υπόσταση είναι ικανή να γεφυρώσει ακόμη και γλωσσικά χάσματα.

Παραδόξως, μολονότι τα μειζογενή πλάσματα δεν μπορούσαν να γίνουν αντιληπτά εμπειρικά, ως υπάρξεις, η αναπαράστασή τους κατά κάποιον τρόπο υποκαθιστούσε τη μαγική παρουσία τους. Ο συγγραφέας προβαίνει σε σύγκριση με τους τροχοφόρους τρίποδες του Ηφαιστου που κινούνταν αυτόματα στα ανάκτορα των θεών. Βέβαια, τέτοια υποστατά δεν είναι ακριβώς στην σφαίρα της φαντασίας, αφού σπαράγματά τους απαντούν σε ιερατικά περιβάλλοντα (Naso 2024, εικ. 44.4–44.5) και όχι μόνο. Ξεδιπλώνοντας όλο το φάσμα των υβριδίων, ο συγγραφέας προσεγγίζει επίσης κωμικές μορφές, τους Σατύρους. Όντας διπολικά, διαφορούμενα, αινιγματικά, τα Αρχαϊκά υβρίδια σχετίζονται επίσης με την όξυνση της φιλοσοφικής σκέψης. Τρανή απόδειξη της αμφισημίας τους αποτελεί η περίπτωση της Γοργούς Κενταυρίνας Μέδουσας, η οποία γέννησε τον Πήγασο και τον Χρυσάορα, ένα καλοπροαίρετο θαυματουργό φτερωτό άλογο κι έναν θνητό αντίστοιχα. Πλέον, τα αποκύματα φαντασίας είναι «όντα» αφού παράγουν ζωή και μάλιστα ανθρώπινη. Δεν είναι οι δαίμονες που η θανάτωσή τους θα αποκαταστήσει την κοσμική τάξη, μα η απόδειξη της ίδιας της ζωής ότι πρόκειται για παραλλαγή στα όρια φυσιολογικού και αφύσικου. Τι εκφράζει όμως αυτή η παρέκκλιση από το κανονικό; Κατά τον McInerney, ίσως εκφράζει το απροσδόκητο και το απίθανο, που πρέπει να έχουν θέση στη ζωή μας. Απαντήσεις βρίσκει ο συγγραφέας στην πρόκληση της μεταμόρφωσης. Οι δαίμονες Μορμόνες μεταμορφώθηκαν αφού έχασαν τα παιδιά τους. Ο ανείπωτος πόνος οδήγησε στην παράνοια τη Λάμια, τη Μορμώ και τη Γελλώ, κι έτσι μεταμορφώθηκαν σε τέρατα-τιμωρούς/εκδικητές.

Γίνεται αντιληπτό ότι πίσω από τη διαδικασία μεταμόρφωσης των υβριδίων υπάρχει το συναίσθημα – γήινο και απολύτως ανθρώπινο. Άρα υπάρχει συνεκτικός ιστός του ανθρώπου με τα μυθώδη, εξωπραγματικά, αλλόκοτα δαιμόνια. Η πολυσημία και μεταβλητότητά τους αντικατοπτρίζουν την συνθετότητα και ρευστότητα της ίδιας της ζωής, έξω από νόρμες και εσκαμμένα, τυποποιήσεις και ταμπέλες. Αν η Γοργώ φθάνει να καθίσταται πρωταγωνιστική μορφή σε αέτωμα ναού (Κόλια 2018), είναι αποδεκτή στο ανώτατο επίπεδο δημόσιας ζωής και θρησκευτικής σκέψης. Γοητεύουν οι παράπλευρες διαπιστώσεις του συγγραφέα και το πολυεδρικό πρίσμα του, που υπερβαίνει την στεγνή μελέτη της εικονογραφίας και εμβαθύνει σε επίπεδο ψυχοπνευματικό, νοητικό, υπερφυσικό – εκεί όπου τα ίδια τα μειζογενή γεννιούνται και εξελίσσονται. Συγκλονίζει η διαπίστωση ότι μπορούν να προέρχονται επίσης από πόνο, τόσο οξύ ώστε να επιφέρει παράνοια και μεταμόρφωση. Συνάγουμε, επομένως, ότι τα ίδια τα ανθρώπινα συναισθήματα δημιουργούν τέρατα.

Με τους Κενταύρους, που κυμαίνονται από σοφούς και εκλεπτυσμένους δασκάλους, απαύγασμα μόρφωσης και πολιτισμού, σε ασυγκράτητα βίαια όντα παρασυρόμενα από τις αχαλίνωτες ορμές τους, ο συγγραφέας οδηγείται στην έννοια της απροσδιοριστίας, έναν ακόμη όρο που χαρακτηρίζει τα υβρίδια. Εμβαθύνει στον υπαινισσόμενο άρρηκτο δεσμό ιππέα-αλόγου επικαλούμενος στοιχεία εικονογραφίας έως ετυμολογίας (Ιππόδαμο, Αθηνά Χαλινίτιδα) και συνδέοντας την ικανότητα εξημέρωσης ενός άγριου αλόγου με την αριστοκρατική τάξη. Εδώ όμως επισημαίνει ότι η σχέση του δαμαστή με το άλογο δεν βασίζεται στην τιθάσευση και καθυπόταξη, αλλά στην ενσυναίσθηση. Αυτή δίνει στον ιππέα τον έλεγχο και, εν συνεχεία, τον δεσμό που

παρατηρούμε μεταξύ Μεγάλου Αλεξάνδρου και Βουκεφάλα, ή Αδριανού και Βορυσθένη. Κατόπιν παρέκβασης στον Περσικό πολιτισμό, ο McInerney καταλήγει ότι στους Κενταύρους συγκεράζονται ανθρώπινες και ιππικές ικανότητες, επομένως το μειζογενές πλάσμα υπερτερεί, καθώς συνδυάζει πλεονεκτικά ευφυΐα και δεξιότητα. Κι από τη διφυή φύση που απογειώνει τις δυνάμεις του Κενταύρου, περνά σε μια άλλη δυική φύση, το ανθρώπινο κτήνος ή θηριάνθρωπο. Η πρωτογονία, που μεταφράζεται σε απόλυτη έλλειψη αυτοελέγχου, συμβολίζει την κτηνώδη, αποκρουστική και απολίτιστη πτυχή που κρύβεται μέσα μας. Ότι οι Κένταυροι υποκύπτουν στα ζωώδη ένστικτά τους και επομένως ξεπερνούν τα όρια, αποτελεί ύβρι. Κατά την αποκωδικοποίηση αυτού που ωθεί τους Κενταύρους στις εκρήξεις βιαιότητας, ο συγγραφέας εισάγει τον όρο ανθρωποζωικότητα. Το Γεωμετρικής εποχής χάλκινο σύμπλεγμα ανθρώπου με κένταυρο (η «συνάντηση») προσφέρει στον McInerney μία επιπλέον οπτική, την ανάλυση της οποίας απολαμβάνει ο αναγνώστης. Εικονογραφικά το σύμπλεγμα αποτυπώνει την αμοιβαιότητα, το καθρέφτισμα δύο υπάρξεων που κοιτάζονται, σαν να συστήνονται, και η ομοιότητά τους αναδύεται αυτόματα. Στην πραγματικότητα, υβριδισμός είναι αυτή η διαλεκτική σχέση του παρόμοιου και ανόμοιου, του οικείου και ανοίκειου, δυνάμει απειλητικού. Η «συνάντηση» μάς παρακινεί να αναρωτηθούμε με αυτογνωσία ποιοι είμαστε και αν αναγνωρίζουμε κάτι από τον εαυτό μας μέσα στον Κένταυρο. Στο εκπληκτικό ψυχογράφημα του ιππέα/Κενταύρου από τον McInerney, που δίκαια τιτλοφορεί εν μέρει το βιβλίο, θα προσθέταμε ένα εύλωττο αρχαιολογικό εύρημα, το πήλινο ομοίωμα Αρχαϊκού αποικιακού Ελληνικού ναού από την Sabucina (Caltanissetta, Museo Archeologico Regionale), χρονολογούμενο στα τέλη του βου αι. π.Χ., με χρήση αναθήματος ή τελετουργικού αντικειμένου. Σε επίπεδο στέγης, το ημίτομο αλόγου με ιππέα στο κεντρικό ακρωτήριο της πρόσοψης συνδυάζεται με ημίτομο πτερωτού αλόγου στο πίσω άκρο της ραχοκοκαλιάς της στέγης. Η, δε, ανθρωποζωικότητα βρίσκει τη συνέχειά της στην απεικόνιση του Αγίου Χριστοφόρου ως κυνοκέφαλου στην ελληνορθόδοξη εκκλησία.

Η άλλη κατηγορία υβριδίων που τιτλοφορεί το βιβλίο είναι εκείνα με οφιοειδές σώμα. Στην σημειολογία τοπικών παραδόσεων, π.χ. της Αυστραλίας, το φίδι ιεροποιείται ως Δημιουργός, ενώ οι Αθηναίοι δίνουν οφιοειδή μορφή στους μυθικούς πρώτους βασιλείς τους. Το φίδι οπτικοποιεί τη γένεση από τον συγκεκριμένο τόπο, το χώμα, τον μητρικό βράχο. Ζώντας σε άμεση σχέση με τη γη (άρα γηγενές), το ερπετό υπογραμμίζει την έννοια του αυτόχθονα· έτσι αιτιολογεί ο συγγραφέας την απεικόνιση ενός βασιλέα με φιδίσιο κορμό, ως εμφιατική της εντόπιας καταγωγής του. Άραγε εκείνα τα φιδόμορφα/δρακόμορφα τέρατα ήταν οι πρόγονοί μας; Συμπτωματικά, το όνομα του πρώτου νομοθέτη ήταν Δράκων. Ίσως τα υβρίδια να υπήρχαν σε κάποιο μακρινό, απώτατο παρελθόν, σ' ένα μυθικό χωροχρόνο (*spatium mythicum*), όπου υπήρχε επίσης βία και μίσημα. Σύνδεσμος μ' εκείνες τις εποχές ήταν για τους αρχαίους Έλληνες η λατρεία και το θεατρικό δράμα. Ωστόσο, δρακόμορφα όντα εμφανίζονται αίφνης ως διασώστες σε περίπτωση κινδύνου – κάτι που επιβιώνει μέχρι σήμερα σε θρύλους της Χριστιανικής παράδοσης: τα λεγόμενα φιδάκια της Παναγίας στην Κεφαλονιά, που εμφανίζονται σε συγκεκριμένη στιγμή κάθε χρόνο, θεωρούνται καλός οιωνός, καθώς συνδέονται μ' ένα θαύμα.

Η απόληξη του Κυανοπώγωνα τρισώματου δαίμονα της Ακρόπολης σε τρεις έμπλεκτους φιδίσιους κορμούς είτε βρίσκει πολιτικές προεκτάσεις στον συνοικισμό της Αθήνας, είτε σχετίζεται με προσωποποίηση των ανέμων. Δείχνει, πάντως, ότι τα υβρίδια, ως στοιχείο καλλιτεχνικής έκφρασης ιδίως κατά την Αρχαϊκή περίοδο, επιδέχονται πολλαπλών αναγνώσεων και ερμηνειών.

Θα περιμέναμε να υπάρχει μνεία στις γητεύτριες Κηληδόνες, τα ωδικά δαιμόνια πάνω στον χάλκινο ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς (ίσως μία παραλλαγή της Σφίγγας –ως προς τη θέση τους σε ακρωτήρια– με το ωδικό χάρισμα της Σειρήνας). Ότι ο τρίτος ναός του Απόλλωνα στους Δελφούς ήταν εξ ολοκλήρου κατασκευασμένος από χαλκό (La Coste-Messelière 1969, 732 υποσ. 2) παρέχει έρεισμα στην ομηρική περιγραφή του ανακτόρου του Αλκίνοου, έργου του Ηφαιστου, αν και η επένδυση δομικών μερών με ελάσματα χαλκού εφαρμόζοταν. Ο Πίνδαρος στον όγδοο παιάνα του εξυμνεί τον χάλκινο δελφικό ναό που αποδιδόταν στον Ηφαιστο και την Αθηνά (Rutherford 2001, 213–41). Η θεϊκή εμπλοκή εξηγεί τόσο το υλικό δομής όσο και τον υπερφυσικό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής διακόσμησης με έξι γητεύτριες στα ακρωτήρια, τις Κηληδόνες, φτιαγμένες από χρυσό και προικισμένες με το χάρισμα να τραγουδούν μαγευτικά. Οι Κηληδόνες ήταν γυναίκες-τέρατα που, σύμφωνα με τους στίχους του Πινδάρου, ανάγκασαν τους γιούς του Κρόνου (Δία και Ποσειδώνα);

ν' ανοίξουν με κεραυνό χάσμα στη γη, που κατάπιε το ναό, αφού το τραγούδι τους μαγνήτιζε (σχεδόν υπνώτιζε) τους προσκυνητές, κάνοντάς τους να ξεχνούν τις οικογένειές τους. Μεταφορικά, κατ' αυτόν τον τρόπο, οι προσκυνητές χάριζαν τις ψυχές τους σαν να ήταν αναθήματα.

Ένα νέο αρχαιολογικό εύρημα κολοσικών διαστάσεων από το Ιράκ μάς δίνει έναυσμα να προσθέσουμε στον “αστερισμό” υβριδίων που καταγράφει ο McInerney τον Lamassu, τον φτερωτό λέοντα ή ταύρο με ανθρώπινο πρόσωπο του 8ου–7ου αιώνα π.Χ., που για τους Ασσύριους συμβόλιζε τον φύλακα-προστάτη και αναπαρίστατο συνήθως σε εισόδους ανακτόρων. Ο νεο-αποκαλυφθείς Lamassu (ύψους 6 μ.) ήταν θεματοφύλακας του βασιλείου των Ασσυρίων και έμβλημα του μεγαλείου του, κοσμώντας την αίθουσα του βασιλικού θρόνου στη Μοσούλη, την αρχαία Νινευή.

Τα προαναφερθέντα ενισχύουν όσα προκύπτουν από το βιβλίο του McInerney για τις βαθιές ρίζες των δαιμόνων (καλών ή κακών) στη δημόσια και θρησκευτική ζωή. Σύμφωνα με τον McInerney, οι Έλληνες διαπλάθουν και προσαρμόζουν τα μειζογενή όντα, ώστε να μορφοποιήσουν θεμελιώδη ερωτήματα αναφορικά με την ανθρωπότητα, όχι αποκλειστικά οντολογικά. Καθώς απεικονίζονται σε ναούς, παραστάσεις αγγειογραφίας και θεατρικά έργα, πλέον αποκτούν υπόσταση (προφανώς, ευρέως αναγνωρίσιμη) και γεφυρώνουν την απόσταση με το απώτατο παρελθόν. Η παρουσία του παρελθόντος στο παρόν, δηλαδή η συλλογική μνήμη, ήταν κομβικό στοιχείο της ελληνικής κουλτούρας. Το ελληνικό πνεύμα καταργεί στεγανά μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, αρχέγονου και καθημερινού, ανθρώπινου και ζωικού. Υπό αυτές τις συνθήκες, υπάρχει χώρος για μία φανταστική πραγματικότητα, όπου ζουν τα υβρίδια, και όπου οι θεατές μπορούν να καταδυθούν –κατά τον παραλληλισμό του συγγραφέα– όπως στις ταινίες το κοινό μπορεί ελεύθερα να ταυτιστεί με τον ήρωα ή πρωταγωνιστή.

Με αφετηρία τις κοσμολογικές απόψεις του Εμπεδοκλή για τη γένεση των ανθρώπων από την συναρμολόγηση διαφορετικών ανατομικών μελών, τα οποία ξεπήδησαν από τη Γη και συνδυάστηκαν μεταξύ τους σε μία πανδαισία μορφών, ο McInerney αναλύει, ανάμεσα στα παράδοξα, το ερμαφρόδιτο, που συνδυάζει δύο φύλα ή –κατά τον Διόδωρο Σικελιώτη– συμφιλιώνει τη θηλυκή ομορφιά με την ανδρική ρώμη. Όμως, ο γεννημένος στην Αλικαρνασσό (μεικτή κοινωνία από Κάρες και Έλληνες) Ερμαφρόδιτος είναι αποδέκτης λατρευτικών εκδηλώσεων. Ο συγγραφέας αναπτύσσει πώς έρχονται στον κόσμο, όπως και κάποιοι θεοί, με παρθενογένεση. Ωστόσο, τα συγκεκριμένα υβρίδια δεν είναι απλώς παιχνίδια του μυαλού, αφού υπάρχουν άνθρωποι με διφυή σεξουαλικότητα ή ασεξουαλικοί, αποδεικνύοντας για ακόμη μία φορά την ανεπάρκεια των συμβατικών κατηγοριών. Μορφή υβριδισμού θεωρείται και η παλινδρόμηση μεταξύ των φύλων, εκπροσωπούμενη από το ανδρόγυνο, με ασταθή σεξουαλική ταυτότητα. Εγχειρίσεις αλλαγής φύλου περιγράφονται από τον Διόδωρο, ίσως σε μία προσπάθεια διορθωτικής αποκατάστασης, αφού σε αυτήν την περίπτωση το αφύσικο δεν προκαλεί δέος. Ίσως για πρώτη φορά στη διαδρομή του βιβλίου, ο συγγραφέας στέκεται στη Ρωμαϊκή περίοδο και αντλεί από τον Γέλλιο, προκειμένου να σκιαγραφήσει την γενικότερη αντίληψη απέναντι στο ανδρόγυνο «είδος» και πώς αντιμετώπιζαν αυτήν την παραδοξότητα – μάλλον ως υπάνθρωπους.

Υπάνθρωποι θεωρούνταν επίσης όσα όντα περιγράφονται ως «αδύνατα», παράδοξα, αλλόκοτα, και τα οποία συγκεντρώνει ο McInerney μέσα από συγγραφικά έργα εθνογράφων, γεωγράφων, περιηγητών. Υπολείπονται της τελειότητας του ανθρώπου και, αφού παραβιάζουν την φυσιολογική τάξη πραγμάτων, μπορούν δυνητικά να εξελιχθούν σε βίαια. Και εδώ η ανατομία αποτελεί το κριτήριο χαρακτηρισμού ενός όντος ως αφύσικου, απίθανου να υπάρχει. Οι ανατομικά ανώμαλοι υπάνθρωποι σηματοδοτούν περιοχές αχαρτογράφητες και εθνότητες μη ελληνικές, που κατοικούν στα πέρατα του κόσμου. Όμως, οι εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου μετατόπισαν τα πέρατα ακόμη μακρύτερα, εκτοπίζοντας έτσι τα εξώκοσμα πλάσματα. Με τον Γεωγράφο Στράβωνα, η λογική πρυτανεύει, αφού στον 1ο αι. π.Χ. περιγράφει νομάδες (όχι πολεμοχαρείς) που ζουν στην Αιθιοπία. Η αντίληψη, όμως, ότι πέρα από τα σύνορα κατοικεί το παράδοξο συνόδεψε τους επόμενους αιώνες. Οι Κυνοκέφαλοι, που ο Ηρόδοτος τοποθετεί στην Λιβύη ενώ ο Μάρκο Πόλο πιο πέρα από την Ινδία, θεωρούνται απολίτιστα κτήνη. Ας συμπληρώσουμε, πάντως, ότι επιβιώνουν στην Χριστιανική θρησκεία, με την εικονογραφική απόδοση του Αγίου Χριστοφόρου ως Κυνοκέφαλου λόγω καταγωγής του από εκείνη την απροσδιόριστη, βάρβαρη φυλή. Όσο κατακτάται η γνώση και η γεωγραφία, οι υπάνθρωποι θα ωθούνται μακρύτερα, έως το φεγγάρι.

Από παραδοξογράφους ο συγγραφέας σταχυολογεί γραφόμενα για φαντάσματα, ομιλώσες κεφαλές που προφητεύουν (αυτό θα πρέπει να διαφοροποιηθεί από την κεφαλομαντεία), μέχρι τη Μυθιστορία του Αλεξάνδρου, όπου κάποια υπερφυσικά πλάσματα γιγαντώνουν τα κατορθώματα του στρατηλάτη. Ως αδύνατα νοούνται τα υβρίδια επειδή δεν έχουν φυσική υπόσταση, δεν υπάρχουν υλικά. Το οντολογικό αυτό ζήτημα προσεγγίζει ο McInerney μέσα και από τη ματιά φιλοσόφων. Για τον Αριστοτέλη, η ύπαρξη ή μη ενός υβριδίου ήταν θεμελιώδες ερώτημα πριν αναρωτηθεί κανείς για την φύση του. Για τον Λουκρήτιο, το μυαλό συνδυάζει εικόνες, επομένως συνθέτει. Επηρεασμένος από τον Εμπεδοκλή και προοιωνίζοντας τον Δαρβίνο, ο Λουκρήτιος πρεσβεύει πως, κατά την αρχέγονη έκρηξη γενέσεως του κόσμου, υπήρχαν όλα τα είδη. Μόνο ορισμένα όμως κατάφεραν να επιβιώσουν.

Σταδιακά το υβρίδιο δεν αποτελεί πλέον την αντίστιξη του ανθρώπινου βασιλείου, αλλά αφομοιώνεται από αυτό. Αν μπορούμε να συμβάλουμε στην πολυεπίπεδη ερμηνεία του McInerney, και προς επίρρωση όσων έχει αριστοτεχνικά αναλύσει, θα αναφέραμε επιγραμματικά την εξανθρωπισμένη Μέδουσα που φθάνει να συγχέεται με προσωπογραφία του ιδιοκτήτη σε ψηφιδωτό δάπεδο έπαυλης στην Πάτρα της Ρωμαϊκής εποχής. Διαπιστώνουμε ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα από τη ρωμαϊκή Ελλάδα (γρύπες, Σφιγγες και βουκράνια λαξευμένα σε σαρκοφάγους, χρυσές Σειρήνες σε ενώτια ως κτερίσματα) επιβεβαιώνουν τη μακροβιότητα των υβριδικών όντων και την αέναη μεταμόρφωσή τους. Αν ήδη κατά την Αρχαϊκή εποχή κοσμούσαν ναούς διατρανώνοντας την ανοικτή κοινωνική αποδοχή τους, και μάλιστα στο πάνσεπτο ιερατικό περιβάλλον, τώρα ενσωματώνονται και σε εσχατολογικό περιβάλλον. Θα λέγαμε ότι, για άλλη μία φορά, ακροβατούν μεταξύ δύο καταστάσεων, της ύπαρξης και της ανυπαρξίας: στο μεταίχμιο της αναχώρησης από τα εγκόσμια και της μεταθανάτιας ζωής. Οι Σειρήνες συνοδεύουν πλέον τους νεκρούς στον Άδη με το ουράνιο τραγούδι τους. Δεν αποκλείουμε ότι για τον εξανθρωπισμό τους ευθύνεται η ορθολογιστική ματιά της Ελληνιστικής εποχής. Ίσως αυτό αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής διερεύνησης.

Κλειδί για τη θέαση των υβριδικών όντων είναι η συνθετότητά τους, γι' αυτό και στην ελληνική ονομάζονται μειζογενή – όρος που αποδίδει επακριβώς τον μεικτό τους χαρακτήρα, ότι αποτελούνται από διασύνδεση μελών ή μερών, ότι είναι δηλαδή σύνθετη και συνδυαστική φύση. Πάνω απ' όλα, ο McInerney καταφέρνει μία πολύπλευρη και εκ βαθέων θεώρηση του ελληνικού πνεύματος. Έχει προσπεράσει τα εκπεφρασμένα περί αποτροπαϊκών δαιμόνων ως αποκημάτων φόβου, και έχει θέσει τη βάση του σε μία υγιή, χωρίς ανασφάλειες θεώρηση του κόσμου από τους πολυταξιδεμένους Έλληνες που δεν φοβούνται ούτε την αλληλεπίδραση, ούτε το διαφορετικό, αλλά ούτε την ενδοσκόπηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κόλια, Ε-Ι. 2018. «Πήλινα αρχιτεκτονικά ανάγλυφα από ναούς της Αιγιάλειας». Στο *Πήλινα γλυπτά και κεραμώσεις: νέα ευρήματα και νέες προοπτικές*, επιμ. Α. Μουστάκα, 79–94. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.

La Coste-Messelière, P. de 1969. «Topographie delphique». *BCH* 93:730–58.

Naso, A. 2024. «Etruscan and Italic offerings in Greek sanctuaries». Στο *Oxford Handbook of pre-Roman Italy*, επιμ. M. Maiuro, 763–76. Oxford: Oxford University Press.

Rutherford, I. 2001. *Pindar's Paeans: A reading of the Fragments with a survey of the genre*. Oxford: Oxford University Press.

Βιβλιοκρισία

Paolo Daniele Scirpo

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

pascirpo@arch.uoa.gr

ORCID ID: 0000-0001-8269-6782

Rosalba Panvini και Fabrizio Nicoletti (a.c.d.). 2020. *Archeologia in Sicilia nel Secondo Dopoguerra. Atti del Convegno. Catania, 4–5 ottobre 2019*. Palermo: Regione Siciliana. Χαρτόδετο. ISBN: 978-88-6164-516-5, σσ. 317, εικ. 227.

Το Τμήμα Πολιτιστικών Αγαθών και Σικελικής Ταυτότητας της Σικελικής Περιφέρειας εξέδωσε τον υπό την επιμέλεια της Rosalba Panvini και του Fabrizio Nicoletti τόμο των Πρακτικών του Συνεδρίου που διεξήχθη στην Κατάνη, στο Μέγαρο Ingrassia, στις 4 και 5 Οκτωβρίου 2019.

Στον σύντομο πρόλόγό τους (σ. 11), οι Επιμελητές θυμούνται πώς γεννήθηκε η ιδέα του συνεδρίου για να ολοκληρωθεί η πορεία που είχε ήδη ξεκινήσει από το προηγούμενο, το οποίο έλαβε χώρα στη Μύτικα (νυν Modica) το 2014 και τα Πρακτικά του οποίου δημοσιεύτηκαν σε ειδικό τεύχος του περιοδικού *Archivium Historicum Mothycense* (Panvini και Sammito 2017).

Η Giovanna Greco ανέλαβε να ανοίξει τον τόμο με την αναφορά της στην αρχαιολογική έρευνα στην Ιταλία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου επισημαίνει τις εποχικές αλλαγές που επέτρεψαν μία μεγαλύτερη κατανόηση της ιστορίας της Μεγάλης Ελλάδος και της Σικελίας. Πρόκειται για μία αλλαγή προοπτικής που πλέον ερμηνεύει την ελληνικότητα της Δύσεως όχι ως επαρχιώτικη και καθυστερημένη σε σχέση με την μητροπολιτική Ελλάδα, αλλά ως αποτέλεσμα της εξελίξεως του ελληνικού στοιχείου σε ξένες περιοχές, σε σταθερή σχέση με άλλους πολιτισμούς (Φοίνικες, Τυρρηνοί κ.ά.). Αξιοσημείωτα και εξαιρετικά καρποφόρα ήταν τα συνέδρια που οργανώθηκαν αντίστοιχα στον Τάραντα και στη Σικελία από το *Ίδρυμα για τη μελέτη της Μεγάλης Ελλάδος* και από τον Eugenio Manni, καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Palermo, γιατί έδωσαν –αν και χωριστά αλλά με ευρείες αλληλεπιδράσεις– μία πιο σύνθετη εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στην Ιταλία. Από τον Paolo Orsi και μετά, τα κύρια θέματα, πέρα από τη σχέση μεταξύ Ελλήνων και αυτόχθονων πληθυσμών, επικεντρώθηκαν στην έρευνα της ενδοχώρας και στη σχέση της με την ελληνική πόλη. Οι πρωταγωνιστές (Luigi Bernabò Brea, Umberto Zanotti Bianchi, Paola Zancani Montuoro, Dinu Adamesteanu, George Vallet, Juliette de la Genière) αυτής της ερευνητικής φάσεως είναι, άλλωστε, εκείνα τα άτομα που με τη δουλειά τους επέφεραν την αλλαγή στον κόσμο της έρευνας. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, τέλος, παρατηρείται μία διοικητική αναδιοργάνωση που το 1975 οδηγεί στη δημιουργία του Υπουργείου Πολιτιστικών και Περιβαλλοντικών Αγαθών (σσ. 13-23).

Αφιερωμένη στη μνήμη του Sebastiano Tusa (1952–2019) (Di Martino κ.ά. 2022) και της Mariarita Sgarlata (1962–2019) (Bisconti κ.ά. 2023) είναι η συμβολή του Michel Gras, πρώην Διευθυντή της Γαλλικής Σχολής Ρώμης (EFR), που μας μεταφέρει στην περιπέτεια που οδήγησε τους Γάλλους στην ανασκαφή του αρχαιολογικού χώρου των Υβλαίων Μεγάρων, τις νεκρόπολεις των οποίων είχε ήδη εξερευνήσει ο Orsi. Η διορατικότητα του τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων Συρακουσών, Luigi Bernabò Brea (1912-1999) (Giansiracusa 2021) επέτρεψε, χάρη στην συνεισφορά του Francois Villard (1924-2013) και του George Vallet (1922-1994), να διασωθεί ο χώρος της Μεγαρικής αποικίας. Πράγματι, από το 1948 κι έπειτα αυτός σημαντικός αρχαιολογικός χώρος

βρισκόταν σε κίνδυνο λόγω της αδιανόητης και ζημιογόνου αποφάσεως της τότε Ιταλικής πολιτικής ηγεσίας να εγκατασταθεί επί μιάς αρχαιολογικώς πλούσιας περιοχής ένα βιομηχανικό συγκρότημα πετροχημικών μονάδων, που θα υλοποιούσε, κατά τα προπαγανδιστικά λεγόμενα των πολιτικών εκπροσώπων, το τόσο επιθυμητό υπό των Σικελών “οικονομικό θαύμα”. Επιπλέον, στην υποστήριξη της δραστηριότητας της Εφορείας συμμετείχαν ενεργά μέλη της τοπικής διανοήσης (Gianino 2005) (σσ. 25-32).

Βάσει προηγούμενης εργασίας υπό Giuseppe Guzzetta (2012), η Angela Maria Manenti ανασκοπεί τον μακρύ δρόμο της Νομισματικής Συλλογής, η οποία από τις αίθουσες του παλιού Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην πλατεία Μητροπόλεως (Piazza Duomo), αφού διήλθε ανέπαφη τους βομβαρδισμούς του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, κατέληξε οριστικώς στο υπόγειο του νέου Περιφερειακού Αρχαιολογικού Μουσείου «Paolo Orsi», τα εγκαίνια του οποίου έγιναν τον Απρίλιο του 2010 (Ciurcina 2009; Scirpo 2010) (σσ. 33-41).

Η μακρά και παραγωγική σταδιοδρομία του Luigi Bernabò Brea στην Εφορεία Συρακουσών (1941-1973) αποτελεί θέμα της εισηγήσεως της Marcella Accolla, που αναδεικνύει τις πολύ δύσκολες αρχές της πορείας του ανάμεσα στις πυρετωδώς ταραγμένες φάσεις του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και την αργή μεταπολεμική οικονομική αναγέννηση. Τούτη η ασταθής και περιπετειώδης περίοδος με δύσκολες συνθήκες εργασίας δεν του εστάθησαν εμπόδιο να ασχοληθεί με μία εξαιρετικώς εκτενή περιοχή (που αντιστοιχούσε σε πέντε νομούς της ανατολικής Σικελίας), εκτείνοντας τη δράση του από τις αγαπημένες του μελέτες της προϊστορίας έως τις σωστικές ανασκαφές στις Συρακούσες και την αναδιοργάνωση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην παλιά έδρα στην πλατεία Μητροπόλεως. Χάρη σε έναν κύκλο ικανών και νέων συνεργατών και στη διορατικότητα που επέτρεψε τις Γαλλικές ανασκαφές στα Υβλαία Μέγαρα και τις Αμερικανικές στη Μοργαντίνη, ο Bernabò Brea άφησε σημαντική προσφορά για την αρχαιολογική κληρονομιά της Σικελίας και ιδιαιτέρως των Συρακουσών (Scirpo 2021) (σσ. 43-9).

Βασισμένη στη διατριβή του (Fazio 2016), η συμβολή του Federico Fazio περιγράφει το έργο του Bernabò Brea ως νεαρού τότε επιθεωρητή-επικεφαλής για τις αρχαιότητες των Συρακουσών, στην επίλυση κατά τη διάρκεια του πολέμου δύο επειγόντων ζητημάτων που είχαν μείνει ανοικτά από τους προκατόχους του: την ολοκλήρωση της ανασκαφής και της αποκατάστασης του Απολλωνίου στην Ορτυγία (1941-1944) και την αναδιοργάνωση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην πλατεία Μητροπόλεως (1943-1951). Στην πρώτη περίπτωση, η ανάγκη των έργων, λόγω πολεμικού κινδύνου, απέτρεψε την πραγματοποίηση του πολεοδομικού σχεδίου της αρχαιολογικής ζώνης, που είχε παρουσιαστεί (1938) από τον αρχιτέκτονα Gaetano Rapisardi (1893-1988), και ο απελευθερωμένος μόνο σε τρεις εκ των τεσσάρων πλευρών από σύγχρονες κατασκευές, αρχαίος ναός αποκαταστάθηκε επίσης με επίχωμα από χαλίκια για να ενισχυθεί το κρηπίδωμα. Επισκευάστηκαν οι ζημιές που προκάλεσαν οι βομβαρδισμοί των Συμμάχων στις Συρακούσες (18/6/1943), και το Μουσείο ξανάνοιξε για το κοινό τον Δεκέμβριο του 1946, χάρη και στη συνεργασία του νεαρού Santi Luigi Agnello (1925-2000), επιπρόσθετου επιθεωρητή στην τοπική Εφορεία, που ανέλαβε τις χριστιανικές, υστερορωμαϊκές και βυζαντινές αρχαιότητες. Ο δεύτερος όροφος του Μουσείου εγκαινιάσθη το 1948, αλλά μόνο χάρη σε χρηματοδότηση που παραχωρήθηκε από τον τότε Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου, Alcide De Gasperi (1881-1954), κατόρθωσε το μουσείο να εξοπλιστεί με τις απαραίτητες προθήκες για την καινούργια του αναδιοργάνωση (σσ. 51-61).

Η Rosaria Cicero, η Daniela Marino και η Loredana Sareneno υπογραμμίζουν τη συμβολή της Εφορείας Συρακουσών στην προστασία και στη μελέτη των αρχαιοτήτων στη Λιβύη. Για την νέα ιταλική αποικία, πράγματι, η κυβέρνηση της Ρώμης είχε ιδρύσει (1912) ειδικό Υπουργείο, η δικαιοδοσία του οποίου επεκτάθη, με την κατάκτηση της Αιθιοπίας, σε όλη την αποικιακή Αφρική (1937) και παρέμεινε ενεργό έως το 1953. Το 2011 ευρέθησαν αρχεία που φωτίζουν ουκ ολίγον τη δραστηριότητα της τοπικής Εφορείας στην Αφρική, από τα χρόνια του Paolo Orsi: αρχιτέκτονες, αρχαιολόγοι, σχεδιαστές και εργαζόμενοι μετακινήθηκαν στη Λιβύη για να συμβάλουν στο έργο της ιταλικής (και φασιστικής) προπαγάνδας με την ώθηση της αναβίωσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (σσ. 63-72).

Στο σύντομο αυτό απολογισμό των ερευνητικών δραστηριοτήτων που έλαβαν χώρα από τον Bernabò Brea στο νεογέννητο νομό της Ραγούσας αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Giovanni Distefano επισημαίνει το ενδιαφέρον του Λιγυρίου για τη Σικελική προϊστορία, χωρίς όμως να εξοικονομεί ενέργεια για την εξερεύνηση του χώρου των Υβλαίων ορέων, πατρίδας του Biagio Pace (σσ. 73-6). Η Bianca Ferrara προσφέρει μία πλούσια και εξαντλητική αναφορά στην ιστορία των μελετών αφιερωμένων στον χώρο του Νηαίτου (νυν Noto), που βρίσκεται πάνω στο όρος Αλβερία. Από τον Paolo Orsi έως τον Vincenzo La Rosa (1941–2014), τα αποτελέσματα επιφανειακών ερευνών και των ανασκαφών επέτρεψαν να αποκτήσουμε μία λιγότερο ξεθωριασμένη εικόνα της αρχαίας πόλεως, η οποία έγινε αντικείμενο πρόσφατων αρχαιολογικών ερευνών εκ μέρους της γραφούσης (σσ. 77-85).

Η οριστική μεταφορά του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Κατάνης από την προηγούμενη έδρα επί οδού Sangiuliano στην τωρινή στο Μέγαρο Ingrassia, επέτρεψε στον Pietro Militello να εντοπίσει και να μελετήσει πολλά έγγραφα (ανάμεσα στα οποία το φωτογραφικό αρχείο) που μαρτυρούν τη μακρόχρονη ζωή του. Από την ίδρυσή του (1923), που αναφέρεται στα έγγραφα του Paolo Orsi, ο φορέας έρευνας έχει σημαδευτεί από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της Σικελικής αρχαιολογίας (Guido Libertini, Paolo Enrico Arias, Giuseppe e Santi Luigi Agnello) που καθοδήγησαν τη δράση του όχι μόνο προς ιστορικο-καλλιτεχνική μελέτη της Αρχαιότητας, αλλά και προς έρευνες πεδίου τόσο στο νησί (Λεοντίνους, Κατάνη) όσο και στο εξωτερικό (Πρινιά, Αγία Τριάδα, Κύμη της Ιωνίας και Νέα Πάφος). Το κλείσιμο του Ινστιτούτου και η απορρόφησή του από το Τμήμα, υπό τον νόμο Gelmini (2010), παρ' όλα αυτά δεν έχει πληγώσει τη συμβολή του στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της Σικελίας. Στον Salvatore Adorno ανατίθεται το έργο να σκιαγραφήσει ένα σύντομο βιογραφικό περί του Giuseppe Agnello (1888–1976), στον οποίο οι Συρακούσιοι οφείλουν τη διαφύλαξη πολλών εκ των ιστορικών μνημείων και καλλιτεχνικών αγαθών τους. Αντιπρόσωπος μιάς ελιτίστικης ομάδας διανοουμένων, χωρίς καμιά κοινωνική παιδαγωγική φιλοδοξία, ο Agnello υπηρέτησε την κοινότητα των Συρακουσών διατηρώντας την περιοχή ως ένα στοιχείο ταυτότητας. Στο παράρτημα του άρθρου υπό την επιμέλεια της Anna Maria Seminara αφιερώνεται μία ανάμνηση ενός δασκάλου της Σικελικής αρχαιολογίας, του Giovanni Rizza (1923-2011) (σσ. 87-101).

Ο Fabrizio Nicoletti μας προσφέρει την ενδιαφέρουσα και μέχρι πρότινος άγνωστη ιστορία του φορέα στην Κατάνη που είχε επιφορτιστεί με τη φροντίδα των αρχαίων μνημείων. Με σκοπό να διαφυλαχτούν τα ίχνη του αρχαίου και ένδοξου παρελθόντος της Σικελίας, ιδρύθη (1778) η *Βασιλική Φύλαξη των Αρχαιοτήτων*, χωρισμένη στις δύο περιφέρειες του Palermo (Val di Mazara) και της Κατάνης (Val Demone και Val di Noto). Με Βασιλικό Διάταγμα (1827), αυτό το σώμα αντικαταστάθηκε από την *Επιτροπή Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών* με έδρα το Παλέρμο, που ελέγχει την περιοχή μέσω τοπικών επιθεωρητών. Το τμήμα της Κατάνης της *Επιτροπής των Ανταποκριτών* εγκαινιάστηκε το 1830 και λίγο μετά εγκαταστάθηκε στο Αρχαίο Θέατρο και παρέμεινε ενεργό ακόμα μετά την Ένωση της Ιταλίας. Μόνο το 1907 η περιοχή της Κατάνης ενσωματώθηκε στην Εφορεία Ανασκαφών και Αρχαιολογικών Μουσείων με έδρα τις Συρακούσες, αλλά από τη δεκαετία του '30 ανατέθηκε στις φροντίδες του Guido Libertini, που ως επίτιμος επιθεωρητής καθοδήγησε την τύχη της μέχρι το θάνατό του το 1953. Τον διαδέχθηκε ο συνεργάτης του, Giovanni Rizza, που παρέμεινε στη θέση μέχρι το 1987. Ως πανεπιστημιακός δάσκαλος, ο Libertini είχε τις ιδανικές ικανότητες να διευθύνει τη διοικητική δομή που σταδιακά σχηματιζόταν στην Κατάνη: με το περίεργο όνομα που υιοθετήθηκε το 1947 «*Θέατρο Ελλήνων – Γραφείο χωρίς σφραγίδα*», ο φορέας μετονομάστηκε (1950) σε *Γραφείο Μνημείων της Κατάνης* και αργότερα (1957) σε *Γραφείο Αρχαιολογικών Ανασκαφών Κατάνης*. Υπό τη δικαιοδοσία του δεν περιλάμβανε μόνο τον νομό της Κατάνης, αλλά και τα βόρεια και δυτικά τμήματα της μεγάλης Εφορείας Αρχαιοτήτων των Συρακουσών. Μεταξύ των αξιόπαιων δραστηριοτήτων του Γραφείου Ανασκαφών συγκαταλέγεται η δημιουργία του *Ατλαντος της πόλεως Κατάνης (Atlas Urbis Catanae)*, τα αποτελέσματα του οποίου, δουλεύοντας κυρίως σε αστικό επίπεδο, ενημερώνονταν συνεχώς για την παροχή μιάς καθαρότερης εικόνας της αρχαίας πόλεως (Tortoricì 2016). Αποτέλεσε επίσης σφοδρό αντίπαλο της γρήγορης οικοδομικής ανάπτυξης που μετέτρεψε την Κατάνη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σε μία σύγχρονη πόλη, με μεγάλο όμως κόστος τη θυσία πολλών αρχαιολογικών μνημείων. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε η μοίρα του αρχαίου θεάτρου που ήδη από τα χρόνια του φασιστικού καθεστώτος είχε προοριστεί (ως προϊόν της ρωμαϊκής δόμησης) να επανέλθει στο

φως μετά από αιώνες λήθης. Το (ατελές) έργο της ανασκαφής και της αποκατάστασης του θεάτρου ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Italo Gismondi (1887-1974), που δεν πρόλαβε να δει το αποτέλεσμα. Μετά από δεκαετίες εγκατάλειψης, το αρχαίο μνημείο έχει αποκατασταθεί και ανοίγει για το κοινό (σσ. 103-17).

Με βάση τα έγγραφα και την τεκμηρίωση που έχουν παραμείνει στα αρχεία, η Viviana Spinella επισημαίνει το έργο του Libertini πάνω στην εκκλησία της *Rotonda*, η οποία κατά τον συμμαχικό βομβαρδισμό του 1943 υπέστη ζημιές τέτοιες, ώστε να επιτραπεί η αλλαγή της χρήσεως της και επακολούθως, η διεξαγωγή ανασκαφών στο εσωτερικό της (Libertini 1953; Ravone 2005) (σσ. 119-27). Αποτέλεσμα έρευνας που διεξήχθη στα ιστορικά αρχεία του *Συνδικάτου Αποστραγγίσεως* της Κατάνης και της Εφορείας Αρχαιοτήτων της Ανατολικής Σικελίας, η συμβολή του Rodolfo Brancato, πρόλογος μίας προηγούμενης εργασίας του (Brancato 2020), ασχολείται με τα πρώτα αρχαιολογικά δεδομένα που ελήφθησαν κατά τη διάρκεια των εργασιών αποστράγγισης της έως τότε ελώδους και έρημης πεδιάδας της Κατάνης, κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα (σσ. 129-39).

Λόγω του αδικαιολόγητα παρατεταμένου συμμαχικού βομβαρδισμού στο Randazzo (16/7-11/8/1943), το χωριό υπέστη σοβαρές ζημιές, ειδικά και κυρίως στο πολιτιστικό του απόθεμα. Το δημοτικό μουσείο όπου φυλασσόταν η ήδη γνωστή στον Orsi συλλογή «Vagliasindi» λεηλατήθηκε και ακόμη και σήμερα γίνεται προσπάθεια να αποκατασταθούν τα ευρήματα με βάση την προηγούμενη φωτογραφική τεκμηρίωση (Magro και Scaravilli 2023). Η Maria Teresa Magro εξετάζει μερικά εξ αυτών και εστιάζει στη μελέτη των ευρημάτων που προέκυψαν μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στην κοιλάδα του ποταμίσκου *Al Cantara*, που εμφανίζεται ολόενα και περισσότερο ως η χώρα της Νάξου (Magro και Scaravilli 2017) (σσ. 141-48).

Στο νοσταλγικό της πέρασμα μέσα στην ιστορία της ένδοξης εν *Συρακούσαις Σχολής Εξειδίκευσης στην Αρχαιολογία*, ιδρυθείσας (1925) επαινετά από τον Paolo Orsi, κατά τη σύντομη ακαδημαϊκή του διαδρομή και αναστηθείσας (1961) με διορατικότητα από τον Giovanni Rizza, ο Dario Palermo δίνει μία ειλικρινή εικόνα εναρμονισμένης σκιάς και φωτός για το μέλλον αυτού του φορέα, που από την πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση του 2006 φαινόταν να βγαίνει σχεδόν άδειος και αποδυναμωμένος από τις τεράστιες δυνατότητες που θα μπορούσαν να αναζωπυρώσουν την προστασία και την έρευνα στον αρχαιολογικό πλούτο της Σικελίας (Malfitana 2023) (σσ. 149-55).

Όπως επισημαίνει η Gabriella Tiganò, ο ρόλος που έπαιξε ο Bernabò Brea, επιθεωρητής της ανατολικής Σικελίας από το 1941, στην ανακάλυψη της αρχαιολογικής κληρονομιάς της περιοχής της Μεσσήνης ήταν καθοριστικός και υποστηριζόταν πρωτίστως από το ευρύ δίκτυο φιλικών συνεργασιών με διακεκριμένους εντόπιους μελετητές και νέους συναδέλφους, που έδωσαν το έναυσμα να επεκταθούν οι έρευνες σε μεγάλες (και έως τότε αρχαιολογικά άγνωστες) περιοχές. Ανάμεσά τους, απαριθμούνται όχι μόνο οι αστικές ανασκαφές στη Μεσσήνη και τις Μύλας (νυν Milazzo), και τις αποκαταστάσεις των θεάτρων της Τυνδαρίδος και του Ταυρομενίου, αλλά και τις εκτενείς ανασκαφές στις ελληνιστικές πόλεις επί του Τυρρηνικού πελάγους (Αλαισα, Απολλωνία, Αβάκαινον, Λόγγανη), χωρίς να ξεχνάμε την εξερεύνηση προϊστορικών και πρωτοϊστορικών χώρων στους οποίους ο εν λόγω αφιέρωσε ιδιαίτερη προσοχή (σσ. 157-67).

Η πολυσχιδής συμβολή (Daniela Gandolfi, Rosina Leone ed Umberto Spigo) που ακολουθεί εστιάζει στη δραστηριότητα του Nino Lamboglia (1912-1977), τότε προέδρου του Διεθνούς Ινστιτούτου Λιγυρίας, ως συνεργάτη του Bernabò Brea. Ήδη σε εξαιρετικές σχέσεις από την αρχή, οι δύο υπήρξαν πρωτοπόροι εισαγωγής στην Ιταλία της στρωματογραφικής ανασκαφής που ο Lamboglia εφάρμοσε στις έρευνες της Τυνδαρίδος μεταξύ 1950 και 1956 (Lamboglia 1953). Ένα άλλο κοινό σημείο των δύο μελετητών ήταν το ενδιαφέρον για την υποβρύχια αρχαιολογία, της οποίας η σημασία θα αποδεικνυόταν καθοριστική στις θαλάσσιες έρευνες στο αρχιπέλαγος των Αιολίδων νήσων (Lamboglia 1974) (σσ. 169-82).

Είναι ακριβώς εδώ, μετά από μία σύντομη ανασκαφή του Orsi (1928), που η έρευνα επαναλαμβάνεται μετά τον πόλεμο από τον Bernabò Brea, με σειρά επιτόπιων ελέγχων και κατεπειγόντων ανασκαφών για όλα τα νησιά. Η Maria Amalia Mastelloni χωρίζει τη δραστηριότητα του Εφόρου σε τρεις περιόδους και, χωρίς να παραλείπει να αναδείξει ότι καλό έχει γίνει για την κληρονομιά των Αιολίδων, επισημαίνει ορισμένες προκλήσεις του έργου που έχει επιτελεστεί (σσ. 183-97).

Στη Maria Costanza Lentini ανατίθεται η αφήγησις των αρχαιολογικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν από την Εφορεία της Ανατολικής Σικελίας στη Νάξο, όπου από το 1953, με εντολή του Bernabò Brea, η έρευνα επανεκκίνησε. Μετά τις πρώτες ανασκαφές (1953-1955), η απόκτησις εκ μέρους του Δημοσίου, των δυτικών εκτάσεων της χερσονήσου Σχισώ (1961), ως πρώτη φάση για την δημιουργία του μελλοντικού (ιδρυθέντος το 2007) Αρχαιολογικού Πάρκου, επέτρεψε την επανέναρξη των ανασκαφών που διεξήχθησαν από την Paola Pelagatti (μέχρι το 1980) (Pelagatti 1993) και στη συνέχεια από τη γράφουσα. Το μεγαλύτερο αποτέλεσμα ήταν η ανακάλυψη του πολεοδομικού ιστού του 5ου αιώνας π.Χ. (σσ. 199-209).

Η αρχαιολογική έρευνα στη κεντρική Σικελία, ανάμεσα στους ποταμούς Ιμέρα και Άλυκος, είναι το θέμα της τετραπλής εισήγησης που ανασκοπεί τα κατά στιγμές περιστασιακά και ανομοιογενή βήματα της επιστημονικής έρευνας από τους αρχαιολόγους της μετεμφυλιακής εποχής (Griffo, Orlandini ed Adamesteanu). Οι διεξαγμένες στη Sabucina, στη Raffa di Mussomeli ή στο Polizzello ανασκαφές, αν και πρόσφατα έχουν βρει μία ορθότερη ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων, διατηρούν ακόμα μία αύρα μυστηρίου και οι πολλές ερωτήσεις που παραμένουν αναπάντητες λόγω έλλειψης ενός συνολικού ερευνητικού σχεδίου κάνουν τους συγγραφείς (Rosalba Panvini και Gianluca Calà) να αναρωτιούνται για την ευκαιρία συνέχισης των ανασκαφών σε ακόμα ανεξερεύνητους χώρους, προτιμώντας αντ' αυτού να δημοσιεύσουν την τεράστια ποσότητα υλικών που έχουν λησμονηθεί στις αποθήκες των μουσείων (σσ. 211-20).

Ο Rosario Patané τονίζει όχι τόσο τη διεξαγωγή της έρευνας από την Εφορεία στην περιοχή της Έννας, για να αντισταθεί στην κυριαρχία των τυμβωρύχων και να ξυπνήσει τη συνείδηση των κατοίκων σχετικά με τη σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, αλλά αναρωτιέται για τη (καθυστερημένη) δημιουργία αρχαιολογικών μουσείων και για την ικανότητα να γίνεται προσβάσιμη στο ευρύ κοινό η γνώση του παρελθόντος που μπορεί να προσφέρει μία ανασκαφή (σσ. 221-30).

Με ξεκίνημα το υπό του Bernabò Brea απομνημόνευμα, βάσει του οποίου ο Έφορος κατάφερε να επισκεφτεί την επαρχία της Έννας μόνο το 1944 κατά τη διάρκεια της περιόδου της Συμμαχικής Στρατιωτικής Διακυβέρνησης (AMGOT), η Serena Raffiotta παρουσιάζει τη χρυσή εποχή της αρχαιολογίας στην Έννα. Μέχρι τη μεταβίβαση στην Εφορεία του Ακράγαντος (1968), ο νομός αυτός γνώρισε έντονη, χρηματοδοτούμενη κυρίως από το κράτος, δραστηριότητα, που οδήγησε στην ανακάλυψη πολλών αρχαίων θέσεων και στην αξιοποίηση ορισμένων εξ αυτών, που ανατέθηκαν σε ξένες αρχαιολογικές σχολές (Μοργαντίνη) ή με τη βοήθεια της τοπικής διανοήσης (Barrafranca, Κεντόριπα) (σσ. 231-40).

Πόση πικρία φαίνεται από τα λόγια που περιγράφουν την αξιοθρήνητη κατάσταση, στην οποία βρίσκονται οι αρχαιολογικές θέσεις της Γέλας! Στην ανασκόπησή της ιστορίας των ερευνών που διενεργήθηκαν μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο από τους μεγάλους πρωταγωνιστές της Σικελικής αρχαιολογίας (Griffo, Orlandini ed Adamesteanu), οι συγγραφείς Rosalba Panvini και Marina Congiu αναδεικνύουν την χρόνια απουσία ενός ενιαίου σχεδίου επιστημονικής έρευνας και την έλλειψη χρηματοδότησης για την υλοποίησή του, κάτι που θέτει σε κίνδυνο ακόμη και τους χώρους ανοιχτούς στο κοινό (σσ. 241-55). Ανασκοπώντας την ιστορία της προστασίας των Αρχαιοτήτων του Ακράγαντος, η Domenica Gulli σκιαγραφεί ένα προσεκτικό και ακριβές βιογραφικό σημείωμα του Ernesto De Miro (1926–2025), συνεργάτη αρχικά και κατόπιν διαδόχου του Pietro Griffo, πρώτου «ηρωικού» Εφόρου του Ακράγαντος (σσ. 257-86).

Η Σικελία μπορεί να υπερηφανεύεται για τη μοναδική Εφορεία της Θάλασσας, ιδρυθείσα (2004) υπό του Sebastiano Tusa για να ανακόψει τις λεηλασίες που κατέστρεφαν τα ναυάγια γύρω από το νησί. Η Francesca Oliveri κάνει λοιπόν, μία σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας των υποβρύχιων ερευνών στη Σικελία και στην Ευρώπη (σσ. 287-296). Στην Έπαυλη Malfitano στο Παλέρμιο, έδρα του Ιδρύματος Whitaker, φυλάσσεται ένα αξιόλογο αρχαιολογικό έγγραφο, που η Giuseppina Mammìna και η Maria Pamela Toti εξέτασαν, ανακαλύπτοντας κάποιες αλληλογραφίες που φωτίζουν γεγονότα και πρόσωπα πρωταγωνιστές της αρχαιολογικής έρευνας στο νησί (σσ. 297-304).

Ένας εκ των χώρων που περισσότερο επωφελήθη από τις οικονομικές πηγές του νεοϊδρυθέντος *Ταμείου του Νότου* [Cassa del Mezzogiorno] (1950) ήταν η Σολούς. Αν η φοινικική αποικία, που αναφέρει ο Θουκυδίδης, έχει εντοπιστεί στην περιοχή κοντά στο ακρωτήριο Σολάντο και στο υπερκείμενο οροπέδιο του Αγίου Χριστοφόρου,

τα ερείπια της ελληνιστικής πόλεως, επανιδρυμένης μετά την καταστροφή από τον Διονύσιο Α' (397 π.Χ.), ευρέθησαν στο όρος Καταλφάνο. Εδώ, από τα τέλη του 19ου αιώνας, όπως θυμάται η Laura Di Leonardo, οι ανασκαφές είχαν φέρει στο φως πολλά ευρήματα, σήμερα εκτεθειμένα στο Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο του Palermo, ενώ από το 1951 και για περίπου είκοσι χρόνια υπό την διεύθυνση του Vincenzo Tusa αποκαλύφθηκε ο χώρος, στα όρια του οποίου κατασκευάστηκε (1959) το σήμερα επισκέψιμο στις δύο του πτέρυγες *Antiquarium* (σσ. 305-13).

Κλείνει ο τόμος με τη σύντομη καταληκτική ομιλία του Michel Gras που συνοψίζει τα αποτελέσματα των εργασιών του συνεδρίου με μερικές παρατηρήσεις: (α) τη στενή σχέση της Σικελίας με την Ιστορία, όπως φαίνεται από την πορεία του ιστορικού Santo Mazzarino· (β) με εξαίρεση τον Orsi, κατά τη δεκαετία του '30 του περασμένου αιώνα, η αρχαιολογική έρευνα στις ελληνικές αποικίες έμενε σχεδόν εντελώς στάσιμη· (γ) μετά τη φασιστική παρένθεση, με τον Bernabò Brea και τους συνεργάτες του, αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τους αυτόχθονες και τους Σικελούς· (δ) πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι παραδόσεις του 19ου αιώνα για να εξεταστεί η εξέλιξη της έρευνας στις επιμέρους περιοχές του νησιού, μόνο εν μέρει υπό την επιμέλεια των τοπικών Πανεπιστημίων· και τέλος, (ε) ο σημαντικός παράγων της διεθνοποίησης των Σικελών αρχαιολόγων που φέρνουν στο νησί τις εμπειρίες που απέκτησαν στην Ελλάδα, στην Αίγυπτο και στη Λιβύη. Η μεγάλη οικονομική «άνθηση» που σημειώθηκε τη δεκαετία του '50, προκάλεσε μαζί με την εξυγίανση των πολεμικών πληγών τη γέννηση και την ανάπτυξη της σωστικής (και έπειτα προληπτικής) αρχαιολογίας (σσ. 315-17).

Ο επιμελημένος και εικονογραφημένος με πλούσιο και ποικίλο υλικό τόμος, με την παρουσία μικρών περιλήψεων στα αγγλικά, καταφέρνει στο στόχο του, να αφηγηθεί την εξέλιξη της αρχαιολογικής έρευνας στη Σικελία στην δύσκολη και ταραγμένη περίοδο του Μεταπολέμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bisconti F., M. Braconi, L. de Maria, M.D. Lo Faro, και L. Spera, επιμ. 2023. *Η άμενπτος ζήσασα χρηστώς και σεμνώς: Scritti per Mariarita Sgarlata*. Todi (PG): Tau Editrice.
- Brancato, R. 2020. *Topografia della Piana di Catania. Archeologia, viabilità e sistemi insediativi*. Cronache – Monografie. Roma: Edizioni Quasar.
- Ciurcina, C., επιμ. 2009. *Museo Archeologico Regionale “Paolo Orsi”. Il Medagliere*. Siracusa: Emanuele Romeo Editore.
- Di Martino S., M. Marazzi, και L. Milano, επιμ. 2022. *Orizzonti d’Oriente. Tra Mediterraneo e Asia centrale: Studi in ricordo di Sebastiano Tusa*. Eothen, 25. Firenze: LoGisma Editore.
- Fazio, F. 2016. «La liberazione dell’Apollonion di Siracusa (1858–1942). Tra storia urbana e tutela». Διδ. διατρ., Università degli Studi di Palermo.
- Gianino, C. 2005. «Il contributo di Mario Montesana alla conoscenza del territorio di Augusta». Στο *ΤΡΙΣΚΕΛΕΣ*, επιμ. P.D. Scirpo, 145–52. Διαχρονία, Παράρτημα 1. Αθήνα: Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Giansiracusa, P., επιμ. 2021. *Atti della Giornata di studi dedicata a Luigi Bernabò Brea. “A vent’anni dalla morte: il ricordo e le prospettive attuali e future di ricerca”*. Siracusa, 18/10/2019. Quaderni del Mediterraneo, XXI. Siracusa: Edizioni Tyche.
- Guzzetta, G. 2012. *Le collezioni numismatiche del Museo di Siracusa. Dall’istituzione del Museo Civico al Museo Archeologico Regionale “Paolo Orsi”*. Catania: Giuseppe Maimone Editore.
- Lamboglia, N. 1953. «Gli scavi di Tindari (1950–1952)». *La Giara*, II: 70–84.
- _____. 1974. «Campagna di ricerca nelle isole Eolie». *Rivista di Studi Liguri*, XL: 81–2.
- Libertini, G. 1953. «Scoperte recenti riguardanti l’età bizantina a Catania e provincia. La trasformazione di un edificio termale in chiesa bizantina (La Rotonda)». Στο *Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini Palermo, 3–10 aprile 1951*, επιμ. S.G. Mercati, II, 166–72. Studi Bizantini e Neoellenici, VIII. Palermo: Associazione Nazionale per gli Studi Bizantini.
- Magro, M.T. και Scaravilli, M.S. 2017. «Archeologia rupestre nella valle dell’Alcantara». Στο *Dialoghi sull’archeologia della Magna Grecia e del Mediterraneo. Atti del I convegno internazionale di studi. Paestum, 7–9 settembre 2016*, επιμ. A. Pontrandolfo και M. Scafuro, 357–62. Paestum: Pandemos.
- _____, επιμ. 2023. *Il Museo Civico Archeologico “Paolo Vagliasindi” di Randazzo – I. Materiali di età arcaica e classica*. Cronache – Monografie. Roma: Edizioni Quasar.
- Malfitana, D. επιμ. 2023. *Secolo di archeologia (1923–2023): ricerca, tutela, valorizzazione, gestione. Per i cento anni della Scuola di specializzazione in beni archeologici dell’Università di Catania*. Bibliotheca archaeologica, 77. Roma: “L’Erma” di Bretschneider.
- Panvini R. και A. Sammito, επιμ. 2017. *Atti del convegno di studi “Archeologia in Sicilia tra le due guerre”*. Modica, 5–7 Giugno 2014. Archivium Historicum Mothycense, 18–19 (2014–2015). Modica: Ente Autonomo Liceo Convitto.
- Pavone, C. 2005. «Le terme e la chiesa della Rotonda di Catania». Στο *ΤΡΙΣΚΕΛΕΣ*, επιμ. P.D. Scirpo, 125–35. Διαχρονία, Παράρτημα 1. Αθήνα: Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Pelagatti, P. 1993. «Nasso. Storia della ricerca archeologica». Στο *Bibliografia Topografica della Colonizzazione greca in Italia e nelle isole tirreniche*, XII, επιμ. G. Nenci και G. Vallet, 268–87. Pisa – Roma: Edizioni della Normale.
- Scirpo, P.D. 2010. Βιβλιοκρισία: *Museo Archeologico Regionale “Paolo Orsi”. Il Medagliere*, του C. Ciurcina. *ArchStorSir*, s. IV, II: 532–34.
- _____. 2021. «Luigi Bernabò Brea e le Antichità di Akrai». Στο *Atti della Giornata di studi dedicata a Luigi Bernabò Brea. “A vent’anni dalla morte: il ricordo e le prospettive attuali e future di ricerca”*. Siracusa, 18/10/2019, επιμ. P. Giansiracusa, 157–64. Quaderni del Mediterraneo, XXI. Siracusa: Edizioni Tyche.
- Tortorici, E., επιμ. 2016. *Catania antica. La carta archeologica*. Roma : “L’Erma” di Bretschneider.

